T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

HANEFÎ MEZHEBİNDE MUHTASAR METİNLERİN ORTAYA ÇIKIŞI (ŞÜF'A ÖRNEĞİ)

Doktora Tezi

ALİ ÖZTÜRK

İstanbul, 2023

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

HANEFÎ MEZHEBİNDE MUHTASAR METİNLERİN ORTAYA ÇIKIŞI (ŞÜF'A ÖRNEĞİ)

Doktora Tezi

ALİ ÖZTÜRK

Danışman: PROF. DR. İBRAHİM KÂFİ DÖNMEZ

İstanbul, 2023

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Ali Öztürk

Anabilim Dal: : Temel İslam Bilimleri

Programı : İslam Hukuku

Tez Danışmanı : Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez

Tez Türü ve Tarihi : Doktora - Mart 2023

Anahtar Kelimeler : İhtisar, muhtasar, metin, mütûn, Hanefî mezhebi, tedvin

ÖZET

İslami ilimlere ait bilgi birikiminin belirli bir düzeye ulaşıp tedvin edilmesinden sonra mevcut bilgiyi özetleme ve düzenleme gibi her ilmin kendine has ihtiyaçları telifte daha çok ihtisar olarak isimlendirilen ilmî bir faaliyet başlatmış, bu faaliyet sonucunda muhtasar adıyla yeni bir telif türü ortaya çıkmıştır. Fıkhî faaliyetlerin mezhebe bağlı olarak yürütülmesi sebebiyle fıkıhta ihtisar, her mezhepte imam kabul edilen şahsiyetlerin görüşleri üzerine mezhep içi bir faaliyet olarak gerçekleştirilmiştir. Hanefî mezhebindeki ihtisar faaliyetlerinde, Ebû Hanîfe ile onun mezhepte imam kabul edilen öğrencileri Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin görüşleri esas alınmış; ihtisarın ana kaynaklarını onların görüşlerini ihtiva eden eserler oluşturmuştur. Hanefî fıkhını ihtisara yönelik ilk faaliyetler hicrî III. asırda başlasa da mezhep fıkhını kuşatıcı mahiyette ilk muhtasarlar IV. asırda Tahâvî, Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî ve Kerhî tarafından kaleme alınmıştır. V. asırda Kudûrî'nin bu çalışmalardaki tecrübeden istifade ederek kaleme aldığı muhtasarın hemen herkes tarafından kabul görmesiyle metinler standart bir yapıya kavuşmuş; onun metnini esas veya örnek alan *Vikâye, Mecma'u'l-bahreyn, Kenzü'd-dekâik* ve *el-Muhtâr*'ın kaleme alınmasından sonra bu eserler el-mütûn adıyla mezhebin en muteber temel metinleri kabul edilmiştir. Mezhep fıkhının ihtisar sürecinin son metinlerini temsil eden *Gurer*, *Mültekâ*, *Tenvîru'l-ebsâr* gibi eserler ise daha çok bunları cem, telif ve ikmal etme amacıyla kaleme alınmıştır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname : Ali Öztürk

Field : Basic Islamic Studies

Programme : Islamic Law

Supervisor : Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez

Degree Awarded and Date : PhD –March 2023

Keywords : İkhtisar (Abbreviation), mukhtasar, text, mutûn, Hanafi School, tedvin (Codification)

ABSTRACT

After the knowledge of Islamic sciences reached a certain level and was codified; the specific needs of each science, such as summarizing, and systematizing the existing knowledge, triggered a scientific activity called ikhtisar in the literature - and as a result of this activity- a new type of written literature, which was called as mukhtasar, emerged. Due to the fact that different fiqh ideas became sects over time and the fiqh activities were carried out depending on their own sect; ikhtisar in fiqh was carried out as an intra-sectarian activity on the views of individuals who were accepted as imams in each sect. The ikhtisar of the Hanafi School were based on the views of Abu Hanifa and his students, Abu Yûsuf and Muhammad al-Shaybani, who were accepted as imams in the sect; The main sources of the ikhtisar were the works containing their views. Although the first activities for the ikhtisar of Hanafi fiqh are started in the hijri III. century, the first mukhtasars encompassing the sectarian fiqh were written by Tahavi, Hâkim al-Shahîd el-Mervezî and Kerhî in the IV. century. In the 5th century, the texts gained a standard structure with the acceptance of the mukhtasar, which was written by Kudûrî by benefiting from his experience in these studies; After the writing of *Vikâye*, *Mecma'u'l-Bahreyn*, *Kenzü'd-dekâik* and *al-Muhtâr*, which took his text as a basis or example, these works were accepted as the most reliable basic texts of the sect with the name of al-mutûn. Works such as *Gurer*, *Mültekâ*, *Tenvîru'l-ebsâr*, which represent the last texts of the ikhtisar process of sectarian fiqh, were mostly written as a way to collect, write and supplement them.

ÖNSÖZ

Fıkıh, Müslümanların davranış ve ilişkilerini İslamın ilkelerine göre düzenlemeye çalışma çabaları sonucu ortaya çıkmış bir hukuk sistemidir. Kaynakları, metodolojisi, sistematiği ve kavram örgüsüyle kendine özel hususiyetler ihtiva etmektedir. Bir ilim dalı olarak, ortaya çıkışından gelişip olgunlaşmasına son derece tabii bir süreç yaşamıştır. Asırlar boyunca farklı coğrafyalarda, farklı millet ve dinden insanlara adalet tevzi eden, günümüz Müslüman toplumlarda belirli düzeyde hayatiyetini devam ettiren bu ilim dalı hakkında sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek, onun tarihî seyrini, bu seyir içerisinde icra edilen ilmî faaliyetleri ve literatürünü iyi anlamaya bağlıdır.

Zikredilen hususlarda fayda sağlayacağını düşünerek Hanefî mezhebinde muhtasar metinlerin ortaya çıkışını konu edindiğimiz bu çalışmada, fıkıh tarihinin tedvinden sonraki en önemli ilmî faaliyetlerinden biri olarak nitelendirebileceğimiz ihtisar ve bu faaliyet sonucu oluşan muhtasar literatürü ele alınmıştır. Konu, bahsi geçen mezhep özelinde tarihsel boyutuyla incelenerek ihtisarın fıkha yaptığı katkılar ve Hanefî muhtasar literatürünün oluşumu hakkında tespit ve tahlillerde bulunulmuştur. Fıkıh tarihinin şerhle birlikte en uzun süreli ilmî faaliyetlerinden biri olan ihtisar, şüphesiz çok daha fazla çalışmayı hak etmektedir. Araştırmamızın alanında faydalı olmasını diler, konuyla ilgili yeni çalışmaların yapılmasına vesile olmasını temenni ederim.

Gerek lisans gerekse lisansüstü eğitim hayatım boyunca bilgi ve tecrübesinden her zaman istifade ettiğim, tez konumuzun her aşamasında destek ve ilgisini esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez Bey'e; tez izleme komitesinde yer alarak görüşleriyle katkı sunan değerli hocalarım Prof. Dr. Hasan Hacak, Prof. Dr. Muhittin Macit ve Prof. Dr. Ali Ulvi Mehmedoğlu'na; tez savunma jürisinde bulunarak görüş ve önerilerini paylaşan Prof. Dr. Recep Cici Bey'e ve Doç. Dr. Münteha Maşalı Hanımefendi'ye şükranlarımı arz ederim. Tashih, mizanpaj gibi tezin şeklî olgunluğa kavuşmasında katkıları bulunan değerli arkadaşlarım Turan Koçtürk, Ahmet Enes Ateş, Ercan Civelek ve Muhammed Enes Kömürcü'ye, İngilizceye tercümelerde yardımcı olan Olcay Hartoka'ya; tezin yazım sürecinde zaman zaman iş yükümü alarak çalışma imkânı sunan tüm iş arkadaşlarıma ve bu süreçte her

zaman teşvik edici olan Türkiye Katılım Bankaları Birliği'ne teşekkür ederim. Ayrıca eğitim hayatım boyunca desteğini hep yanımda hissettiğim merhum babama, İslamî ilimlere yönlendiren sevgili anneme, bana düşen sorumlulukları da üstlenen kıymetli eşime, sabırla çalışmamın bitmesini bekleyen sevgili çocuklarım Muhammed Said, Ahmed Salih ve Meryem Betül'e minnettarım.

Ali Öztürk

İstanbul, Mart 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **İ**
ABSTRACT ..... **İİ**
ÖNSÖZ ..... **İİİ**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
KISALTMALAR ..... **Xİİİ**
GİRİŞ **2**
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI 2
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI 4

BİRİNCİ BÖLÜM
MUHTASAR KAVRAMI VE TELİF TÜRÜ OLARAK MUHTASARLAR

I. İHTİSAR VE MUHTASAR KAVRAMI 17
A. Sözlük Anlamı 17
B. Terim Anlamı 18
1. *Kelamda (Sözde) İhtisar / Muhtasar Kelam* 18
2. *Hadiste İhtisar / Muhtasar Hadis* 25
3. *Telifte İhtisar / Muhtasar Kitap* 25
II. TELİF YÖNTEMLERİ VE TÜRLERİ 25
A. Telifte Itnâb Yöntemi ve Telif Türü Olarak Mebsûtlar 25
1. *Itnâb Yöntemi* 25
2. *Telif Türü Olarak Mebsûtlar* 28
B. Telifte Tevessut Yöntemi ve Telif Türü Olarak Mütevessıtlar 31
1. *Telifte Tevessut Yöntemi* 31
2. *Telif Türü Olarak Mütevessıtlar* 32
C. Telifte İhtisar Yöntemi ve Telif Türü Olarak Muhtasarlar 33

1. *Telifte İhtisar Yöntemi* 33
a. *İhtisarın Şekli* 34
(1) *Bir Konunun Telifinde İhtisar* 34
(2) *Bir Eserin Kısaltılmasında İhtisar* 40
(3) *Birkaç Eserin Kısaltılmasında İhtisar* 43
b. *İhtisarın Mahiyeti* 46
(1) *Lafızda İhtisar* 48
(a) *Rivayet ve Soru Cevap Usulünü Kaldırma* 51
(b) *Îcâz, Hazif Gibi Dilde Kısa Anlatımı Sağlayan Yöntemlere Başvurma* 53
(c) *Rumuzlar ve Kavramlar Kullanma* 58
(d) *Görüş Ayrılıklarını Farklı Cümle Yapılarıyla İfade Etme* 61
(e) *Konu ve Meseleleri Tertip Etme* 64
(f) *Tekrarları Almama* 68
(2) *Manada/Meselede İhtisar* 72
2. *Telif Türü Olarak Muhtasarlar* 75
III. MUHTASARLA İLİŞKİLİ KAVRAM VE TELİF TÜRLERİ 79
A. Metin 79
B. Telhîs/Mulahhas 80
C. Hülâsa 81
D. Tehzîb/Mühezzeb 82
E. İhtiyâr/Muhtâr-Müntehab 82
F. Müntekâ 83
G. Vecîz /Îcâz/Mûcez 84
H. Tenkîh 84
İ. Tecrîd/Mücerred 85

IV. MUHTASARLARIN TELİF EDİLİŞ NEDENLERİ 86
A. İlmî Nedenler 87
1. *Hacimli Kitapları Okuma ve Ezberleme Zorluğu* 87
2. *Kitabların Yeniden Tertip Edilip Daha Kullanışlı ve Sistematik Hale Getirilme İhtiyacı* 87
3. *Mezhepte Tercih Edilen ve Sahih Olan Görüşü Tespit* 88
4. *Ders Kitaplarına Duyulan İhtiyaç* 88
5. *İlimlerin Ayrışması ve Her İlim Dalıyla İlgili Birçok Kitabın Yazılması* 89
6. *İlme ve Mebsût Türü Kitaplara Olan İlginin Azalması* 89
7. *Metni Tekrarlardan Arındırma* 90
B. Siyasi Nedenler 90
C. Pratik Nedenler 92
V. MUHTASARLARA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER 93
A. Muhtasar Eserin Kendisine Yönelik Eleştiriler 93
B. Muhtasar Eser Telifine Yönelik Eleştiriler 94
1. *Muhtasarların Anlaşılması Zor Metinler Olması* 94
2. *İhtisar Edilen Kitaplardaki Bilgilerin veya Konunun Doğru Aktarılamaması* 95
3. *İhtisar Edilen Kitabın/Kitapların Özgün Yapısının Bozulması* 95
4. *Muhtasarların Taklid Mahsulü Eserler Olması* 96
C. Eleştirilerin Değerlendirilmesi 96

İKİNCİ BÖLÜM
HANEFÎ MEZHEBİNDE GÖRÜŞLERİ İHTİSARA KONU EDİLEN FAKİHLER VE İHTİSARIN ANA KAYNAKLARI

I. İHTİSARIN FIKIH TARİHİNDEKİ SEYRİNE VE YERİNE GENEL BİR BAKIŞ 100
II. HANEFÎ MEZHEBİNDE GÖRÜŞLERİ İHTİSARA KONU EDİLEN FAKİHLER: EBÛ HANÎFE VE ÖĞRENCİLERİ 103

A. Mezhep İmamı: Ebû Hanîfe 103
B. Ebû Hanîfe'nin Öğrencileri 107
1. *Yaşadıkları Dönemde ve Bulundukları Bölgede İmam Kabul Edilenler* 108
2. *Mezhepte İmam Kabul Edilenler* 111
a. *Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775)* 115
b. *Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim (ö. 182/798)* 118
c. *Muhammed b. Hasan b. Farked eş-Şeybânî (ö. 189/805)* 120
d. *Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819)* 122
III. MEZHEBİN İHTİSARA KONU ANA KAYNAKLARI 124
A. Ebû Hanîfe'nin Fıkıh Meclisine Ait Kayıtlar (Asıllar/Usûl) 124
B. Hanefî Fıkhının Tedvin Edildiği Eserler: Mezhebin Ana Kaynakları 128
1. *Öğrencilerin Mezhep Fıkhını Tedvine Yönelik Faaliyetleri ve Eserleri* 129
a. *Mezhep Fıkhının Tedvininde Züfer'in Rolü* 129
b. *Ebû Yûsuf'un Mezhep Fıkhının Tedvinindeki Rolü ve Eserleri* 130
c. *Şeybânî'nin Tedvin Faaliyeti ve Eserleri* 132
d. *Hasan b. Ziyâd'ın Tedvin Faaliyeti ve Eserleri* 145
2. *Öğrencilerin Fıkıh Meclislerine Ait Kayıtlar* 147
a. *Emâlîler* 148
(1) *Ebû Yûsuf'un Emâlî'si* 149
(2) *Şeybânî'nin Emâlî'si* 150
(3) *Hasan b. Ziyâd'ın Emâlî'si* 151
b. *Nevâdirler* 151
(1) *Ebû Yûsuf'tan Derlenen Mesaili İhtivâ Eden Nevâdirler* 155
(2) *Şeybânî'den Derlenen Mesaili İhtivâ Eden Nevâdirler* 156
(3) *Nevâdiru Züfer* 158
3. *İkinci Neslin Tedvine Katkısı* 159

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HANEFÎ FIKHININ İHTİSAR SÜRECİ

I. HANEFÎ FIKHINI İHTİSARA YÖNELİK İLK FALİYETLER (HİCRÎ III. ASIR) 164

A. Muhtasaru ‘İsâm b. Yûsuf el-Belhî 167

B. Kaynaklarda Muhtasar Olarak Geçen Diğer Eserler 177

II. HANEFİ FIKHININ İHTİSAR EDİLMESİ: MEZHEBİN İLK MUHTASAR METİNLERI (HİCRÎ IV. ASIR) 183

A. Muhtasaru’t-Tahâvî 183

B. el-Kâfî 196

C. Muhtasaru’l-Kerhî 201

D. Hizânetü’l-fıkh 211

E. Kaynaklarda Muhtasar Olarak Geçen Eserler 217

III. TEMEL MUHTASAR METİNLERİN ORTAYA ÇIKIŞI: MÜTÛN-İ ERBEA – MÜTÛN-İ SELÂSE (HİCRÎ V-VIII. ASIR) 218

A. Ana Metin: Muhtasaru’l-Kudûrî (V. Asır) 223

B. Ana Metni İkmal ve Tertibe Yönelik İki Önemli Metin 231

1. *Tuhfetü’l-fukahâ (VI. Asır)* 231

2. *Bidâyetü’l-mübtedî (VI. Asır)* 232

C. Diğer Temel Metinler (Mütûn-i Erbea) (VII. Asır): Ana Metnin Tashih, İkmal ve Tertibi 234

1. *Vikâyetü’r-rivâye fî mesâili’l-Hidâye* 236

2. *el-Muhtâr li’l-fetvâ* 238

3. *Mecma‘u’l-bahreyn ve mülteka’n-neyyireyn* 240

4. *Kenzü’d-dekâik* 242

IV. TEMEL MUHTASAR METİNLERİN CEM, İHTİSAR VE İKMALİ (HİCRÎ VIII. ASIR VE SONRASI) 244

A. en-Nukâye 244
B. Uyûnü'l-mezâhib 245
C. Dürerü'l-bihâr 245
D. Letâifu'l-işârât 246
E. Gurerü'l-ahkâm 248
F. Mevâhibü'r-Rahmân 250
G. Mahzenü'l-fıkh 251
H. Mülteka'l-ebhur 251
İ. Tenvîru'l-ebsâr ve câmi'u'l-bihâr 252

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ŞÜF'A ÖRNEĞİ

I. ŞÜF'A HAKKININ MEŞRUİYET DELİLLERİ VE BİLGİ KAYNAKLARI 256
II. ŞÜF'A BAHSİNİN SİSTEMATİĞİ 259
A. Şeybânî'nin el-Asl'ında ve İlk Muhtasarlarda 259
B. Mezhebin Temel Muhtasar Metinlerinde 265
C. Mütûn-i Erbea Sonrası Muhtasarlarda 269
D. Değerlendirme 269
III. ŞÜF'A BAHSİNİN MUHTEVASI 271
A. Şüf'a Kavramı 271
B. Şüf'a Hakkının Sebepleri, Doğuşu ve Kazanılması 274
1. *Sebepleri* 275
2. *Şüf'a Dereceleri* 281
3. *Aynı Düzeyde Birden Fazla Şefiin Bulunması* 282
4. *Şüf'a Hakkının Doğuşu, Kazanılması ve Hükmü* 282
C. Şüf'a Hakkının Kullanımı: Şüf'a Talebi ve Davası 286
1. *Taleb-i Muvâsebe* 287

a. *Taleb-i Muvâsebenin Süresi* 289
b. *Taleb-i Muvâsebede Bulunurken Şahit Tutma* 291
c. *Taleb-i Muvâsebenin Nasıl Yapılacağı* 292
d. *Meşfû' Akarın Satış Bilgisini Getirenlerin Sayı ve Nitelikleri* 292
2. *Taleb-i Takrîr ve İşhâd* 293
3. *Taleb-i Husûmet ve Temellük: Şüf'a Davası* 297
a. *Dava Açma Süresi* 297
b. *Şefiin Hâkim Huzurunda Hakkını Nasıl Talep Edeceği* 298
c. *Hâkimin Tarafları Yargılaması* 299
d. *Meşfû' Akarın Bedelini Mahkemede Hazır Bulundurmanın Şart Olup Olmadığı* 300
e. *Meşfû' Akarın Bedelinin Ödenmesi ve Hapis Hakkı* 302
f. *Şefiin Görme ve Ayıp Muhayyerliğine Sahip Olması* 303
g. *Davalılar ve Meşfû Akardaki Ayıp-Zapt Sorumluluğu* 303
h. *Şüf'a Konusu Akarın Bedelinde İhtilaf Edilmesi* 305
4. *Meşfû' Akarın Hangi Bedel Karşılığında Alınacağı* 308
5. *Meşfû' Akarın Değişikliğe Uğraması ve Başkasına Ait Çıkması* 309
a. *Müşterinin Şüf'a Konusu Akar Üzerine Bina Yapması ve Ağaç Dikmesi* .. 310
b. *Şefiin Meşfû' Akar Üzerinde Bina Yapması, Ağaç Dikmesi* 311
c. *Şüf'a Konusu Akar Üzerindeki Binanın Kendiliğinden Yıkılması, Yanması ve Ağaçların Kuruması* 312
d. *Müşterinin Meşfû' Akar Üzerindeki Bir Binayı Yıkması* 313
e. *Şüf'a Konusu Bahçenin Meyveleriyle Birlikte Satın Alınması* 313
f. *Şüf'a Konusu Bahçedeki Ağaçların Satın Alındıktan Sonra Meyve Vermesi* ……...……314
g. *Şüf'a Konusu Arazinin Ekili Olması* 314

D. Şüf'a Konusu Olan ve Olmayan Şeyler 316
1. *Şüf'a Hakkına Konu Olan Şey Akar veya Akar Hükmünde Olmalıdır* 317
2. *Şüf'a Konusu Akar Malî Değeri Olan Bir Bedel Karşılığında Mülk Edinilmiş Olmalıdır* 320
3. *Şüf'a Konusu Akar Üzerinde Satıcının Mülkiyete İlişkin Herhangi Bir Hakkının Kalmamış Olması Gerekir* 322
4. *Şüf'a Konusu Akar Satım veya Satım Mahiyetinde Bir Akde Konu Edilmelidir* 323
5. *Şüf'a Konusu Akar Satımı Caiz Bir Mülk Olmalıdır* 324
E. Şüf'a Hakkına Sahip Olan Kişiler 326
F. Şüf'a Hakkını Düşüren Durumlar 329
1. *Şefîin Taleb-i Muvâsebe veya Taleb-i Takrîrde Bulunmaması* 330
2. *Şefîin Şüf'a Hakkından Belirli Bir Bedel Karşılığında Feragat Etmesi* 331
3. *Şefîin Vefat Etmesi* 332
4. *Şefîin Meşfû' Akara Malik Olmadan Önce Kendisi Sebebiyle Şüf'a Hakkına Sahip Olduğu Akarını (Meşfûun Bih) Satması* 333
5. *Şefîin Hakkından Ferâgat Ettiğine Delalet Eden Herhangi Bir Tasarrufta Bulunması* 335
6. *Şefîin Kendisine Verilen Bilgiye Dayalı Olarak Şüf'a Hakkından Feragat Etmesi* 337
7. *Şefîin Şüf'a Hakkından Feragat Ettiğini Beyan Etmesi* 340
8. *Şefîin Şüf'a Hakkını Düşürmeye Yönelik Hîle Yapılması* 343
G. Değerlendirme 345
SONUÇ 346
KAYNAKÇA 353

KISALTMALAR

a. mlf.	Aynı müellif
a.g.e.	Adı geçen eser
b.	İbn veya bin
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	Hicrî
krş.	Karşılaştırınız
mad.	Madde
nr.	Numara
ö.	Ölüm tarihi
s.	Sayfa
S.	Sayı
ss.	Sayfa sayısı
ts.	Tarihsiz
UÜİFD	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
vr.	Varak
y.y.	Yayın yeri yok

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Müslüman toplumların hukuk birikimi ve pratiğinin zamanla sistemleşip mezheplerle temsil edilmesi, İslam hukuk tarihinde önemli bir aşamayı ifade eder. Her ne kadar belirli kişilere izafe edilse ve ana yapısı onların görüşleri etrafında şekillense de mezheplerin ortaya çıkışı, gelişmesi ve istikrar kazanması uzun bir süre almış; bu sürede aynı hukuk düşüncesine mensup fakihlerin; fıkhî bilginin derlenmesi (tedvin), açıklanması (şerh), yeni meselelerle zenginleştirilmesi (tahrîc), delillendirilmesi (ta'lîl, tedlîl) sıhhat, iç tutarlılık, fetvaya asıl (müftâ bih) olma gibi açılardan değerlendirmeye tabi tutulması (tercih), usulünün ortaya konulması ve zamanla kendi içerisinde alt disiplinlere ayrılması gibi noktalarda mezheplerine çeşitli katkıları olmuştur. Bunlardan biri de daha çok tedvinden sonra başlayan, mevcut fıkhî bilgiyi düzenleme ve özetlemeye yönelik yürütülen ihtisar faaliyetidir.

İhtisar; konu, mesele ve kavram açısından belirli bir birikime ulaşan her ilim dalının kendi tabii seyri ve ihtiyaçları içerisinde ortaya çıkan, sebepleri dikkate alındığında nisbeten zorunlu olarak kabul edilebilecek bir faaliyettir. Sadece fıkıh ilmine has olmadığı gibi mahzâ İslam kültürüne de ait değildir. Önceki toplumların ilim geleneklerinde de benzer faaliyetlerin varlığından bahsedilmektedir.

İslam ilim geleneğindeki ihtisar faaliyetleri, bunların ne olduğu, nasıl ve niçin yapıldığı, hangi süreçte ortaya çıktığı; söz konusu geleneğe ait ilimlerin kendi tarihi serüveniyle doğrudan ilişkilidir. İlimlerin ortaya çıkış ve gelişim seyrine göre bunlar, her bir ilim dalında hatta onların alt disiplinlerinde hem tarihsel hem de içerik olarak farklı zamanda ve şekilde gerçekleşmiştir. Bundan dolayı aynı kültüre ait olmasına ve temelde ortak bir faaliyeti ifade etmesine rağmen, tefsirin, hadisin, kelamın veya diğer ilimlerin ihtisarı nevi şahsına münhasır hususiyetler ihtiva etmektedir.

Bu durum fıkıh ilmi için de geçerlidir. Fıkıhta ihtisarın ve bunun bir sonucu olan muhtasarların öne çıkan en önemli özelliği; -istisnaları muhtemel olsa da- ihtisarın daha çok mezhep içi bir faaliyet, muhtasarın mezhebe ait bir telif türü olmasıdır. Bunun nedeni; fıkıhtaki bilgi, yorum ve metottan kaynaklı yaklaşım farklılıklarının zamanla mezhepleşmesi, mezheplerin ortaya çıkışıyla birlikte fakihlerin, fıkhî faaliyetlerini

büyük ölçüde müntesibi oldukları mezhep içerisinde yürütmesidir. Bundan dolayı fıkıhta ihtisar; diğer birçok ilimde olduğu gibi genel olarak bahse konu ilmin değil, daha çok mezhebin tarihî seyrine bağlı olarak ortaya çıkan bir faaliyet olmuştur. Fıkıh ilmine ait bu hususiyet, ihtisarı öncelikle mezhep özelinde çalışılması gereken bir konu haline getirmektedir.

Bu çalışma, Hanefî mezhebine ait muhtasarların ortaya çıkışını konu edinmektedir. Amacı; mezhepte ihtisarın nasıl başladığını ve ona ne tür katkılar sunduğunu tarihî seyri içerisinde ele alarak, muhtasarın özelde Hanefî mezhebindeki genelde İslam hukukundaki yeri ve etkisi hakkında sağlıklı tespitlerde bulunabilmektir. Muhtasarlarda mevcut bilgi özetlenirken; mezhebin temel meselelerini tespit etme, birden fazla rivayetin olduğu meselelerde sahihleri zayıf olanlardan ayırma, tercih edilen görüşleri belirleme, mezhep fıkhını sistematize etme gibi birçok ilmî faaliyetin icra edildiği, bundan dolayı muhtasarların zamanla fetva ve yargının (kazâ), fıkıh öğrenim ve öğretiminin temel kitapları haline geldiği, daha sonra yapılan şerh-haşiye tarzındaki çalışmalarla fıkhî faaliyetlerin ana metinlerini oluşturduğu dikkate alındığında, tez çalışmamızın, mezhep görüşlerinin nasıl oluştuğu hususunda önemli bilgiler vermenin yanında, ihtisarın, mezhebin hukuk diline, kavramlarına, sistematiğine ve temel telakkilerine etkileri ve katkıları hakkında sağlıklı değerlendirmelerde bulunma imkânı sağlayacağı açıktır.

İhtisarın uzunca bir dönemi kapsaması, fıkhın fürû‘ ve usûl diye iki ana dala ayrılması, bunların kendilerine has muhtasar literatürünün olması nedeniyle tez konusu, mezhep açısından olduğu gibi kapsam ve zaman açısından da sınırlandırmayı gerektirmiştir. Çalışmada, Hanefî mezhebinin genel fürû‘ muhtasarlarının ortaya çıkışı incelenecektir. İhtisarı anlamaya yönelik bazı atıflar dışında mezhebin usulüne veya ferâiz, şurût, edebü’l-kâdî gibi fürû‘un alt dallarına ait muhtasar literatürü bu çalışmanın asıl konusunu teşkil etmemektedir. Konumuzun muhtasarların ortaya çıkışı olması hasebiyle zaman olarak çalışmamız, mezhep fıkhının ortaya çıkışı, tedvini ve ilk muhtasarlarının kaleme alındığı dönem olan hicrî II. asrın başlarından IV. asrın sonuna kadarki dönemle sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte; metinlerdeki değişimi ve muhtasarlar arasındaki ilişkiyi tespit amacıyla IV. asırdan sonra mezhepte etkili olan

muhtasarlar üzerinde de durulacaktır. Ayrıca fürû-i fıkhın kapsamının çok geniş ve ihtisarın bir süreç olarak ele alınacak olması sebebiyle metinler arasındaki mukayeseyi, fürû'un belli bir konusu üzerinden yapmanın daha isabetli olacağı düşünülmüştür. Bu konuda, ilk dönemlerden itibaren hemen bütün eserlerde müstakil bir bölüm olarak yer alması, muhtevasının büyük ölçüde oturmuş ve süreci takip etmeye imkân verecek ölçüde olması nedeniyle şüf'a bahsi tercih edilmiştir. Şüf'a örneği üzerinden kronolojik bir okuma yapılarak mezhep fıkhının nasıl ihtisar edildiği tasvir ve tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte tek bir bahsin hatta ilim dalının İslam ilim geleneğindeki muhtasarları anlamada eksik yönlerinin olabileceği göz önünde bulundurularak, daha çok fıkıh ilmi özelinde ele aldığımız ihtisar ve muhtasarın ne olduğunun incelendiği çalışmanın birinci bölümünde, mesele düzeyinde şüf'a dışındaki başka örneklere başvurma, literatürün geneli üzerine taramalar yapma ihtiyacı hissedilmiştir. Metinler arası mukayeselerde tercümeler, üslup ve değişimi tam olarak yansıtmadığından dolayı gerekli görülen yerlerde metinlerin orijinali verilmiştir.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Fıkıh tarihinde uzunca bir dönemi kapsamaları ve mezheplerin farklı evrelerinde kaleme alınmış olmaları nedeniyle muhtasarları konu edinen çalışmalarda takip edilecek yöntem, onu anlamada büyük ehemmiyet arz etmektedir. En az şerh kadar, önceki metinlerle, geçmiş birikimle bağı güçlü olan, kaleme alındığı dönemin hukuk dilinden, üslubundan ve fıkıh anlayışından izler taşıyan muhtasar, tek veya birkaç örneği üzerinden anlaşılabilir mi? Muhtasarı anlamak, onun öncesini ve sonrasını takip etmeyi gerektirir mi? Bu sorulara verilecek cevaplar, muhtasarı anlamada ne tür bir yöntemin takip edilmesi ve hangi kaynaklara dayanılması gerektiği noktasında yol gösterici olacaktır.

Fıkhın ihtisarı, esasen mezhep fıkhının ihtisar sürecini ve muhtasarların bu süreçteki oluşum seyrini takip etmeyi gerektiren bir konudur. Bu hususta bütünü kuşatacak bir çalışmanın çok daha uzun süreye ihtiyaç duyurması, konuyu bir veya birkaç muhtasar örneği üzerinden incelemeyi ya da fıkhın belirli bir bahsi üzerinden ihtisarı ele almayı gerekli kılmaktadır. İhtisarın bir süreç olması sebebiyle bu çalışmada yöntem olarak, fürû-i fıkhın belirli bir konusu üzerinden muhtasarı anlamaya çalışma

tercih edilmiştir. Tek örneği üzerinden bile ele alınsa mezhebin fıkıh müktesabatı ve külliyatı ile doğrudan ilişkili olan muhtasarın, öncesini ve sonrasını incelemeden anlaşılamayacağı, hatta bu tür bir incelemede anlamsızlaşabileceği daima göz önünde bulundurulmuştur. Bunun bir sonucu olarak tez konusu; amacı ve yöntemi doğrultusunda dört ana bölümde ele alınmıştır. Birinci bölümde, ihtisar ve muhtasarın ilmî bir faaliyet ve telif türü olarak ne olduğu araştırılarak kavramsal bir çerçeve ortaya konmaya; ikinci bölümde, ihtisara esas teşkil eden görüş ve kaynakları tespit amacına matuf olarak Hanefî mezhebinde görüşleri ihtisara konu edilen fakihler ve bu görüşleri ihtiva eden mezhebin ana kaynakları; üçüncü bölümde Hanefî fıkhının ihtisar süreci; son bölümde de örnek konumuz olan şüf'a bahsi üzerinden metinler arası mukayeseler yaparak mezhep fıkhının nasıl ihtisar edildiği incelenmeye çalışılmıştır.

Belirtilen bu bölümler, bir yönüyle muhtasar kavramı ve literatürü, diğer yönüyle fıkıh tarihi ve fürû-i fıkhın belli bir konusuyla ilişkili olması bakımından farklı kaynaklara müracaat etmeyi gerektirmiştir. İhtisar ve muhtasarın incelendiği birinci bölümde, fıkıh muhtasarını anlayabilmek için geniş bir literatür taraması yapılmış; lügat, bibliyografi kitapları yanında diğer mezheplere, zaman zaman diğer ilimlere ait literatüre, muhtasarı konu edinen makale ve çalışmalara başvurma ihtiyacı duyulmuştur. İkinci bölümün temel kaynaklarını; menâkıb, tabakât, tarih ve bibliyografi kitapları ile mezhebin tarihini ve literatürünü konu edinen çalışmalar oluşturmaktadır. Muhtasar metinlerin ortaya çıkışı ve şüf'a örneği üzerinden mezhep fıkhının ihtisarını incelediğimiz üçüncü ve dördüncü bölümlerin kaynakları ise mezhebin ilk dönem fürû-i fıkıh literatürü ile muhtasarlarıdır.

Günümüz çalışmaları içerisinde özellikle *Diyanet İslam Ansiklopedisi* ve *The Encyclopaedia of Islam*'ın "Muhtasar" maddeleri ile Eyüp Said Kaya'nın, *Halil'in Muhtasar'ı Çerçevesinde Fıkıh Muhtasarını Yeniden Düşünmek* isimli tebliği muhtasarı anlamada bize yol gösterici olmuştur. Aynı zamanda bu çalışmalarda yer alan tespit ve görüşlerin bir kısmı muhtasar kavramının incelendiği tezin birinci bölümünde değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Hanefî fıkhının ihtisar sürecini takip açısından tezin ana kaynaklarını oluşturan mezhebin ilk dönem fürû-i fıkıh literatürü, özellikle muhtasarları konusunda karşılaşılan

bir problem; kaynaklarda ismi zikredilip günümüze ulaşmayan eserlerdir. Gerek mezhep imamlarına gerekse sonraki fukahâya ait kayıp eserler, bu ve benzeri çalışmalar için sürecin bütününü görme ve daha doğru tespitlerde bulunabilme açısından önem arz etmektedir. Eğer Hanefî fıkhının ihtisarı sadece zâhiru'r-rivâye metinler üzerinden gerçekleşmiş olsaydı mezhep imamlarına ait kayıp eserler, ihtisarın bir süreç olarak ele alındığı bu çalışma için önemli görülmeyebilirdi. Bunu çalışmamız açısından önemli hale getiren şey, muhtasarların mahza mezhebin zâhiru'r-rivâye olarak bilinen görüşlerini tespit amacıyla kaleme alınmış olmamasıdır. Bu sebeple kayıp nâdiru'r-rivâye eserler, çalışmamız için kısmen bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Bahse konu eksiklik nâdiru'r-rivâye görüşlere yer veren ikincil kaynaklar üzerinden giderilmeye çalışılmıştır.

Muhtasarların arka planını oluşturan metinler konusunda bir diğer önemli kayıp, mezhep imamlarından sonraki fakihlerin, fıkhın çeşitli bahisleriyle ilgili kaleme almış oldukları ancak günümüze ulaşmayan eserleridir. Kaynaklarda muhtasar adıyla kayıtlı eserlerin de yer aldığı aradaki bu kayıp halkalar, özellikle Tahâvî ve Kerhî gibi *Muhtasar*'larını belirli bir metin üzerinden kaleme almayan müellifler için süreçte kopukluk oluşturmakta, mukayeseyi hâlihazırdaki metinler üzerinden yapmaya mecbur bırakmaktadır. Bu durum, mevcut ilk muhtasarlarda yer alan ve mezhebin bir meseledeki temel yaklaşımını ortaya koyan birçok özet ifadenin, kavramın daha önceden oluşturulmuş olması sebebiyle çalışmamız için bir eksiklik olarak görülebilir. Nâdiru'r-rivâye görüşlerde olduğu gibi bu eksikliğin ikincil kaynaklar üzerinden giderilmesi ise zordur. Zira kaynaklarda geçmişe yapılan atıflar daha çok rivayet ve görüşlerle sınırlı kalmaktadır. Doğrudan yapılan bazı alıntılar hariç, önceki metinlerde yer alan ifade biçimlerine ve kavramlara neredeyse hiç atıf yapılmamaktadır. Bu sebeple mezhep imamlarından sonraki fukahâya ait kayıp eserlerin ilk muhtasarlar üzerindeki etkisini tespit pek mümkün değildir. Bu konuda umut verici şey; Tahâvî ve Kerhî'nin, *Muhtasar*'larında yoğun bir şekilde doğrudan zâhirur'-rivâye ve nâdiru'r-rivâye metinleri kaynak olarak kullanmalarıdır. Bu da aradaki kayıp eserlere rağmen ilk metinlerle söz konusu muhtasarlar arasında mukayese yapmaya imkân tanımaktadır.

Hicrî II-IV. asır arasında Hanefî fukahaya ait muhtasar adıyla kayıtlı ilk eserler tespit edebildiğimiz kadarıyla III. asırda, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) öğrencilerinin öğrencileri döneminde kaleme alınmıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre mezhebin ilk muhtasarı Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) öğrencisi 'İsâm b. Yûsuf el-Belhî'ye (ö. 210/826) aittir. [1]

Bedruddîn el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye* adlı eserinde atıfta bulunduğu *Muhtasaru'z-Za'ferânî*'nin, Ebû Abdullah Hasan b. Ahmed b. Mâlik ez-Zâ'ferânî'ye ait olması muhtemeldir.[2] Aynî, Za'ferânî'nin, Şeybânî'nin öğrencisi ve onun *ez-Ziyâdât* adlı eserinin râvisi olduğunu söyler.[3] Hanefî fukahâ arasında baba oğul Za'ferânî nisbesiyle meşhur diğer iki fakih Cessâs'ın öğrencisi Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed ed-Dellâl (ö. 393/1003) ile oğlu Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed ed-Dellâl'dır (ö. 447/1055).[4] Ancak tabakât ve fürû-i fıkıh kitaplarında bu iki fakihin herhangi bir eser veya görüşüne atıfta bulunulmaması; daha çok Ebû Abdullah ez-Za'ferânî'nin eserlerine, görüşlerine ve imamlardan yaptığı rivayetlere yer verilmesi, kerahet vakitlerinde cenaze namazı kılmayla ilgili *Muhtasar*'dan aktarılan görüşün, Şeybânî'nin *el-Asl*'ında yer alan ve mezhep kitaplarında kabul gören görüşten

[1] Kefevî, Mahmûd b. Süleymân, *A'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, Kütüphâne-i meclis-i şûrây-ı millî, nr.: 1385, c. I, vr. 155-156ab.

[2] Kâtip Çelebî, İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr*'i üzerine yapılan çalışmaları aktarırken, Ebû Abdullah ez-Za'ferânî'nin ölüm tarihini hicrî 610 olarak verir. Ancak bu hatalı bir tarihtir. Ebü'l-Abbâs en-Nâtıfî (ö. 446/1054), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090) gibi belirtilen tarihten çok önce yaşamış Hanefî fakihlerin Za'ferânî'ye atıfta bulunması, Kâdîhân'nın (ö. 592/1196) bugün elimizde olan *Şerhu'z-Ziyâdât*'ının, Za'ferânî'nin tertip ettiği metin üzerine yapılmış bir şerh olması, söz konusu tarihin hatalı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kâtip Çelebî'nin verdiği bu bilgi, yine kendisinin verdiği, hicrî 500 yılında vefat eden Ebü'l-Ezher el-Hôcendî'nin *el-Câmiu's-sağîr* şerhinin Za'ferânî'nin tertip ettiği metin üzerine yapılmış bir şerh olduğu bilgisi ile de çelişmektedir. Krş. Serahsî, Ebû Bekr Muhammed. Ahmed b. Ebû Sehl, *Kitâbü'l-mebsût*, Tahkîk: Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1430/2009, c. III, s. 204-205; Aynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, Tahkîk: Eymen Salih Şaban, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1420/2000, c. III, s. 240, c. XII, s. 31, 43-44; Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Tashih: Şerafeddin Yaltkaya, Rıfat Bilge, Beyrut: Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî, ts., c. I, s. 562; Kâdîhân, Fahreddîn Hasan b. Mansûr b. Mahmûd el-Özcendî, *Şerhu'z-Ziyâdât*, Tahkîk: Kasım Eşref Nur Ahmed, Beyrut: Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî, 1426/2005, c. I, s. 107.

[3] Aynî, *el-Binâye*, c. VIII, s. 472-473, c. XIII, s. 251. Biyografisiyle ilgili tabakât kitaplarında Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'ini ilk tertip eden olduğu dışında kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed Ebü'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, Tahkîk: Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Cîze: Hicr li't-tıbaa ve'n-neşri ve'l-i'lân, 1413/1993, c. II, s. 46; Kefevî, *A'lâm*, c. I, vr. 199ab; Leknevî, Ebü'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Tashih: Muhammed Bedreddîn Ebû Firâs, Mısır: Matbaatü's-saâde, 1324, s. 60.

[4] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 246-247, c. III, s. 17.

farklı olması eserin erken bir döneme, dolayısıyla ona ait olma ihtimalinin daha güçlü olduğunu göstermektedir.[5]

İsmail Paşa'nın, Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) öğrencisi Ebû Sehl Mûsâ b. Nasr er-Râzî'ye, Mûsâ b. Nasru'd-Darîr adıyla nispet ettiği *Muhtasar* ise hatalı bir kayıt olsa gerektir.[6] Mûsâ b. Nasr, ed-Darîr lakabıyla tanınmadığı gibi Hanefî fürû veya tabakât kitaplarında ona *Muhtasar* adıyla herhangi bir eser nispet edilmemektedir.[7] Fürû kitaplarında Ebû Mûsâ ed-Darîr'in *Muhtasar*'ından alıntılar yapılır.[8] İsmail Paşa, ona ait *Muhtasar*'ı, Mûsâ b. Nasr'a nispet etmiş olabilir. Hanefî fakihler arasında Ebû Mûsâ ed-Darîr künyesi Îsâ b. Ebû Mûsâ için kullanılmaktadır. Ebû Mûsâ'nın hayatı hakkında, mezhebin ileri gelen fakihlerinden biri olduğu dışında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.[9] Onun, Kerhî'nin çağdaşı Bağdat kadısı Muhammed b. İsâ'nın (ö. 334) babası olması,[10] bir önceki nesilden Ebû Hâzim el-Kâdî (ö. 292/905)[11], Ebû Saîd el-Berdaî (ö. 317/930) gibi fakihlerin akranı olduğunu göstermektedir. Akranları dikkate alındığında onun, üçüncü asrın sonları veya dördüncü asrın başlarında vefat etmiş; Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin öğrencileri veya üçüncü neslin büyüklerinden fıkıh tahsil etmiş olması muhtemeldir. Kaynaklarda *Muhtasar*'ın oğluna ait olduğunu düşündürebilecek

[5] Za'ferânî'nin görüş ve rivayetlerine yapılan atıflar için bkz. Aynî, *el-Binâye*, c. I, s. 661, c. II, s. 560, c. III, s. 240, 262, 488, c. XII, s. 12, 25, 31, 43, 44, 47; Burhâneddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed b. Abdülazîz İbn Mâze el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fî fıkhi'n-Nû'mânî*, Tahkîk: Abdülkerim Sami el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2004, c. I, s. 178, 210, 466, c. VI, s. 82, 87-88. Kerâhet vakitlerinde cenaze namazı kılma ile ilgili mesele için bkz. Şeybânî, *el-Asl*, Tahkîk: Muhammed Boynukalın, Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012, c. I, s. 353; Aynî, *el-Binâye*, c. II, s. 55.

[6] İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-mûsannifîn*, Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, ts., c. II, s. 477.

[7] Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyn b. Ali, *Ahbâr-u Ebî Hanîfe ve ashâbuhû*, Beyrut: 'Âlemü'l-kütüb, 1405/1985, s.164; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, s. 521-522; Leknevî, *Fevâid*, s. 216.

[8] Simnânî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed er-Rahbî, *Ravzatu'l-kuzât ve tarîku'n-necât*, Tahkîk: Salahattin en-Nâhî, Beyrut: Müessetü'r-risâle, 1404/1984, c. I, s. 276, 316, c. II, s. 559, 619, 620, 621, 655, 663, 673, 675, 689, 695, c. III, s. 943, 1061, 1146, 1271; Semerkandî, Alâeddîn, *Tuhfetü'l-fukahâ*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1984, c. I, s. 166; Aynî, *el-Binâye*, c. III, s. 95.

[9] Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Medîneti's-selâm*, Tahkîk: Beşşar Avvâd Maruf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1422/2001, III, 705-708; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 684.

[10] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, s. 295-296.

[11] Oğlu Muhamed b. İsa, Bağdat'ta kadılık yapıp orada vefat eden Ebû Hâzim el-Kâdî'den hadis rivayet etmektedir. Kuvvetle muhtemelki babası Îsâ hem Ebû Hâzim hem de onun öğrencisi Berdaî ile tanışıyorlardı. Bkz. Hatîb, *Tarih*, c. III, s. 705.

bazı bilgiler yer alsa da[12] oğlunun Ebû Abdullah ve İbn Ebû Mûsâ künyeleriyle maruf olması sebebiyle bunun zayıf bir ihtimal olduğu söylenebilir.

Kaynaklarda muhtasar olarak kaydedilen diğer bir eser, Ebü't-Tayyib Hamdûn b. Hamza el-Hanefî'ye nispet edilir. Ebü'l-Vefâ el-Kureşî (ö. 775/1374), hayatı hakkında hiçbir bilgi vermediği müellifle ilgili sadece Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının yarısı kadar bir muhtasarı olduğu ve kendisinin bu kitabı gördüğü bilgisini aktarır.[13] Aynı bilgiyi alıntılayan İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*'de Ebü't-Tayyib'in vefat tarihi olarak hicrî 261 yılını verir.[14] Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vüsûl* adlı biyografik eserinde Hamdûn b. Hamza'nın, Hamdân b. Hamdeveyh et-Tarsûsî olduğu ve bunun *Muhtasar fi's-sibâiyyâti'l-fıkhıyye* adlı eserinin bulunduğu yönünde bir rivayet aktarır.[15] Bibliyografisinde ise ikisini farklı kişiler olarak zikreder; Hamdûn b. Hamza'ya *Mukaddime fi fürûi'l-Hanefiyye*, Hamdân b. Hamdeveyh'e *es-Sebiyyât fi'l-fürû* adıyla iki farklı eser nispet eder.[16] İsmail Paşa da bunları ayrı kişiler olarak zikreder; ilkinin *Muhtasar*, ikincisinin *es-Sibâiyyât fi'l-fürû* adıyla birer eseri olduğu bilgisini verir.[17] Eğer Kâtip Çelebî'nin aktardığı bilgi doğru ise bu durumda iki farklı isimle kayıtlara geçen müellifin aynı kişi olduğu, eserinin *Mukaddime*, *Muhtasar*, *es-Seb'iyyât*, *es-Sibâ'iyyât* adlarıyla maruf olduğu söylenebilir. Bununla birlike bunların ayrı kişiler olması da muhtemeldir.

[12] İftar vaktiyle ilgili Mısır İskenderiye'ye geldiğinde sorulan bir meseleyi Zeylaî, *Muhtasar* sahibi olduğunu belirterek Ebû Mûsâ ed-Darîr'e nispet ederken; Kâsânî, aynı meseleyi Ebû Abdullah b. Ebû Mûsâ ed-Darîr'e nispet eder. Burada ya hataen Zeylaî, İbn Ebû Mûsâ'ya ait bir görüşü Ebû Mûsâ'ya; ya da Kâsânî, Ebû Mûsâ'ya ait bir görüşü oğluna nispet ediyor olabilir. Oğul Muhammed b. İsa, Bağdat'ta yaşamış orada kadı iken hırsızlar tarafından evinde öldürülmüştür. Mısır'a yerleştiğine dair bir bilgi yoktur. Natıfî, Ebû Mûsâ'nın Mısır'a yerleştiğini (nezîlü Mısr) söyler. Baba Îsâ Mısır'a yerleşmiş olabilir. Bkz. Nâtıfî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *el-Ecnâs fî fürû'i'l-fıkhi'l-Hanefî*, Tahkîk: Abdullah b. Sad et-Tuhays, Kerim b. Fuad el-Lem'î, Riyad: Dâru'l-me'sûr, 1437/2016, c. I, s. 164; Hatîb, *Tarih*, c. III, s. 706-707; Kâsânî, Alâeddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi'ş-şerâi'*, Tahkîk: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Mevcûd, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003, c. II, s. 579-580; Zeylaî, Fahreddîn Osman b. Ali, *Tebyînü'l- hakâik şerh-u Kenzi'd-dekâik*, Mısır, 1314, c. I, s. 321.

[13] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 156.

[14] İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 335.

[15] Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fühûl*, Tahkîk: Abdülkadir Arnavut, İstanbul: Mektebetü İrsikâ, 2010, c. II, s. 66.

[16] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 977, 1803-1804.

[17] İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 335.

Musul Vakıflar Genel Müdürlüğü yazma eserler kataloğunda Hamdûn b. Hamza adına *Mukaddime/Muhtasaru'l-fikh* adıyla bir eser kaydedilir.[18] Musuldaki kütüphaneden temin ettiğimiz nüsha üzerine yaptığımız incelemede kapak sayfada tam adı *Mukaddimet-ü Ebi't-Tayyib* olarak yer alan bu eserin Ebü't-Tayyib Hamdân b. Hamdüveyh'e ait olduğu tespit edilmiştir. Klasik fıkıh kitaplarından hem içerik hem de üslup olarak oldukça farklı olan eserin, ibadet, ahlak ve haram-helal gibi konuları içermesi yönüyle öğrencilere ve halka dönük ilmihâl tarzında hazırlandığı, her bir konuyla ilgili meselelerin ekseriyet itibariyle yedi madde halinde işlendiği görülmüştür. Muhtemelen eser bu özelliğinden dolayı daha çok *es-Seb'iyyât*/*es-Sibâiyyât* olarak tanınmıştır.[19] Hamdân b. Hamdüveyh'in hayatı hakkında da herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak eserinde kullandığı üslup, kavramlar ve tasnif, onun daha çok hicrî V. asır veya sonrasında yaşamış bir fakih olduğuna işaret etmektedir.

Literatürde hicrî III. asırdaki Hanefi fukahâya nispet edilen bu eserlerin günümüze ulaşıp ulaşmadıkları tespit edilememiştir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu dönemden günümüze, Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-İktisâb fi'r-rızki'l-müstetâb* veya *Kitâbu'l-kesb* adıyla maruf eserinin, öğrencisi Muhammed b. Semâa (ö. 233/848) tarafından yapılan ihtisarı ulaşmıştır. Ancak asıl kitap elimizde olmadığı için İbn Semâa'nın bu kitabı nasıl ihtisar ettiğiyle ilgili fikir yürütme imkânımız bulunmamaktadır. Dolayısıyla *İktisâb*'ın bu açıdan çalışmamız için bir kaynak değeri yoktur. Kitabın konumuz açısından önemi, bir metnin ihtisarı mahiyetindeki ilk muhtasarlardan biri olması ve mezhepte ihtisarın çok erken dönemlerde başladığının somut örneklerinden birini temsil etmesi yönüyle daha çok mezhepte ihtisar faaliyetlerinin başlama tarihiyle ilgilidir.

Hanefî mezhebinin günümüze ulaşan ilk muhtasarları IV. asır fukahâsına aittir. Bu dönemde kaleme alınan, muhtasar adıyla veya niteliğiyle kayıtlı bizim tespit

---

[18] Sâlim Abdürrezzâk, Ahmed, *Fihrisu mahtûtâti mektebeti'l-evkâfi'l-âmme fi'l-Mevsıl*, Bağdat: Vizâretü'l-evkâf ve'ş-şuûnü'd-dîniyye, 1402/1982, c. VII, s. 149.

[19] Ebü't-Tayyib Hamdûn b. Hamza'ya nispet edilen Musul Vakıflar Genel Müdürülüğü Kütüphanesindeki *Mukaddimet-ü Ebi't-Tayyib* adlı eser, Hamdân b. Hamdûye et-Tarsûsî'ye nispet edilen Milli Kütüphane Samsun İl Halk Kütüphanesi koleksiyonundaki 264/1 numaralı *es-Seb'iyat fî fıkhi'l-Hânefiye* adlı eserle mukayese edildiğinde her ikisinin de aynı olduğu görülmüştür. Kâtip Çelebî, söz konusu eseri *es-Seb'iyyât fi't-fürû'* adıyla verir. Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 977.

edebildiğimiz beş eserden üçü doğrudan, biri şerh içinde günümüze ulaşmıştır.[20] Bir muhtasarın günümüze ulaşıp ulaşmadığı tespit edilememiştir. Söz konusu döneme ait muhtasarlar şunlardır:

1. *Muhtasaru't-Tahâvî*: Ebû Cafer et-Tahâvî'ye (ö. 321/933) ait olan bu eser Ebü'l-Vefâ el-Efgânî tarafından neşredilmiştir.

2. *el-Kâfî*: Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Mervezî el-Hâkim eş-Şehîd'in (ö. 334/945) bu eseri yazma haldedir. Bazı bölümleri tahkik edilmiştir.

3. *Muhtasaru'l-Kerhî*: Ebü'l-Hasan el-Kerhî'ye (ö. 340/952) ait olan bu eser Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) şerhi içerisinde günümüze ulaşmıştır. Metinle şerhin iç içe işlendiği eserde, her zaman Kudûrî'ye ait açıklamalarla Kerhî'nin metni arasından net bir ayrım yapma imkânı olmasa da genelde konu başlarında Kerhî'ye açıkça yapılan atıflar ve devamında ona ait cümlelerin "قال/ dedi ki" ifade yapısıyla aktarılması, metni takip etmeye, *Muhtasar*'ın metin dili ve muhtevası hakkında fikir yürütmeye imkân tanımaktadır. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda *Muhtasaru'l-Kerhî* adıyla kayıtlı 2273 arşiv nolu eserin, söz konusu nüsha üzerinde yaptığımız incelemede hatalı bir kayıt olduğu, bu eserin Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı olduğu görülmüştür. Kudûrî'nin şerhi Abdullah Nezîr Ahmed tarafından neşredilmiştir.

4. *Muhtasaru'l-Cessâs*: Kaynaklarda ismi geçen bu eser günümüze ulaşmamıştır.

[20] Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) tabakâtında Hanefî fukahâ arasında saydığı Ahmed b. Kâmil b. Halef b. Şecere'ye (ö. 350/961) de kaynaklarda muhtasar adıyla bir eser nispet edilir. Ahmed b. Kâmil, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) öğrencisidir. Taberî'nin mezhebine bağlı olduğu, fıkıhla ilgili onun mezhebini derlediği *el-Câmi' fi'l-fıkh* adlı bir eser kaleme aldığı söylenir. *Muhtasar*'ında da hocasının fıkhını özetlemiş olması muhtemeldir. Takıyyüddîn et-Temîmî (ö. 1010/1601) onun Hanefîliğini şüpheli bulur. Sadece Kureşî Hanefî fakihler arasında ona yer verdiği için tabakâtına aldığını dile getirir. Kaynaklarda ismi zikredilen bu esere, Hanefî literatürde herhangi bir atıf yapılmaması, müellifinin mezhebe aidiyetinin şüpheli olması sebebiyle IV. asır muhtasarları arasında yer vermedik. Hayatı için bkz Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 238-239; Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdülkadir, *et-Tabâkutü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Tahkîk: Abdülfettâh Muhammed el-Hılv, Riyad: Dâru'r-rufâî, 1403/1983, I, 9-11. Eserleri için bkz. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 64.

5. *Hizânetü'l-fıkh*: Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) ait olan bu eserin Selâhaddîn en-Nâhî ve Muhammed Abdüsselam Şahin tarafından iki ayrı neşri yapılmıştır. *Hizânetü'l-fıkh*, Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (ö. 1975) tarafından VI. asırda yaşamış Ebü'l-Leys künyesiyle maruf diğer bir fakih Ahmed b. Ömer b. Muhammed Mecdü'l-eimme en-Nesefî'ye (ö. 552/1158) nispet edilse de hemen bütün kaynaklarda Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin eseri olarak kabul edilir. Efgânî'nin bu eseri Nesefî'ye nispet etmesinin nedeni, incelediği nüshanın sulh bahsinde, "*el-Hucendî dedi ki: Hocamız Ebü'l-Yüsr kitabu's-sulhda…. zikretti*" ifadesinden hareketle kitabın müellifinin, Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin (ö. 493/1100) öğrencisi Muhammed b. Ahmed el-Hucendî'den nakilde bulunduğu şeklindeki tespitidir. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Hucendî'den önce yaşamış bir fakih olduğu için Efgânî bu tespitinin doğal bir sonucu olarak kitabın, aynı künyeyle maruf daha sonra yaşamış bir fakih olan Mecdü'l-eimme en-Nesefî'ye ait olduğunu düşünür. İncelediği nüshanın edebü'l-kâdî bölümünde, *"İmam Hucendî dedi ki: Kitabın müellifi ... ondan bahsetmedi"* şeklinde kendi tespitiyle çelişen ifadeye ise burada, "*kitabın müellifi*" ifadesiyle Hucendî'nin, *Edebü'l-kâdî* müellifi Ebû Bekir el-Hassâf'ı (ö. 261/875) kastetmiş veya kendisinin Hassâf'ın bu eseri üzerine bir şerh yazmış olabileceği şeklinde çok uzak bir yorum getirir.[21] *Hizânetü'l-fıkh*'ın her iki neşrinde de Hucendî'nin adı Efgânî'nin bahsettiği bölümlerde değil; sadece kitabü't-teharrî ve'l-istihsân bölümünde geçmektedir. Ancak burada da ondan herhangi bir alıntı yapılmamaktadır. Aksine Efgânî'nin incelediği nüshada olduğu gibi Hucendî, kitabın müellifinden ve onun eksik bıraktığı meselelerden bahsetmektedir. Neşredenlerin de belirttiği gibi kitaptaki ifadeden Hucendî'nin kitabın ravilerinden olduğu, günümüze ulaşan bazı nüshalarının onun imla ettirdiği nüshalar olduğu, imla esnasında öğrencilerin asıl kitaptan olmadığı halde hocalarının düştüğü bazı notları kitaba eklediği anlaşılmaktadır.[22] Kitapta, Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî*'si, Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Asl*'ının Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832) ile Ebû Süleymân el-Cûzcânî (ö. 200/816) tarafından yapılan iki meşhur rivayeti gibi ilk dönem kaynaklara atıfta bulunulması,

[21] Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed, *Muhtasaru't-Tahâvî* (neşredenin girişi), Tahkîk: Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarâbâd: İhyâü'l-meârifi'n-Nûmâniyye, ts., s. 7-8.

[22] Ebü'l-Leys, Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Hizânetü'l-fıkh*, Ta'lîk: Muhammed Abdüsselam Şahin, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005, s. 272. Neşredenin yorumu için bkz. a. mlf., *a.g.e.*, (1 numaralı dipnot bilgisi), s. 272.

İmamlardan yapılan rivayetlere yer verilmesi, onun Mecdü'l-eimme en-Nesefî'den daha önceki bir döneme ait olduğunu teyit etmektedir.[23] Nitekim kitap, Selâhaddîn en-Nâhî ve Muhammed Abdüsselam Şahin tarafından Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin eseri olarak neşredilmiştir.

Fuat Sezgin'in Arapça yazma eserler literatürüne dair kitabı, Geschichte des Arabischen Schrifttums'da (GAS) zikredilen ve Sezgin tarafından Ebû Abdullah Muhammed el-Kalânisî'nin (ö. 314/926) eseri olarak verilen *Kitabü't-tehzîb*, muhteva ve üslup olarak muhtasar kategorisine dahil edilebilecek, IV. asra ait olması nedeniyle kaynaklarımız arasına alabileceğimiz bir eserdir.[24] Ancak gerek Sezgin'in verdiği Topkapı Sarayı Kütüphanesi III. Ahmed Koleksiyonu'ndaki, gerekse Kastamonu Kütüphanesi'nden bizim elde ettiğimiz nüshalar üzerine yaptığımız mukayeseli incelemede kitabın gerçekte Kalânisî'ye ait olmadığı, kütüphanelerdeki katalog kayıtlarının hatalı olduğu görülmüştür. Öyle anlaşılıyor ki Sezgin'in bahse konu kitabı Kalânisî'ye nispet etmesinin nedeni; Hanefî tabakat kitaplarında Kalânisî'nin *et-Tehzîb* adında bir eserine yer verilmesi ve incelediği nüshanın kapağında kitabın Kalânisî'ye ait olduğunun belirtilmesidir. Kastamonu nüshasında, kapak kısmında ve önsözünde kitabın müellifinin Ebü'l-Mehâmid Muhammed b. es-Sadr olduğu açıkça ifade ediliyor. İlk sayfada kitabı Abdullah el-Kalânisî'nin istinsah ettiği; bitiş sayfasında ise kitabın Karaalp b. Abdullah tarafından hicrî 11 Muharrem 620 yılında istinsah edildiği yazıyor.[25] Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki nüshanın istinsah tarihi ise hicrî 10 Şevval 939'dur. Ancak kimin istinsah ettiği yazmamaktadır.[26] Kitap içerisinde Tahâvî ve Kerhî gibi fakihlere, Mes'ûd b. Hüseyn el-Kâşânî'nin (ö. 520/1126) *el-Mes'ûdî*'si gibi Muhammed el-Kalânisî'den çok sonra yaşamış fakihlerin eserlerine yapılan atıflar, bahse konu eserin Kalânisî'ye ait olmadığını teyit etmektedir.[27]

Sezgin'in adı geçen eserinde yer verilen ve günümüze ulaşan diğer bir muhtasar, Süleymaniye Kütüphanesi Carullah Koleksiyonu'nda bulunan *Muhtasaru'l-*

[23] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 71, 118, 165, 231.
[24] Sezgin, Fuat, *Târihü't-türâsi'l-Arabî*, Mahmûd Fehmi Hicâzî vd. (Çev.), Riyad: Câmiatü'l-Muhammed eş-Şeybânî b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991, c. I/III, s. 90.
[25] Kalânisî, *Kitabü't-tehzîb*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr.: 960, vr. 2ab, 262a.
[26] Kalânisî, *Kitabü't-tehzîb*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, nr.: 873, vr. 118b.
[27] Kalânisî, *Kitabü't-tehzîb*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, nr.: 873, vr. 98b, 106ab.

Asl isimli eserdir.[28] Aynı yazma içerisinde *Muhtasaru'l-Câmi'i's-sağîr* adıyla bir muhtasar daha bulunmaktadır. İsminden Şeybânî'nin *el-Asl*'ı ile *el-Câmiu's-sağîr*'i üzerine yapılmış iki ihtisar çalışması olduğu anlaşılan bu eserler Ebû Nasr Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm'a nispet edilmektedir.[29] Adı geçen müellifin hayatıyla ilgili hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır. Kapak sayfasında eserin, *el-Asl*'ın Ebû Süleymân el-Cûzcânî rivayeti üzerine yapılmış bir ihtisar olduğu belirtilir.[30] Namaz, oruç ve zekât bahisleri sonunda el-Cezcânî'ye ait *Nevâdiru's-salât*, *Nevâdiru's-savm* ve *Nevâdiru'z-zekât*'ın yer alması,[31] onun *Nevâdir*'lerinin *el-Asl*'ın bir parçası gibi görüldüğü ve onunla birlikte rivayet edilip özetlendiğini göstermektedir. Bu özelliğiyle kitap *el-Asl*'ın Cûzcânî rivâyeti ile ilgili önemli bir kaynaktır. Eserde hemen her bir bölüme (kitâb) besmele, bazen Allâh'a hamd ve Hz. Peygambere salât (hamdele-salvele) ile başlanması,[32] bölüm sonlarında "*Allah en iyisini bilir.*" (Allahu a'lem) ifadesinin yer alması,[33] bölüm sıralamasının *el-Asl*'ın diğer bir ihtisarı Hâkim eş-Şehîd'in *el-Kâfî* adlı eserinden farklı olması;[34] hem *el-Asl*'ın müstakil kitaplar halinin ihtisar edildiğine hem de müellif Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm'ın, ihtisarında kendine özel bir sıralama benimsediğine işaret etmektedir. Müellif ihtisarında *el-Asl*'ın metninden ziyade mefhumuna bağlı kalmış, *el-Asl*'daki mesailden elde ettiği sonuçları özetle kaleme almıştır.[35] Eserin mezhebin günümüze ulaşan ilk muhtasarlarından biri olması ihtimal dahilinde bulunmakla birlikte müellifi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamaması, Hanefî fıkıh kitaplarında ona açık bir atfın tespit edilemesi nedeniyle kaynaklarımız arasına dahil edilmemiştir. Ancak *el-Asl*'ın en güvenilir rivayetlerinden biri üzerine yapılmış bir çalışma olması sebebiyle bu eserin müstakil bir araştırmaya konu edilmesi ve neşredilmesi, sadece kendisinin değil, Hanefî tarihi ve literatürü konusunda kapalı olan bazı hususların aydınlığa kavuşmasına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Mevcut durumda şüf'a örneği bağlamında mezhep fıkhının ihtisar sürecini

---

[28] Sezgin, Fuat, *Târihü't-türâsi'l-Arabî*, c. I/III, s. 57.
[29] Yazmada *el-Câmiu's-sağîr*'in muhtasarı 112. varaktan itibaren yer almaktadır. Bkz. Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, nr.: 873, vr. 2b.
[30] Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, vr. 2b.
[31] Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, vr. 10b, 12,b, 15a.
[32] Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, vr. 10a, 13a, 21b, 22a.
[33] Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, vr. 10a, 13a, 21b, 22a.
[34] Krş. Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, vr. 2a; Boynukalın, Mehmet, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içerisinde), Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012, s. 119-120.
[35] Krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 5-373; Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, vr. 3a-11b.

takip ederken muhtasar olarak çalışmamızın temel kaynaklarını elimizdeki dört eser; *Muhtasaru't-Tahâvî, el-Kâfî, Şerh-u Muhtasari'l-Kerhî* ve *Hizânetü'l-fıkh* oluşturmaktadır. Bunlardan *el-Kâfî*' yazma haldedir. Bazı bölümleri tahkik edilmiştir. Kaynak olarak hem yazma haldeki nüshadan hem tahkik edilen kısımlardan yararlanılmıştır. Kerhî'nin *Muhtasar*'ı elimizde olmadığı için ona ait metni tespitte, Kudûrî'nin *Şerh*'inde Kerhî'ye yapılan atıflar esas alınmıştır. *Şerh* içerisinde atıf yapılmayan meselelerde mezhebin diğer fürû' kitaplarında Kerhî'nin *Muhtasar*'ından yapılan alıntılarla şerhteki metin mukayese edilerek Kerhî'ye ait metinler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu hususta en fazla Bedruddîn el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *el-Binâye* ve Alâeddîn es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Tuhfetü'l-fukahâ* adlı eserlerinden istifade edilmiştir. IV. asırdan sonra hem muhtasarlardaki değişimi ve süreci takip etme hemde ilk muhtasarların sonraki muhtasarlar üzerindeki etkisini tespit amacıyla mezhepte mütûn-i erbea ve mütûn-i selâse olarak nitelendirilen temel muhtasar metinler ile bunları cem veya ihtisara yönelik kaleme alınan Sadrüşşerîa es-sânî Ubeydullah b. Mes'ûd'un (ö. 747/ 1346) *en-Nukâye,* Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Gureru'l-ahkâm,* İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur*, Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah et-Timurtâşî'nin (ö. 1006/1598) *Tenviru'l-ebsâr ve câmiu'l-bihâr* adlı muhtasarları da kaynaklarımız arasına dahil edilmiştir. Muhtasarların arka planını oluşturan metinler noktasında çalışmamızın ilk kaynaklarını ise mezhebin zâhiru'r-rivâye ve nâdiru'r-rivâye olarak maruf eserleri oluşturmaktadır.

Günümüzde muhtasarlar üzerine yapılan, görebildiğimiz çalışmalar içerisinde konumuz açısından asli kaynak olarak kullanabileceğimiz bir araştırma mevcut değildir. Büyük oranda yüksek lisans tezi düzeyinde olmak üzere bahse konu çalışmalar genelde belli bir muhtasar eser üzerine yapılmış veya iki muhtasar eserin mukayesesiyle sınırlı kalmıştır. Tespitlerimize göre mezhep özelinde muhtasarı konu edinen tek çalışma, Muhammed Cûhâr tarafından yapılan *el-Muhtasarâtu'l-fıkhiyye fi'l-mezhebi'l-Mâlikî* adlı doktora çalışmasıdır. Mâlikî muhtasarlarını konu edinen söz konusu çalışma, muhtasarı daha çok literatür düzeyinde ele almıştır. Bizim çalışmamız muhtasarı farklı bir mezhep özelinde ele alma yanında fürû-i fıkhın belli bir konusu üzerinden ihtisar sürecini incemelesi açısından hem konu hem de yöntem olarak söz konusu çalışmadan ayrılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM
MUHTASAR KAVRAMI VE TELİF TÜRÜ OLARAK MUHTASARLAR

I. İHTİSAR VE MUHTASAR KAVRAMI

A. Sözlük Anlamı

Muhtasar, Arapça hasr (الحَصْر) veya hasar (الحَصَر) kökünün iftial kalıbından türetilmiş bir isimdir. Kelimenin kökü, orta harfi sakin olarak "hasr" şeklinde okunduğu zaman bel anlamına gelir. Dilde ayak çukuru, okun tüyü ile ucu arasındaki yer, evin misafir için hazırlanan bölümü, bel ağrısı anlamlarında da kullanılır. Orta harfi üstün olarak "hasar" şeklinde okunduğunda aşırı soğuk ve soğuktan duyulan acıyı ifade eder. Buradan türetilen "mıhsara" baston demektir. Kelime ihtisar kalıbına sokulduğunda, baston edinme, bastona dayanarak yürüme, eli bele koyma, bir şeyin gereksiz olan kısımlarını ayıklama, kısaltma, özetleme anlamları kazanır. İhtisar, yola nispet edilerek kullanıldığında yolu kısaltma, kısa yoldan gitme; söze/kelâma nispet edilerek kullanıldığı zaman sözü kısaltma anlamına gelir. Dilbilimciler gerçek anlamda ihtisarın yol için kullanıldığını, kelama nispetle kullanımının mecazî olduğunu söylerler. İhtisarın ism-i mefûlü olan muhtasar ise genelde kelimenin son anlamıyla ve sıfat olarak kullanılır. Buna göre muhtasar, kısaltılmış, özetlenmiş demektir.[36]

Kur'ân-ı Kerîm'de "hasr" kökünden türemiş herhangi bir kelime bulunmamaktadır. Hadislerde ise doğrudan muhtasar kelimesi geçmemekte, ancak "ihtisar" ve yine bu kökten türeyen "muhtasır" kelimeleri, namazla, secde ayetleriyle ve Hz. Peygamber'in bir şeyi kısaca anlatabilme (cevâmiu'l-kelim) yönüyle ilgili olarak üç yerde kullanılmaktadır. Fıkıh ve hadis kitaplarında, bu hadislerdeki muhtasır ve ihtisar kelimelerinin ne anlama geldiğiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Namazda ihtisarı, Yahudilerin ve cehennemliklerin davranışına benzeterek yasaklayan hadislerdeki ihtisar kavramını âlimlerin çoğu, eli bele koyarak veya bastona dayanarak namaz kılma şeklinde doğrudan sözlük anlamıyla açıklarken, bir kısmı namazda okunması gereken miktardan daha az olacak şekilde sûrenin sonundan bir veya

[36] Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, Tahkîk: Abdülhamit Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003, c. I, s. 412-413; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-Arab*, Tahkîk: Emin Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed Sadık el-Ubeydî, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts., c. IV, s. 107-109; Zebîdî, Muhammed Mustafa, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Tahkîk: Abdülkerim el-İzbâvî, Kuveyt: Matbaat-ü hükümeti'l-Kuveyt, 1972/1392, c. XI, s. 173-174.

iki ayet okuyarak kıraati çok kısa tutma (sûrede veya kıraatte ihtisar), namazda ta‘dîl-i erkâna riayet etmeme şeklinde yorumlamışlardır.[37]

Secde ayetlerinde ihtisarın mekruh olduğunu bildiren hadislerdeki ihtisar kavramı ise yalnızca secde ayetlerini okuyup secde yapma veya secde yapmamak için secde ayetlerini atlama şeklinde izah edilmektedir.[38]

Muhtasar eser telifi için delil olarak da gösterilen[39] "*Bana az sözle çok şey anlatma yeteneği verildi, söz bana kısaltıldı*. أوتيت جوامع الكلم واختصر لي الحديث اختصارا"[40] hadisindeki ihtisar kelimesini âlimler, cevâmiu‘l-kelim ve îcâz kavramlarıyla aynı anlamda açıklamakta, örnek olarak pek çok hüküm için delil olabilecek genel nitelikli hadisleri, Hz. Peygamberin benzetmelerini ve özlü sözlerini vermektedirler.[41]

B. Terim Anlamı

Terim olarak muhtasar, literatür içerisinde nispet edildiği şeye göre farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Muhtasarın konumuzla ilgili olan anlamına geçmeden önce aralarındaki yakın ilişki nedeniyle diğer anlamları üzerinde de durmak istiyoruz.

1. *Kelamda (Sözde) İhtisar / Muhtasar Kelam*

İhtisar, kelamla/sözle ilişkili olarak kullanıldığında; az sözle çok şey anlatma, çoğu aza dönüştürme, anlamını bozmadan bir lafzı gereksiz sözcüklerden arındırma, azı çoğuna delalet eden söz, şeklinde îcâz ve hazif kavramlarıyla ilişki olarak

---

[37] Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, c. I, s. 162-163; Suyûtî, Celâleddîn b. Ebû Bekr, *ed-Dîbâc alâ Sahih-i Müslim b. el-Haccâc*, Ta‘lîk: Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevî, Beyrut: Şirket-ü dâri'l-erkam bin erkam, ts, c. II, s. 39-40; İbn Nüceym, Züynüddîn b. İbrâhim, *el-Bahru'r-râik şerh-u Kenzi'd-dekâik*, Tahkîk: Zekeriyyâ Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997, c. II, s. 36-37; San‘ânî, Muhammed b. İsmail, *Sübülü's-selâm şerh-ü Bülûği'l-merâm min cem-i edilleti'l-ahkâm*, Tahkîk: Halil Me'mûn Şeyhâ, Beyrut: Dârü'l-ma‘rife, 1426/2005, c. I, c. 233-234.

[38] İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah el-Makdisî, *el-Muğnî alâ Muhtasari'l-Hırakî*, Tashih: Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1414/1994, c. I, s. 33.

[39] Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Hâvi'l-kebîr fî fıkhi mezhebi'l-İmâmi'ş-Şâfiî*, Tahkîk: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1414/1994, c. I, s. 11.

[40] Beyhakî, Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn, *el-Câmi‘ li şuabi'l-îmân*, Tahkîk: Abdülaliy Abdülhamit, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003, c. III, s. 37-38, nr. 1366, 1367.

[41] Kadı İyâz, İyâz b. Mûsâ, *İkmâlü'l-muallim bi fevâid-i Müslim*, Tahkîk: Yahyâ İsmail, Mansûra: Dâru'l-vefâ, 1419/1998, c. II, s. 436-438; Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Sahîh-i Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts. C. VI, s. 3-5; Kandemir, Yaşar, "Cevâmiu'l-kelim", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 440.

açıklanmaktadır.[42] Îcâz, bir maksat ve fikrin en az sözle ifade edilmesi;[43] hazif ise birbiriyle ilgili iki şeyden birinin diğerine delaleti sebebiyle ibareden çıkarılması olarak tanımlanır.[44]

Bazı dilbilimcilere göre ihtisarla îcâz eş anlamlı kavramlardır. Bazılarına göre ise îcâz, ihtisarı da kapsayan daha genel bir kavramdır. Onlara göre karineye bağlı olarak cümlede kısaltmaya (hazfe) gidilsin veya gidilmesin kelamda kısa anlatımı sağlayan her şey îcâzdır; ihtisar ise sadece karineye bağlı olarak cümlede yapılan kısaltmaları ifade eder.[45]

Abdülalî el-Bercendî (ö. 932/1526) de iki kavram arasında fark olduğunu belirtir. Cümlede herhangi bir hazfe gitmeden bir maksadı en az sözcükle ifade etmeyi îcâz; karineye bağlı olarak cümlede yapılan hazifleri ihtisar olarak tanımlar.[46] Kavramlar arasındaki farkları incelediği eserinde Ebû Hilâl el-Askerî de (ö. 400/1009) benzer bir yaklaşım sergiler; îcâzı, az sözle çok şey anlatma; ihtisarı doğrudan telifle ilişkilendirerek bir müellifin sözünü anlamını bozmadan özetleme olarak tanımlar.[47] Askerî, hazif ile ihtisar arasındaki farka değinirken ise hazfin lafızda, ihtisarın ise manada olduğunu söyler; birinin diğerine delalet etmesi yönüyle ibarede zikredilmeyen kelimeleri hazif, cümleleri ise ihtisar olarak niteler. Ona göre bu yönüyle hazif, ihtisarın bir çeşididir. İhtisar, hazfi de kapsayan daha genel bir kavramdır.[48]

Görüldüğü gibi Askerî, hazfin anlamını daraltmakta, diğer dilbilimcilerin hazif veya îcâz-ı hazif olarak kabul ettiğini[49] o ihtisar olarak adlandırmaktadır. Bu durumda îcâzda anlam yüklü olma; ihtisarda ise ister bir maksadı anlatırken gereksiz sözcük

[42] Krş. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab,* c. XV, s. 221, c. IV, s. 107-109; Veliyyüddîn el-Basîr, Ebü'l-Fadl, *en-Nihâye şerh-ü metni'l-Ğâye*, Tahkîk: Zekeriyyâ Umeyrât, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2010, s. 7; Cîdî, Ömer, *Muhâdarât fî târîhi'l- mezhebi'l-Mâlikî fî ğarbi'l-İslâmî*, Rabat: Menşûrât-u ukaz, ts., s. 131-132.

[43] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XV, s. 221; Saraç, M.A. Yekta, "Îcâz", *DİA*, XXI, İstanbul, 2000, s. 392-393.

[44] Durmuş, İsmail, "Hazif", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, s. 123-124; Saraç, "Îcâz", *DİA,* c. XXI, s. 392-393.

[45] Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûni ve'l-ulûm*, Tahkîk: Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebet-ü Lübnan, 1996, c. I, s. 114.

[46] Tehânevî, *Keşşâf,* c. I, s. 114-115.

[47] Askerî, Ebû Hilâl, *el-Furûku'l-luğaviyye*, Tahkîk: Muhammed İbrâhim Selim, Kahire: Dâru'l-ilmi ve's-sekâfe, ts., s. 40.

[48] Askeri, *el-Furûk,* s. 40.

[49] Durmuş, "Hazif", *DİA,* c. XVII, s. 123-124; Saraç, "Îcâz", *DİA*, c. XXI, s. 392-393.

kullanmama isterse bir metni gereksiz sözcüklerden arındırma şeklinde olsun özetleme özelliği ön plana çıkmaktadır.

İhtisarın, literatür içerisindeki kullanımlarına bakıldığında îcâz, hazif, naht gibi kelamda kısa anlatımı ifade eden kavramlara göre daha genel anlamda kullanıldığı görülmektedir. Tespit ettiğimiz örneklerden hareketle kelimenin literatür içerisinde kullanıldığı anlamları şu başlıklar altında özetleyebiliriz:

a) İki kelimenin veya bir cümlenin tek kelime veya harfle ifade edilmesi anlamında ihtisar

Bu anlamda ihtisar, bazen bir kelimenin, bir cümlenin anlamını kapsayacak şekilde kullanılması veya ister örf kaynaklı, isterse dil bilgisi kurallarına göre oluşturulmuş olsun bir cümlenin belli harf ve kelimelerinin alınarak tek kelimeye dönüştürülmesi şeklinde olur. Arapça'da kelime türetme yöntemlerinden biri olan bu tür ihtisarlara "naht" denir. *Bismillahi'r-rahmâni'r-rahîm*'in "besmele", *hayye ale's-salâh, hayye ale'l-felâh*'ın "hay'ale", *etâle'l-lahu bekâeke*'nin "talbeke", *abdü'd-dâr*'ın "abder", *abdü'ş-şems'in* "abşem" şeklinde kısaltılarak tek kelimeyle ifade edilmesini bu tür ihtisarlara örnek olarak verebiliriz. [50]

Aynı şekilde "kezâke" kelimesi de böyledir. Bu kelime sözlükte "bunun gibi, şu şey" anlamına gelmektedir. Ancak örfte "yeter artık, şunu bir daha yapma" anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamıyla "kezâke", "*Şu davranışını ve işini bırak bir daha yapma.* / دع فعلك و امرك كذاك ولا ترد عليه" anlamındaki cümlenin kısaltılmış halidir. Cümle içerisinde sözlük anlamıyla kullanılan kelime, zamanla bu cümlenin ifade ettiği anlamı kapsayacak şekilde kullanılarak olumsuz bir anlam kazanmıştır.[51]

Konuşmada kolaylık sağlaması nedeniyle bu tür kelimeler Arapçada oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunların bir kısmı dil bilgisi kurallarına aykırı olarak

[50] Abdülhamid, Muhammed Muhyiddîn, *Durûsü't-tasrîf,* Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1990, s. 25-28; Özbalıkçı, M. Reşit, "Naht", *DİA*, XXXII, İstanbul, 2006, s. 310-311.

[51] Abbâd, İsmail b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-lüğa*, Tahkîk: Muhammed Hasan Âl-i Yasin, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994, c. VI, s. 311.

kısaltılsa da yaygın kullanımları nedeniyle dil bilimciler tarafından caiz görülmektedir.[52]

Kelime ve cümlelerin kısaltılması yanında dilin kendi yapısal özelliklerinden kaynaklanan ve kelamda kısa anlatımı sağlayan şeyler de ihtisar olarak kabul edilir. Örneğin yemin ve atıf harfleri, tekit edatları, zamirler, mübalağa kalıpları böyledir. Cümlede yemin fiili yerine yemin harflerini kullanma, kelimelerin veya cümlelerin tekrar edilmesine ihtiyaç duyurmayan tekit edatlarına, atıf harflerine, zamirlere başvurma; mübalağa/abartma kalıplarından yararlanma, kelamda ihtisar olarak adlandırılmaktadır.[53]

İsimlendirmenin bizatihi kendisini ihtisar olarak kabul eden görüş dikkate alındığında bir şeyi anlatmak ve açıklamak yerine kavramla ifade etmenin de ihtisar olduğu söylenebilir. Muhtemelen ünlü dilbilimci Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) "*İsimlendirme bir veya birden fazla cümlenin ihtisar edilmesidir."* derken bunu kastetmektedir. [54]

b) Karineye bağlı olarak ibareden kelime veya cümlelerin çıkarılması anlamında ihtisar

İhtisar, bir cümlenin tek kelime veya harfle ifade dilmesi şeklinde olduğu gibi bazen akıl, nakil, örf, siyak-sibak gibi karinelerin delaletiyle bilinip anlaşılabilecek kelime ve ifadelerin cümleden kaldırılması şeklinde de olur. Îcâz-ı hazif veya hazif kavramlarıyla da ifade edilen bu tür ihtisarlarda, bazen ibareden bir kelime, bazen bir cümle, bazen de birden fazla cümle düşürülür.[55] İhtisar veya hazif yapılırken anlamın bozulmaması ve kelamdaki maksadın tam olarak yansıtılmasına dikkat edilir.

İbareden tek kelimenin düşürülmesi şeklindeki ihtisara *"Köy halkına sor."* ayetini örnek olarak verebiliriz. Aslında ayetin zahirî anlamı *"...وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ / Köye sor."*

[52] Enbârî, Abdurrahman b. Muhammed, *el-Esrâru'l-Arabiyye*, Tahkîk: Muhammed Behcet el-Baytâr, Dımeşk: Matbaatü't-terakkî, 1377/1957, s. 231-235.

[53] Ukberî, Abdullah b. Hüseyn, *el-Lübâb fî ileli'l-binâi ve'l-irâb*, Tahkîk: Gazi Muhtar Tuleymat, Dımeşk: Dârü'l-fikr, 1416/1995, s. 205; Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah, *el-Bürhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Tahkîk: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kâhire: Dârü't-türâs, 1404/1984, c. II, s. 502.

[54] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. V, s. 155.

[55] Durmuş, "Hazif", *DİA*, c. XVII, s. 123-124; Saraç, "İcâz", *DİA*, c. XXI, s. 392-393.

(Yûsuf 12/82) şeklindedir. Ayette "halk" lafzı geçmemektedir. Ancak soru sorma köye değil köy halkına olur. Bu anlam cümleden anlaşıldığı için "halk" lafzı ayette açıkça söylenmemiştir.[56]

Yine Ebû Muhammed Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî (ö. 516/1122) *" مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا... / Kim Allah'a güzel bir borç verirse"* (el-Bakara 1/245) ayetinde borç vermenin Allah'a değil Allah'ın kullarına olacağını belirttikten sonra, "abd/kul" kelimesinin cümlede söylenmemesini ihtisar olarak niteler.[57]

Kelamda ihtisar, ibareden bir veya birkaç cümlenin kaldırılmasıyla da sağlanabilir. Hz. Mûsâ'nın çölde kavmi için su istemesi anlatılırken *" فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ... / Biz Mûsâ'ya asanı taşa vur dedik, sular fışkırdı."* (Bakara, 2/60) ayetinde Hz. Mûsâ'nın emri yerine getirdiğini ifade eden cümleye yer verilmemiştir. Ayetin ifade ettiği anlam şöyledir: Biz Mûsâ'ya asanı taşa vur dedik. O da vurdu, vurduğu gibi taştan sular fışkırdı. Sonuç eylemin yerine getirildiğine delalet ettiği için açıkça söylenmeye gerek görülmedi. Cümlede ihtisara gidildi.[58]

Yukarıda örnek olarak ayetlerden verdiğimiz anlatımlar Kur'an'da oldukça yaygın olarak kullanılmaktadır. Daha çok i'câz kavramı altında işlenen ayetlerdeki muhtasar üslup, müfessirler tarafından Kur'ân'ın edebî ve mûcizevî yönüne delil olarak gösterilmektedir.

Örneklerimizi ağırlıklı olarak ayetlerden seçsek de fıkıh kitapları üzerine çalışma yapanların da zaman zaman onlardaki muhtasar ifadelere dikkat çektiklerini görmekteyiz. Örneğin Hanbelî mezhebinin temel eserlerinden Ebü'l-Kâsım el-Hırakî'nin (ö. 334/946) *Muhtasar*'ı üzerine şerh çalışması yapan Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme (ö. 620/1223), Hırakî'nin "*Şaban ayının yirmi dokuzu olunca hilali araştırın, eğer hava açık olursa o gün oruç tutmayın*." ifadesinde ihtisarın

[56] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. X, s. 225.

[57] Begavî, Ebû Muhammed Hüseyn b. Mes'ûd, *Meâlimü't-tenzîl*, Tahkîk: Abdullah Nemir, Riyad: Dâru tayyibe, 1414/1993, c. I, s. 294.

[58] Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an-te'vîl-i âyi'l-Kurân*, Zapt: Sıtkı Cemil el-Attar, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420/1999, c. I, s. 437.

olduğunu belirttikten sonra cümleyi şöyle açıklar: "*Hilali araştırın, görürseniz oruç tutun, hava açık olduğu halde göremezseniz oruç tutmayın."*[59]

c) Bir sözü veya metni özetleme anlamında ihtisar

Anlatılanı özetleme, ister içeriğin daha az kelimeyle ifade edilmesi tarzında, isterse önemli görülen bölümlerin alıntılanması şeklinde olsun her ikisi de ihtisar olarak adlandırılır. Bu tür ihtisarlar özellikle sözlü veya yazılı aktarımlarda karşımıza çıkmaktadır. Müellif veya râvî/nakilci, başkasından yapmış oldukları alıntıyı ve rivayetleri olduğu gibi değil özetleyerek aktarmaktadır.

Örneğin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277), "zıhar" kavramıyla ilgili bilgi verirken, *"Bu, İbn Kuteybe, Ezherî ve diğer âlimlerin görüşlerinin muhtasarıdır."* sözüyle muhtasar ifadesini görüşleri özetleme anlamında kullanmaktadır.[60]

Aynı şekilde Fahreddîn er-Râzî (ö.606/1210) de "*Allah dostlarına korku ve hüzün yoktur.*" (Yunus 10/62) ayetindeki veli kavramıyla ilgi olarak kelamcıların, *"Delillere dayalı sahih bir imanla Allah'a inanıp şeriata uygun bir şekilde salih amel işleyen kişidir."* şeklindeki tanımını verdikten sonra, *"Bu veli kavramının açıklanmasıyla ilgili muhtasar bir kelamdır."* derken muhtasarı, konuyla ilgili söylenenleri özetleme anlamında kullanmaktadır.[61]

d) Az sözle çok şey anlatma anlamında ihtisar

İhtisar, îcâz-ı kısar kavramıyla eş anlamlı olarak, bir maksat ve fikri en az sözle ifade etme anlamında da kullanılmaktadır. Burada cümlede herhangi bir eksiltmeye veya kısaltmaya gidilmemektedir. Doğrudan özlü bir söz söylenmekte, sözün içerdiği anlama nispetle lafzının kısalığı ihtisar olarak adlandırılmaktadır.

Bu tür ihtisara, "*Kısasta sizin için hayat vardır.*" (Bakara 2/179) ayetini örnek olarak verebiliriz. Ayette kısas cezasının içerdiği hikmet ve toplumsal yararlar uzunca anlatılmak yerine tek cümleyle ifade dilmiştir. Müfessirler bu ayetin içerdiği anlamlar

[59] İbn Kudâme, *el-Muğnî,* c. VI, s. 34.
[60] Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Tahrîru elfâzi't-tenbîh*, Dımeşk: Dârü'1-kalem, 1408/1988, s. 270.
[61] Râzî, Fahreddîn, *et-Tefsîru'l-kebîr*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1401/1981, c. XVII, s. 132.

üzerinde dururken aynı zamanda "*Öldürmek, öldürmeyi ortadan kaldırır; bazılarını öldürmek bütün bir toplumu kurtarmaktır.*" şeklindeki benzer anlamlı Arap özdeyişleriyle karşılaştırarak ayetin hem üslup hem de anlam bakımından benzerlerinden çok üstün olduğunu ifade ederler.[62]

"Orada (cennette) canlarının arzuladığı, gözlerinin hoşlandığı her şey vardır." (ez-Zuhruf 43/71) ayetinde de benzer bir ihtisar vardır. Ayette cennetteki nimetler tek tek sayılmak yerine, hepsini içine alan veciz bir ifadeyle anlatılmıştır.[63]

Ayetlerde îcâz kavramı altında işlenen muhtasar üslup, hadislerde cevâmiu'l-kelim kavramıyla ifade edilmekte; özlü söz söylemenin, Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerde bulunmayan ayrıcalıklı bir niteliği olduğu belirtilmektedir.[64]

Atasözleri ve hukukun genel ilkeleri de (kavâid-i külliyye) lafızlarının kısalığına nispetle birçok anlam ve hüküm içermesi yönüyle muhtasar sözlere örnek olarak verilebilir.

Yukarıda verilen örnekler dikkate alındığında, dilbilimcilerin, az sözle çok şey anlatma olarak tanımladıkları ihtisar kavramının anlamı daha da belirginleşmekte, özetleme ve kısaltma anlamları yanında ister örfteki kullanımdan ister dilin kendi yapısal özelliklerinden kaynaklansın bir şeyin kısaca ifade edilmesini sağlayan, kelamda açıkça belirtilmeyen ancak anlam olarak kelamın delalet ettiği her şeyin ihtisar olarak adlandırıldığı görülmektedir. Buradan hareketle ihtisar kavramının literatür içerisinde daha genel anlamda kullanıldığı ve dilde kısa anlatımı sağlayan her şeyin ihtisar olarak adlandırıldığı söylenebilir. Nitekim i'câzla ihtisar arasında fark olduğunu söyleyen Ebû Hilâl el-Askerî de bu hususa dikkat çeker; söz konusu kavramların, anlam benzerliği nedeniyle birbirinin yerine kullanıldığını söyler.[65]

[62] Râzî, *et-Tefsîr*, c. V, s. 60-61.
[63] Ayetlerdeki îcâzın ihtisar olarak kabul edilmesiyle ilgili örnekler için bkz. Mâverdî, *el-Hâvî,* c. I, s. 11.
[64] Kandemir, "Cevâmiu'l-kelim", *DİA*, c. VII, s. 440.
[65] Askerî, *el-Furûk*, s.40

2. *Hadiste İhtisar / Muhtasar Hadis*

İhtisar kavramı hadis ilminde, kelamda ihtisar kavramıyla yakın anlamda kullanılmaktadır. Hadisçiler ihtisarı, bir hadisi anlamını bozmadan daha az sözle ifade etme olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda hadisin gerekli görülen veya konuyla ilgili olan kısmının alınıp diğer kısmının alınmaması da ihtisar kavramıyla ifade edilmektedir.[66] Hadiste ihtisar, ister anlam bütünlüğü korunarak, isterse ilgili bölüm alınarak yapılsın, her iki tanımın ortak yönü rivayetin kısaltılmasıdır. Bu da ihtisarın, kısaca ifade etme ve özetleme anlamlarıyla örtüşmektedir.

3. *Telifte İhtisar / Muhtasar Kitap*

Telifle ilişkili olarak kullanıldığında ihtisar öncelikle ilmî bir faaliyeti ve telif yöntemini, muhtasar ise bu faaliyet sonucu ortaya çıkan eserlerin genel niteliğini ifade etmektedir. Ancak zamanla ilimlerin kayda geçirilip farklı düzeydeki eserlerin kaleme alınmasıyla birlikte, ihtisar hem özünde barındırdığı ana faaliyete hem de bu faaliyet sonucu ortaya çıkan eserlerin genel niteliğine uygun olarak diğer iki telif yöntemi olan ıtnâb/tatvîl ve tevessut'un, muhtasar ise mebsût ve mutevessıt türü eserlerin karşıtı olarak anlam kazanmış; literatürde de genelde bu kavramlara birbirleri üzerinden bir anlam yüklenmiştir. Bundan dolayı ihtisar ve muhtasar kavramlarına değinmeden önce bu kavramların daha iyi anlaşılabilmesi için diğer telif yöntemleri ve türleri üzerinde durmak istiyoruz.

II. TELİF YÖNTEMLERİ VE TÜRLERİ

A. Telifte Itnâb Yöntemi ve Telif Türü Olarak Mebsûtlar

1. *Itnâb Yöntemi*

Itnâb kelime olarak söze nispetle kullanıldığında, sözü abartma, uzatma, çoğaltma gibi anlamlara gelir. Aralarındaki anlam benzerliği nedeniyle literatürde, itâle, tatvîl, tavîl, bast, iksâr, ishâb, îzah gibi kavramlarla eş anlamlı olarak kullanılır. Arap edebiyatında ıtnâb; bir düşüncenin gereğinden fazla sözle ifade edilmesi olarak

[66] Aydınlı, Abdullah, "İhtisâr", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, s. 572; Karacabey, Salih, "Hadiste İhtisâr ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler", *UÜİFD*, c. 11, S. 1, Bursa, 2002, s. 54.

tanımlanır. Dilbilimciler, ıtnâbda sözün boş yere değil, faydalı olması, okuyan veya dinleyenin maksadı daha iyi anlaması için uzatıldığını, bu yönüyle gereksiz yere sözü uzatmak anlamına gelen tatvîl ve ishâb kavramlarından farklı olduğunu söylerler. Maksadı daha iyi anlatmaya ve muhatabı ikna etmeye yönelik ıtnâbın sözün edebîliğine halel getirmediğini kabul ederler.[67]

Aslında belâgat ilmine ait olan ve bir anlatım tarzını ifade eden ıtnâb ve eş anlamlı kavramlar, telifle ilişkili olarak müellifin kaleme alacağı eserde üslup ve muhteva olarak takip edeceği yöntemi ifade etmek için de kullanılır. Ancak diğer iki telif yöntemi olan ihtisar ve tevessut, eserlerinin telifinde bu iki yöntemi tercih edenlerce genelde belirtilmesine rağmen, ıtnâb ve benzeri kavramlar -muhtemelen sözü uzatmanın aynı zamanda bir üslup zaafı olarak kabul edilmesi nedeniyle- hacimli eserler kaleme alan müelliflerce genelde açıkça beyan edilmezler. Bu kavramlara, daha çok tevessut yöntemini tercih eden müellifler, kendi yöntemlerini açıklarken yer verirler.[68] Bu yönüyle ıtnâb diğer iki anlatım yöntemi olan tevessut ve ihtisar ile anlam kazanır; onlara göre bir konunun daha detaylı ele alınması anlamında kullanılır.

Telifte ıtnâbda, anlatım üslubunun etkisi olsa da müelliflerin mevcut bilgiyi kayda geçirme, konusuyla ilgili ulaşmış olduğu bilgileri derleyip okuyucuya ulaştırma ve daha fazla bilgi verme amacı, muhteva olarak hacimli eserlerin ortaya çıkışının en önemli nedenidir. Literatürde, ıtnâb-ı mümil/tatvîl-i mümil veya ıtnâb-ı muhil kavramlarıyla ifade edilen; genelde tekrar, gereksiz açıklama ve konuyla ilgisi olmayan bilgiler vermeden kaynaklanan üslup zaafı ise hangi yöntemi takip ederse etsin hemen her müellifin kaçınmak istediği ve her yöntemde olabilecek bir husustur.[69] Ancak

---

[67] Krş. Askerî, *el-Furûk*, s. 40; Durmuş, İsmail, "Itnâb", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 215–216; Ahmed el-Âyid, vd., *el-Mu'cemü'l-Arabîyyi'l-esâsî*, y.y.: el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-terbiyeti ve's-sakâfeti ve'l-ulûm, 1989, s. 154, 799, 804, 1030.

[68] Telifte takip edilen yöntemle ilgili ıtnâb, itâle, tavîl, bast, intişâr, iksâr, îzâh kavramları için sırasıyla bkz. Nesefi, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tebsıratü'l-edille*, Tahkîk: Hüseyin Atay, Ankara: Neşriyyâtü riaseti şüûnü'd-dîniyye, 1993, c. I, s. 8; İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah el-Makdisî, *el-Kâfî*, Tahkîk: Züheyr eş-Şâviş, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402/1982, c. I, s. 14; a. mlf., *el-Mukni'*, (el-Mübdi' ile birlikte), Tahkîk: Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997, c. I, s. 17-18; Berâdiî, Ebû Saîd, *et-Tehzîb fi'h-tisâri'l-Müdevvene*, Tahkîk: Muhammed el-Emîn, Dübey: Dâru'l-bühûs, 1423/2002, c. I, s. 167; Nîsâbûrî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kurâni'l-mecîd*, Tahkîk: Adil Ahmed Abdülmevcûd, vd., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415/1994, c. I, s. 50; Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Ravzatu't-tâlibîn*, Tahkîk: Adil Ahmed Mevcut, Ali Muammed Muavviz, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1412/1992, c. I, s. 113.

[69] Krş. Mizzî, Cemâleddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, Tahkîk: Beşşar Avvâd Maruf, Beyrut: Müessetü'r-risâle, 1403/1983, s. I, c. 153; Karâfî, Şihâbeddîn Ahmed b. İdrîs, *ez-Zehîra*, Tahkîk:

içeriğin üslup üzerindeki etkisi nedeniyle özellikle muhteva olarak kapsamlı eserler kaleme almayı hedefleyen müellifler bu hususta zaafa düşmekten kaçınmış; en azından hassasiyetlerini göstermek için eserlerinin mukaddimelerinde, içeriğin genişliğine rağmen üslup olarak genelde orta düzey veya kısa bir yöntem takip ettiklerini dile getirmişlerdir. Örneğin, Mâlikî mezhebinin en kapsamlı eserlerinden birini kaleme alan Şihâbeddîn el-Karâfî'nin (ö. 684/1285) *ez-Zahîra* isimli eserinin önsözünde, kitabın lafzının bıktıracak ölçüde uzun (tatvîl-i mümil), anlamı bozacak ölçüde kısa (ihtisar-ı muhil) olmamasını hedeflediğini ifade etmesi[70] verilmek istenen bilgilerin çokluğundan dolayı ortaya çıkabilecek üslup zaafına düşmeme kaygısının bir ifadesi olsa gerektir. Bu eser edebî bir metin olmadığı gibi hedeflediği üslubu ne kadar yakaladığı ayrı bir inceleme konusudur. Söz konusu eserde asıl amacın üsluptan ziyade muhteva olduğu ve muhtevanın üslubu belirlediği bir hakikattir. Literatürde eserlerin zamanla kendi içerisinde mebsût-mütevessıt-muhtasar şeklindeki taksimi de bunu göstermektedir. Zira bu, -üslubun etkisi olmakla birlikte- daha çok muhtevaya göre yapılan bir taksimdir.

Muhtevanın, telif yöntemini belirlemedeki etkisiyle ilgili en açık ifadelerden biri Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'ye (ö. 676/1277) aittir. Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *el-Mühezzeb* adlı eseri üzerine yaptığı şerhte ise hayız bahsine (kitâbü'l-hayz) kadar vermek istediği bütün bilgileri son derece detaylı açıkladığını, ancak kitabın aşırı hacimli olacağını görünce sonraki bahislerde bu usulü terkedip orta düzey bir yöntem takip ettiğini, liân, ferâizin çetrefilli meseleleri gibi faydası genel olmayan konularda detaylı açıklama yapmayıp gerekli bilgileri vermekle iktifa ettiğini ifade eder.[71] Gerçekten de Nevevî, şerhinde sadece fıkhî meselelere, onlarla ilgili delil ve ihtilaflara değil; hadislerin sıhhati, ravileri, yer ve şahıs isimleri, fakihlerin biyografileri gibi birçok konuda bilgi verir. Kitabın aşırı hacimli olmasının temel nedeni muhtevanın çok geniş tutulmasıdır. Bir diğer Şâfiî fakih Ebü'l-Hüseyin el-İmrânî (ö. 558/1163) Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb*'ini esas alarak kaleme aldığı *el-Beyân* isimli eserinde Nevevî'nin aksine bir usul takip eder. *el-Mühezzeb* üzerine daha önce kaleme aldığı başka bir eserinde kitap çok uzun olur endişesiyle meseleleri genişçe açıklamaz ve

Muhammed Haccî, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1994, s. I, c. 39; Uzun, Mustafa, "Itnâb", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, s. 220.

[70] Karâfî, *ez-Zahîra*, c. I, s. 39.

[71] Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Kitâbü'l-mecmû' şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî*, Tahkîk: Muhammed Necip el-Mahfuz, Cidde: Mektebetü'l-irşâd, ts., c. I, s. 16–21.

muhaliflerin görüşlerine yer vermez. Ancak önceki kitabına almadığı bilgilere ihtiyacı olduğunu görünce bu endişesini bir tarafa bırakıp *el-Beyân*'ı daha önce almadığı bilgileri de içerecek şekilde telif eder.[72]

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Gerek mevcut örnekler gerekse diğerleri dikkate alındığında telifte ıtnâbta ana belirleyici unsurun muhteva olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, muhteva ve üslup üzerinden ıtnâba ve eş anlamlı kavramlara objektif bir tanım yapmak oldukça zordur. Çünkü pratikte, bu yönteme göre telif edilen eserler arasında bir yeknesaklık olmadığı gibi söz konusu yöntem, diğer iki telif yöntemi tevessut ve ihtisarla anlam kazanmaktadır. Bu da ilgili kavramlara yapılacak her tanımın özünde bir izafilik taşımasına ve kavramların birbiriyle tanımlanması nedeniyle kendi içerisinde belli bir kısır döngüye neden olmaktadır.

2. *Telif Türü Olarak Mebsûtlar*

Literatür içerisinde bir konuyu genişçe ele alma anlamında ıtnâbla benzer anlama gelen birçok kavram kullanılırken, bu yöntemle telif edilen eserleri ifade etmek için genelde, mebsût-mebsûtât, mutavvel-mutavvelât kavramları kullanılmaktadır.[73] Bu kavramlar, benzer özelliği taşıyan eserlerin ortak niteliğini ifade etmenin yanında bazı eserlere özel isim olarak da verilmiştir. Tabakât ve bibliyografi kitaplarında, genel niteliği özel ismi haline gelmiş veya müellifleri tarafından doğrudan isim olarak verilmiş özellikle mebsût adında birçok esere rastlamak mümkündür.

Kâtip Çelebî (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zünun* adlı eserinde hacim yönünden eserleri ele alırken, muhtasarât-mebsûtât-mütevessitât şeklinde yapmış olduğu üçlü taksimde; eğitimdeki yerini ve fonksiyonunu dikkate alarak mebsûtları, muhtasarların karşıtı olarak tanımlar ve bu eserlerin konuları derinlemesine araştırmak için yararlanılan eserler olduğunu söyler.[74] Serkiz Orpilyan da Kâtip Çelebî gibi benzer bir yaklaşım sergiler; mebsûtu bir konuyu etraflıca incelemek üzere yararlanılan büyük

[72] İmrânî, Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebü'l-Hayr, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâmi'ş- ş-Şâfiî*, İ'tinâ: Kasım Muhammed en-Nûrî, Beyrut: Dâru'l-minhâc, 1428/2007, c. I, s. 3.

[73] Krş. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, III, 43, 320; Sübkî, Tâceddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, Tahkîk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Huluv, Kahire, 1383/1964, c. VIII, s. 257, c. IX, s. 235; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 37, 94, 148, 201, 212.

[74] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 35.

kitaplar olarak tarif eder.[75] Mâlikî mezhebi tarihi üzerine çalışma yapan Muhammed el-Muhtar ise mebsûtla benzer anlamda kullanılan mutavvel kavramını; şerh, muhtasar, haşiye ve nazım tarzında olmayıp, sadece fıkhî meseleleri doğrudan en geniş tarzda kaleme alan eserlere hasreder.[76] Bu tanımda muhtasar ve manzum eserlerin kavram dışı bırakılması anlaşılabilir bir durumdur. Muhtasar, zamanla mebsûtun karşıtı bir telifi ifade etmek için kullanılmıştır. Manzumlar ise yapı itibariyle çok kısa eserlerdir; genelde de muhtasarların nazmedilmesiyle oluşmuşlardır. Ancak şerh ve haşiyelerin de aynı kategoride değerlendirilip mutavvelin sadece şerh, haşiye tarzında olmayan hacimli telifâta hasredilmesi vakıayla bağdaşmamaktadır. Çünkü farklı üslup ve içeriğe sahip olmaları nedeniyle literatürde şerhler de kendi arasında muhtasar-mütevessıt-mebsût şeklinde üçlü bir ayrıma tabi tutulmaktadır.[77] Hanefî tabakat kitabı *el-Cevâhiru'l-mudiyye*'de Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî'nin (ö. 636/1238) *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine yapmış olduğu iki şerhten bahsedilirken "*Eserleri içerisinde el-Câmiu'l-kebîr üzerine yaptığı biri muhtasar, diğeri mutavvel iki şerh vardır.*" ifadesinde de bu ayrım açıkça görülmektedir.[78] Ancak şunu ifade edelim ki bu ayrım daha çok iki şerhin birbirlerine nispetle içeriğini ifade eder. Şerhlerin bu şekildeki ayrımını kendi içerisinde değerlendirmek gerekir.

Mebsût, bir müellifin aynı konuyla ilgili üç eserinden en hacimli olanını ifade etmek için de kullanılmaktadır. Bu durumda mebsût olarak zikredilen eserin neden bu niteliği aldığını, mütevessıt ve muhtasarla arasındaki farklılıkları objektif olarak tespit çok daha kolaydır.

Bir esere mebsût veya muhtasar niteliği kitabın geneline göre verilen bir isimdir. Müellifin eser içerisinde bazı konuları uzun, bazı konuları kısa işlemesi eserin genel niteliğini etkilememektedir.[79]

---

[75] Orpilyan, Serkiz, Seyyid Abdülzâde Mehmed Tahir, *Mahzenü'l-ulûm*, İstanbul: Asuduryan Matbaası, h. 1308 s. 58.

[76] Muhtâr, Muhammed, *el-Mezhebü'l-Mâlikî medârisuhû ve müellefâtühû*, İmârât: Merkez-ü Zâyed li't-türâsi ve't-târîh, 1422/2002, s. 366.

[77] Sübkî, *Tabakât*, VII, 319, VIII, 24, IX, 408, X, 307; İbn Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Zeyneddîn Kasım, *Tâcü't-terâcim*, Tahkîk: Muhammed Hayri Ramazan Yûsuf, Dımeşk: Dâru'l-kalem, 1413/1992, s. 208; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1148, 1252, 1635, 1796, 1849

[78] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, s. 433.

[79] Bu durum muhtasarlar için de geçerlidir. Müzenî'nin *Muhtasar*'ına yöneltilen, her bahsin muhtasar bir şekilde işlenmediğiyle ilgili eleştiriye cevap verirken Mâverdî, bu noktaya dikkat çeker ve muhtasar niteliğinin kitabın

Mebsût ve mutavvel kavramları, alanında genel nitelikli eserlerin dışında, özel bir konuyu genişçe işleyen eserler için de kullanılmaktadır. Bu eserler ait olduğu alan ve literatür içerisinde mebsût kabul edilen eserlerdir.[80]

Mebsût, hacimli eserleri ifade etmek için kullanılan bir kavram olmakla birlikte, bu tür eserlerin hacmi; konusuna, müellifinin üslubuna, telifteki amacına ve ulaştığı kaynaklara göre farklılık arz edebilir. Hepsi kendi alanında mebsût kabul edilen eserler, ortak bir muhteva ve üsluba sahip değildir. Yine aynı alanda olmasına rağmen iki ayrı müellif tarafından kaleme alınan eserler arasında da hacim yönünden farklılıklar olabilir veya müellifi tarafından mütevessıt düzeyde kabul edilen bir eser, başka müellifler tarafından mebsût olarak nitelenebilir.[81] Mebsût türü eserler arasındaki bu görecelilik nedeniyle pratikte hangi eserin mebsût, hangisinin mütevessıt olduğunu tespit her zaman kolay değildir. Bu hususta yapılacak tespitlerin belli bir görecelilik taşıyacağını ve bu durumun diğer iki telif türü olan mütevessıt ve muhtasarlar için de geçerli olduğunu daima göz önünde bulundurmak gerekir.

İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde mebsût, basît, kebîr gibi kitapların isim veya niteliklerini belirten ifadeler; bir müellifin aynı konuyla ilgili farklı düzeydeki eserlerini ifade etmek için kullanılan ekber-esgar-evsat, kübrâ-sugrâ-vustâ (büyük-küçük-orta) gibi kavramlar, hicrî IV. asır öncesinde İslami literatüre ait eserlerin kendi içerisinde muhteva olarak belli bir tasnife tabi tutulduğunu göstermektedir.[82] Söz konusu kavramlar mutlak anlamda mebsût-mütevessıt-muhtasar şeklindeki bir taksimi ifade etmemektedir. Bununla birlikte IV. asırdan önce muhtevaya göre bir taksimin varlığını ortaya koyması bakımından önemlidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-Fihrist*'te, mebsût adıyla beş, muhtasar adıyla yetmişten fazla esere yer verilse de doğrudan

---

geneline göre verildiğini dile getirir. Dolayısıyla kitapta bazı konuların genişçe ele alınması onu mebsût kategorisine sokmayacağı gibi, kısa işlenmesi de muhtasar olduğunu göstermez. Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 11.

[80] İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 117; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1830.

[81] Kâtip Çelebî'nin, Esîrüddîn el-Ebherî'nin *İsagoci*'si üzerine Şihâbeddîn Ahmed el-Ebedî'nin yaptığı şerhten bahsederken, "*Diğerine nispetle mebsût bir şerhtir.*" ifadesi, yine aynı müellifin Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin et-*Teysîr fi't-tefsîr* isimli eserini "*Bu alanda (tefsir alanında) mebsût eserlerdendir.*" diye takdim etmesi mebsût eserler arasındaki izafiliği göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 207, 519, c. II, s. 1580-1582.

[82] Birkaç örnek için bkz. İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'kûb İshak, *Kitabü'l-fihrist li'n-Nedîm*, Tahkîk: Rıza Teceddüd, y.y., ts, s. 36-37, 48, 68-69, 72, 77, 96, 252, 291-292.

mebsût-mütevessıt-muhtasar şeklindeki bir tasniften bahsedilmez.[83] Söz konusu tasnifin, -dolayısıyla muhtasarın, mebsût ve mütevessıt karşısında anlam kazanmasının- IV. asır sonrasına ait olması kuvvetle muhtemeldir. Kâtip Çelebî ve benzer yaklaşımı benimseyen Serkiz Orpilyan'ın, mebsûtları muhtasarların karşıtı olarak izah etmelerinde de bu iki telif türünün sonraları kazandığı anlam dikkate alınmış olmalıdır. Zira mebsûtların meseleleri derinlemesine araştırmak için yararlanılan eserler olması ilimlerin tedvin-tehzîb sürecinde literatürün farklı düzeydeki eserlerinin kaleme alınmasına ve bu eserlerin tedristeki fonksiyonlarına bağlı olarak ortaya çıkan bir durumdur.

B. Telifte Tevessut Yöntemi ve Telif Türü Olarak Mütevessıtlar

1. *Telifte Tevessut Yöntemi*

Tevessut, Arapça v-s-d kökünden türetilmiştir. Kökü olan "vasat" ve yine aynı kökten türetilen "mütevessıt" kelimeleriyle birlikte, diğer iki telif yöntemi olan ıtnâb ve ihtisar arasında orta bir yöntemi ifade etmek için kullanılır.[84] Sözlükte "vasat", orta, ortasında olma; tevessut, ortada olma, orta yolu tutma, aşırıya kaçmama; kelimenin ism-i mefûlü olan mütevessıt ise orta, ortalanmış anlamına gelir.[85] Literatürdeki kullanımları dikkate alındığında tevessut; bir konunun ihtisara göre daha geniş, ıtnâba göre daha kısa bir şekilde ele alınması olarak tanımlanabilir. Tevessut, telif yöntemleri içerisinde en makbulü kabul edilir.[86] Çünkü bu yöntemde, kısaca ifade etme kaygısından dolayı ihtisardaki metnin anlaşılamaz hale gelmesi ve maksadı ifade edememesi riski ile konunun çok detaylı işlenmesi nedeniyle ıtnâbdaki metnin okuyucuyu bıktıracak ölçüde aşırı uzun ve dağınık olması riski bulunmamaktadır.

Tevessut yöntemiyle telif edilen eserler, telif şekline göre; telifte ve ihtisarda orta düzey yöntemin takip edildiği eserler olmak üzere iki grupta toplanabilir. Birincisinde müellif eserini kaleme alırken, diğerinde hacimli bir eseri ihtisar ederken yöntemini orta düzey olarak belirlemektedir. Telifte tevessuta Hanbelî fakih

[83] Birkaç örnek için bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 80, 81, 87, 89-91, 93-94, 244-245, 252, 264-265.
[84] Nesefî, *Tebsıratü'l-edille*, c. I, s. 8; İbn Kudâme, *el-Kâfî*, c. I, s. 14. Nevevî, *Ravzatu't-tâlibîn*, c. I, s. 113.
[85] Ahmed el-Âyid, vd., *el-Mu'cemü'l-Arabî*, s. 1306-1307.
[86] İbn Kudâme, *el-Kâfî*, c. I, s. 1-2; Nevevî, *Sahîh-i Müslim*, I, 4-5; a.mlf., *Ravzatu't-tâlibîn*, Tahkîk. Adil Ahmed Mevcut, Ali Muammed Muavviz, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1412/1992, c. I, s. 113.

Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Kâfî*; [87] ihtisarda tevessuta ise Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin *Ravzatu't-tâlibîn* adlı eserleri örnek olarak verilebilir. İbn Kudâme, önsözünde kitabın telifinde itâle ile ihtisar arasında orta düzey bir yöntem takip ettiğini, bunun için hükümlerin delillerine kısaca yer verdiğini açıkça ifade eder.[88] Nevevî ise Gazzâlî'nin *el-Vecîz* adlı eseri üzerine Ebü'l-Kâsım er-Râfiî'nin (ö. 623/1226) yapmış olduğu şerhi ihtisar ederek kaleme aldığı eserinde; Şâfiî mezhebine ait meşhur kitaplardaki bilgileri en güzel şekilde derlemesi nedeniyle bu kitabı ihtisar ettiğini ve ihtisarda orta bir yöntem takip ettiğini söyler.[89]

İhtisarda orta düzey bir yöntemin takip edilmesi, ihtisar edilen her eserin muhtasar niteliği kazanmadığının gerek ihtisarın gerekse tevessutun bir yönüyle eserin üslup ve içeriğiyle ilgili olduğunun kanıtlarından biridir. Bu durumda ihtisar edilen eser, alanındaki literatür içerisinde üslup ve içerik olarak mütevessıt, asıl esere göre muhtasar olarak kabul edilir.

2. *Telif Türü Olarak Mütevessıtlar*

Literatürde tevessut yöntemine göre kaleme alınan eserleri ifade etmek için mütevessıt veya çoğulu mütevessitât kavramları kullanılır. Kâtip Çelebî mütevessitâtı; ilme yeni başlayanlara (mübtedî) ve ilimde ileri düzeyde olanlara (müntehî) hitap eden faydası genel metinler olarak niteler. Serkiz Orpilyan aynı bakış açısıyla bu eserleri; muhtasar ile mufassal (geniş) kitaplar arasında herkesin yararlanabileceği orta düzey eserler olarak tanımlar.

Mütevessıt, genel olarak bir ilim dalında kaleme alınan orta düzey eserleri ifade etmek için kullanıldığı gibi bir müellifin aynı konuyla ilgili yazdığı üç kitaptan ortancasını ifade etmek için de kullanılır.[90] Bu tür eserlerde müellif ya önce mebsût bir eser yazıp daha sonra onu ihtisar etmekte ya da muhtasar olarak kaleme aldığı metni

[87] İbn Kudâme, *el-Kâfî*, c. I, s. 1-2. Mütevessıt olarak nitelenen eserler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 123, 211, 231, 339, 369, 482, 691, II, 1046, 1134, 1185, 1726, 227.

[88] İbn Kudâme, *el-Kâfî*, c. I, s. 14.

[89] Nevevî kendi yöntemini şu ifadelerle takdim eder: "*Allah nasip ederse kitabın ihtisarında, arzulanan bir yöntem olan izah (detaylı açıklama) ile aşırı ihtisar arasında orta bir yöntem takip edeceğim.* / أسلك فيه – أنشاء الله – طريقة متوسطة بين المبالغة في الإختصار والإيضاح فإنها من المطلوبات" Bkz. Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Ravzatu't-tâlibîn*, Tahkîk: Adil Ahmed Mevcut, Ali Muammed Muavviz, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1412/1992, c. I, s. 113.

[90] Krş. Sübkî, *Tabakât*, c. IX, s. 408; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 249; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 692, c. II, s. 1046, 1101.

zamanla geliştirerek daha hacimli birkaç esere dönüştürmektedir. İlk yönteme Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) büyükten küçüğe doğru birbirinin ihtisarı mahiyetinde olan *el-Basît, el-Vasît, el-Vecîz* isimli eserlerini örnek olarak verebiliriz. *el-Vasît*, Gazzâlî'nin fıkıhla ilgili daha önce kaleme aldığı *el-Basît* isimli eserinin ihtisarıdır.[91] *El-Vasît* de yine kendisi tarafından *el-Vecîz* adıyla ihtisar edilmiştir. Aynı müellife ait üç kitap, kendi içerisinde isimlerinden de anlaşılacağı üzere *el-Basît*, mebsut; *el-Vasît*, mütevessıt; *el-Vecîz* ise muhtasar düzeydeki metni temsil eder. İkinci yöntemle ilgili fürû-i fıkıh eserlerinden bir örnek tespit edemedik. Tabakât alanında Taceddîn es-Sübkî'nin (ö. 771/1370) Şâfiî fakihlerin biyografilerini işlediği muhtasar, mütevessıt ve mebsût olmak üzere üç farklı düzeyde eser kaleme aldığından bahsedilir.[92] Bugün elimizde bulunan mebsût *Tabakât*'ı neşredenler, müellifin muhtasardan mebsûta doğru bir yöntem izlediğini, yani önce muhtasarı, sonra mütevessıtı, sonra da mebsûtu kaleme aldığını söylerler.[93]

İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde, mebsût ve muhtasar adıyla çeşitli eserlere yer verilmekle birlikte mütevessıt ismi veya niteliğiyle herhangi bir eserden bahsedilmez. Evsat, vüstâ gibi aynı kökten türeyen kelimeler, daha çok bir müellifin kaleme aldığı üç eserinden ortancasını ifade etmek için kullanılmaktadır.[94] Bu da genel olarak literatürün muhtevaya göre mebsût, mütevessıt, muhtasar şeklindeki taksiminin IV. asır sonrasına ait olma ihtimalini teyit eden bir husus olarak kabul edilebilir.

C. Telifte İhtisar Yöntemi ve Telif Türü Olarak Muhtasarlar

1. *Telifte İhtisar Yöntemi*

İhtisarın öncelikle mevcut bilgiyi düzenlemeyi ve özetlemeyi amaç edinen ilmî bir faaliyeti ve telif yöntemini ifade ettiğine; bununla birlikte ilimlerin kayda geçirilmesine ve farklı düzeyde eserlerin kaleme alınmasına bağlı olarak daha çok diğer iki telif yöntemi olan ıtnâb ve tevessutla anlam kazandığına değinilmişti. Itnâb ve

[91] Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, *el-Vasît fi'l-mezheb*, Tahkîk: Ahmed Mahmûd İbrâhim, Muhammed Muhammed Tamir, Kahire: Darüsselâm, 1417/1997, c. I, s. 103.

[92] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1101; Sübkî, *Tabakât* (Neşredenin önsözü), c. I, s. 27-28.

[93] Sübkî, *Tabakât* (Neşredenin önsözü), c. I, s. 27-28. Benzer bir usul Habib b. Evs et-Tâî'nin *el-Hamâse* adlı şiir kitabını şerh eden Hatîb et-Tebrîzî'nin şerhlerinde de takip edilmiştir. Müellif eser üzerine sırasıyla muhtasar, mütevessıt ve mebsût olmak üzere üç şerh yazmıştır. Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 692.

[94] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 36, 96.

tevessutta olduğu gibi ihtisara da üslup ve muhteva üzerinden nesnel bir tanım yapmak pek mümkün değildir. Bundan dolayı ihtisarı, sadece iki telif yöntemiyle ilişkilendirerek tanımlamak yerine ihtiva ettiği faaliyetleri dikkate alarak anlamaya çalışmak ve buradan hareketle bir tanım yapmak daha yerinde olacaktır.

Fıkıh muhtasarlarının kaleme alınış şekli ve muhtasar bir metin kaleme alınırken icra edilen faaliyetler göz önünde bulundurulduğunda ihtisarı, şekil ve mahiyet olmak üzere iki açıdan ele almak mümkündür.

a. *İhtisarın Şekli*

Muhtasar olarak maruf eserlerin kaleme alınış şekli incelendiğinde genel olarak ihtisarın; bir konunun telifinde, bir veya birkaç eserin kısaltılmasında ihtisar olmak üzere üç şekilde gerçekleştirildiği görülmektedir.

(1) *Bir Konunun Telifinde İhtisar*

Herhangi bir eserin ihtisarı mahiyetinde olmayan bu yöntemde müellif, eserini belirli bir metne bağlı kalmadan sözlü veya yazılı kaynaklardan elde ettiği bilgiyi özetleyerek oluşturmaktadır. İhtisarın bu yönüne, muhtasar eser kaleme alan, bunlar üzerine şerh ve haşiye yazan bazı müellifler de dikkat çekmektedir. Örneğin Şâfiî fakih Ahmed b. Hüseyn el-İsfahânî'nin (ö. 593/1197) kaynaklarda *et-Takrîb fi'l-fikh* ve *Ğâyetü'l-ihtisar* adlarıyla geçen eserini şerh eden Veliyyüddîn el-Basîr (ö. 593/1196), önsözdeki "muhtasar" kavramı üzerine dururken, kitabın bir başka eserden özetlenerek değil, doğrudan muhtasar olarak kaleme alındığını, mebsût türü eserlere nispetle muhtasar olarak nitelendiğini söyler.[95]

Literatürde bu tür birçok muhtasar bulunmaktadır.[96] Ancak bunların telif şeklini tespit her zaman mümkün değildir. Çünkü muhtasar müellifleri, eserlerini nasıl oluşturduğu ve hangi kaynaklardan yararlandığı ile ilgili her zaman bilgi vermemektedir. Bu da muhtasar olarak kaleme alınan metinlerin ihtisar şekliyle ilgili

[95] Veliyyüddîn el-Basîr, *en-Nihâye*, s. 7-8.

[96] Örnekler için bkz. Efendioğlu, "Muhtasar (Hadis)", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2020, s. 60; Çelebî, "Muhtasar (Kelam)", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2020, s. 62; Avcı, "Muhtasar (İslam Tarihi ve Medeniyeti)", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2020, s. 64.

farklı yorumlara sebep olmaktadır. Metinler arasındaki içerik ve tasnif benzerliğinden hareketle sonraki kitabın öncekinin ihtisarı olduğu sonucuna varmak da her zaman doğru bir tespit olmayabilir. Çünkü aynı konuları işleyen kitaplar arasındaki içerik benzerliği tabii bir durumdur. Müellif, eserinin yazımında istifade ettiği birçok kitap arasından bir kitabın tasnifini beğendiği için örnek almış olabilir. Fıkıh tarihi içerisinde, değil aynı mezhebin, faklı mezheplerin telif usul ve üslubunda birbirlerinden etkilendikleri bir vakıadır.

Somut örneklerini tespitte sübjektiflikler olsa da bu konuda kesin olan bir şey var ki o da literatürde gerek ilk gerekse daha sonraki dönemlerde doğrudan muhtasar olarak telif edilen birçok eserin var olduğudur. Verilecek örneklere ihtiyatla yaklaşmakla birlikte bu hususta esas alınabilecek en önemli ölçüt, müelliflerin önsözlerinde yapmış oldukları açıklamalar ile kaynaklarda aktarılan bilgilerdir. Kitapların mukayesesinden de bir sonuca varılabilir. Ancak eğer iki kitap arasında büyük oranda metin uyumu yoksa kesin bir tespit yapmak oldukça zordur.

Fıkıh tarihi içerisinde ilk dönemlerde yazılan, doğrudan belli bir kitabın özeti olmayıp daha çok sözlü veya yazılı kaynaklardan elde edilen bilgiler çerçevesinde müellifin hocasının veya tabi olduğu ilim halkasının fıkıh birikimini özetlemeyi hedef edinen ilk muhtasarların bir kısmı bu grup içerisinde değerlendirilebilir. Her ne kadar ihtisar şekilleriyle ilgili kaynaklarda farklı bilgiler aktarılsa da bu tür muhtasarlara, İmam Mâlik'in talebesi Abdullah b. Abdülhakem (ö. 214/829) ile İmam Şâfiî'nin talebesi İsmail b. Yahyâ el-Müzenî'nin (ö. 264/878) muhtasarları örnek olarak verilebilir.

Mâlikî tabakat müelliflerinden İbn Abdülber (ö. 463/1071); İbn Abdülhakem'e, iki muhtasar nispet eder ve bu muhtasarların ihtisar şekliyle ilgili şu bilgileri verir: İbn Abdülhakem, İmam Mâlikten *el-Muvatta*'yı ve yaklaşık üç cilt edecek kadar fıkhî mesaili dinledi. Ayrıca Mâlik'in öğrencileri İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım ve Eşheb'in hocalarından dinlediği birçok görüşü onlardan rivayet etti. Daha sonra gerek İmam Mâlikten gerekse onun öğrencilerinden duyduğu bu bilgileri yakın anlama gelebilecek lafızlarla ihtisar edip bir kitapta topladı. Sonra bu kitabı da ihtisar edip daha küçük bir

kitap haline getirdi.[97] Kadı İyâz (ö. 544/1149) ise İbn Abdülhakem'e, *el-Muhtasaru'l-Kebîr (Büyük Muhtasar)*, *el-Muhtasaru'l-evsat (Orta Muhtasar)* ve *el-Muhtasaru's-sağîr (Küçük Muhtasar)* olmak üzere üç muhtasar nispet eder. *Büyük Muhtasar*'da onun hocası Eşheb'in kitaplarını ihtisar ettiğini, *Küçük Muhtasar*'da ise *el-Muvatta*'daki bilgilerle sınırlı kaldığını söyler.[98] Daha sonra gelenler büyük ölçüde bu iki müellifin kitaplarında yer verdiği bilgileri aktarır.[99] Kaynaklarda *Büyük Muhtasar*'dan yapılan alıntılardaki rivayet zinciri, onun ihtisar şekliyle ilgili İbn Abdülber'in verdiği bilgileri doğrular niteliktedir.[100]

Erken dönem Mâlikî metinleri üzerine çalışmalar yapan Brockopp, *Küçük* ve *Büyük Muhtasar*'lara ait nüshalar arasındaki karşılaştırmadan, bunların birbirinin özeti olmadığı sonucuna varmaktadır. Buna kanıt olarak da aynı üslubu kullanmalarına rağmen, *Büyük Muhtasar*'daki bazı meselelerin *Küçük Muhtasar*'da, küçüğündeki bazı meselelerin büyüğünde bulunmamasını getirmektedir. Onun tespitine göre *Küçük Muhtasar*'ın *Büyük Muhtasar*'dan daha kısa olması, dilinin kısalığından değil, daha az meseleyi içermesinden kaynaklanmaktadır.[101] Brockopp, aynı zamanda hem *Küçük*, hem de *Büyük Muhtasar*'ın İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'sıyla yakın ilişkisi olduğunu, *Küçük Muhtasar*'ın büyük ölçüde *el-Muvatta'* ile aynı içeriğe sahip olduğunu dile getirir.[102] Brockopp'un bu tespiti, *Küçük Muhtasar*'ın öncekilerin özeti olmadığı ihtimalini tamamen ortadan kaldırmamakta; bir yönüyle Kadı İyâz'ın verdiği *Küçük Muhtasar*'da *el-Muvatta*'nın içeriğiyle sınırlı kalındığı bilgisini teyit etmektedir. İlk muhtasarda İmam Mâlik ve öğrencilerinin görüşlerine yer vermeyi hedef edinen İbn

---

[97] İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf, *el-İntikâ fî fezâil-i eimmeti'-s-selâseti'l-fukahâ*, İ'tinâ: Abdülfettah Ebû Gudde, Halep: Matbaatü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1417/1997, s. 99.

[98] Kadı İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâm-i mezheb-i Mâlik*, Ta'lîk: Muhammet b. Tâvît et-Tancî, Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1384/1965, c. III, s. 364-365.

[99] Hacvî, Muhammed b. Hasan, *el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhı'l-İslâmî*, Fas: Matbaatü'l-belediyye, h. 1345, III, 96; Köse, Saffet, "İbn Abdülhakem", *DİA*, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 276.

[100] Muranyi, Miklos, *Dirâsât fî mesâdiri'l-fikhi'l-Mâlikî*, Said Buhayrî vd. (Çev.), Beyrût: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1409/1988, s. 23-30. Karaviyyûn nüshaları üzerine çalışma yapan Brockopp ise İbn Abdülhakem'in İmam Mâlik ve öğrencilerine yaptığı atıflara değindikten sonra, *Büyük Muhtasar* ile *Muvattâ'* arasında çok yakın bir bağ olduğunu, bu bağın da doğrudan *Muvattâ'*daki metni alıntılama şeklinde değil, İmam Mâlik'in sözlerini özetleme şeklinde olduğunu söyler. Brockopp, Jonathan E., "Early Islamic Jurisprudence in Egypt: Two Scholars and Their Mukhtasars", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 30, nr: 2, (May 1998), s. 171.

[101] Brockopp, Jonathan E., "The Minor Compendium of Ibn Abd al-Hakam (D. 214/829) and İts Reception in the Early Mâlikî School", *Islamic Law and Society*, Vol. 12, nr: 2, 2005, s. 167-168.

[102] Krş. Brockopp, "The Minor Compendium of İbn Abd al-Hakam", s. 167-169; a. mlf, "Early Islamic Jurisprudence in Egypt", s. 171.

Abdülhakem, son muhtasarda içeriği büyük oranda *el-Muvatta'* ile sınırlı tutmuş; bunu da ya doğrudan kitabın kendisini ya da onun muhtevasını da içeren *Büyük Muhtasar*'ı özetleyerek ve eksik gördüğü bazı meseleleri ekleyerek yapmış olabilir.

Müzenî'nin muhtasarlarına gelince, onlar da telif ediliş şekli itibariyle çağdaşı İbn Abdülhakem'in muhtasarlarıyla benzer özellikleri taşımaktadır. *el-Câmiu'l-kebîr (büyük)* ve *el-Muhtasaru's-sâğir (küçük)* adıyla ona nispet edilen iki muhtasardan küçük olan bugün elimizdedir.[103] İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), *Küçük Muhtasar*'ın kendi zamanında başvuru kaynağı haline geldiğinden ve üzerine birçok şerh yazıldığından, buna mukabil *Büyük Muhtasar*'ın ilgi görmediğinden bahseder.[104] Kaynaklarda, *Küçük Muhtasar*'ın Müzenî'nin daha önce kaleme aldığı *el-Câmiu'l-kebîr* adlı muhtasarının özeti olduğu bilgisi aktarılır.[105] Bazı Şâfiî fakihler ise mevcut muhtasarın Şâfiî'nin *el-Ümm* adlı eserinin ihtisarı olduğunu söyler.[106] *el-Ümm*, Şâfiî'nin fıkıh müktesebatını ihtiva eden ana kaynak olduğundan dolayı bunun bir vakıayı yansıttığı söylenebilir. Ancak gerek Müzenî'nin bugün elimizde olan *Muhasar*'ın önsözünde kitabını Şâfiî'nin görüşlerinden ve kendisinin bu görüşlerden çıkardığı sonuçlardan ihtisar ettiğini belirtmesi[107] gerekse *Muhtasar*'ın konu başlıkları; bunun tek kitabı özetleme şeklinde değil, Şâfiî'den yazılı veya sözlü elde edilen bilgiyi özetleme şeklinde gerçekleştiğini göstermektedir.[108]

Sonuç olarak İbn Abdülhakem ve Müzenî'ye ait *Küçük Muhtasar*'lar, daha önce kaleme alınan muhtasarların özeti olabilir. Bu konuda kesin bir şey söylemek pek mümkün değildir. Ancak elimizdeki bilgiler, ilk telif edilen muhtasarlarda her iki

---

[103] Krş. Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî*, c. I/III, s. 194-195; Özen, Şükrü, "Müzenî", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 248; Aybakan, Bilal, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 114.

[104] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 266.

[105] Krş. Özen, "Müzenî", *DİA*, c. XXXII, s. 248; Aybakan, *İmam Şâfiî*, s. 166-167.

[106] Cemel, Süleymân, *Hâşiyetü'ş-Şeyh Süleymân el-Cemel alâ Şerhi'l-Menhec li Şeyhi'l-İslâm Zekeriyyâ el-Ensârî*, Dâru'l-fikr, y.y., ts., c. I, s. 23.

[107] Müzenî, Ebû İbrâhim İsmail b. Yahyâ, *Muhtasaru'l-Müzenî*, Tahkîk: Hüseyn Abdülhamit Nîl, Beyrut: Dâru'lerkâm b. Ebü'l-erkâm, ts., s. 5.

[108] Müzenî, *Muhtasar*'ının hemen her bir bölümünü hangi kaynaklardan yararlanarak ihtisar ettiğiyle ilgili açık bilgiler verir. Mesela, müsâkat, miras, vasiyet ve zekât konu başlarında şu açıklamaları yapar: *"Müsâkât (bağ, bahçe ortakçılığı) konusu, Şâfiî'nin yazdırdıklarından (imlâ) ve sözlü olarak ondan derlediğim çeşitli meselelerden oluşmaktadır." "Miras konusunun ihtisarı, Şâfiî'den duyduklarımdan, er-Risale'den ve onun usulüne göre yaptığım tahriclerden oluşmaktadır." "Vasiyet konusu Şâfiî'nin kendisinin yazdıklarından (ihtisar) edilmiştir. Bu konuyu ondan dinleyenin olup olmadığını bilmiyorum." "Zekât konusunun ihtisarı, yeni (cedid) ve eski (kadim) iki kitaptan yapılmıştır."* Bkz. Müzenî, *Muhtasar*, s. 195, 219, 227, 245.

müellifin de tek metne bağlı kalmadan hocalarının görüşlerini derlediğiyle ilgili güçlü ipuçları vermektedir.

İlk muhtasarlardan farklı olarak bilginin daha çok yazılı aktarılmaya başlandığı sonraki dönemlerde doğrudan muhtasar olarak kaleme alınan eserler, büyük ölçüde mevcut literatürdeki bilgileri ihtisar etmeye yönelik çalışmalardır. İlimlerin tedvin edilip her alanla ilgili literatürün artmasına paralel, bu tür ihtisar faaliyetleri de artmış, mevcut bilgiyi özetlemeye yönelik birçok muhtasar kaleme alınmıştır. Bu eserlerde ihtisar hepsinin ortak noktasıdır. Ancak ortaya konan metin üzerinde belirleyici unsur, dönemin ilim anlayışı, fıkıh dili ve sistematiği olmuştur. Her bir müellifin kendine has bilgi birimi, ihtisardaki amacı, üslup ve tercihleri, muhtasar olarak kaleme alınan metinlere yansımış, bu durum farklı ve özgün yanları bulunan eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Fıkhın tedvininden sonra ortaya çıkan literatür üzerine yapılan ihtisar çalışmalarına, Mâliki muhtasarları içerisinde birbirini takip eden dönemlerde yazılan ve mezhep içerisinde büyük ilgi gören İbnü'l-Cellâb'ın (ö. 378/988) *et-Tefrî'*, Ebû Zeyd el-Kayravânî'nin (ö. 386/996) *er-Risâle*, İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *Câmiu'l-ümmehât* ve Halil b. İshak el-Cündî'nin (ö. 776/1374) *el-Muhtasar* adlı eserleri örnek olarak verilebilir.[109]

IV. asır Irak Mâlikîlerinin en önemli fakihlerinden İbn Cellâb'ın *et-Tefrî'*i, mezhebin temel kitaplarındaki ana muhtevanın ilk tespit ve tasnif edildiği eserlerden

[109] Kaynaklarda bu kitaplardan her birinin kendilerinden önceki başka bir kitaptan ihtisar edilip edilmediğiyle ilgili çelişkili bilgiler aktarılır. *et-Tefri'* ve *Risâle*'nin *el-Müdevvene*, *Câmiü'l-Ümmehât*'ın Berâdiî'nin *et-Tehzîb* veya İbn Şâs'ın *I'kdü'l-cevâhiri's-semîne*, Halil'in *Muhtasar*'ının ise İbnü'l-Hâcib'in *Câmiu'l-Ümmehât*'ından ihtisar edildiği söylenir. Bazı müellifler ise bunların belirli bir metne bağlı kalmadan doğrudan muhtasar olarak kaleme alındığını dile getirir. Kitapların birbirlerinden etkilenmeleri tabii bir durum olmakla birlikte biz bu eserlerin başka bir eserin doğrudan muhtasarları olmadığı yönündeki görüşlerin daha güçlü olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Kayravânî ile Halîl b. İshak, önsözlerinde eserlerini doğrudan muhtasar olarak kaleme aldıklarını ifade diyorlar, başka bir eserden özetlediklerini söylemiyorlar. Eğer başka bir eserden ihtisar etselerdi bunu dile getirirlerdi. İbn Cellâb'ın *et-Tefri'*i ise sadece Müdevvene'nin içeriğini değil, bütün Mâlikî çevrelerinin fıkhını mezcetme hususiyetine sahip bir metindir. *Câmiü'l-Ümmehât'*a gelince, içeriği onun mezhep literatürünün bir hulasası olduğunu açıkça göstermektedir. Bilgi için krş.; Halîl b. İshak, el-Cündî, *Muhtasaru Halîl* (*Mevâhibü'l-celîl* ile birlikte), Tahkîk: Zekeriyyâ Umeyrât, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1416/1995, I, 33-34; İbn Cellâb, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hüseyn, *et-Tefrî'*, Tahkîk: Hüseyn b. Sâlim ed-Dehmânî, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1987, c. I, s. 111; Muhammed İbrâhim, Ali, *Istılâhu'l-mezhep inde'l-Mâlikiyye*, Dübey: Dâru'l-buhûs li'd-dirâseti'l-İslâmiyye, 1421/2000, s. 234-236, 402, 405-409, 437-440; Cîdî, *Muhâdarât*, s. 132-133; Kaya, Eyüp Said, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, c. XXVII, Ankara, 2003, s. 521, 530-531.

biri olması nedeniyle gerek kendi döneminde gerekse sonraki dönemlerde oldukça ilgili görmüştür. İmam Mâlik dışında on dokuz fakihin görüşünün yer aldığı eserin, onsekiz bin meseleyi ihtiva ettiği söylenir.[110] Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinin otuz altı bin meseleyi ihtiva ettiği, *et-Tefri'*deki oniki bin meselenin *el-Müdevvene* ile uyumlu, altı bin meselenin farklı olduğu bilgisi hem kitabın belli tercihler etrafında oluşturulduğunu hem de ihtisarda sadece tek metinle sınırlı kalınmadığını göstermektedir.[111]

*et-Tefrî'*e çok yakın bir dönemde ancak farklı bir coğrafyada kaleme alınan Kayravânî'nin *Risâle*'si hacim olarak neredeyse ondan beş kat daha küçük bir eser olmasına rağmen tasnifi ve temel meseleleri tespitteki başarısı nedeniyle Mâlikî çevrelerde çok ilgi görmüş, üzerine yüz civarında şerh yapılmıştır. Kur'an öğrencilerine Mâlikî fıkhını öğretme gayesiyle kaleme aldığı için Kayravanî, bu eserini hem çok kısa hem de ahlak ve itikat konularını da içeren bir ilmihâl tarzında hazırlamıştır. Dört bin meseleyi ihtiva ettiği söylenen eserdeki başarı, onlarca kitap, binlerce mesele arasından tercihler yapıp, oldukça güzel bir üslup ve tasnifle günlük hayatta herkese lazım olan bilgileri sunmasındadır.[112] Bu yönüyle eser kendi zamanında pratik bir ihtiyacı karşılamaktadır. Bu husus hemen hemen birçok fıkıh muhtasarı için geçerli bir durumdur.

et-Tefrî' ve *Risâle*'ye göre farklı bir dönemi temsil eden Mısırlı iki hemşehri İbnü'l-Hâcib ile Halil b. İshak'ın *Muhtasar*'ları ise dönemlerine kadarki Mâlikî fıkıh birikimini değerlendirip içerisinden mezhepte tercihe şayan görüşleri tespit etmedeki başarılarıyla öne çıkar. Mezhep içi ihtilaflara da yer verdikleri muhtasarlarında her iki müellifin Mâlikî çevrelerini ve bunların görüşlerinin mezhep içerisindeki değerini ifade etmek için geliştirmiş oldukları kavramlar, ihtisardaki başarıları kadar, ortaya koydukları eserlerin çok geniş bir araştırmanın ürünü olduğunu da göstermektedir.[113]

---

[110] Kitabın kaynakları ve özellikleriyle ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Cellâb, *et-Tefrî'* (Neşredenin girişi), c. I, s. 129-145; Muhammed İbrâhim, *Istılâhu'l-mezheb*, s. 205, 234-237.

[111] Muhammed İbrâhim, *Istılâhu'l-mezheb*, s. 120, 235-236.

[112] Krş. Kayravânî, Abdullah b. Ebû Zeyd, *Risâlet-ü İbni Ebî Zeyd el-Kayravânî*, Tahkîk: Ahmed Mustafa Kasım et-Tahtâvî, Kahire: Dâru'l-fazîle, ts., s. 14-15; Muhammed İbrâhim, *Istılâhu'l-mezheb*, s. 244-245.

[113] İbnü'l-Hacib, Cemâleddîn b. Ömer, Câmiu'l'-ümmehât (Neşredenin girişi), Tahkîk: Abû Abdurrahman el-Ahdar, Dımeşk: el-Yemâme, 1421/2000, s. 9-10, 18-28; Halîl, *Muhtasar*, I, 33-34; Muhammed İbrâhim, *Istılâhu'l-mezheb*, s. 401-402, Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, c. XXVII, s. 521.

Nitekim İbnü'l-Hâcib'in altmış kitaptan istifade ederek hazırladığı söylenen *Muhtasar*'ının altmış altı bin veya doksan altı bin meseleyi ihtiva ettiği aktarılır.[114] Halil b. İshak'ın *Muhtasar*'ı ise mezhep muhtasarları içerisinde ihtisarda en zirve metinlerden birini temsil eder. Birçok meseleyi barındıran girift bir anlatımla kaleme aldığı *Muhtasar*'ın bu özelliği ne kadar meseleyi ihtiva ettiğiyle ilgili, bir milyon, yüz bin, kırk bin gibi oldukça farklı iddiaların ortaya atılmasına neden olmuştur.[115] Verilen bu rakamlar mezhep fıkhını, özetleme ve tasnif etmeyle başlayan ihtisar sürecinin Hâlil'in *Muhtasar*'ında geldiği noktayı göstermektedir. Her iki *Muhtasar*'ın pratiğe dönük tarafı ise farklı Mâlikî görüşler içerisinden hangisiyle amel edilmesi gerektiğini belirterek mezhep içerisinde birlik sağlamalarıdır.

Mâlikî muhtasarlar üzerinden örnek verdiğimiz bu durum diğer mezhepler için de geçerlidir. Mezheplerin tarihi serüveni içerisinde farklı dönemlerde kaleme alınan muhtasarlar üzerinden, onların geçirdiği evreleri ve mezhebin hangi görüşler etrafında şekillendiğinin hulasasını gözlemlemek mümkündür.

(2) *Bir Eserin Kısaltılmasında İhtisar*

Telifte ihtisarın bir diğer şekli ise ihtisarın başka bir eserin kısaltılması yoluyla gerçekleştirilmesidir. İhtisarın en yaygın şekillerinden biri olan bu usulde, müellif belli bir metni esas alarak eserini hazırlamaktadır. Pek çok eser ya doğrudan müellifi ya da başkaları tarafından ihtisar edilmiştir.

Literatürün önemli bir kısmının ihtisar - şerh tarzında meydana geldiğini söylemek herhalde fazla abartı olmasa gerektir. Çünkü hemen hemen her alanda ilgi ve kabul görüp de ihtisar edilmeyen eser yok gibidir. Belirli metinler üzerinden oluşturulan bu literatürün etkisi ise yekûnünden çok daha fazladır. Gerek ihtisar gerekse şerh tarzında olsun, bilginin öncelikli olarak genel kabul gören metinler üzerinden öğrenilmesi ve aktarılması, başlangıçtaki asıl metnin ve sonraki metinlerin etkisini dolaylı olarak -başka metinler üzerinden- asırlarca devam ettirmektedir.

[114] İbnü'l-Hacib, *Câmi'*(neşredenin girişi), s. 9-10; Muhammed İbrâhim, *Istılâhu'l-mezheb*, s. 405-406.
[115] Muhammed İbrâhim, *Istılâhu'l-mezheb*, s. 437-439.

Bu hususu Müzenî'nin *Muhtasar*'ı üzerinden örneklendirebiliriz. Bahse konu *Muhtasar* üzerine İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb* adıyla oldukça kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Öğrencisi Gazzâlî'nin bu eserden yararlanarak *el-Bâsît*'i kaleme aldığı söylenir. Sonra Gazzâlî kendi eserini *el-Vasît*, bunu da *el-Vecîz* adıyla iki defa ihtisara konu etmiştir. Ebü'l-Kâsım er-Râfiî, *el-Vecîz*'i *Fethu'l-azîz* adıyla şerhetmiş; daha sonra *el-Vecîz*'in mesailinden hareketle *el-Muharrer* adıyla yeni bir muhtasar kaleme almıştır. Nevevî, *el-Muharrer* üzerine *Minhâcü't-tâlibîn*, Zekeriyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) ise *Minhâc* üzerine *Menhecüt't-tüllâb* adıyla ihtisar çalışması yapmıştır.[116] Zikredilen eserlerin şerhleri, muhtasarları ve bunlar üzerine yapılan çalışmalar takip edildiğinde tüm Şâfiî literatürünün birbiriyle ilintili olduğu ve nihai olarak mezhepteki tüm çalışmaların ana kaynağını Şâfiî'nin eserlerinin oluşturduğu görülmektedir. Sözü edilen durum, muhtasar olsun olmasın diğer mezheplere ait literatür için de geçerlidir.

Bir eserin ihtisarı, onun basitçe özetlenmesinden ibaret değildir. Çoğu kez asıl eserin mevcut birikim çerçevesinde yeniden gözden geçirilerek konularının düzenlenmesi, kapalı olan yerlerinin açıklanması, eksik yönlerinin giderilmesi, yanlış bilgi, ifade ve rivayetlerin düzeltilmesi gibi tasnif, tavzîh, ikmâl ve tashih kavramlarıyla ifade edebileceğimiz bir dizi ilmî faaliyeti içermektedir. Bu sebeple asıl eserin, ihtisarı yapan (muhtasır) üzerinde mutlak bir egemenliğinden bahsedilemez. İhtisar eden, üslûbunu, ilmî anlayış ve birikimini metne yansıtarak kendine özgü bir eser ortaya koyar. İhtisardaki özgünlüğü ve farklılığı da bu noktada aramak gerekir. Bu husus, kaleme alınış şekli nasıl olursa olsun -metni hafifletmeye yönelik bazı istisnalar hariç- tüm muhtasarlar için geçerlidir. Nitekim herhangi bir konuyla ilgili kitap yazmak isteyen bir müellifin doğrudan muhtasar bir eser kaleme almasıyla, yazmak istediği eserini aynı konuyla ilgili başka bir eseri ihtisar ederek oluşturması özünde aynı faaliyeti ihtiva etmektedir. Nasıl ki doğrudan muhtasar olarak kaleme alınan eser, müellifinin belli bir birikim ve araştırmasının sonucu ortaya çıkıyorsa, başka bir eserin ihtisarıyla oluşturulan metinlerde ilkinden çok farklı değildir. Burada da müellif kendi bilgi birikimiyle metni okumakta ve ihtisar etmektedir. Mevcut birikimden muhtasar bir

[116] Aybakan, "el-Vecîz", *DİA*, c. XLII, İstanbul, 2012, s. 587-588; a.mlf., "Râfiî", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 395; Yaşaroğlu, "Minhâcü't-tâlibîn", *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2020, s. 111-112.

metin kaleme almak mı? Yoksa bir metni mevcut birikim çerçevesinde okuyarak muhtasar hale getirmek mi? Bu tercihi müellifin kendisi yapmaktadır. Burada önem arzden şey, muhtasar müellifinin asıl metni hangi bakış açısıyla okuduğudur.

Örneğin Mâlikî mezhebinin temel eksenini oluşturan mesele ve görüşleri tedvin amacıyla kaleme alınmış ilk eserlerden Sahnûn'un (ö. 240/854) *el-Müdevvene*'sini ihtisar eden Kayravânî'nin asıl metni okuyuşuyla, Hanefî fakih Burhâneddîn el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* isimli eserini esas alarak *Vikâye*'yi kaleme alan Mahmûd b. Ahmed b. Ubeydullâh Burhânüşerîa'nın (ö. 673/1274) asıl metni okuyuşu aynı değildir. Bu husus, yukarıda zikrettiğimiz Nevevî'nin *Minhacü't-tâlibîn*'i ile Zekeriyyâ el-Ensârî'nin *Menhecü't-tullâb*'ı için de söz konusudur.

Kayravânî ihtisarında daha çok metni tertip ve ikmal üzerine yoğunlaşmış, kitapta olmayan bazı konuları (ferâiz ve kitâbü'l-câmi'/âdap konuları) eklemiş, üslup olarak kısalttığı metni içerik olarak daha da zenginleştirmiştir. Eğer rivayetler doğru ise *Müdevvene* 36.000 mesele içerirken, muhtasarı 50.000 mesele içermektedir.[117] Burhânüşşerîa ise mezhebin sahih görüş ve tercihlerini içerdiği gerekçesiyle *el-Hidâye*'nin mesailinden hareketle kaleme aldığı *Vikâye* adlı muhtasarında özellikle sahih görüşleri tespit etmeyi amaçlamıştır.[118] Nevevî'nin amacı; müftü ve mezhep fıkhını öğrenmek isteyenler için güvenilir bir kaynak olarak nitelediği *el-Muharrer*'i, hacmi büyük olması sebebiyle yarı yarıya kısaltıp ezberlenebilir hale getirmektir. O, bunu yaparken aynı zamanda *el-Muharrer*'i mevcut mezhep müktesebâtı karşısında değerlendirmeye tabi tutar. Kitaba kayıtlar düşer, tercih edilen görüşe aykırı olanları tashih eder, mezhep görüşünü ifade etmede hatalı ve anlaşılmayan (garip) ifadeleri düzeltir, mezhep içi ihtilafları verip hangisinin sahih ve tercihe şayan olduğunu belirtir, eksik gördüğü meseleleri ekler, mezhep kitaplarındakilerle uyuşmayan dua ve zikirleri bunların asıl kaynağı olan hadis kitaplarına başvurarak tahkik eder, meseleler arası takdim tehirler yaparak metni tertip eder. Bütün bu faaliyetler sonucunda *el-Muharrer*'in içeriğini olduğu gibi muhafaza ederek onu daha sahih, kısa ve anlaşılır

[117] Muhammed İbrâhim, *Istılâhu'l-mezheb*, s. 247-249;

[118] Burhânüşşerîa, Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel, *Vikâyetü'r-rivâye* (*Şerhu'l-Vikâye* ile birlikte), Amman: Müessetü'l-verrâk, 2006, c. I, s. 4-5.

hale getirmeye çalışır.[119] Zekeriyyâ el-Ensâri'nin amacı ise ihtilaflara yer vermeden mezhebin sadece sahih ve râcih görüşlerini içeren bir eser kaleme almaktadır. *Minhâcü't-tâlibîn*'i bu açıdan inceler, mutemed olmadığını tespit ettiği görüşleri tashih edererek mezhep saliklerine, sahih ve râcih görüşleri okuyup öğrenebilecekleri bir metin ortaya koyar.[120]

(3) *Birkaç Eserin Kısaltılmasında İhtisar*

İhtisar bazen tek eser değil, birkaç eser üzerinden gerçekleştirilmektedir. Müellif, bir konuda birbirinin tamamlayıcısı olarak gördüğü veya değer atfettiği birkaç kitabı derleyerek, onlardan ortak bir metin kaleme almaktadır. Kitapların cem edilmesi olarak ifade edebileceğimiz bu durum, aynı zamanda bu tür birçok muhtasarın özel ismi içerisinde, toplama, bir araya getirme, buluşma anlamına gelen "cem, iltikâ" gibi kelimelerle dile getirilmiştir.

Hanefîlerden Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Mecmeu'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*, İbrâhim Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur*, Hanbelî fakihlerden Mer'î b. Yûsuf'un (ö. 1033/1624) *Ğâyetü'l-müntehâ fî cemi'l-İknâi' ve'l-Müntehâ* adlı eserleri, ihtisar şekilleri isimlerine mecazen yansımış kitaplardan bazılarıdır.

İki denizin bir araya getirilmesi anlamında gelen *Mecmeu'l-bahreyn* Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*'ı ile Ebû Hafs en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) manzum fıkıh kitabı *el-Menzûmetü'n-Nesefiyye*'si bir araya getirilerek oluşturmuştur. Kaleme alınış amacı, mezhep içi ve mezhepler arası ihtilaflı meselelerin tek metin içerisinde yer aldığı bir eser oluşturmaktır.[121]

---

[119] Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *Minhâcü't-tâlibîn* (müellifin önsözü), İtinâ: Muhammed Tahir Şaban, Beyrut: Dâru'l-minhâc, s. 64-66.

[120] Zekeriyyâ el-Ensârî, *Menhecü't-tullâb* (müellifin önsözü), Muhaşşî, Salah b. Muhammed, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997, s. 5.

[121] İbnü's-Sââtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Ali, *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*, Tahkîk: İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005, s. 57-63.

İbrâhim Halebî'nin *Mültekâ*'sı ise Hanefî Mezhebi'nin temel metinlerini cem etmesi nedeniyle *Mecmeu'l-bahreyn*'den farklı bir özelliğe sahiptir.[122] Kitabı ayrıcalıklı kılan şey, farklı özelliklere sahip mezhep muhtasarlarını bir araya getirerek telif etme ve onlar içerisinden müftâ bih görüşleri tespitteki başarısıdır. Böylece metinler arasındaki tercih ve tashih farklılıkları bir metin içerisinde değerlendirip sonuca bağlandığı gibi, her bir kitabın eksik olan yönleri de tamamlanmış olmaktadır.

Hanbelîlerden Mer'î b. Yûsuf el-Kermî'nin (ö. 1033/1624), hazırladığı *Gâyetü'l-müntehâ fi'l-cem' beyne'l-İknâi ve'l-Müntehâ* adlı eseri de Hanbelî Mezhebi'nin sahih görüşlerini tespit etme amacıyla kaleme alınmış iki metni, Şam'lı Ebü'n-Necâ Mûsâ b. Ahmed el-Haccâvî'nin (ö. 968/1561) *el-İknâ' li tâlib'l-intifâ'* ile Mısır'lı İbnü'n-Neccâr Muhammed b. Ahmed el-Futûhî'nin (ö. 972/1565) *el-Müntehâ* adlı eserlerini cem etmesi yönüyle *Mültekâ* ile benzer özellikler taşır.[123]

Haccâvî *el-İkna'*ı, mezhebin ehl-i tercih alimlerinden kabul ettiği Ebü'l-Hasan Ali b. Süleymân el-Merdâvî'nin (ö. 885/1481) *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf, et-Tenkîhu'l-Müşbi' fî tahrîri ahkâmi'l-Mukni'* ve *Tashîhu'l-fürû'* adlı eserlerinden yararlanarak hazırlamıştır. Kitabında mezhebin sahih görüşünü tespit etmeye çalışmış, zaman zaman tercihte bulunmayıp güçlü gördüğü bütün görüşleri vermiş, sahih olup olmadığı belirtilmeyen meseleleri olduğu gibi almıştır.[124]

Merdâvî ise *el-İnsâf* ve *et-Tenkîh*'i Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin *el-Mukni'* adlı eseri üzerine kaleme almıştır. İlk önce yazdığı *el-İnsâf*'da İbn Kudâme'nin söz konusu kitabındaki mezhep görüşlerini sıhhat açısından oldukça detaylı bir şekilde gözden geçirir.[125] Ancak daha sonra eksik yanlarının kaldığını düşünerek *el-Mukni'*i bir kez daha inceleme ihtiyacı hisseder. *et-Tenkîh* adını verdiği ikinci çalışmasında sadece

[122] Halebî, İbrâhim b. Muhammed, *Mülteka'l-ebhur* (*Mecmeu'l-enhur* ile birlikte), Tahrîc: Halil İmrân el-Mansûr, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998, c. I, s. 13-15.

[123] Kermî, Mer'î b. Yûsuf, *Gâyetü'l-müntehâ* (*Matâlibu üli'n-nühâ* ile birlikte), Dımeşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1381/1961, c. I, s. 19-21; Sultân, Abdullah, "el-Mesâilü'l-leti hâlefe fîha Gâyetü'l-müntehâ el-İknâa ve'l-Müntehâ", *Mecelletü'l-cemiyyeti'l-Fıkhıyye*, S. 13, (Cemâziyelâhir/ Ramazan 1433/2012), s. 360-361.

[124] Haccâvî, Ebü'n-Necâ Mûsâ b. Ahmed, *el-İknâ' li tâlibi'l-intifâ'*, Tahkîk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Riyad: Dâretü'l-Melik Abdülaziz, 1423/2002, c. I, s. 3-4.

[125] Merdâvî'nin bu eseri *el-Mukni'* üzerine yapılmış oldukça detaylı bir çalışmadır. Her bir meseleyi tek tek ele alıp mezhep fakihlerinin o meselenin sıhhatiyle ilgili görüşlerine yer vermiştir. Merdâvî, Ebü'l-Hasan Ali b. Süleymân, *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*, Tahkîk: Ebû Abdullah Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, , 1417/1997, c. I, s. 1-18.

mezhep görüşlerinin sıhhatini tespit ve eksiklikleri tamamlamakla kalmaz, içerik ve üslup olarak da metni gözden geçirip düzeltmeler yapar.[126]

Merdâvî, İbn Kudâme'nin *el-Mukni'*i üzerine yaptığı benzer bir çalışmayı *et-Tashîh* adıyla Şemsüddîn Muhammed b. Müflih'in (ö. 763/1362) *el-Fürû'* adlı eseri üzerine de yapar.[127] Böylece mezhebin iki önemli eserini *(el-Mukni' ve el-Fürû')* inceleyerek mezhepte sahih ve tercih edilen görüşler üzerinde ortak bir bakış açısı oluşturmaya çalışır.

Daha sonra gelen İbnü'n-Neccâr el-Futûhî ise tam adı *Münteha'l-irâdât fî cem'i'l-Muknii mea't-Tenkîhi ve Ziyâdât* adlı eserini, İbn Kudâme'nin *el-Mukni'* ile Merdâvî'nin *et-Tenkîh* isimli eserlerinden yararlanarak hazırlar. Futûhî de bu iki kitapta sahih kabul edilen görüşler içerisinden tercihte bulunarak, muhtasarında mezhebin amel edilmesi gereken asıl görüşünü tespit etmeye çalışır.[128]

Görüldüğü gibi Mer'î b. Yûsuf'un mezhebin tek görüşünü esas alarak hazırladığı *Gâyetü'l-müntehâ*'sı, İbn Kudâme'nin *el-Mukni'* ile İbn Müflih'in *el-Fürû'* adlı eserleri üzerine yapılan yaklaşık beş asırlık bir çalışmanın nihai olarak bir kitapta derlenmesi ve telif edilmesiyle ortaya çıkmış bir eserdir. En azından Mer'î b. Yûsuf, İbrâhim Halebî gibi bu kitabıyla kendi zihninde mezhebinin ihtilaflarını ve metinler arasındaki farklılığı bir çözüme kavuşturmuş, nelerle amel edebileceğini ya da edilmesi gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Kitaba anlam katan ve onu farklı kılan yön de bu olmalıdır. Elbette ki kitaplar arasındaki irtibatını İbn Kudâme'ye kadar sürdürdüğümüz eserin daha öte geçmişi de vardır. Muhtasar olsun olmasın birbirinin tekrarı gibi gördüğümüz, dolayısıyla tek başına değerlendirildiğinde anlamsız ve gereksiz gibi duran pek çok eser aslında bulunduğu dönemde ve ait olduğu mezhepte kendi alanı içerisinde bir boşluğu doldurmakta, bir ihtiyaca cevap vermektedir.

---

[126] Merdâvî, Ebü'l-Hasan Ali b. Süleymân, *et-Tenkîhu'l-Müşbi' fî tahrîr-i ahkâmi'l-Mukni'*, Tahkîk: Nâsır b. Suû b. Abdullah es-Selâme, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1425/2004, s. 29-31.

[127] Merdâvî, Ebü'l-Hasan Ali b. Süleymân, *Tashîhu'l-fürû'*, (*Kitâbu'l-fürû'* ile birlikte), Tahkîk: Nâsır b. Suud b. Abdullah es-Selâme, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2005, c. I, s. 4-30.

[128] Futûhî, Muhammed b. Ahmed, *Münteha'l-irâdât fî cem'i'l-Muknii mea't-Tenkîhi ve Ziyâdât*, Tahkîk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessetü'r-risâle, 1421/2000, c. I, s. 3.

İncelediğimiz hemen hemen bütün örnekler, ilim tarihi içerisinde oldukça uzun bir dönemi kapsayan ihtisar sürecinin yeknesak bir özellik arz etmediğini, -ister doğrudan, isterse belirli metinler üzerinden gerçekleştirilsin- farklı nitelikleri haiz bu sürecin her bir örneğinin belirli bir anlayış ve ihtiyaç çerçevesinde kaleme alındığını göstermektedir. Muhtasara özellik katan şey, ihtisar şekli değil, daha çok telifinde gözetilen amaçları gerçekleştirip kendi döneminde bir boşluğu doldurup dolduramadığı ve müellifinin ihtisar ettiği metni veya literatürü doğru okuyup okuyamadığıyla ilgilidir. Nitekim ortaya konan her bir metnin gücü sonrakiler tarafından üzerine yapılan çalışmalarla (şerh, ihtisar, haşiye vb.) test edilmekte, yanlış anlamalar, hatalı ifadeler tashih edilmekte, eksik yönler tamamlanmaktadır. Bu noktada metni şerh etme ile ihtisar etme arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Şerh ederken de ihtisar ederken de her iki metin birbirinin tashihini yapmakta, eksiklerini tamamlamaktadır. Çünkü her müellif metni belirli bir bilgi birikimiyle okumaktadır.

Ayrıca olumlu ve olumsuz tarafları, başarılı ve başarısız örnekleri bir tarafa, her kitabın yazılış serüveni ve amacı vardır. Birbirinin tekrarı gibi gördüğümüz, dolayısıyla tek başına değerlendirildiğinde yeni bir şey söylemediğini düşündüğümüz literatürümüzün her bir örneğini kendi bağlamında okuyarak anlamlandırma en doğru yol olsa gerektir. Bu sürecin bir veya birkaç örneğine bakarak genel tasvirlerde bulunma hatalı sonuçlara götürebileceği gibi metni kendi bağlamından koparak yaptığımız her okuma da ilim mirasımızın önemli bir bölümünü değersiz ve itibarsız hale getirecektir.

b. *İhtisarın Mahiyeti*

İhtisarın mahiyetiyle, onun ne tür faaliyetleri içerdiği kastedilmektedir. Geçmişte fakihler bu konu üzerinde durmuş, daha çok üslup ve muhtevaya vurgu yaparak ihtisarın lafız ve mana olmak üzere iki noktada gerçekleştirildiğini ifade etmişlerdir. Konuyla ilgili en kapsamlı izahlardan biri Müzenî'nin *Muhtasar*'ını şerh eden Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî'ye (ö. 450/1058) aittir. Mâverdî, Müzenî'nin; *"Bu kitabı Şâfiî'nin ilminden ve onun sözlerinin anlamından ihtisar ettim."* sözlerine açıklık getirirken onun ihtisarı nasıl gerçekleştirdiğiyle ilgili Şâfiî fakihlerden çeşitli yorumlar aktarır. İlk olarak Müzenî'nin kendi yorumuna yer verir. Ona göre ihtisar; anlatılanın bir kısmını alıp bir kısmını almamak demek değil, anlatılanı kısa ve

özlü sözcüklerle ifade etmek demektir.[129] Bu durumda ihtisar, manada değil lafızda, yani, içerikten ödün vermeden kitabın lafzını kısaltarak gerçekleştirilmiştir.

İkinci yoruma göre ihtisar lafızda değil manada olmuştur. Yani bizatihi anlatılanın kendisi kısaltılmıştır.[130] Mâverdî bu şekildeki ihtisarın nasıl olduğu ile ilgili üç görüş aktarır:

a) Konuyla ilgili delillerin hepsini değil, birini vererek ihtisarı gerçekleştirme. Bu görüş Ebû İshak el-Mervezî'ye (ö. 340/951) aittir.[131]

b) Bir hüküm iki gerekçeye dayalı olarak verilmişse bunlardan yalnızca birini vererek ihtisarı gerçekleştirme. *"Ölü köpek hem köpek hem de ölü olduğu için necistir"* şeklinde iki gerekçeye dayalı olarak verilen bu hükmün tek gerekçesini zikretmek gibi. Bu görüş Ebû Ali b. Ebû Hureyre'ye (ö. 345/956) nispet edilir.[132]

c) Hükümlerin dayandığı her bir aslı talil etmeksizin (gerekçelendirmeksizin) hepsini tek bir illette toplayarak ihtisarı gerçekleştirme. Örneğin "*Geceden oruca niyet etmeyenin orucu yoktur.*" hadisinden hareketle Müzenî, oruçta niyetin şart oluşunu, onun bizatihi yapılması maksut bir ibadet olmasıyla gerekçelendirdi. Bu gerekçe aynı mahiyetteki abdest, oruç, hac ve zekâtı da kapsaması nedeniyle bu ibadetlerde niyetin şart oluş gerekçesini yeniden zikretmedi.[133]

Müzenî'nin sözleriyle ilgili Mâverdî'nin aktardığı son yoruma göre ise, *"Bu kitabı Şâfiî'nin ilminden, onun sözlerinin anlamından ihtisar ettim. /* إختصرت هذا من علم الشافعي و من معنى قوله*"* ifadesindeki "min" harf-i ceri "alâ" anlamındadır. Buna göre Müzenî'nin bu ifadesi, Şâfiî'nin metinlerinden kendisinin çıkardığı sonuçları ihtisar ettiği anlamına gelir. Mâverdî, Müzenî'nin havâle, damân, şirket ve şüf'a konularında böyle bir yol izlediğini söyler, ama bunu somut olarak örneklendirmez.[134] Bu durumda ihtisar, doğrudan metnin veya ulaşılan bilginin kendisinin değil, onlardan müellifin çıkardığı sonuçların özetlenmesini ifade eder. Metne bağlılıktan öte mefhuma bağlılığa

[129] Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 12.
[130] Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 13.
[131] Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 13.
[132] Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 13.
[133] Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 13.
[134] Mâverdî, *el-Hâvî*, c. I, s. 13.

ve metinden hareketle yeni hükümlere ulaşmaya vurgu yapan bu yorumdan, ihtisarın asıl metin veya metinlerden hareketle varılan sonuçları içerdiği, dolayısıyla belli bir özgünlüğe sahip olduğu söylenebilir ki kendi bağlamında değerlendirildiğinde böyle bir özgünlüğün muhtasarların birçoğu için söz konusu olduğu söylenebilir.

İhtisarın üslup ve içerikte olduğunu Hanbelî fakih Muvaffakuddîn İbn Kudâme (ö. 620/1223) çok daha açık bir şekilde şu sözlerle ifade eder: *"Bir kitabın ihtisarı bazen meselelerinin azaltılması, bazen de anlam bütünlüğü korunarak lafızlarının azaltılması şeklinde olur."*[135]

Bu hususa değinen bir diğer müellif, VII. asır Şâfiî fakihlerden Tâceddîn el-Urmevî'dir (ö. 653/1255). O, ihtisarın lafızda ve manada olmak üzere iki şekilde olacağına işaret eder. Hocasının mana olarak değil lafız olarak ihtisar etmesini istediği Fahreddîn er-Râzî'nin usûl-i fıkıhla ilgili *el-Mahsûl* isimli eserini, tekrar edilen ve ihtiyaç duyulmayan on kadar mesele hariç kitabın bütün meselelerini içerecek şekilde ihtisar ettiğini söyler. Bununla birlikte lafız olarak ihtisarın oldukça zor olduğunu, kendisinin Râzî'nin eserinde yer verdiği bütün delillere ve muhaliflere yaptığı itirazlara yer vermediğini, en güçlü delil ve itirazlara yer verdiğini ifade eder.[136]

Gerek Müzenî'nin *Muhtasar*'ı üzerinde yapılan yorumlardan, gerekse İbn Kudâme ve Urmevî'nin açıklamalarından ihtisarın lafız veya mana olmak üzere iki ayrı noktada gerçekleştiği yönünde bir sonuç çıksa da muhtasarlarda her iki faaliyet birlikte icra edilmiştir. Bir taraftan metin mümkün olduğunca bütünü izah ve anlamaya imkân verecek şekilde veciz bir ifadeyle kaleme alınmaya çalışılırken, diğer yandan metinde her bilgiye yer verilmemiş, daha çok fıkhın temel meselelerini tespite yönelik bir çaba gösterilmiştir.

(1) *Lafızda İhtisar*

Lafzının kısalığına rağmen içeriğinin çokluğu ya da anlatılanı mümkün olan en kısa sözcüklerle ifade etmek kelamda/sözde ihtisarın temel bir özelliği olsa da sözün

[135] İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. I, s. 33.

[136] Urmevî, Tâceddîn Muhammed b. Hüseyn, *el-Hâsıl mine'l-mahsûl fî usûli'l-fıkh*, Tahkîk: Abdüsselam Mahmûd Ebû Nâcî, Beyrut: Dâru'l-medâri'l-İslâmî, 2006, c. II, c. 17.

kısalığı söyleyene ve söylendiği yere göre değiştiği gibi fıkıh muhtasarlarındaki üslubun kısalığı da hem müellifine hem de dönemine göre farklılıklar arz etmektedir. İhtisar hepsinde ortak özelliktir. Ancak bunun metne yansıması her dönemin kendi telif üslubuyla gerçekleşmiştir. Bundan dolayı muhtasarlarda dönemlerindeki metin dilinin izlerini görmek mümkündür. Nitekim fıkhın günümüze ulaşan en eski muhtasarları, İbn Abdülhakem ile Müzenî'ye ait *Muhtasar*'lar incelendiğinde, onlardaki üslubun dönemin rivayete ve soru cevaba dayalı diyalektik üslubundan çok da farklı olmadığı görülmektedir.[137] Asıl metinler elimizde olmadığı için İbn Abdülhakem'in ihtisara konu ettiği eserler üzerinde nasıl bir tasarrufta bulunduğunu doğrudan tespit etme imkânımız bulunmamaktadır. Ancak İbn Abdülberr'in bu hususta; İbn Abdülhakem'in İmam Mâlik ve öğrencilerinden duyduklarını yakın anlama gelebilecek lafızlarla ihtisar ettiği yönünde verdiği bilgi, onun ulaştığı bilgiyi özetleyerek kitabına aldığını göstermektedir.[138]

İbn Abdülhakem'in *Muhtasar*'ları üzerine çalışma yapan Brockopp'un tespitleri bu bilgiyi teyit etmektedir. *Muvatta* ile *Büyük Muhtasar* arasında çok yakın bir bağ olduğunu dile getiren Brockopp, bu bağın doğrudan *Muvatta*'daki rivayetleri alıntılama değil, özetleme şeklinde olduğunu söyler.[139] Ayrıca *Büyük Muhtasar*'ın mevcut nüshalarında, *Kitâbü'l-câmi'* bölümü hariç diğer bölümlerinde ağırlıklı olarak fıkhî meselelerin herhangi bir kişiye atıf yapılmadan, daha genel bir üslupla aktarıldığını belirtir ve onun bu özelliğini, III. yüzyılda başlayan ihtisar faaliyetlerinin ilk adımı olarak kabul eder. Ona göre İbn Abdülhakem'in eserine muhtasar niteliği veren şey, fıkhî meselelerin kişilere atıfta bulunmadan daha genel bir üslupla aktarılmasıdır. [140]

İlk muhtasarlardaki üslupla ilgili Müzenî'nin *Muhtasar*'ı, çok daha fazla fikir edinme imkânı sunmaktadır. En azından Şâfiî'nin kendisine ait bir fıkıh kitabı bugün

---

[137] İbn Abülhakem'in *Muhtasar*'ıyla ilgili örnek bir mesele için krş. Sahnûn, Abdüsselâm b. Saîd, el-Müdevvenetü'l-kübrâ, Tahkîk: Hamdî Demirtaş Muhammed, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1424/2003, c. II, s. 467; Muhammed İbrâhim, *Istılâhu'l-mezheb*, s. 106. Ayrıca Büyük Muhtasar'ın üslubuyla ilgili bilgi için bkz. Jonathan E., *Early Mâlikî Law: Ibn 'Abd al Hakam and his Major Compendium of Jurisprudence*, Leiden: Brill, 2000, s. 92-95.

[138] İbn Abdülber, *el-İntikâ*, s. 99.

[139] Brockopp, "Early Islamic Jurisprudence in Egypt", s. 171.

[140] Brockopp; *Early Mâlikî Law*, s. 92-95.

elimizdedir. İki kitabı karşılaştırıp Müzenî'nin, Şâfiî'nin ifadeleri üzerinde nasıl bir tasarrufta bulunduğunu tespit etme imkânımız vardır. Her ne kadar elimizdeki muhtasarın, Müzenî'nin daha önce kaleme aldığı diğer muhtasarlardan özetlendiği söylense de neticede her üç eserin aynı kişinin görüşlerini özetleme amacıyla kaleme alınması, yapacağımız tespitin sıhhatine büyük oranda halel getirmeyecektir.

Aşağıda aynı konuyla ilgili yaptığımız iki alıntı, Müzenî'nin kitabına neden muhtasar niteliği verildiğini çok açık göstermektedir. Misvak kullanmayla ilgili Şâfiî'nin *el-Ümm'*ünde şu bilgiler yer almaktadır:

> "Şâfiî şöyle dedi: Süfyân b. Uyeyne, Ebü'z-Zinâd'dan; O, A'rec'den; O da Ebû Hureyre'den; Peygamber Efendimiz (sav)'in şöyle dediğini bize haber verdi: "Ümmetime zor geleceğini bilmeseydim her abdest aldıklarında misvak kullanmalarını ve yatsı namazını geciktirmelerini emrederdim.
>
> Şâfiî şöyle dedi: Süfyân, Muhammed b. İshak'tan; O, İbn Ebû Atîk'ten; O da Hz. Âişe'den; Peygamber Efendimiz (sav)'in şöyle dediğini bize haber verdi: "Misvak ağız için temizlik vasıtası, Allah (cc) için de rızasına vesiledir.
>
> Şâfiî şöyle dedi: Bu hadisler misvak kullanmanın farz olmadığını, kişinin tercihine bırakıldığını göstermektedir. Çünkü eğer farz olsaydı, zor gelsin gelmesin Peygamber Efendimiz (sav) mutlaka onu emrederdi.
>
> Şâfiî şöyle dedi: Ağız kokusunun değiştiği her durumda, uykudan uyanıldığında, açlık durumunda; ağız kokusunu değiştiren her yeme içmeden sonra, her namaz için misvak kullanılmasını müstehap olarak görüyorum. Bir kişi misvak kullanmayı terk eder, namazını kılarsa, namazını iade etmez, abdest alması da gerekmez."[141]

Aynı konu Müzenî'nin *Muhtasar*'ında şöyle özetlenir:

> "Şâfiî şöyle dedi: Namaz için, ağız kokusunun değiştiği her durumda, uykudan uyanıldığında, açlık durumunda, ağız kokusunu değiştiren her şey için misvak kullanmayı müstehap olarak görüyorum. Çünkü Peygamber Efendimiz (sav); Ümmetime zor geleceğini bilmeseydim her namaz için misvak kullanmalarını emrederdim, buyuruyor.

[141] Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, Tahkîk: Ali Muhammed, Adil Ahmed, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, 1422/2001, c. II, s. 86-87.

> Şâfiî şöyle dedi: "Eğer farz olsaydı, zor gelsin gelmesin Peygamber Efendimiz (sav) mutlaka onu emrederdi."[142]

Görüldüğü gibi her iki metin de rivayet usulüyle kaleme alınmıştır. Bununla birlikte Müzenî *Muhtasar*'ında bütün bilgilere yer vermemekte, konuyla ilgili metni, asıl muhtevayı içerecek şekilde ihtisar etmektedir. Üslubu sonraki muhtasarlara göre çok kısa değildir. Ancak hocasından duyduğu görüşleri ve onların delillerini kendince özetlediği açıktır. İbn Abdülhakem'in kitabında olduğu gibi Müzenî'nin kitabına da muhtasar denmesinin nedeni bu olsa gerektir.

İlk muhtasarlardaki üslup giderek daha da oturmuş, metinler zamanla veciz bir ifade yapısına bürünmüştür. Metni lafız olarak uzatmadan ona daha fazla anlam yükleme; ezberlenebilir, bilgiye daha kolay ulaşılabilir, ihtilafların tek bir metin içerisinde değerlendirilip çözüme kavuşturulduğu eserler kaleme alabilme çabaları; muhtasarları kısa cümlelerle sayısal olarak çok daha fazla mesele içeren eserler haline getirmiştir. Cümle yapılarına, cümlelerin önceliği ve sonralığına bile anlamlar yüklenmiştir. Daha önce görüşler kişilere nispet edilerek aktarılırken, zamanla sadece konu başlarında atıflar yapılmış, sonraları ya rumuzla ifade edilmiş ya da tamamen kaldırılmıştır. Muhtasarlarda lafızda ihtisarı gerçekleştirmek için nelere başvurulduğunu şu başlıklar altında özetleyebiliriz.

(a) *Rivayet ve Soru Cevap Usulünü Kaldırma*

İlk dönem eserlerde var olan ve gereksiz yere metni uzattığı düşünülen bu üslup zamanla tamamen kaldırılmış, sadece asıl meselelere yer verilmiştir. Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Asl*, İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*, Sahnûn'un *el-Müdevvene*'si gibi ilk fıkıh eserlerinin pek çoğunda rivayete veya soru cevaba dayalı bir üslup vardır.

Konuyla ilgili Sahnûn'un *el-Müdevvene*'si ve onun üzerine Ebû Saîd el-Berâdiî'nin *et-Tehzîb* adıyla yaptığı ihtisar çalışmasından aşağıdaki örneği verebiliriz. Sahnûn, avlanma ile ilgili İmam Mâlik ve hocası İbnü'l-Kâsım'ın görüşlerini şöyle aktarır:

[142] Müzenî, *Muhtasar*, s. 6.

"(Sahnûn) İbnü'l-Kâsım'a dedim ki: Mâlik'e göre eğitimli şahin, eğitimli köpek neye denir, bana tanımlar mısın?

(İbnü'l-Kâsım) Dedi ki: Mâlik dedi ki: "Bırak dediğinde bırakan, saldığında gidendir.

(Sahnûn) Dedim ki: "Ne dersin, köpeğini saldığında besmele çekmeyi unutursa?

(İbnü'l-Kâsım) Dedi ki: "Mâlik dedi ki, besmele çek, ye.

(Sahnûn) Dedim ki: "Şahin ve okta da böyle mi?

(İbnü'l-Kâsım) Dedi ki: "Evet, Mâlik'e göre böyle.

(Sahnûn) Dedim ki: "Bunlardan herhangi birinde kasten besmeleyi terk etse, ne olur?

(İbnü'l-Kâsım) Dedi ki: Bu konuda Mâlik'ten herhangi bir şey duymadım. Abdullah b. Ayyâş b. Ebû Rabîa el-Mahzûmî'nin şu hadisinin tefsirini Mâlik'e sorduğumda o kölesine, 'İki veya üç kez, yazıklar olsun besmele çeksene' dediğinde, kölesi şöyle cevap verdi. 'Besmele çektim' duymuyor mu?

Mâlik şöyle dedi: Ben bunu gerekli görmüyorum. Çünkü hayvanı kesen besmele çektiğini söylemiş.

İbnü'l-Kâsım dedi ki: Kim hayvanı keserken kasten besmeleyi terk ederse o hayvanın etinin yenmeyeceği görüşündeyim. Bu Mâlik'in görüşüdür.

(İbnü'l-Kâsım) Dedi ki: "Bana göre av da aynen böyledir.

(İbnü'l-Kâsım) Dedi ki: "Bir kimse kendisi hayvanını kestiriyorsa Abdullah b. Ayyâş b. Ebû Rabîa el-Mahzûmî'nin hadisiyle amel edebilir; bunda bir beis görmüyorum."[143]

Berâdiî bu anlatılanları şöyle özetler:

"Köpeğin ve şahinin eğitimlisi, bırak denildiğinde bırakan, salındığında gidendir. Oku atarken, av üzerine hayvanı salarken ve hayvanı keserken mutlaka besmele çekmek gerekir. Bütün bunların hepsinde besmele çekmek unutulursa, yerken besmele çekilir. Besmele kasten terk edilmişse yenilmez. Bir kişi kölesine hayvanı kesmesini, iki veya üç kez besmele çekmesini emretse, kölede; 'besmele çektim, efendi duymamış' dese, onu tasdik edip kestiğini yemesi caizdir. Ancak isterse yemekten kaçınabilir."[144]

[143] Sahnûn, *el-Müdevvene*, c. II, s. 627.
[144] Berâdiî, *et-Tehzîb*, c. II, s. 9-10.

Görüldüğü gibi Berâdiî, rivayet lafızlarını ve soru cevaba dayalı üslubu terk ederek yukarıdaki metni lafız olarak yarıdan daha fazla kısaltmasına rağmen, metnin bütün içeriğini muhafaza etmiştir.

(b) *Îcâz, Hazif Gibi Dilde Kısa Anlatımı Sağlayan Yöntemlere Başvurma*

Muhtasarlarda metni kısaltmak ya da kısa bir metne çok daha fazla mesele sığdırmak için özellikle îcâz, hazif gibi dilde kısa anlatımı sağlayan yöntemlerden de istifade edilmiştir. Bunu gerçekleştirebilmek için sözcüklerin ve cümlelerin tekrar edilmesine ihtiyaç duyurmayan zamirler, atıf harfleri, istisna edatları, teşbihler vb. çok sık kullanılmış, kelimeler özenle seçilmiştir. Kelime ve cümle tekrarından kaçınmak için sözün bir kısmı anlam olarak diğer bir kısmını ifade ediyorsa, ilk kısmıyla yetinilmiş, kalan kısmını söylemek, yazmak gereksiz görülmüştür.

İhtisarda îcâz ve hazfin etkisini daha yakından görme amacıyla birkaç örnek vermek istiyoruz. İlk örneğimiz Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik* isimli eserinden. Konu namazda abdestin bozulması durumunda ne yapılacağıyla ilgili:

من سبقه حدث توضأ و بني و استخلف لو إماما كما لو حصر عن القراءة

> "Bir kişinin abdesti bozulursa, abdest alır, kaldığı yerden tamamlar. Eğer imamsa başka birisini yerine geçirir; tıpkı okuyamaması durumunda olduğu gibi."[145]

Müellif konu başında namazdan bahsettiği için, "namaz" kelimesine metinde hiç yer vermemiş, cümleleri birbirine atfederek pek çok kelimeyi hazfetmiştir. Aslında birinci cümle şu anlamı ifade etmektedir: "*Bir kişinin, namazda abdesti bozulursa, abdest alır, namazını kaldığı yerden tamamlar."*

İkinci cümlenin tam anlamı ise şudur: *"Namazda abdesti bozulan kişi eğer imamsa başka birisini yerine geçirir; tıpkı imamın namazda Kur'an okuyamaz hale gelmesi durumunda başkasını yerine geçirmesi gibi."*[146]

---

[145] Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Kenzü'd-dekâik* (Muhammed İ'zâz Ali'nin şerhiyle birlikte), İ'tinâ: Naîm Ahmed Nur Ahmed, Karaçi: İdâratü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1424/2004, c. I, s. 150.

[146] İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. I, s. 642-649.

İkinci örneğimiz Mâlikî fakih Halil b. İshak'ın *Muhtasar*'ından. Müellif'in oluşturmuş olduğu metnin her bir cümlesi, konuyla ilgili mezhep görüşlerini bilmeyenlerin anlayamayacağı, açıklama yapılmadan tercüme edilemeyecek kadar karmaşık bir yapıya sahip. Metinlerdeki değişimi daha yakından görme amacıyla şüf'a bahsinden yaptığımız alıntıyı *el-Müdevvene* ve onun ihtisarı *et-Tehzîb*'le mukayeseli olarak vereceğiz.

Sahnûn, zimmînin şüf'a hakkıyla ilgili şunları aktarır:

قلت لعبد الرحمان بن القاسم: هل لأهل الذمة شفعة في قول مالك؟ قال: سألت مالكا عن المسلم و النصراني تكون بينهما الدار فيبيع المسلم نصيبه، هل للنصراني فيه شفعة؟ قال: نعم أرى ذلك له، مثل لو كان شريكه مسلما. قلت فلو كان ذميان شريكين في دار فباع أحدهما أ تكون لصاحبه الشفعة أم لا؟ قال: وإن تحاكما إلي المسلمين حكم بينهما بالشفعة. قلت: وهذا قول مالك؟ قال: إذا تراضيا فأرى أن يحكم بينهما بالشفهة

"(Sahnûn) Abdurrahmân b. Kasım'a sordum: "Mâlik'e göre zimmîlerin şüf'a hakkı var mıdır?"

(İbnü'l-Kâsım) Şöyle cevap verdi: Mâlik'e, müslümanla hristiyanın ortak bir evi olsa, müslüman kendi hissesini satsa, hristiyanın şüf'a hakkı var mıdır? diye sordum.

(Mâlik) Şöyle dedi: Evet, nasıl ki ortağı müslüman olsaydı şüf'a hakkına sahip olacaktı, aynen onun gibi bu hakkın Hristiyan için de var olduğunu düşünüyorum.

(Sahnûn) Dedim ki: Bir evde iki zimmî paydaş olsa, onlardan biri hissesini satsa diğer paydaşının şüf'a hakkı olur mu olmaz mı?

(İbnü'l-Kâsım) Şöyle cevap verdi: Eğer şüf'a davalarını müslümanlara götürürler, müslümanlar aralarında şüf'a hakkına hükmederlerse olur.

(Sahnûn) Dedim ki: Bu Mâlik'in görüşü mü?

(İbnü'l-Kâsım) Şöyle cevap verdi: Eğer razı olurlarsa aralarında şüf'a hakkına hükmetmenin gerektiğini düşünüyorum."[147]

Aynı konu *Müdevvene*'yi özetleyen Berâdiî'nin *et-Tehzîb*'inde şöyle geçer:

قال: و إذا كانت دار بين مسلم و ذمي، فباع المسلم حصته من مسلم أو ذمي فلشريكه الذمي الشفعة كما لو كان مسلما، ولو كانت بين ذميين فباع أحدهما لم أقض بالشفعة بينهما إلا أن يتحاكما إلينا

[147] Sahnûn, *el-Müdevvene*, c. VI, s. 2137.

> "(İbnü'l-Kâsım) Şöyle dedi: "Müslümanla, zimmînin ortak bir evi olsa, müslüman kendi hissesini başka bir müslümana veya zimmîye satsa, müslüman paydaşta olduğu gibi zimmî paydaşın da şüf'a hakkı vardır. Eğer ev iki zimmi arasında ortak olur ve onlardan birisi hissesini satarsa bize getirmedikçe şüf'a davasına bakmayız."[148]

Bu anlatılanlar, Halil'in *Muhtasar*'ında mezhebin konuyla ilgili temel yaklaşımını ortaya koyan şüf'a hakkının tanımı içerisine dahil edilerek şöyle özetlenir:

الشفعة أخذ شريك ولو ذميا باع المسلم لذمي كذميين تحاكموا إلينا

> "Şüf'a; müslümanın zimmîye satması durumunda zimmî bile olsa ortağın, (şüf'a hakkını ileri sürerek) davasını bize getiren iki zimmide olduğu gibi, (satıma konu olan hisseyi geri) almasıdır."[149]

Halil'in bu bir satır bile etmeyen cümlesi yukarıda anlatılanların tamamını içermektedir. Bu cümleyi açıklayan şârihler, açıkça ifade ettikleri de dahil cümlenin yedi mesele içerdiğini söylerler:

a) Paydaşlardan birinin müslüman diğerinin zimmî olması, müslüman ortağın hissesini başka bir zimmîye satması

b) Paydaşlardan birinin müslüman diğerinin zimmî olması, müslüman ortağın hissesini başka bir müslümana satması

c) Paydaşlardan birinin müslüman diğerinin zimmî olması, zimmî ortağın hissesini bir müslümana satması

d) Paydaşlardan birinin müslüman diğerinin zimmî olması, zimmî ortağın hissesini başka bir zimmîye satması

e) Paydaşlardan her ikisinin de müslüman olması, birinin hissesini bir zimmîye satması

f) Paydaşlardan her ikisinin de zimmî olması ve bunlardan birisinin hissesini bir müslümana satması,

g) Paydaşlardan her ikisinin de zimmî olması ve bunlardan birisinin hissesini diğer bir zimmîye satması

[148] Berâdiî, *et-Tehzîb*, c. IV, s. 125.
[149] Halîl, *Muhtasar*, c. VII, s. 366-367.

"Şüf'a; müslümanın zimmîye satması durumunda, zimmî bile olsa ortağın, (şüfa hakkını ileri sürerek, satıma konu olan hisseyi geri) almasıdır." cümlesi sadece ilk meseleyi doğrudan (açıkça), diğer dört meseleyi dolaylı olarak (delâleten), *"Davasını bize getiren iki zimmide olduğu gibi"* ifadesi ise son iki meseleyi içermektedir. Halil'in ilk meseleyi açıkça, diğerlerini dolaylı olarak ifade etmesi, aynı zamanda mezhepte ihtilaflı olan ilk meselede kendi tercihini de ortaya koymaktadır. Cümlenin kurgulanış biçimi hem müellifin tercihini hem de konuyla ilgili tüm meseleleri içerecek şekildedir.[150]

İhtisar, hazfin yanında, cümlelerin veciz bir üslupla birçok meseleyi ihtiva edecek şekilde oluşturulmasıyla da sağlanmaktadır. Nitekim ilk eserlerde var olan örneklere ve olaylara bağlı kişisel dil, zamanla muhtarlarda daha soyut ve kuşatıcı bir ifade yapısına dönüşmüştür. Dâbıt formunda aktarılan ifadeler, fıkhın küllî kaidelerine de zemin hazırlamıştır.[151] Özellikle IV. asırdan sonra kaleme alınan muhtasarlardaki üslup daha kısa ve kuşatıcı bir mahiyet arz etmektedir. Örnek olarak Muhammed eş-Şeybânî'nin eserlerindeki bazı meselelerin, Hanefî fakih Mevsılî'nin *el-Muhtâr* adlı muhtasarındaki ifade biçimiyle karşılaştırmalı aktarmak istiyoruz. İlk örneğimiz satım akitlerinde görme muhayyerliği ile ilgili:

وإذا اشترى الرجل جراب هروي أو عدل زطي أو سمنا أو زيتا في زق أو حنطة في جوالق ولم ير شيئا من ذلك فهو بالخيار إذا رآه

"Bir adam, bir yük zuttî veya bir sandık herevî (elbisesi), kırba içerisinde eritilmiş yağ veya zeytinyağı, bir çuval buğday satın alsa, bunlardan hiçbir şey görmemiş olsa, gördüğünde (malı alıp almamakta) muhayyerdir.[152]

---

[150] Ruaynî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasar-ı Halîl*, Tahric: Zekeriyyâ Umeyrat, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416/1995, c. VII, s. 367-368.

[151] Muhtasar literatürünün kâide ve dâpıtların oluşumundaki fonksiyonuyla ilgili bilgi için bkz. Kızılkaya, Necmettin, "Hanefî Mezhebinde Kavâ'id İlmi ve Gelişimi", (*Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), s. 114-121. Ayrıca muhtasarlardaki veciz üslubun, İslam hukukunun ilk kanunlaştırma örneği *Mecelle* maddelerine de büyük oranda kaynaklık ettiği görülmektedir. *Mecelle* maddelerinin hemen hemen birebir karşılıklarını muhtasarlarda bulmak mümkündür. Örnek olarak görme muhayyerliği ile ilgili maddeler (320-335. mad.) Hanefî muhtasarlarındaki aynı konuyla karşılaştırılabilir. Bkz. Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed, *el-Muhtasar* (*el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb* ile birlikte), Tahkîk: Beşşâr Bekrî Arabî, Dımeşk: el-Mektebetü'l-Ömeriyye, ts.Kudûrî, s. 234-236; Mevsılî, Abdullah b. Mahmûd, *el-Muhtâr* (*el-İhtiyâr* ile birlikte), Tahkîk: Şuayb Arnavut, vd., Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 1430/2009, c. II, s. 36-39; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 18-21.

[152] Şeybânî, *el-Asl*, c. II, s. 472.

رجل اشترى طعاما لم يره وقال : قد رضيته ثم رآه فلم يرضه فله أن يرده

"Bir adam görmeden bir yiyecek satın alsa ve 'onu kabul ettim' dese, sonra onu görse, kabul etmese, o yiyeceği geri verebilir."[153]

Mevsılî bu meselelerden varılan sonucu şöyle ifade eder:

ومن اشترى ما لم يره جاز، وله خيار الرؤية

"Bir kişinin görmeden bir şeyi satın alması caizdir, satın alanın görme muhayyerliği vardır."[154]

Şeybânî görme muhayyerliğini ortadan kaldıran hususlarla ilgili görüşleri ise şöyle aktarır:

وإذا اشترى الرجل عدل زطي ولم يره ثم باع منه ثوبا أو لبسه حتى تغير أو قطعه ثم نظر إلى ما بقي فلم يرضه فليس له أن يرده فالبيع له لازم إنما له أن يأخذ كله أو يرد كله

"Bir adam görmeden bir yük zuttî elbisesi satın alsa, ondan bir elbise satsa veya değişiklik meydana getirecek kadar (renk atma, pörsüme vb.) giyse yahut onu kesse, daha sonra geri kalanlara baksa, satım akdi bağlayıcıdır. Ya tamamını alır ya da tamamını geri verir."[155]

رجل اشترى عدل زطي ولم يره فباع منه ثوبا أو وهبه وسلمه لم يرد شيئا منها إلا من عيب

"Bir adam görmeden bir yük zuttî elbisesi satın alsa, ondan bir elbise satsa veya hibe edip teslim etse, ayıplı olma durumu hariç o elbiselerden hiçbirisini geri veremez."[156]

Bu konunun, Mevsılî'nin *Muhtâr*'ındaki ifade biçimi şöyledir:

فإن تصرف فيه تصرفاً لازماً، أو تعيب في يده، أو تعذر رد بعضه، أو مات بطل الخيار

"Bir kişi, satın aldığı şeyde bağlayıcı bir tasarrufta bulunursa veya elinde iken o şeyi ayıplı hale getirirse veya bir kısmını geri vermesi imkânsız hale gelirse yahut ölürse görme muhayyerliği ortadan kalkar."[157]

---

[153] Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *el-Câmiu's-sağîr* (*en-Nâfiu'l-kebîr* ile birlikte), Karaçi: İdâratü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/1990, s. 341.

[154] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 36.

[155] Şeybânî, *el-Asl*, c. II, s. 473.

[156] Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 342.

[157] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 39.

Görüldüğü gibi Şeybânî'nin elbise ve yiyecekler üzerinden aktardığı meseleler, Mevsılî'de konuyla ilgili bütün meseleleri içeren daha soyut bir ifade yapısına dönüşmüştür.

Aynı şekilde selem (para peşin, mal veresiye) akdine konu olabilecek mallarla ilgili, Şeybânî gerek *el-Asl,* gerekse *el-Câmiu's-sağîr*'de birçok örnek aktarır.[158] Şeybânî'nin tek tek örneklerle anlattığı selem konusu mallar, Mevsılî'nin eserinde hepsini içeren veciz bir cümleyle şöyle ifade edilmiştir:

كل ما أمكن ضبط صفته ومعرفة مقداره جاز السلم فيه، وما لا فلا

> "Niteliklerini belirleme, miktarını öğrenme imkânı olan her şeyde selem akdi caizdir; böyle olmayanlarda değildir."[159]

Bu duruma birçok örnek verilebilir. Muhtasarlarda, hemen her konuda benzeri ifadelere çok sık rastlamak mümkündür.

Muhtasarlarda var olan îcazlı ve hazifli dil, şerhlerde özellikle cümle yapıları ve kelime anlamlarının üzerinde durulmasının en önemli sebeplerinden biridir. Bir cümle veya kelime ile ifade edilen hükümleri açığa çıkarmak, anlaşılır kılmak, cümleyi çözümlemeye ve hazfedilen kelimelere dikkat çekmeye bağlı olunca şârihler fıkhın konusu olmasa da zorunlu olarak bazen cümle tahlillerine yönelmişlerdir.

(c) *Rumuzlar ve Kavramlar Kullanma*

Muhtasarlarda ihtisarı sağlayan bir diğer yöntem ise mezhep içi veya mezhepler arası görüş farklılıklarını açıkça zikretmek yerine, her bir fakihin, ismini ihtisar ederek tek bir harfle ifade etmedir. Aslında bu tür ihtisarlar, kelamda/sözde ihtisarın bir çeşididir. Fakihler bu yöntemi eserlerini daha kısa yazabilme ve kısa bir metne çok daha fazla hüküm sığdırabilme amacıyla kullanmışlardır.

Bunun örneklerinden biri Gazzâlî'nin *el-Vecîz* isimli eseridir. Müellif mezhep içi ve mezhepler arası görüş ayrılıklarına yer verirken sözü uzatmaktan/ıtnâbtan kaçınmak için rumuzlar kullandığını söyler. İmam Ebû Hanîfe'nin görüşlerine "ha/ح",

[158] Şeybânî, *el-Asl,* c. II, s. 372-378; a. mlf., *el-Câmiu's-sağîr*, s. 324.
[159] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 82.

İmam Mâlik'e "mim/م", Müzenî'ye "ze/ز", Şâfiî mezhebinin ehl-i tahric ulemasının görüşlerine "vav/و" harfleriyle işaret eder. [160]

Hanefîlerde bu usul Abdullah el-Mevsılî'nin *el-Muhtar* adlı eserinde kullanılmıştır. Müellif, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini esas alarak hazırladığı eserinde ihtilaflara değinirken, Ebû Yûsuf'u "sin/س", Muhammed eş-Şeybânî'yi "mim/م", her ikisini "sin, mim/سم", Züfer'i "ze/ز", Şâfiî'yi "fe/ف" harfleriyle sembolize eder.[161]

Rumuzlarla ihtisarın nasıl sağlandığını gösterme amacıyla her iki metinden de kısa iki alıntı yapmak istiyoruz. İlk örneğimiz *el-Vecîz*'den; Gazzâlî akdin unsurlarından irade beyanı ile ilgili mezhebinin görüşünü ve ihtilafları şöyle aktarır:

الصيغة و هو الإيجاب و القبول أعتبرا للدلالة على الرضا الباطن و لا تكفي المعاطاة **(م ح و)** أصلا

"Akdin sigası icap ve kabuldür. Bunlar içteki rızayı göstermesi nedeniyle akdin sigası olarak kabul edilmiştir. (İcap kabul için) bedeli verip malı almak (teâtî), kesinlikle yeterli değildir."[162]

Gazzâlî, bey'u't-teâtî ile ilgili mezhebinin görüşünü aktarırken hemen arada Mâlik, Ebû Hanîfe ve mezhebinden bir kişinin bu görüşte olmadığını harflerle ifade etti. *el-Vecîz*'i şerh eden Ebü'l-Kasım er-Râfiî (ö. 623/1226) bu kişinin İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084) olduğunu söyler. Üç fakihe göre de teati (bedeli verip malı almak) örf haline gelmişse icap kabul yerine geçer. Ebû Hanîfe bunu basit ve küçük eşyaların alım satımıyla sınırlarken, diğerleri mutlak olarak kabul eder.[163]

Mevsılî'nin eserinden aktaracağımız örnek ise istısnâ' akdiyle ilgili:

وإذا استصنع شيئا جاز استحسانا **(ز)**، وللمشتري خيار الرؤية، وللصانع بيعه قبل الرؤية، وإن ضرب له أجلا صار سلما **(سم)**

[160] Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, *el-Vecîz fî fıkhi'l-İmâmi'ş-Şâfiî*, Tahkîk: Ali Muavviz, Adil Abdülmevcûd, Beyrut: Şirket-ü dâri'l-erkâm, 1418/1997, c. I, s. 105-106.

[161] Mevsılî, *el-Muhtâr,* c. I, s. 37.

[162] Gazzâlî, *el-Vecîz*, c. I, s. 277.

[163] Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed, *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*, Tahkîk: Ali Muhammem Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1427/1997, c. IV, s. 10.

> "(Bir kişi) İstısnâ' (sipariş) akdi yaparsa istihsanen caizdir. Müşterinin görme muhayyerliği vardır. Müşteri görmeden önce, sâni (üretici, zenaatkar) ürettiği malı satabilir. Eğer mal teslimi için süre belirlenirse selem (para peşin mal veresiye) akdine dönüşür."[164]

Bu metin sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerini değil, aynı zamanda kısaltmalarla Züfer'in istısnâ' akdini caiz görmediğini, Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'e göre mal teslimi için süre tayin edildiğinde istısnâ' akdinin selem akdine dönüşmediği, dolayısıyla bedeli peşin ödenme yükümlülüğü bulunmadığını da içermektedir.

İhtisarı sağlamak amacıyla müellifler bazen de özel anlamlar yükledikleri veya mezhep içi özel anlam kazanmış kavramları kullanmayı tercih etmişler; ihtilaflara, tercih edilen görüşlere, kişilere, kitaplara işaret edilirken bu kavramları kullanmışlardır.

Mâlikîlerden İbnü'l-Hâcib'in *Câmiü'l-ümmehât*, Şâfiîlerden Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin *el-Minhâc*, Hanefîlerden İbrâhim Halebî'nin *Mülteka'l-ebhur* isimli eserlerinde mezhebin sahih, meşhur ve fetvaya asl olan görüşlerini ifade etmek için birçok kavrama yer verilmiştir. Geliştirilen kavramlarla, kısa bir metin içerisinde hem ihtilaflar hem de bunların sıhhatiyle ilgili müellifin ve mezhep fakihlerinin düşünceleri aktarılmıştır.[165]

Kavramların ihtisar üzerindeki bir diğer etkisi ise meseleleri aktarırken fıkhın kendi kavramlarını kullanmadır. Nitekim müellifler ihtisar amacıyla, meseleleri uzunca anlatmak yerine konuyla ilgili kavramların ve onlara yapılan/yaptıkları tanımların kuşatıcılığından da istifade etmişlerdir. Mezheplerin metinlerindeki değişim incelendiğinde hem gelişen fıkıh dilinin muhtasarlara yansıdığı, hem de ihtisar faaliyetlerinin kavramların oluşmasına çok büyük katkı sağladığı görülür. Bu yüzden *"Mâ-i müsta'mel temizdir temizleyici değildir.*[166] *Davacı (müddeî) davaya zorlanamayan, davalı (müddeâ aleyh) davaya zorlanan kişidir.*[167] *Satım akdi, geçmiş*

---

[164] Abdullah b. Mahmûd, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, Tahkîk: Şuayb Arnavut, Ahmed Muhammed Berhûm, Abdullatif Hirzullah, Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 1430/2009, c. II, s. 94-95.

[165] İlgili kavramlar için bkz. İbnü'l-Hâcib, Cemâleddîn b. Ömer, *Câmiu'l-Ümmehât*, Tahkîk: Ebû Abdürrahmân el-Ahdar, Beyrut: el-Yemâme, 1421/2000, s. 18-28; Halebî, *Mültekâ*, c. I, s. 13-14; Nevevî, *Minhâcü't-tâlibîn*, s. 64-66.

[166] Halebî, *Mültekâ*, c. I, s. 48.

[167] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 270.

zamana delalet eden îcap ve kabulle gerçekleşir.[168] *Ecîr-i müşterek herkese çalışan kişidir.*[169] *Akdin konusu (ma'kûdun aleyh) temiz, yararlanılabilir, teslim edilebilir ve malum olmalıdır.*[170]*Şart muhayyerliğini ortadan kaldıran şeyler, ru'yet muhayyerliğini de kaldırır.*[171] *Murâbaha, bir malı satın alındığı bedel üzerine kar koyarak; tevliye, satın alındığı bedel üzerine kar koymadan satmaktır.*[172] *Sarf, bedellerden her birinin para olması durumunda gerçekleşen satım akdidir.*[173]*"* gibi ilk eserlerde pek göremeyeceğimiz kavramlar verip, onları tanımlayan ve daha sonra bunları metnin içine derç eden bu üslup, muhtasarlarda çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

(d) *Görüş Ayrılıklarını Farklı Cümle Yapılarıyla İfade Etme*

Metnin daha kısa olmasını sağlamak için gerek mezhep içi gerekse mezhepler arası görüş ayrılıkları farklı cümle yapıları ve fiil kipleriyle de verilmiştir. Böylece her bir görüşün kime ait olduğunu belirtme ihtiyacı ortadan kalkmış, müellif önsözde belirttiği esaslar çerçevesinde cümle yapıları ve fiil kipleriyle bunu ifade etmiştir.

Fıkıh muhtasarları içerisinde Hanefî fakih Müzafferüddîn İbnü's-Sââtî'nin *Mecma'u'l-bahreyn* isimli eserinde bu usul kullanılmıştır. Müellif ihtilaflar çok daha kolay anlaşılsın diye ayrıca cümlelerin sonuna kısaltmalar koymuş, Ebû Hanîfe'yi "hâ/ح", Ebû Yûsuf'u "sin/س", Muhammed eş-Şeybânî'i "mim/م", İmam Şâfiî'yi "ayn/ع", Züfer'i "ze/ز", İmam Mâlik'i "kaf/ك", kendisinin yaptığı eklemeleri ise "dal/د" harfleriyle sembolize etmiştir.[174]

Müellifin usulü şöyledir:

Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin ittifak ve ihtilaf ettiği meseleleri aktarırken; Ebû Hanîfe'nin görüşlerini isim cümlesi, Ebû Yûsuf'un görüşlerini 3. tekil şahıs muzârî, Muhammed eş-Şeybânî'nin görüşlerini 3. tekil şahıs mâzî fiil kipiyle vermiştir.

---

[168] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 223.
[169] Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 295.
[170] İbnü'l-Hâcib, *Câmiu'l-ümmehât*, s. 337.
[171] Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 18-19.
[172] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 249
[173] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 261.
[174] İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 60-68.

Eğer görüşler tamamen birbirinin zıddı ise, her fakihin görüşünü kendisini temsil eden cümle yapısı ve fiil kipiyle aktarmış, açıkça zikretmeden cümlenin mefhûm-i muhâlifiyle farklı olan görüşe işaret etmiştir.

Ancak eğer aradaki ihtilaf birbirinin olumlu veya olumsuz anlamda tam zıddı değilse her fakihin görüşünü kendisini temsil eden fiil kipi ve cümle yapısıyla vermiştir. Bu gibi durumda Şeybânî'nin görüşünü ifade etmek için bazen olumsuzluk edatı (lâ) kullanmıştır. Mezhep imamlarının ikisi aynı biri farklı görüşte ise ilk görüşü verdikten sonra, diğer ikisinin görüşünü tesniye fiil kipiyle vermiştir.

Görüşleri aktarırken sırasıyla Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşünü vermiştir.

Eğer isim cümlesini, hal olarak aracümle (cümle-i itirâziyye) şeklinde veya doğrudan Ebû Hanîfe'ye nispet edilerek vermişse, bununla mezhep imamları arasında ihtilaf olmadığına işaret etmiştir.

İmam Mâlik, Şâfiî ve Züferin farklı görüşte olduğunu aktarırken; Şâfiî için 1. çoğul şahıs muzari, Züfer için 1. çoğul şahıs mazi, İmam Mâlik için 3. çoğul şahıs muzâri fiil kipi kullanmıştır.

Eğer cümlenin mefhum-i muhâlifinden zikri geçen üç fakihin görüşü anlaşılıyorsa mezhebin görüşünü bahsi geçen fiil kipleriyle vererek; anlaşılmıyorsa, ihtilafı açıkça zikrederek görüş ayrılığını belirtmiştir.

İttifak edilen meseleleri aktarırken; şart cümlesiyle, olumsuz geniş zaman fiili kipiyle (fiili muzari nefî istikbal), failin açık veya gizli zikredildiği fiil cümlesiyle ya da failin açık veya gizli olduğu lazım bir fille yahut meçhul (edilgen) fiil kipiyle ifade etmiştir.[175]

Müellifin bu usulle ihtisarı nasıl sağlandığını daha yakından görme amacıyla kitaptan boşamayla (talak) ilgili kısa bir alıntı yapmak istiyoruz:

و يقع طلاق غير الصبي و المجنون و النائم و من الأخرس بالإشارة

[175] İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 60-68.

"Çocuk, akıl hastası ve uykuda olmayanların boşaması, dilsizin işaretle yapmış olduğu boşama geçerlidir."

Müellif faili (özneyi) açıkça zikrederek, bu konuda fakihler arasında görüş birliği olduğuna işaret etmek istedi.

ونوقع (ع) طلاق السكران و المكره و نعتبر (ع) عدده بالنساء لا بالرجال

"Sarhoşun ve mükrehin (baskı altında eşini boşayanın) boşamasını geçerli sayıyoruz. Boşama (hakkının) sayısında, kadının (özgürlük durumunu) dikkate alıyoruz, erkeğin değil."

Müellif her iki cümlede de fiilleri, 1. çoğul şahıs muzari fiil kipi getirerek Hanefîlerin aksine Şâfiî'nin, sarhoşun ve mükrehin boşamasını geçerli saymadığını, aynı zamanda boşama hakkı sayısında kadının değil, erkeğin özgürlük durumunu dikkate aldığını ifade etmek istedi. Bu durumda Hanefîlere göre kadın özgürse, koca üç, köleyse iki boşama hakkına; Şâfiî'ye göre adam özgürse üç, değilse iki boşama hakkına sahiptir.

و من ملك امرئته أو شقصا منها أو ملكته أو شقصا منه وقعت الفرقة بينهما

"Bir adam (köle olan) eşinin tamamına veya bir kısmına; bir kadın (köle olan) kocasının tamamına veya bir kısmına malik olursa aralarında ayrılık gerçekleşir."

Müellif cümleyi şart cümlesi olarak getirerek bu konuda görüş birliği olduğunu belirtmek istedi.

ولو اشترته ثم أعتقته فطلقها في العدة أو خرجت مسلمة ثم خرج بعدها فطلقها يلغيه (س) فيهما و أوقعه (م)

"Bir kadın (köle olan) kocasını satın alır, sonra azat ederse, kocası da onu (ayrılıktan dolayı) iddet beklerken boşarsa veya (gayri müslim bir kadın) Müslüman olup islam ülkesine gelirse, arkasından (kocası da) Müslüman olup islam ülkesine gelir ve eşini boşarsa (Ebû Yûsuf) her iki boşamayı da geçersiz kabul ediyor, (Muhammed eş-Şeybânî) her ikisini de geçerli saydı."

Müellif ilk önce cümleyi fiil cümlesiyle başlatarak ve daha sonra Muhammed eş-Şeybânî'nin görüşüne yer vererek bu konuda Ebû Hanîfe'nin görüşü bulunmadığını belirtmek istedi. Daha sonra 3. tekil şahıs muzari fiil kipi getirerek Ebû Yûsuf'a göre bu durumdaki insanların boşamasının geçersiz, sonra 3. tekil şahıs mâzî fiil kipi getirerek Muhammed eş-Şeybânî'nin bu boşamaları geçerli saydığına işaret etti.

و لم يفرقوا (ك) بتفريق الحكمين.

"Hakemlerin ayrılma kararıyla, (karı, kocayı) ayrılmış kabul etmediler."[176]

Müellif fiili 3. çoğul şahıs muzâri fiil kipi getirerek, hakemlerin ayrılma kararını geçerli saymayan Hanefîlerin aksine, İmam Mâlik'in bunu geçerli saydığını ifade etmek istedi.

Şüphesiz bu metni çözebilmek iyi bir Arapça bilgisi, dikkat, uslûba alışkanlık ve konuya hâkimiyeti zorunlu kılmaktadır. Muhtasarları teknik metinler haline getiren bu üslubun esas amacı metni verilmek istenen bütün görüşleri içerecek şekilde daha kısa oluşturabilmektir.

İbnü's-Sââtî'nin icat ettiği bu yöntem, muhtasarlarında ihtilaflara yer vermek isteyen fakihler için örnek teşkil etmiş; Şemseddîn el-Konevî (ö. 788/1386) *Dürerü'l-bihâr,* Şeyh Bedreddîn (ö. 823/1420) *Letâifu'l-işârât,* Burhâneddîn et-Tarablûsî (ö. 922/1513) *Mevâhibu'r-Rahmân* adlı eserlerini benzer yöntemle kaleme almıştır.

(e) *Konu ve Meseleleri Tertip Etme*

Lafızda ihtisarı sağlayan bir diğer husus konu ve mesele tertibidir. Birbiriyle ilgili meselelerin peş peşe getirilmesi ve aynı başlıkta toplanması, metnin kısalmasına ve çok daha fazla meseleyi içerecek şekilde yazılmasına imkân tanımaktadır. Metin kısaldıkça başlıklar azalmakta, daha önce ayrı başlıklar altında uzun cümlelerle ifade edilmek zorunda kalınan meseleler, tek bir başlık altında, kısa bir cümle veya kelimeyle anlatılabilmektedir. Bu durum aynı zamanda metne sistematik bir yapı kazandırmakta, böylece bilgiye ulaşmak çok daha kolay hale gelmektedir.

İhtisardaki başarı temel meseleleri tespit kadar, geniş fıkıh birikimi içerisinden birbiriyle ilgili meseleleri seçip, bir araya getirebilme kabiliyetiyle de ilgilidir.[177] Nitekim tertip olarak başarılı muhtasarlar ortaya çıktıkça, sonrakiler tarafından örnek alınmış, eksik yönleri tamamlanarak daha düzenli metinler kaleme alınmıştır. Bu

[176] İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn,* s. 552-553.

[177] Şârihlerin, muhtasar müelliflerini eleştirdikleri noktalardan biri de konunun ilgisiz bahiste işlenmesi meselesidir. Örnek için bkz. Tûrî, Muhammed b. Hüseyn b. Ali, *Tekmilet-ü Bahri'r-râik şerh-u Kenzi'd-dekâik,* (*Bahru'r-râik* ile birlikte), Tahkîk: Zekariya Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997, c. VIII, s. 107.

noktadaki etkileşim sadece aynı mezhep içerisinde değil, farklı mezheplere ait metinler arasında da meydana gelmiştir. Birinin ihtisarda geldiği düzey diğerleri için örnek teşkil etmiş, benzer bir kurguyu esas alarak kendi muhtasarlarını kaleme almışlardır.[178]

Fıkıh literatüründe ilk eserlerde olan dağınıklık, ihtisarla birlikte giderilerek metinler daha düzenli bir yapıya kavuşturulmuştur. Hacimli eserlerde, detaylar içerisinde kaybolan meseleleri, muhtasarlarda açığa çıkarmak çok daha kolay hale gelmiştir. İhtisarla, bilgi tasnifi arasında karşılıklı bir etkileşim olmuştur. İhtisar tasnifi, tasnif ihtisarı kolaylaştırmıştır.

Tasnifin ihtisar üzerindeki etkisini Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Asl/el-Mebsût*, Şâfiî'nin *el-Ümm*, Sahnûn'un *el-Meddevene*'si gibi ilk eserler ile daha sonra kaleme alınan muhtasarlar karşılaştırıldığında açıkça görmek mümkündür. Bunun için mezheplerin muhtasar literatüründe konu ve mesele tasnifinin tarihi serüvenini hem kendi içinde hem de diğer kitaplarla karşılaştırarak incelemek yeterlidir. Çünkü fıkıhta bir meselenin nerede hangi başlık altında işlenmesi gerektiğini belirleyen bu tasnif, daha sonra şerh ve haşiye edebiyatının yaptığı tenkitlerle birlikte yeniden gözden geçirilerek neredeyse tüm fıkıh literatürüne hiza vermiştir. Acaba bağımsız mebsut bir eser kaleme almaktansa, bir muhtasara şerh yazmayı tercih etmede, salt fıkıh meselelerini içeren muhtasarların tertibinden istifade etme arzusu var mıdır? Mebsut bir eserde daha fazla ihtimal dahilinde olan konu kaymasını muhtasarların azalttığı, telifte muhtasarların bu özelliğinden de istifade edildiği söylenebilir.[179]

İlk muhtasarlarda daha çok meseleleri özetleme çabaları vardır. Belirli bir tertibe sahip olsalar da sonradan kaleme alınanlar kadar ileri düzey bir tasnife sahip değillerdir. Üslupta olduğu gibi muhtasarlardaki konu ve mesele tasnifi de zamanla oturaklı bir yapıya kavuşmuştur. Bundan dolayı Hanefî fakih Ebü'l-Hüseyn el-Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı, Ebû Cafer Ahmed et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Muhtasar*'ına,

[178] Fürû-i fıkıhla ilgili eserler içerisinde Hanefî fakih Tahâvî *Muhtasar*'ını, Şâfiî fakih Müzenî'nin *Muhtasar*'ının; Mâlikî fakih İbn Şâs *İkdü'l-cevâhiri's-semîne* adlı eserini, Şâfiî fakih Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'inin usul ve tertibini esas alarak hazırlamıştır. Bkz. Tahâvî, *Muhtasar* (Neşredenin önsözü), s. 4; İbn Şâs, Celâleddîn Abdullah b. Necm, *İkdü'l-cevâhiri's-semîne fî mezhebi Âlimi'l-Medîne*, Tahkîk: Muhammed Ebü'l-Efcân, Abdülhafîz Mansûr, y.y., Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1415/1995, c. I, s. 4.

[179] Bu hususu açıkça ifade eden şârihlerden biri Hanbelî fakih İbn Kudâme'dir. O, mezhebinin görüşlerini şerheden bir kitap yazmayı düşündüğünü ve bu kitabını Hırakî'nin *Muhtasar*'ının konu ve mesele tertibini esas alarak hazırladığını söyler. Bkz. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, c. I, s. 32.

Mâlikî fakih İbnü'l-Hâcib'in *Câmiu'l-ümmehât*'ı İbn Cellâb'ın *et-Tefri'*ine, Şâfiî fakih Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'i Müzenî'nin *Muhtasar*'ına göre çok daha iyi tasnif edilmiş metinlerdir.

Tasnif ve tertibin ihtisar üzerindeki etkisini Kudûrî'nin *Muhtasar*'ından yapacağımız bir alıntıyla örneklendirebiliriz. *el-Muhtasar*'da temizlik bahsiyle ilgili (kitâbü't-tahâre) konular sırasıyla şöyle tasnif edilmiştir: *Abdest, gusül (boy abdesti), temizlik bakımından suların durumu, teyemmüm, mestler üzerine mesh yapma, adet hali (hayız), lohusalık (nifas), pis kabul edilen şeyler (necâset) ve bunlardan nasıl temizleneceği.*[180]

Müellif ayrıca her konuyu kendi içerisinde de tasnif eder. Örneğin -ayrı bir başlık altında olmasa da- abdesti sırasıyla; *farzları, sünnetleri, müstehapları ve abdesti bozan şeyler* diye alt konulara ayırır.[181]

Meseleler bu şekilde tasnif edilince kısa yazmak kolaylaşır; bundan dolayı Müellif, abdestin sünnetlerini birkaç cümlede özetler:

> وسنن الطهارة : غسل اليدين قبل إدخالهما الإناء إذا استيقظ المتوضئ من نومه وتسمية الله تعالى في ابتداء الوضوء والسواك والمضمضة والأستنشاق ومسح الأذنين وتخليل اللحية والأصابع وتكرار الغسل إلى الثلاث

> "Abdestin sünnetleri: Abdest alacak kişinin uykudan uyandığında ellerini su kabına sokmadan önce yıkaması, abdeste başlarken besmele çekmek, misvak kullanmak, ağza ve buruna su vermek, kulakları mesh etmek, sakalı ve parmakları ovmak, yıkamayı üç defa yapmaktır."[182]

Görüldüğü gibi müellif, her bir mesele için ayrı bir cümle kurmak yerine, bütün meseleleri baştaki özneye/müptedâya atfederek tekrara ihtiyaç duymadan kısaca ifade edebilmiştir. Ayrıca *"sakalı ve parmakları ovmak /وتخليل اللحية والأصابع "* derken de birbiriyle ilgili iki meseleyi peş peşe getirerek kelime tekrarından kaçınmıştır.

Kudûrî'nin *Muhtasar*'ındaki bu tertip Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Asl*'ında yoktur. Temizlik ve namaz bahsinin iç içe işlendiği kitapta, konular genel anlamda tasnif edilse de konu içi tasnifler çok düzenli değildir. Kudûrî'nin "abdestin sünnetleri"

[180] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 11-57.
[181] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 11-20.
[182] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 14-18.

başlığı altında derlediği meseleler, *el-Asl*'da oldukça dağınık ve soru cevap üslubuyla işlenmiştir.[183]

Benzer durum yukarıda bahsi geçen diğer eserler için de söz konusudur. Konu içi tasniflerin çok düzenli olmadığı bu kitaplar, ihtisarla birlikte bilgilerin daha sistematik bir şekilde işlendiği metinlere dönüşmüşlerdir. Bu yüzden Mâlikî İbnü'l-Hâcib'in *Câmiu'l-ümmehât*'ında gördüğümüz, *"Abdestin sünnetleri altı tanedir."* şeklindeki sınırlamaları, ya da satım akdiyle ilgili, *"Akdin rükunları"* başlığı altında; "*rızaya delalet eden söz veya davranış, taraflar (âkit) ve akdin konusu (makûdu'n-aleyh)*" şeklinde oldukça ileri düzey bir tasnifi ne Sahnûn'un *Müdevvene*'sinde ne de İbn Cellâb'ın *et-Tefrî'*inde görmek mümkün değildir.[184]

Tasnifin ihtisara bir diğer etkisi bilgilerin öncelik ve sonralığına farklı değerler atfederek, sahih olan görüşü en başta zikretme veya mezhep imamının görüşünü diğer görüşlere öncelemedir. Böylece görüşlerin sıhhatine ve sahibine ayrıca değinme ihtiyacı ortadan kalkmakta, meselelerin tasnifiyle bunlara işaret edilmektedir.

Hanefî fakih İbrâhim Halebî, *Mülteka'l-ebhur* adlı eserinde ihtisarı sağlama amacıyla bu usulü de kullanmıştır. Müellif meseleleri verirken ilk önce mezhepte tercih edilen görüşlere yer vermiştir. Eğer aksine bir kayıt düşmemişse ilk görüşün tercih edilen görüş olduğuna işaret etmiştir.[185]

Bu hususa kısa bir örnek olarak, abdest veya gusül alınan suyun abdest azalarından ayrıldığında mı yoksa abdest azalarından dökülüp bir yerde biriktiğinde mi müsta'mel (kullanılmış su) sayılacağıyla ilgili ihtilafı verebiliriz. Mevsılî *el-Muhtâr* adlı eserinde sadece ilk görüşe, Nesefî ise *Kenzü'd-dekâik*'de ikinci görüşe yer verir.[186] Bu aynı zamanda onların, mezhepte ihtilaflı olan bu konudaki tercihlerini de ortaya koyar. Muhtasarları cem eden İbrâhim Halebî *Mültekâ*'da, her iki görüşe de yer verir. Önce

[183] Kudûrî'nin "abdestin sünnetleri" diye verdiği meseleleri İmam Muhammed "sünnet" kavramıyla vermez; "öyle yapmayı seviyorum (ühibbü), daha üstündür (efdalü) gibi kelimeler kullanır. Bazen de bunlara riayet etmemenin abdesti bozmayacağını veya farz olmadığını belirtir. Bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 6, 22, 24, 32-33, 35-36, 40-41.

[184] Kitapların konu içi tasniflerini görme amacıyla her üç kitabın herhangi bir konusu karşılaştırmalı incelenebilir. Mesela, kitâbü'l-büyû'/satım akdi bahsinin, konu içi tasnifi için bkz. Sahnûn, *el-Müdevvene*, c. IV, s. 1349-1482; İbn Cellâb, *et-Tefrî'*, c. II, s. 125-190; İbnü'l-Hacib, *Câmiu'l-ümmehât*, s. 337.

[185] Halebî, *Mültekâ*, c. I, s. 13.

[186] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. I, s. 25; Nesefî, *Kenz*, c. I, s. 71.

Mevsîlî'nin aktardığı görüşü zikrederek mezhepte tercih edilenin ilk görüş olduğuna işaret eder, daha sonra ikinci görüşü aktarır ve zayıf bir görüş olduğunu ifade etmek için *"kîle/denildi ki"* lafzını kullanılır.[187]

(f) *Tekrarları Almama*

Lafızda ihtisarı sağlayan bir diğer unsur ise metni gereksiz yere uzatacak her türlü tekrardan kaçınmadır. İster içerikten, isterse gereksiz kelime veya cümle kullanımından kaynaklı olsun müellifler muhtasar bir eser kaleme alırken metne fazladan bir değer katmayan her türlü bilgi ve sözcüğü çıkarma yolunu tercih etmişlerdir. Nitekim mezhep telifatı geliştikçe her bakımdan daha rafine metinler kaleme alınmış, ihtisar faaliyetleriyle birçok kez gözden geçirilerek tashih ve tertip edilmiş, varsa tekrarlar çıkarılmıştır.

Örnek olarak Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Asl* ve *el-Câmiu's-sağîr* adlı eserlerinden alıntılar yapıp, daha sonra bunların Hanefî fıkıh muhtasarlarındaki özetle ifade ediliş biçimleri üzerinde durmak istiyoruz. Konu abdest alınan veya gusledilen bir suyla (mâ-i müsta'mel) ikinci defa abdest veya gusül alınıp alınamayacağıyla ilgili:

> قلت: أرأيت رجلا توضأ في إناء نظيف فتوضأ رجل آخر بذلك الوضوء؟ قال: لا يجزيه، قلت لم؟ قال: لأنه قد توضأ بذلك الماء مرة فلا يجزي من توضأ به بعده، قلت: أرأيت إن لم يعد الوضوء فصلى به يوما أو أكثر من ذلك؟ قال: عليه أن يعيد الوضوء ويستقبل الصلوات كلها.
>
> "Dedim ki: Ne dersin; bir adam temiz bir kaptan abdest alsa, daha sonra başka birisi gelse, onun abdest suyuyla abdest alsa olur mu?
>
> Dedi ki: Olmaz.
>
> Dedim ki: Neden olmaz?
>
> Dedi ki: Çünkü bu suyla bir defa abdest alınmıştı, daha sonra başka bir kişinin yeniden bununla abdest alması caiz değildir.
>
> Dedim ki: "Ne dersin bu kişi yeniden abdest almasa bu şekilde bir veya birkaç gün namaz kılsa olur mu?
>
> Dedi ki: O kişinin abdestini yeniden alması ve bütün namazlarını yeniden kılması gerekir."[188]

[187] Halebî, *Mültekâ*, c. I, s. 30-31.

قلت: أرأيت رجلا توضأ في إناء نظيف وضوءه للصلاة ثم توضأ وهو متوضئ في إناء نظيف ثم توضأ في إناء آخر نظيف وهو متوضئ هل يجزى من توضأ بالماء الأول والثاني والثالث؟ قال: لا، قلت: فإن توضأ في إناء نظيف أيضا وهو متوضئ هل يجزى من توضأ بالماء الرابع؟ قال: لا، قلت: وكذلك لو توضأ بخامس أو سادس؟ قال: نعم لا يجزى من توضأ بذلك الماء.

قلت: أرايت جنبا اغتسل في بئر ثم وقع في أخرى ثم وقع في أخرى ثم وقع في أخرى؟ قال: قد أفسد الآبار كلها وعليهم أن ينزفوا ماء الآبار كلها حتى يغلبهم الماء.

"Dedim ki: Ne dersin bir adam temiz bir kapta namaz için abdest alsa, abdestli olduğu halde başka bir temiz kapta yeniden abdest alsa, sonra abdestli olduğu halde başka bir temiz kapta yeniden abdest alsa, abdest için kullanılmış olan birinci, ikinci ve üçüncü suyla başka bir abdest almak caiz midir?

Dedi ki: Hayır.

Dedim ki: Aynı şekilde abdestli olduğu halde temiz bir kapta abdest alsa, abdest alınan bu dördüncü suyla abdest almak caiz midir?

Dedi ki: Hayır.

Dedim ki: Aynı şekilde (abdestli olduğu halde) beşinci ve altıncı kaptan abdest alsa, (bu sularla yeni bir) abdest alınamaz mı?

Dedi ki: Evet, bu sularla abdest alanın, abdesti geçerli olmaz.[189]

Dedim ki: Ne dersin, cünüp bir kişi bir kuyuda yıkansa, sonra başka bir kuyuya, daha sonra başka bir kuyuya, son olarak başka bir kuyuya girse (yıkansa) ne olur?

Dedi ki: Bütün kuyuların (suyunu) ifsat etmiş olur. Kuyulardaki suyu boşaltabildikleri kadar boşaltmaları gerekir."[190]

وإن توضأ بماء في إناء نظيف لم يجز لغيره أن يتوضأ منه

"Bir kişi eğer temiz bir kaptaki (sudan) abdest alırsa, başka bir kişinin o suyla abdest alması caiz değildir."[191]

Muhammed eş-Şeybânî'nin eserlerinde aktarılan bu meselelerin her biri aslında aynı konunun farklı bir yönüne işaret etmektedir. Bütün bu anlatılanlar, Tahâvî'nin

[188] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 20-21.
[189] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 64-65.
[190] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 65.
[191] Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 75.

Muhtasar'ında ilişkili bütün meseleler bir araya getirilerek ve konuyla ilgili temel kavram metne dercedilerek özetle şu şekilde ifade edilmiştir:

وما توضئ به من المياه أو اغتسل به منها أو تبرد به منها فقد صار مستعملا لايجوز التوضؤ به ولا اغتسال به

"Abdest veya gusül alınan yahut serinleme amacıyla kullanılan sular, müsta'mel (kullanılmış su) olurlar. Bunlarla (ikinci bir kez) abdest veya gusül alınmaz."[192]

Kudûri'deki ifade biçimi daha kısa, kapsayıcı ve doğrudan kavrama dayalıdır. Aynı zamanda serinleme amacıyla kullanılan suyun müsta'mel olacağıyla ilgili görüş mezhepte bilinmediği için tashih edilir.[193] Metin oluşturulurken bu husus da dikkate alınır:

والماء المستعمل لا يجوز استعماله في طهارة الأحداث، والمستعمل : كل ماء أزيل به حدث أو استعمل في البدن على وجه القربة

"Mâ-i müsta'mel'in hadesten taharette kullanılması caiz değildir. Müsta'mel; abdestsizliği gidermek için yahut ibadet maksadıyla vücutta kullanılan suya denir."[194]

Nesefî'nin ifadesi ise çok daha veciz ve daha fazla mesele içererek metnin eksik yönlerini tamamlamakta; aynı zamanda abdest veya gusül alınan suyun abdest azalarından ayrıldığında mı yoksa abdest azalarından dökülüp bir yerde biriktiğinde mi müsta'mel (kullanılmış su) sayılacağıyla ilgili mezhepte tartışmalı olan bir hususta kendi tercihinin ne olduğunu da ortaya koymaktadır:

والماء الستعمل لقربة أو رفع حدث إذا استقر في مكان طاهر لامطهر

"İbadet veya abdestsizliği giderme amacıyla kullanılan su (vücuttan ayrılıp) bir yerde toplandığında temizdir, temizleyici değildir."[195]

Şeybânî'nin kitaplarında aktarılan meselelerin muhtasarlardaki ifade biçimi hem metinlerdeki değişimi hem de birbirinin tekrarı olan meselelerin ortak noktasını

[192] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 16.

[193] Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, Tahkîk: İsmetullah İnâyet, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010, c. I, s. 229-230. Kudûrî, Tahâvî'nin bu görüşüyle ilgili Cessâs'ın yaptığı tashihden haberdardır. *Muhtasar*'ında metni oluştururken bunu dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Kudûrî, *Şerh*, I, 146.

[194] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 27-28.

[195] Nesefî, *Kenz*, c. I, s. 71.

tespit edip hepsini kapsayacak özlü cümlelerin nasıl kurulduğunu, bilgilerin kavramlara dönüşüp metnin içine nasıl yerleştiğini açıkça göstermektedir.

Muhtasarlar içerisinde özellikle bir eseri tekrarlardan arındırma, dolayısıyla metni daha sistematik ve tertipli hale getirme gayesiyle kaleme alınanları da vardır. Şâfiî fakih Tâceddîn Abdurrahîm b. Muhammed el-Mevsılî'nin (ö. 671/1273) *et-Ta'cîz fi'htisâri'l-Vecîz* adlı eseri böyledir. Müellif Gazzâlî'nin *el-Vecîz* adlı eserini, çok fazla tekrarın olduğu gerekçesiyle özetlediğini söyler. Bazı meselelerin peş peşe aynı satır içerisinde fazladan aktarıldığını dile getirir ve önsözünde Gazzâlî'nin yapmış olduğu tekrarlara birçok örnek verir.[196] Örnek olarak kıble tayiniyle ilgili *el-Vecîz*'den kısa bir alıntı yapmak istiyoruz:

> فالقادر علي معرفة القبلة لا يجوز له الاجتهاد، والقادر على الاجتهاد لا يجوز له التقليد، و الأعمى العاجز يقلد شخصا مكلفا مسلما عارفا بأدلة القبلة، وليس للمجتهد أن يقلد غيره، و إن تحير في الحال في نظره، صلى على حسب حاله وقضى.

> "Kıbleyi bilen bir kişinin kıbleyi tespit etmeye çalışması (ictihad etmesi); kıble tespitinde bulunabilen bir kişinin başkasını taklid etmesi caiz değildir. (Kıbleyi tespit etmekten) âciz olan âmâ bir kişinin, Müslüman, mükellef ve kıbleyi bilen bir kişiyi taklid etmesi gerekir. Kıbleyi tespit edebilen bir kişinin (müçtehidin) başkasını taklid etmesi caiz değildir; eğer bu kişi kıble konusunda karar veremezse, tahmin ettiği bir yöne doğru namazını kılar ve daha sonra kaza eder."[197]

Görüldüğü gibi Gazzâlî "*Kıbleyi tespit edebilen bir kişinin başkasını taklid etmesi caiz değildir."* meselesini iki defa tekrar etti. Burada mesele tertibinden kaynaklı bir tekrar söz konusudur. Gazzâlî, kıbleyi tespit edebilme imkânı olduğu halde tereddüde düşen kişinin durumunu izah ederken daha önce verdiği meseleyi yeniden tekrar etmek zorunda kaldı. Eğer âmâ kişiyle ilgili meseleden önce getirseydi, tekrara düşmek zorunda kalmayacaktı.[198]

Muhtasar olsun olmasın metinlerde var olan üslup zaafı olarak kabul edebileceğimiz bu gibi durumlara hem bu eserleri şerh edenler hem de ihtisar edenler dikkat çekmektedirler.

---

[196] Tâceddîn el-Mevsılî, Abdurrahîm b. Muhammed, *et-Ta'cîz fi'htisâri'l-Vecîz*, Tahkîk: Abdullah b. Fahd eş-Şerîf, y.y.: Dâru'l-menâr, 1412/1991, s. 49-52.

[197] Gazzâlî, *el-Vecîz*, c. I, s. 161.

[198] Râfiî, *el-Azîz*, c. I, s. 450.

Tekrardan kaçınmak amacıyla daha önce işlenen konulara atıflarda da bulunulmuştur. Aynı özelliklere sahip meseleleri tekrarlamak yerine geçmişe atıfla yetinilmiştir. Örneğin, abdesti bozan şeyler daha önce işlendiği için, teyemmüm konusu işlendiğinde yeniden aynı şeyleri tekrarlamak yerine sadece, *"Abdesti bozan her şey teyemmümü de bozar."*[199] şeklindeki bir cümleyle geriye atıf yapılarak konu özetlenmiştir.

Benzer ihtisarlara; *"Abdesti bozan her şey, meshi de bozar.*[200] *Cuma namazının farz olduğu kişilere bayram namazı vaciptir. Hutbe hariç bayram namazlarının (vacip olması ve eda edilebilmesi için gerekli olan) şartlar, Cuma namazı için gerekli olan şartlar gibidir.*[201] *Şart muheyyerliğini ortadan kaldıran durumlar, ru'yet muheyyerliğini de kaldırır.*[202] *Satım akdinde semen olmaya elverişli olan şeyler, kira akdinde ücret olmaya elverişlidir.*[203] gibi geçmişe atıfta bulunarak konuyu özetleyen anlatım biçimlerini örnek olarak verebiliriz.

Lafızda ihtisarla ilgili aktardığımız bütün bu bilgiler, ihtisarın sadece kısaca ifade etmeden ve özetlemeden ibaret olmadığını göstermektedir. İhtisarda, özetlemeyle birlikte, metinler yeniden düzenlenmekte, konular kendi içinde tertip edilmekte, kavramlar oluşturulmakta ve tanımlanmakta, metin dili daha rafine, soyut, kavrama dayalı ve kuşatıcı bir mahiyet kazanmaktadır. Bu açıdan baktığımızda ihtisarın fıkha çok önemli katkılarının olduğunu söyleyebiliriz. Metni daha kısa yazabilme çabalarının beraberinde getirdiği anlaşılamama problemi ise -göreceli olmakla birlikte- bu türün bazı örnekleri için geçerli kabul edilebilecek bir husustur.

(2) *Manada/Meselede İhtisar*

İhtisarın ikinci unsurunu fıkhî bilginin bizatihi kendisinde ihtisara gitme oluşturmaktadır. Nitekim ihtisardaki başarı; metni veciz bir üslupla kaleme alabilme yanında, fıkhın temel meselelerini ve imamların bunlara yönelik görüşlerini tespit edebilme kabiliyetiyle de ilgilidir. Bu da mezhep fıkhı üzerine kapsamlı bir okuma

[199] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 36.
[200] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 41.
[201] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. I, s. 283.
[202] Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 18-19.
[203] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 289.

yapıp farklı mesele, rivayet ve görüşler arasında belirli tercihlerde bulunmayı gerekli kılmaktadır. Sayısal olarak ne kadar mesele içerdiğinden çok, müellifin temel meseleleri tespitteki başarısı, yapmış olduğu tercihler ve bunların sıhhati metne değer katmaktadır. Bundan dolayı mebsût türü eserlerde var olan, mezhep içi veya mezhepler arası görüşlere, bunların delillerine yer verme, kendi mezhebinin görüşünü savunma gibi geniş ilmî faaliyetlere muhtasarlarda genelde ya hiç yer verilmemiş veya bu tür faaliyetler çok dar bir çerçevede yürütülmüştür. Mezhep imamlarından aktarılan farklı rivayet ve görüşlere, bunlar üzerine yapılan değerlendirmelere ise genelde ya çok kısa değinilmiş veya mezhebin sadece sahih ve tercih edilen görüşlerine yer vermekle iktifa edilmiştir.

Gerek bugün elimizde olan ilk muhtasarlar, gerekse kaynaklardaki bilgiler içerikte ihtisarın bu türün ilk örneklerinden itibaren var olduğunu göstermektedir. Fıkıh tarihinin ilk muhtasarlarını kaleme alan İbn Abdülhakem'in, *Büyük Muhtasar*'da onsekiz bin mesele derlediği; daha sonra bunu ihtisar ederek *Orta Muhtasar*'ı dört bin, onu da ihtisar ederek *Küçük Muhtasar*'ı bin iki yüz meseleyi ihtiva edecek şekilde hazırladığı söylenir.[204] İbn Abdülhakem'in *Muhtasar*'ları üzerine çalışma yapan Brockopp da Kayravan'da ulaştığı ve *Küçük Muhtasar*'a ait olduğunu iddia ettiği yazmalardan hareketle, *Büyük Muhtasar* ile *Küçük Muhtasar*'ın aynı üsluba sahip olduğu, aralarındaki farkın üsluptan değil içerikten kaynaklandığı tespini yapar.[205] Yine Brockopp, *Büyük Muhtasar*'da, fıkhî meselelerin çoğunlukla ayet ve hadislere yer verilmeden aktarıldığını söyler.[206]

Müzenî'nin *Muhtasar*'ı ile Şâfiî'nin *el-Ümm*'ü karşılaştırıldığında da iki metin arasında içerik olarak birçok farklılığın olduğu görülür. Müzenî, Şâfiî'nin yer verdiği pek çok delil ve tartışmaya *Muhtasar*'ında yer vermemiştir. Daha çok hocasının görüşlerini ve konuyla ilgili delillerin bir kısmını almış; bazı yerlerde sadece Şâfiî'nin aktardığı rivayetleri vermekle yetinmiştir.[207] İki metnin muhtevası, Müzenî'nin,

[204] Krş. İbn Abdülber, *el-İntikâ*, s. 99; Kadı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, c. III, s. 367; Köse, "İbn Abdülhakem", *DİA*, c. XIX, s. 276.

[205] Brockopp, *The Minor Compendium of İbn Abd al-Hakam*, s. 164, 167-168.

[206] Brockopp, *The Minor Compendium of İbn Abd al-Hakam*, s. 164.

[207] Örneğin kadınların imameti konusunda, *el-Ümm*'de yer alan rivayetleri almış, konuyla ilgili Şâfiî'den aktarılan diğer görüşlere hiç değinmemiştir. Rivayetleri aktarırken ilki hariç diğerlerinde senetlerde ihtisara gitmiştir. Krş. Şâfiî, *el-Ümm*, c. I, s. 435-436; Müzenî, *Muhtasar*, s. 39.

özellikle Şâfiî'nin görüşleriyle ilgili delil ve tartışmalarda ihtisara gittiğini göstermektedir.

Fıkıh literatürünün gelişip farklı düzeyde eserlerin kaleme alınmasından sonra içerikte ihtisarın varlığı ve neleri kapsadığı ilk muhtasarlara göre daha belirgindir. Çünkü mezheblerin mevcut külliyatı karşısında muhtasarların nasıl bir içeriğe sahip olduğunu ve hangi tercihler etrafında oluşturulduğunu tespit etme imkânı bulunmaktadır. Ayrıca belirli bir metin üzerinden yapılan ihtisarlarda, asıl eser ile muhtasar arasındaki ilişki veya aynı müellife ait farklı düzeylerde üç eser arasında muhtasar olanın nasıl bir içeriğe sahip olduğu kolayca tespit edilebilmektedir.

Mesela bu hususta Gazzâlî'nin birbirinin özeti mahiyetindeki *el-Bâsit, el-Vasît* ve *el-Vecîz* adlı eserleri ile bunlar üzerine yapılan şerh ve ihtisarlar mukayeseli bir incelemeye konu edilebilir. Gazzâlî, kapsalı eseri *el-Basît*'de fıkhî meseleleri delilleriyle birlikte genişçe işlemiştir. Daha sonra bu eserini *el-Vasît* adıyla özetlemiş; hükümlerin delillerine, gerçekleşme ihtimali çok düşük olan meselelere, zayıf görüşlere ve yanlış olduğunu düşündüğü vecihlere (tahriclere) yer vermemiştir. Muhtasar olarak kabul edebileceğimiz üçüncü eseri *el-Vecîz*'de ise görüşler içerisinden en güçlü olanını almış; zayıf görüşleri, Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve Müzenî'nin görüşlerini *el-Vasît*'de olduğu gibi açıkça zikretmek yerine sadece rumuzlarla ifade etmiştir. Daha sonra Ebü'l-Kâsım er-Râfiî, *el-Vecîz*'e, *el-Azîz* adıyla çok geniş bir şerh yazmış; Nevevî bu şerhi *Ravzatu't-tâlibîn* adıyla ihtisar etmiştir. Genelde delil ve tartışmalara yer vermeyen Nevevî, zayıf bile olsa kitaptaki fıkhî meselelerin hepsini almış, onları sıhhat ve tercih açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Zekeriyyâ el-Ensâri (ö. 926/1520) ise Nevevî'nin eserini *Ravzu't-tâlib* adıyla ihtisar etmiş, muhtasarında sadece mezhepte sahih kabul edilen görüşlere yer vermiştir.[208]

Benzer bir durum Hanbelî fakih İbn Kudâme'ye ait eserlerde de mevcuttur. Hırakî'nin *Muhtasar*'ı üzerine yazdığı *el-Muğnî* adlı şerhi, fıkhî meseleleri oldukça detaylı işleyen mebsut düzeyde kabul edilebilecek bir eserdir. Müellif eserinde mezhep içi ittifak ve ihtilaf edilen meselelere, bunların delillerine yer verir, diğer mezheplere

[208] Bahsi geçen müellifler, eserlerinin önsözünde kitaplarının usul ve içeriğiyle ilgili bilgi vermektedir. Konuyla ilgili bilgi için bu eserlerin önsözlerine bakılabilir veya kitapların herhangi bir konusu karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

karşı kendi mezhebini savunur. Bir diğer eseri *el-Kâfî*'yi ise kendisi orta düzey bir eser olarak nitelendirir; eserinde Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen meselelere ve onların delillerine yer verir. Üçüncü eseri el-*Mukni'*i de orta düzey bir eser olarak nitelendirir; ancak *el-Mukni*'de içeriği daha daraltır; delillerine yer vermeden sadece Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen görüşleri alır. Muhtasar olarak kabul edebileceğimiz bir diğer eseri *el-Umde*'yi ise sadece mezhepte sahih kabul edilen tek görüşe yer vererek hazırlar.[209]

Örnek olarak verdiğimiz eserlerde dikkate edilirse mebsûttan muhtasara içerik gittikçe daraltılıp, muhtasar olanlarda muhteva tamamen temel meselelere hasredilmektedir. Aralarında bazı farklılıklar olmakla birlikte bu husus, hangi eser üzerinden ve nasıl kaleme alınmış olursa olsun muhtasarların hemen hepsi için geçerlidir. Muhtasarların büyük ölçüde aynı muhtevaya sahip olması, fıkhın temel meselelerini tespit etme ortak amacına yönelik kaleme alınmış olmalarının tabii bir sonucudur.

İhtisarın mahiyetiyle ilgili aktardığımız bütün bu bilgiler onun; imamlara ait fıkhî birikimi değerlendirmeye, tertip etmeye, temel meselelerini ve ana düşüncesini tespit etmeye yönelik çok yönlü ilmî bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Bu hususu dikkate alarak ihtisar ve muhtasarı tanımlamanın hem daha nesnel ve izah edici hem de bütünü kuşatıcı olacağı söylenebilir.

2. *Telif Türü Olarak Muhtasarlar*

Muhtasar, bir telif türünü ifade etmesine ve literatürde bu anlamda kullanılmasına rağmen muhtasarlar üzerine şerh yazanlar, bu kavramı açıklarken genelde kelamda/sözde ihtisardan hareketle tanımlamaktadırlar.[210] Kelamda ihtisar, bir metni özetlerken de doğrudan muhtasar olarak kaleme alırken de icra edilen temel faaliyetlerden birini ifade etmektedir. Bu yönüyle iki kavram arasında çok yakın bir ilişki vardır. Ancak sözün muhtasar oluşuyla telifin muhtasar oluşu pratikte farklı

[209] Bilgi için İbn Kudâme'nin zikredilen eserlerinin önsözüne bakılabilir veya kitaplar karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

[210] İbn Kâdî Şühbe, Ebû Bekr b. Ahmed, *Bidâyetü'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc*, İ'tinâ: Enver b. Ebû Bekr, Cidde: Dâru'l-minhâc, 1432/2011, I, 99; Veliyyüddîn el-Basîr, *en-Nihâye*, s. 7.

gerçekliklere tekabül etmektedir. Bundan dolayı muhtasarın ne olduğu konusundaki en sağlıklı tanımın, bu türün mevcut örnekleri üzerinden yapılması gerekir. Ancak burada da tanımı zorlaştıran bir husus var ki o da fıkıh tarihinde uzun bir dönem içerisinde kaleme alınan muhtasarların her yönüyle ortak bir özellik arz etmemesidir. Bu da yapılan tanımları ister istemez belli bir oranda göreceli ve yoruma açık kılmaktadır.

Literatürde telif türü olarak muhtasara yapılan tanımlarda, genelde ya onun hacmi ve üslubu ya da ihtisar şekli dikkate alınmıştır. Bunun nedeni, tedvinden sonra aynı alanda farklı düzeyde eserlerin ortaya çıkışına bağlı olarak muhtasarın, mebsût ve mütevessıt türü eserlerle ilişkilendirilmesi ile ihtisar şekline yapılan vurgudur.[211] Nitekim mebsût ve muhtasarı birbirinin karşıtı bir yazın türü olarak kabul eden Kâtip Çelebî, hacim ve üslubu ön plana çıkararak muhtasarı şöyle tanımlar:

> "Temel meseleleri hatırlatma amacıyla kaleme alınmış, ilimde ilermiş olanların hatırlamak için yararlandıkları, zor ibarelerin anlamlarını çok çabuk bir şekilde kavramaları nedeniyle belki de okumaya yeni başlayan zeki öğrencilerin de istifade edebilecekleri eserlerdir."[212]

Serkiz Orpilyan'ın; "*İleri düzey ilim sahibi olanlarla, ilme yeni başlayan zeki öğrencilerin yararlandığı eserler.*" şeklindeki muhtasar anlayışı da Kâtip Çelebî'nin anlayışının özeti mahiyetindedir.[213] Günümüz araştırmacılarının muhtasara yaptığı; *"Bir eserin özet halinde kaleme alınması veya hacimli bir eserin özetlenmesi yoluyla meydana gelen telif türü"*[214] şeklindeki tanım da ise muhtasarların kaleme alınış şekli dikkate alınmıştır.

Söz konusu tanımlar, muhtasarın asli fonksiyonu ve ne tür faaliyetleri ihtiva ettiğiyle ilgili herhangi bir fikir vermediği gibi bu nitelikle maruf eserlerin hepsini de kapsamına almamaktadır. Muhtasar, üslup ve hacim üzerinden tanımlanamayacak bir yazın türüdür. Niteliği, hacmine ve üslubuna değil, telifinde icra edilen faaliyete bağlı

---

[211] İbn Haldûn, Abdurrahmân, *el-Mukaddime*, Tahkîk: Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımeşk: Mektebetü'l-hidâye, 1425/2004, II, 346; Veliyyüddîn el-Basîr metinde geçen muhtasar kavramını şöyle açıklamaktadır: *"(Muhtasar) lafzı az, anlamı çok söz; mebsût ise lafzı da anlamı da çok söz demektir. Müellif, eserini mebsûtlara nispetle muhtasar olarak nitelendirdi; yoksa onu başka bir eserden özetlediğini söylemedi."* Bkz. Veliyyüddîn el-Basîr, *en-Nihâye*, s. 7.

[212] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 35.

[213] Orpilyan, *Mahzenü'l-ulûm*, s. 58.

[214] Durmuş, İsmail, "Muhtasar", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, s. 57; Arazi, A., H. Ben Shammai, "Mukhtasar", *Encyclopaedia of Islam*, c. VII, Leiden: Brill, 1993, s. 536.

olan muhtasar, metnin kısalığı veya zorluğu gibi göreceli bir husus üzerinden tanımlandığında, içerik, amaç ve metin dili olarak kendine has hususiyetleri haiz farklı dönemlere ait birçok muhtasarı izah imkânsız hale gelmektedir. Bu sebeple Kâtip Çelebî ve Orpilyan'ın, muhtasara, mebsût ve mütevessıt türü eserler karşında anlam yükleyerek üslup ve hacim üzerinden yaptıkları tanım, olsa olsa belli bir dönemden sonra kaleme alınan bazı muhtasarlar için geçerli olabilir. İhtisar şekli üzerinden muhtasara yapılan tanımlar ise onun mahiyetiyle ilgili hiçbir fikir vermemekte ve bir eserin özet halinde kaleme alınmasının ölçüsünün ne olduğu, ihtisar edilen her eserin muhtasar niteliği alıp almadığı noktasında bazı muğlaklıklar ihtiva etmektedir. Bir eserin özet halinde kaleme alınmasının ölçüsü mebsût ve mütevessıt türü eserler ise bu durumda muhtasar ilgili telif türleriyle ilişkilendirilerek onlara göre daha küçük hacimli, fazla detaya inmeyen eserlerin genel adı olarak tanımlanabilir. Nitekim muhtasar zamanla böyle bir anlam kazanmıştır. Kâtip Çelebî'nin tanımının esasını da bu oluşturmaktadır. Ancak bu tür bir tanım da bahsettiğimiz muğlaklığı gidermemektedir. Çünkü -belki bir müellifin farklı düzeyde kaleme aldığı eserleri hariç- bir eserin kime ve neye göre mebsût, mütevessıt ve muhtasar olduğu yoruma açık bir husustur. Daha önce de dikkate çektiğimiz gibi bu tür bir tanım hem özünde her zaman bir izafilik taşıyacak hem de kavramların birbiriyle tanımlanmasından dolayı kendi içinde bir kısırdöngü oluşturacaktır.

Belirli bir metin üzerinden yapılan ihtisarları telhis adı verilen çalışmalara hasredip, bu tür eserlerin muhtasarın kapsamına girmediği şeklindeki yaklaşım[215] tespitlerimize göre vakıayla bağdaşmamaktadır. İlk muhtasarlardaki istisnai durumlar bir tarafa, ihtisar büyük oranda belirli metinler üzerinde gerçekleşmiştir. Daha önce değindiğimiz gibi bu şekildeki ihtisarlar, ortaya çıkan muhtasar literatürü içerisinde ciddi bir yekûn tutmaktadır. Bunlar içerisinde mezheplerin çok meşhur muhtasarları da vardır.[216]

---

[215] Kaya, Eyüp Said, "Muhtasar (Fıkıh)", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2020, s. 62; a. mlf., "Halîl'in Muhtasar'ı Çerçevesinde Fıkıh Muhtasarını Yeniden Düşünmek", *İslam ve Klasik*, Editör: Sami Erdem, İstanbul: Klasik, 2008, s. 76.

[216] Örneğin Şâfiî fakih Yahyâ b. Şeref en-Nevevî meşhur muhtasarı *Minhâcü't-tâlibîn*'i, kendisi gibi mezhepte ehli tercih ulemadan kabul edilen Râfiî'nin *el-Muharrer* adlı muhtasarını yarı yarıya özetleyerek hazırlamıştır. Hanbelîlerde ise Mûsâ el-Haccâvî, *Zâdü'l-müstakni'* adlı eserini İbn Kudâme'nin *el-Mukni'*inden ihtisar etmiştir.

Farklı üslup ve içeriğe sahip olmalarından hareketle muhtasarların özet metinler olmadıkları şeklindeki yorum da gerçekle tam olarak örtüşmemektedir.[217] Muhtasarın özünde kısa bir metin ortaya koyma çabası vardır. Nitekim modern telakkiler bir tarafa, muhtasar müellifleri de dahil klasik dönemde ihtisarın en fazla vurgulanan yönü kısaltma ve özetlemedir. Ancak bu, kısa olan her metnin, risale ve kitapçığın muhtasar olarak kabul edilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir.

Müellifinin ve onun müntesibi olduğu çevrenin mezhep birikimi hakkındaki telakkilerini, akıl yürütmelerini, tercihlerini temsil etmesi ise muhtasarların önemli bir özelliği olmakla birlikte onu diğer eserlerden farklı kılan esaslı özelliği değildir.[218] Mebsut olsun muhtasar olsun tedvin sonrası eserlerin hemen hepsi benzer özellikleri ihtiva etmektedir. İstisnalarının varlığı ihtimal dahilinde olmakla birlikte bu noktada muhtasara asıl niteliğini veren ve onu ayrıcalıklı kılan şey, müellifin telifteki amacı doğrultusunda mevcut bilgi yekûnünü özetleyerek mümkün olduğunca kısa bir metin içerisinde değerlendirmedeki başarısıdır. Örneğin Nevevî'nin, *el-Mecmû*, *Ravzatu't-tâlibîn* ve *Minhâcü't-tâlibîn* adlı eserleri kendi içerisinde üslup ve içerik olarak sırasıyla mebsut, mütevessıt ve muhtasar düzeyde kabul edebileceğimiz eserlerdir. Her üç eserde de müellifin mezhep birikimi hakkındaki tercih ve telakkilerini görmek mümkündür. Ancak bunlar içerisinde muhtasar olan *Minhâcü't-tâlibîn*'in ayrıcalığı mezhep birikimini diğerlerine göre son derece kısa bir metin içerisinde özetlemesinde yatmaktadır. Nitekim müellifin bu amaçla geliştirmiş olduğu kavramlar bile ihtisarda ulaştığı düzeyi göstermek için yeterlidir.[219]

Muhtasarlarla ilgili üzerinde durulması gereken ve son derece yoruma açık olan bir husus da fıkıh tarihinde mevcut bilgiyi kayda geçirmeyi hedef edinen ilk dönem eserlerin muhtasar kategorisine girip girmediğidir. Muhtasar olarak bilinen ilk eserlerin telif ediliş tarihi dikkate alındığında ihtisarın, mezhep fıkıhının kayda geçirilişinin

---

Her iki müellif de önsözlerinde bunu açıkça ifade ederler. Nevevî, *Minhâcü't-tâlibîn*, s. 64; Haccâvî, Ebü'n-Necâ Mûsâ b. Ahmed, *Zâdü'l-müstakni'* (*er-Ravzu'l-mürbi'* ile birlikte), Tahkîk: Abdullah b. Muhammed et-Tayyâr vd., Riyad: Medâru'l-vatan, 1426/2005, s. 120-126.

[217] Kaya, "Muhtasar", *DİA*, XXXI, 62; a. mlf., "Halîl'in Muhtasar'ı Çerçevesinde Fıkıh Muhtasarını Yeniden Düşünmek", s. 76.

[218] Kaya, "Muhtasar", *DİA*, XXXI, 62; a. mlf., "Halîl'in Muhtasar'ı Çerçevesinde Fıkıh Muhtasarını Yeniden Düşünmek", s. 76.

[219] Nevevî'nin zikredilen eserlerinin önsözüne bakılabilir. Müellif eserlerin önsözünde kitabını tanıtmakta ve amacını açıkça ifade etmektedir.

hemen akabinde başlayan ve imamlara ait fıkhî birikimi özetlemeyi hedef edinen bir süreç olduğu görülmektedir. Söz konusu süreç esas alındığında bu alimlerin hocalarına ve kendilerine ait görüşleri derlediği küçük hacimli eserleri, risaleleri, muhtasar olarak değil, daha çok mezhep fıkhını kayda geçirmeyi amaç edinen eserler olarak görmenin daha yerinde olacağı sonucu çıkmaktadır.

Fıkhın ihtisarının tarihî seyrini ve ihtiva ettiği faaliyetleri dikkate aldığımızda muhtasarları; ister doğrudan isterse bir veya birkaç eserin özetlenmesi yoluyla hazırlansın, mezhep imamlarına ait görüşleri değerlendirmeyi, tertip ve tasnif etmeyi, temel meselelerini ve ana düşüncesini tespit etmeyi hedef edinen; bu yönüyle dönemine göre kapsamlı ve özet eserler olarak tanımlananın daha isabetli olacağını söyleyebiliriz. Zira ihtisarın ilmî bir faaliyet olduğu, tarihi serüveni, sebepleri ve neleri ihtiva ettiği dikkate alınmadan muhtasara yapılacak her tanım kanaatimizce eksik kalacak, onun yanlış anlaşılmasına sebep olacaktır. Muhtasarları, yukarıda düşmüş olduğumuz kayıtları göz önünde bulundurarak her bir ilmin kendine has tedvin, tasnif ve tehzîb süreci içerisinde ele alarak tanımlamak ise onun daha doğru anlaşılmasını sağlayacaktır. Aksi takdirde bu telif türü muğlaklaşmakta, neredeyse kısa olan her eser bu kavramın kapsamına girer hale gelmektedir. Bu da ihtisarın literatürdeki yerini ve asli fonksiyonunu anlamsızlaştırmaktadır.

III. MUHTASARLA İLİŞKİLİ KAVRAM VE TELİF TÜRLERİ

Literatürde, muhtasarla yakın anlama gelen ve onunla benzer faaliyetleri ifade eden birçok kavram kullanılmaktadır.

A. Metin

Metin, sözlükte sert, güçlü, sırt, bir şeyin aslı, ibare (yazılı olan şey), anlamlarına gelir.[220] Terim olarak hadis ilminde senetten sonra gelen, ravilerin aktardığı rivayetleri; telifle ilişkili olarak kullanıldığında şerhe konu olan asıl kitap ve onun ibarelerini ifade eder.[221] Mecazen kitap anlamında da kullanılır. Günümüz ilim adamlarının bazıları metni, herhangi bir kitabın şerhi mahiyetinde olmayan eserlerin

[220] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arap*, c. XIII, s. 18.
[221] Orpilyan, *Mahzenü'l-ulûm*, s. 60-61.

genel adı; bazıları ise hacmi küçük, ibaresi veciz, bir konuyla ilgili temel meseleleri içeren küçük eserler olarak tanımlamaktadır.[222]

Şerhedilen eserlerin kahir ekseriyetini, muhtasarların ve küçük hacimli eserlerin oluşturması metnin muhtasarla aynı anlamı ifade ettiği izlenimi verse de iki kavram arasında fark vardır. Şerhe konu olan metinlerin tamamı muhtasar olmadığı gibi metin kavramı doğrudan muhtasar telif türünü ve onun içerdiği faaliyetleri de ifade etmemektedir. Muhtasar daha çok mebsûtun, metin ise şerhin karşıtı olarak anlam kazanmakta; muhtasar olsun mebsût olsun şerh ve haşiye tarzında olmayan eserler genelde metin olarak nitelenmektedir.[223] Literatürde metne muhtasar sıfatının eklenmesi de bunu göstermektedir.[224] Bu şekildeki bir sınırlandırma metne düşülen gereksiz bir kayıt değil, ilgili metnin niteliğini ortaya koymak içindir. Metin kavramında muhtasarların öne çıkması ise aynı anlama geldiklerinden değil, şerh edebiyatının büyük çoğunlukla muhtasarlar etrafında oluşmasından ve muhtasarların mezhebin ana düşüncesini, sahih ve güçlü görüşlerini temsil etmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim hem şerhle arasındaki ilişki hem de zikredilen özelliği sebebiyle metin kavramı zamanla muhtasarı ifade eden bir anlam kazanmış; sıhhat ve şerhedilme noktasında muhtasar gibi ilgi gören bazı şerhler bile metin kapsamına dahil edilmiştir.

B. Telhîs/Mulahhas

Arapça "l-h-s" kökünden türetilen telhîs, sözlükte hem ihtisar (özetleme) hem de açıklama, açıklığa kavuşturma anlamlarına gelir. Aynı kökten türetilen mulahhas ise

---

[222] Krş. Abdülganî Ahmed, "Kavâidü'l-ihtisari'l-menhecî fi't-telîf", *Mecelletü'l-buhûsi'l-İslâmiyye,* S. 59, Riyad, 1421/2000, s. 340; Şemrânî, Abdullah b. Muhammed, *el-Medhal ilâ ilmi'l-muhtasarât: el-Muhtasarâtu'l-fikhiyye nemûzecen*, Riyad: Dâru taybe, 1429/2008, s. 30-34;

[223] Mezhep kitaplarını ifade etmek için kullanılan bir diğer ayrım ise metin-şerh ayrımıdır. Örneğin Hanbelî fakih Merdâvî, *el-İnsâf* isimli eserinde yararlandığı kaynakları belirtirken, muhtasar ve mutavvel; metin ve şerhler olmak üzere birçok kitaptan yararlandığını ifade eder; metin içerisinde usul ve kavaid kitapları da olmak üzere birçok eser sayar; bunların hepsi muhtasar eser değildir. Bkz. Merdâvî, *el-İnsâf,* c. I, s. 12-16. Ayrıca mutasarla metin arasındaki farklarla ilgili bilgi için bkz. Şemrânî, *el-Medhal*, s. 35-36; Abdülganî Ahmed, "Kavâidü'l-ihtisari'l-menhecî", s. 352-353. Abdülğanî Ahmed'in bir kitabın genelde hacminin küçük, ibaresinin veciz olması ve bir ilmin bütün konularını kapsaması nedeniyle metin olarak nitelendirildiği şeklindeki yorumu da literatürün geneli dikkate alınarak yapılmış bir yorumdur; metin kavramının temel niteliklerini ifade etmemektedir. Bkz. a.mlf., "Kavâidü'l-ihtisari'l-menhecî", s. 340.

[224] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 118, 124, 206, 503, 549, 553, 572, 685, 846. Metnin, mütevevassıt olarak nitelendiği bir örnek için bkz. a. mlf., *a.g.e.*, c. II, s. 2027.

özetlenmiş, açıklanmış anlamında sıfat olarak kullanılır.[225] Literatürde telhîs ve mulahhas adını taşıyan eserler incelendiğinde, ister bir kitabın şerhedilmesi,[226] ister özetlenmesi[227] isterse bir konuyla ilgili bilgilerin derlenip telif edilmesi,[228] şeklinde olsun bu iki kavramın daha çok bir metnin anlam ve içeriğinin özetlenmesi veya bir konuyla ilgili bilgileri derleme anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu yönüyle muhtasarla aralarında yakın bir bağ vardır. Ancak doğrudan muhtasar telif türünü değil, daha çok benzer faaliyetleri ifade eden bir kavramdır. Telhîs ve mulahhas adında muhtasarlar olmakla birlikte, bu adı taşıyan her eser muhtasar değildir.[229]

C. Hülâsa

Sözlükte, bir şeyin gereksiz kısımlarını ayıklama, özünü çıkarma, özetleme anlamlarına gelen hulâsa,[230] telifle ilişkili olarak kullanıldığında muhtasarla benzer anlamda hem bir veya birkaç kitabın özeti mahiyetindeki hem de bir konuyla ilgili mevcut bilgiyi derleyen eserlerin ismi olarak kullanılmaktadır.[231] Telhîste olduğu gibi hulâsada da özetleme faaliyeti vardır; ancak bu her zaman muhtasar düzeyde değildir. Hulâsa adını taşıyan hacimli eserler olduğu gibi, bazen bir konuyla ilgili görüşlerin

---

[225] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XII, s. 260.

[226] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 472, 479,

[227] Bu konuda Ebü'l-Abbas el-Kurtubî'nin (ö. 656/), *et-Telhîs* adıyla *Sahih-i Müslim* üzerine yaptığı ihtisar örnek olarak verilebilir. Müllif anlaşılması ve ezberlenmesi kolay olsun diye Müslim'in *Sahîh*'ini senetleri kısaltarak, tekrarlara yer vermeden özetlediğini söyler. Bkz. Kurtubî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ömer, *Telhîs-u Sahîhi'l-İmâm-ı Müslim*, Tahkîk: Rıfat Fevzî, Ahmed Mahmûd el-Hûlî, Kahire: Dâru'l-İslâm, 1414/1993, c. I, s. 34-35. Diğer örnekler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 472-473.

[228] Örnek olarak Abdullah el-Farzî'nin (ö. 476/1084), *Kitâbü't-telhis fî ilmi'l-feraiz* isimli eseri verilebilir. Müellif, mezhepler arası ihtilaflara, sahabe ve tâbiûn görüşlerine yer verdiği eserinin önsözünde, muhtasarla, mebsut arasında tertibi güzel bir eser kaleme alacağını dile getirir. Bkz. Farzî, Ebû Hâkim Abdullah b. İbrâhim, *Kitâbü't-telhis fî ilmi'l-feraiz*, Tahkîk: Nasır b. Fenhir Ferîdî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416/1995, s. 54.

[229] Nevevî'nin, *et-Telhîs* adıyla Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yapmış olduğu şerh, müellifi tarafından orta düzey bir eser olarak nitelenir. Müellif konuyla ilgili bilgileri toplayıp orta düzey bir içerikle kaleme aldığı için eserine bu ismi vermiştir. Bkz. Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *et-Telhîs şerhu'l-Câmi'i'sahîh li'l-Buhârî*, Tahkîk: Ebû Kuteybe Nazar, Riyad: Dâru taybe, 1429/2008, c. I, s. 185-188.

[230] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IV, s. 174.

[231] Tek eserin özeti mahiyetindeki eserlere Gazzâlî'nin, *Hulâsatü'l-muhtasar ve nekâvetü'l-mu'tasar*; birden fazla eserin özetlenmesiyle kaleme alınan eserlere ise usul hadisle ilgili Hüseyn b. Abdullah et-Tayyibî'nin (ö. 743/1343) *el-Hulâsa fî usûli'l-hadîs* isimli eserleri örnek olarak verilebilir. Gazzâlî Müzenî'nin *Muhtasar*'ını; Tayyibî' ise İbn Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs*'i ile bu kitabın İbn Hacer ve İbn Cemâa'ya ait *Muhtasar*'larını özetleyerek eserlerini kaleme almışlardır. Muhibbî'nin XI. asır alimlerinin biyografilerini kaleme aldığı *Hulâsatü'l-aşer fî a'yâni'l-hâdî aşer* isimli eseri ise döneminde konuyla ilgili ulaşabildiği kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmış, hepsinin özeti mahiyetinde bir eserdir.

derlenip özetlendiği şerhlere de hulâsa ismi verilmiştir.[232]

D. Tehzîb/Mühezzeb

Arapça "h-z-b" kökünden türeyen tehzîb sözlükte arıtmak, hatadan arındırmak, terbiye etmek, seçerek almak; aynı kökten türeyen mühezzeb ise arıtılmış, seçilmiş anlamına gelir.[233] Hadîs tarihçileri, üçüncü asırdan sonra gelen dönemi kısaca tehzîb devri diye tavsîf eder ve mevcut hadis külliyatı üzerine yapılan şerh, ihtisar, tahric gibi çalışmaların hepsini tehzîp olarak niteler. Buna göre tehzîb, ihtisarı da içine alan çok daha geniş bir kavramdır. Telifle ilişkili olarak, bir kitabın özetlenmesi, düzenlenmesi, eksiklerinin giderilmesi, bir konuyla ilgili bilgilerin derlenmesi gibi anlamlarda kullanılmaktadır.[234] İhtisardan farklı olarak tehzîb ve mühezzebde kısaltmadan ziyade düzenleme ve eksikleri giderme özellikleri öne çıkmaktadır. Bu adı taşıyan muhtasarlar olduğu gibi bahsi geçen nitelikleri içeren ve muhtasar düzeyin üstünde pek çok eser, şerh, tehzîb veya mühezzeb olarak isimlendirilmektedir.[235]

E. İhtiyâr/Muhtâr-Müntehab

Sözlükte seçilmiş, seçilerek bir araya getirilmiş anlamına gelen muhtâr ve müntehab kelimeleri,[236] telifle ilişkili olarak kullanıldığında herhangi bir konuda bir veya birden fazla eserden yapılan derlemeleri ifade eder. Çoğulları olan muhtârât ve

---

[232] Örneğin son dönem Osmanlı ulemasından Mehmet Vehbi'nin muteber tefsirleri özetleyerek hazırladığı *Hulâsatü'l-beyan* isimli onbeş ciltlik tefsiri oldukça hacimli bir eserdir. Abdülhamit dönemi Osmanlı ulemasından Ahmed Ziyâedin el-Kastamonî'nin *Hulâsatü'l-efkâr alâ Muhtasari'l-Menâr* isimli eseri ise hulâsa mahiyetindeki şerhe örnek olarak verilebilir. Müellif şerhini çeşitli usul eserlerini özetleyerek hazırladığı için "hulâsa" ismini vermiştir. Hulâsa adlı şerhler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 717.

[233] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XV, s. 63.

[234] Bir eserin yeniden gözden geçirilip, eksik yönlerinin giderilmesi ve düzenlenmesine Yûsuf el-Mizzî'nin, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* adlı eserini örnek olarak verebiliriz. Mizzî, Tehzîb'inde, Ebû Muhammed Abdülganî b. Abbdülvâhit el-Makdisî'nin (ö. 600/1204), kütüb-ü sitte ravileri hakkındaki *el-Kemâl* adlı eserini tashih ve yeniden tertip ederek, Buhârî'nin *Sahîh*'i dışında beş, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen* dışında yedi, Nesâî'nin *es-Sünen* dışında dört kitabında geçen 1700'den fazla ravinin biyografisini eklemiş, sekiz yıl süren bir çalışma sonunda *el-Kemâl*'i üç misli genişleterek eserini tamamlamıştır. İbn Hacer ise Mizzî'nin *Tehzîb*'ini çok uzun (mutavel) olduğu gerekçesiyle *Tehzîbü't-Tehzîb* adıyla ihtisar etmiştir. Bkz. Kandemir, Yaşar, "Mizzî", *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2005, s. 221.

[235] Tehzîb adını taşıyan hacimli eserlere Ebû Muhammed Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî'nin, Şâfiî fıkıh birikimini mezhep içi ve mezhepler arası ihtilaflara yer vererek ele aldığı *et-Tehzîb fî fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî'*yi örnek olarak verebiliriz. Yine bir diğer Şâfiî Fakih Ebû İshak İbrâhim b. Ali eş-Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb* adlı eseri de muhtasar düzeyin üstünde mezhep görüşlerinin delilleriyle birlikte işlendiği orta düzey bir eser olarak kabul edilebilir. Tehzîb adıyla kaleme alınan muhtasarlar ve şerhler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 515-518.

[236] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IV, s. 257, c. XIV, s. 79.

müntehabât kelimeleri ise özellikle edebiyatta şiir ve edebî metinlerden seçilerek hazırlanan antolojik mahiyetteki kitapların genel adı olarak kullanılmaktadır. Bu eserlerin ortaya çıkışının en önemli nedenlerinden birisi, bütün ilim dallarında olduğu gibi edebiyatta da sözlü kültürden yazılı kültüre geçişin sonucunda ortaya çıkan hacimli eserlerin tertip ve tasnif edilme ihtiyacıdır. Bu tasnif bazen bir veya birkaç şaire ait, bazen belli konularda, bazen de edebi değer taşıyan ve toplumda kabul görmüş şiirlerin bir araya getirilmesiyle gerçekleştirilmiştir.[237]

Muhtâr ve müntehab kelimeleri, özetleme ve derleme tarzı eserlere isim olarak verilse de fıkıh, hadis gibi temel İslam bilimlerinde, edebiyatta olduğu gibi bir telif türünü ifade etmezler. Muhtasarla arasındaki ilişki, benzer faaliyetleri ifade eden kelimeler olmaları ve bundan dolayı bazı muhtasarlara bu isimlerin verilmesidir.[238]

F. Müntekâ

Sözlükte seçilmiş, ayıklanmış, temizlenmiş anlamlarına gelen müntekâ da[239], telifle ilişki olarak muhtâr ve müntehapla benzer anlamda kullanılmaktadır. Bundan dolayı ister ihtisar, isterse şerh tarzında olsun birçok eser müntekâ olarak isimlendirilmiştir.[240]

---

[237] Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Muhtârât", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, s. 55-56; Uzun, Mustafa, "Müntehebât", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 28.

[238] Örnek olarak Hanefî fakih Hüsâmeddîn Muhammed b. Muhammed el-Ahsikesî'nin (ö. 644/1246) *Müntehabü'l-Hüsâmî* adıyla meşhur, *el-Müntehab fî usûli'l-mezhep* adlı eseri verilebilir. Müellif eserini Ebû Zeyd Ed-Debûsi, Ebû Mansûr el-Maturîdî, Ebü'l-Hasan el-Kerhî ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin usulle ilgili kitaplarını derleyerek hazırlamıştır. Mâlikî fakih İbn Ebû Zemeneyn'in *Müntehabü'l-ahkâm*'ı da yargılamayla ilgili bazı meselelerin derlenmesiyle kaleme alınmış bir eserdir. Mezhebin temel kitaplarından yapılan alıntılarla oluşturulan eserde, muhtasar bir üsluptan ziyade, konuyla ilgili meselelerin tek bir kitapta derlenmesi amaçlanmıştır. Konuyla ilgili diğer eserler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 33-34; c. II, s. 1621-1624, 1848-1850.

[239] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. IV, s. 273.

[240] Nûreddîn es-Sâbûnî'nin (ö. 580/1184), Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Yahyâ el-Beşâgarî'nin *İsmetü'l-enbiyâ* adıyla şöhret bulan *Keşfü'l-gavâmiz fî ahvâli'l-enbiyâ* adlı eserinden özetleyerek hazırladığı *el-Müntekâ min ismeti'l-enbiyâ* isimli eseri ve Hanefî fakih Muhammed el-Mervezî'nin (Hâkim eş-Şehîd), Ebû Hanîfe ve talebelerinin özellikle mezhepte nâdiru'r-rivaye olarak nitelenen görüşlerini derlediği *el-Müntekâ*'sı örnek olarak verilebilir. Bkz. Bulut, Mehmet, "el-Müntekâ", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, s. 31; Gözübenli, Beşir, "Hâkim eş-Şehîd", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, s. 196. Konuyla ilgili diğer eserler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1851-1852.

G. Vecîz /Îcâz/Mûcez

Kelime olarak îcâz, sözü kısaltma; vecîz ve mûcez ise kısa söz anlamlarına gelir.[241] Îcâz, meânî ilminde az sözle çok şey anlatma olarak tanımlanır; bu anlamıyla tefsirde, ayetlerdeki veciz üslubu ve bunu konu edinen kitapları ifade etmek için kullanılır.[242] Bu kelimeler telifle ilişkili olarak kullanıldıklarında doğrudan muhtasar telif türünü ifade etmeseler de içermiş oldukları anlam nedeniyle birçok muhtasara isim olarak verilmiştir.[243]

H. Tenkîh

Tenkîh sözlükte, ağacı budamak, kabuğunu soymak, kemiğin iliğini çıkarmak, seçme, ayıklama, iyice gözden geçirme, eksiklerini giderme anlamlarına gelir.[244] Sözlük anlamıyla ilintili olarak literatürde, bir eserin özeti veya bir konunun ana hatlarıyla telifi mahiyyetindeki birçok esere özel isim olarak verilmiştir.[245] Tenkîh bu yönüyle muhtasarla benzer anlama gelse de onun gibi bir telif türünü değil, daha çok bir eserin telifinde icra edilen faaliyeti ifade etmektedir. Bu faaliyet, ihtisar şeklinde olabileceği gibi, bazen bir eserin gözden geçirilip eksiklerinin giderilmesi, bazen şerhedilmesi şeklinde de olabilir.[246]

---

[241] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XV, s. 221.

[242] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 205.

[243] Örnek olarak Şâfiîlerde Gazzâlî'nin; Hanbelîlerde ise Hüseyn b. Yûsuf ed-Düceylî'nin *el-Vecîz* isimli muhtasarları verilebilir. Usûl-i fıkıhta Hanefî fakih Sinâneddîn Yûsuf b. Hüseyn Kermestî'nin (ö. 906/1500), *el-Vecîz fi'l-usûl* adlı eseride muhtasar düzeyde bir eserdir. Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 205-206; a. mlf., *a.g.e.*, c. II, s. 1898-1901, 2001-2004.

[244] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. XIV, s. 253.

[245] Örneğin Şâfiî fakih Ebû Zera' Ahmed b. Abdurrahîm'in (ö. 826/1423) *Tenkîhu'l-lübâb* adlı eseri Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Muhâmelî'nin (ö. 415/1025) *el-Lübâb* isimli eserinden özetlenerek hazırlanmıştır. Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1541. Ünlü filozof işrâkîlik akımının önemli simlerinden Şihâbeddîn es-Sühreverdî'nin (ö. 587/1192) usûl-i fıkıhla ilgili *et-Tenkîhât*'ı ise doğrudan muhtasar olarak kaleme alınan bir eserdir. Müellif kendi zamanında usul-ü fıkha olan yoğun ilgi ve çevresinden gelen talepler üzerine eserini yazdığını belirtmektedir. Müellif kitabında ıtâle ve ıtnâptan (aşırı detaydan) kaçınıp muhtasar bir yöntem takip ettiğini, bunun için örnekleri azalttığını, zamanındaki insanların çok fazla ilgi göstermesinden dolayı usul konuları içerisine cedel kavram ve kurallarını da eklediğini belirtmiştir. Bkz. Sühreverdî, Şihâbeddîn, *et-Tenkîhât fî usûlü'l-fıkh*, Tahkîk: İyâz b. Nâmî es-Sülemî, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1422/2001, s. 30.

[246] Bir eserin yeniden gözden geçirilip eksiklerinin giderilmesine Abdulhâdî el-Makdisî'nin (ö. 744/1344) *Tenkîhu't-tahkîk fî ehâdîsi't-ta'lîk* isimli eseri verilebilir. Müellif Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *et-Ta'lîk* isimli eserini gözden geçirip hadislerin senetlerini eklediğini, hadislerin sıhhatı ve ravîleri konusunda bilgiler aktardığını belirtmektedir. Bkz. Makdisî, Ebû Abdullah, *Tenkîhu't-tahkîk fî ehâdîsi't-ta'lîk*, Tahkîk: Sâmî b. Muhammed, Abdülazîz b. Nasır el-Habbânî, Riyad: Dâru advâi's-selef, 1428/2007, c. I, s. 1. İhtisar ve şerh tarzındaki tenkîh adlı diğer eserler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 496-500.

İ. Tecrîd/Mücerred

Arapça "crd" kökünden türeyen tecrîd, soymak, çıkarmak, yolmak, soyutlamak; bu kökten türeyen mücerred ise soyulmuş, soyutlanmış, asıl, kök anlamlarına gelir.[247] Tasavvufta, bir kişinin insanlardan uzaklaşıp uzlete çekilmesi; dilbilimde, birden fazla anlama gelen bir kelimenin tek anlamının kastedilmesi veya farklı olduğunu ve üstünlüğünü vurgulamak için âmm (genel anlamlı) lafzın kapsamına girdiği halde, hâs (özel anlamlı) lafzın âmm lafza atfedilerek ayrıca zikredilmesi tecrîd kavramıyla ifade edilir.[248] Mücerred ise bunlara ek olarak dil bilimde herhangi bir kök almayan fiileri; felsefede insan aklının soyutlama ve birleştirme işlevi sonunda elde ettiği küllî kavramları ve maddeden bağımsız soyut varlıkları ifade etmek için kullanılır.[249] Hem sözlük, hem de terim anlamlarını dikkate alındığında tecrîd ve mücerrette, soyutlama, seçme, bir şeyin özüne ulaşma ve aslını ortaya çıkarma özellikleri öne çıkmaktadır. Telifle ilişkili olarak kullanıldığında da bu özelliklerin öne çıktığı; muhtasar düzeyde olsun olmasın müellifin telifteki amaçları doğrultusunda belli bilgilerin bir veya birkaç eserden veya mevcut bilgi birikiminden tecrît edilip (alınıp) bir kitapta derlenmesi, özetlenmesi, değerlendirilmesi gibi anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Ancak tecrîd ve mücerred doğrudan muhtasarı ifade etmediği gibi bu adı taşıyan her eser de muhtasar değildir.[250]

Sonuç olarak telifle ilişkili olarak kullanıldıklarında bahsi geçen kelime ve kavramların hiçbirisi doğrudan muhtasar telif türünü ifade etmemektedir. Kendi aralarında da bu açıdan net bir ayrım yapmak mümkün değildir. Muhtârât ve müntehebât'ın dışındaki kavramların farklı telif türünü ifade edip etmedikleri de belirgin değildir. Muhtasarda bir eserin kısaltılması; mulahhasta özetlenmesi; mühezzebde yeniden gözden geçirilip fazla ve zayıf bilgilerin ayıklanması; muhtâr, müntehap ve müntekâda bir eserin muhtevasından seçmeler yapma; mücerredde ise delil, senet vb. bilgilerin ayıklanmasının söz konusu olduğu ve bu yönüyle aralarında

[247] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, c. II, s. 234-237.

[248] Tehânevî, *Keşşâf*, c. I, s. 382.

[249] Tehânevî, *Keşşâf*, c. II, s. 1472; Kaya, Mahmut, "Mufârikât", *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2020, s. 367.

[250] Zeyneddîn Ahmed b. Abdullatîf ez-Zebîdî' ise *Tecrîdü's-sarîh* adlı eserinde Buhârî'nin *Sahîh*'ini tekrar hadislere, senetlere yer vermeden ihtisar etmeyi amaçlamıştır. *Tecrîd* burada bir eseri özetleme anlamında kullanılmaktadır. Nitekin eser aynı zamanda *Muhtasar* olarak da bilinmektedir. Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 345-352, c. II, s. 1593.

farkların bulunduğu şeklindeki yorum[251] muhtemelen kelime anlamlarından hareketle yapılmış olmalıdır. Aksi takdirde bu yorum literatürde bahsi geçen isimleri taşıyan eserlerle tam olarak örtüşmemektedir. Örneğin delil ve senetlerin alınmaması sadece mücerrede has bir şey midir yoksa hangi adı taşırsa taşısın ihtisar edilen hadis kitaplarındaki öncelikli faaliyetlerden birini mi ifade etmektedir? Biz ikincisi olduğu kanaatindeyiz. Nitekim muhtasar, telhis, hulasa vb. adını taşıyan hadis eserlerine baktığımızda hepsinde benzer faaliyetleri görmek mümkündür. Muhtasar da dahil bu kavramların belki de ortak oldukları tek nokta; kısaltma, derleme, özetleme anlamlarını taşıyor olmalarıdır. Bu açıdan ihtisarla aralarında benzerlik söz konusudur ve birbiriyle ilintili faaliyetleri ifade etmektedir. Ayrıca bahsi geçen kavramların dışında, medhal, mukaddime gibi okumaya yeni başlayan öğrenciler için hazırlanmış veya bir ilmi tanıtıcı mahiyetteki birçok eser; öz, asıl anlamına gelen "zübde", "lübb" gibi birçok kitaba ortak isim olmuş kelime bu açıdan muhtasarla ilişkilendirilebilir.

IV. MUHTASARLARIN TELİF EDİLİŞ NEDENLERİ

Kaynaklarda muhtasar adıyla zikredilen ve bir kısmı günümüze ulaşmış eserlere baktığımızda, fıkıh muhtasarlarının ortaya çıkışının bu ilmin tedvin süreciyle ve mezhebin geçirdiği evrelerle doğrudan ilintili olduğu, mezhep fıkhını kayda geçirmeyi hedef edinen ilk eserlerin hemen akabinde kaleme alınmaya başlayan muhtasarların bir değil birçok telif nedeninin var olduğu görülmektedir. Nitekim ilk muhtasarlardan, belirli bir mezhebe bağlı olarak fıkıh üretme ve klasik manada telif geleneğinin inkıtaya uğradığı modern döneme kadar kaleme alınan muhtasarlar üzerinden hem mezheplerin ilmî faaliyetlerini hem de her bir eserin kendi döneminde nasıl bir ihtiyaca cevap verdiğini gözlemlemek mümkündür. Bu hususta gerek muhtasarların içeriğinden gerekse müelliflerin açıklamalarından birçok bilgi elde etme imkânı vardır. Nitekim pek çok muhtasar müellifi önsözünde eserini niçin kaleme aldığını açıkça ifade etmektedir. Buradan hareketle muhtasarların telif ediliş nedenleri; ilmi, siyasi ve pratik olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

[251] Durmuş, "Muhtasar", *DİA*, c. XXXI, s. 57.

A. İlmî Nedenler

1. *Hacimli Kitapları Okuma ve Ezberleme Zorluğu*

Muhtasarların en önemli telif nedenlerinden biri hacimli kitapları okuma ve ezberlemede karşılaşılan zorluklardır. Bu tür kitapları baştan sona okumanın çok uzun zaman alması ve ezberlenilmesinin zor olması, fakihleri alanında temel meseleleri içeren, fazla detaya inmeyen, kısa zamanda okunup bitirilebilir ve ezberlenebilir metinler kaleme almaya sevk etmiştir.[252] Gerek ilk gerekse daha sonra kaleme alınan birçok muhtasarın bu amaçla kaleme alındığı müellifleri tarafından ifade edilmiştir. Örneğin Müzenî, *Muhtasar*'ını hocası Şâfiî'nin görüşleri kolayca öğrenilsin diye kaleme aldığını söyler.[253] Tahâvî de öğrenmek isteyene kolaylık olsun diye herkesin bilmesi gereken fıkhî meseleleri bir kitapta topladığını belirtir.[254] Hanbelîlerin ilk muhtasarlarından birini kaleme alan Hırakî de *Muhtasar*'ını benzer bir gerekçeyle kaleme aldığını dile getirir.[255]

2. *Kitabların Yeniden Tertip Edilip Daha Kullanışlı ve Sistematik Hale Getirilme İhtiyacı*

Bir metni muhtasar olarak kaleme alabilme bilgiyi tertip etmeyi gerektirdiğinden dolayı, hemen her ihtisar çalışmasında özetleme yanında metni daha düzenli bir yapıya kavuşturma çabası vardır. Gazzâlî'nin *Hulâsatü'l-Muhtasar ve nekâvetü'l-mu'tasar* adlı eserinde olduğu gibi bazı muhtasarlar doğrudan metni tertip amacıyla kaleme alınmıştır. Gazzâlî, daha önce hocası İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin babası Ebû Muhammed el-Cüveynî tarafından yapılan ihtisardaki tertibin güzel olmaması nedeniyle, Müzenî'nin *Muhtasar*'ını yeniden ihtisar etme ihtiyacı duyduğunu söyler. Ona göre Müzenî'nin *Muhtasar*'ı doğrudan İmam Şâfiî'ye ait söz ve metinlerden özetlendiği için ezberlenmesi gereken bir kitaptır; ancak meselelerin dağınık işlenmesi bu durumu zorlaştırmaktadır; kendisinin ihtisardaki asıl amacı

[252] Cîdî, *Muhâdarât*, s. 132-133.
[253] Müzenî, *Muhtasar*, s. 5.
[254] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 15.
[255] Hırakî, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Hüseyn, *Muhtasaru'l-Hırakî*, Ta'lik: Ebû Huzeyfe İbrâhim b. Muhammed, Tanta: Dâru's-sahâbe li't-türâs, 1413/1993, s. 10.

Muhtasar'ı yeniden tertip ederek, daha kullanılışlı, rağbet edilen ve bilgilerin kolay öğrenildiği bir kitap haline getirmektir.[256]

3. *Mezhepte Tercih Edilen ve Sahih Olan Görüşü Tespit*

Bilindiği gibi mezhep imamlarından birbiriyle çelişkili rivayetlerin aktarılması ve mezhep içi görüş ayrılıkları, fıkıh tarihinde tashih ve tercih faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır. Farklı rivayet ve görüşler arasında tercihlerde bulunma, sahih olanı tespit etme ve böylece mezhebi kendi içerisinde tutarlı bir yapıya kavuşturabilme çabaları uzun bir dönem fıkhî faaliyetlerin ana eksenini oluşturmuştur. Nitekim bu hususta her mezhepte belli fakihler temayüz etmiş; ihtilafların aktarıldığı kitaplarda sahih ve tercih edilen görüşlere de işaret edilmiştir. Özellikle hacimli eserlerde aktarılan detaylı bilgilerin muhtasarlara yansıması ya ihtilafları verip sahih ve râcih görüşü belirtme veya sadece sahih ve râcih tek görüşe yer verme şeklinde olmuştur. Buradaki temel amaç da mezhebin sahih ve zayıf görüşlerini öğrenmek isteyenlere kolaylık sağlama, fetva ve kazada esas alınması gereken görüşleri tespittir.[257]

4. *Ders Kitaplarına Duyulan İhtiyaç*

Muhtasarların telif nedenlerinden biri de ders kitabı olarak okutulabilecek eserlere duyulan ihtiyaçtır. Ezbere dayalı bir eğitim sisteminin olması, bilgileri ezberleme imkânı sunan kısa eserlerin yazımına ve yayılmasına sebep olmuştur. Muhtasarların kahir ekseriyetinin medreselerin ortaya çıktığı IV. asırdan sonra kaleme alındığını dikkate alırsak, bu durumun muhtasar telifinin yaygınlaşmasında büyük etkisinin olduğu söylenebilir. Ders kitabı olarak okutulan muhtasarların hepsi doğrudan bu amaçla kaleme alınmasa da bazılarının öğrenciler için hazırlandığı müellifleri tarafından açıkça ifade edilir. Örneğin Mâlikî fakih Ebû Zeyd el-Kayravânî *er-Risâle* adlı muhtasarını bu amaçla kaleme almıştır. Yine Hanbelî fakih İbn Kudâme'nin *el-*

---

[256] Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, *Hulâsatü'l-muhtasar ve nekâvetü'l-mu'tasar*, Tahkîk: Emced Reşit Muhammed Ali, Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007, s. 55-56.

[257] Hanefîlerde Mevsılî'nin *el-Muhtâr*'ı, Mâlikîlerde Halil b. İshak'ın *Muhtasar*'ı, Şâfiîlerde Beyzâvî'nin *el-Ğâyetü'l-kusvâ fî dirâyeti'l-fetva*, Hanbelîlerde Düceylî'nin *el-Vecîz*'i bu amaçla kaleme alınmış eserlerdir. Konuyla ilgili bilgi için bahsi geçen kitapların müelliflerine ait önsözlere bakılabilir.

Umde, Şâfiî fakih Ebû Şüca‘ el-Isbahânî’nin *el-Gaye ve’t-takrîb* adlı muhtasarları öğrenciler için hazırlandığı ifade edilen eserlerden bazılarıdır.[258]

Muhtasarlar içerisinde fıkha giriş mahiyetindeki ilmihâl türü eserlerin birçoğu da ya okumaya yeni başlayan öğrenciler (mübtedîler) için ders kitabı olarak veya halka temel dini bilgileri kolayca öğretme amacıyla kaleme alınmıştır. Genelde muhtasar bir üslupla kaleme alınan bu tür kitaplarda ihtilaflara yer vermeden mezhebin tercih edilen görüşü alınarak, günlük hayatta herkese lazım olan bilgileri kolayca öğretebilme hedeflenmiştir.[259]

5. *İlimlerin Ayrışması ve Her İlim Dalıyla İlgili Birçok Kitabın Yazılması*

İlimlerin ayrışıp bağımsız disiplin haline gelmesi ve her alanda birçok eserin kaleme alınması da muhtasarların telif nedenlerinden biridir. Farklı ilim dallarıyla ilgili kaleme alınan hacimli eserleri veya o alandaki bütün kitapları okumanın imkânsız olması, her alanda bilgi birikimini derleyip özetleyen metinlere ihtiyaç duyurmuş, bu ihtiyacı karşılamak için muhtasarlar yazılmıştır. Medreselerde temel eğitim müfredatındaki kitapları öncelikli olarak muhtasarların oluşturmasının nedeni de büyük bir ihtimalle bu olmalıdır. Nitekim İbn Haldûn gibi muhtasarları eleştirenler buna paralel olarak bir alanda birbirinin tekrarı mahiyetinde gördükleri çok fazla eserin kaleme alınmış olmasını da eleştirirler, bunun ilim tahsilini engellediğini ve ilmi ifsat ettiğini ileri sürerler.[260]

6. *İlme ve Mebsût Türü Kitaplara Olan İlginin Azalması*

Muhtasarların bir diğer telif nedeni ilme olan ilginin azalması ve insanların mebsût türü kitapları okumada gevşeklik göstermesidir. Pek çok müellif bu durumdan şikâyet ederek, söz konusu ilgisizlik ve gevşeklikten dolayı eserini muhtasar olarak kaleme aldığını dile getirir. Örneğin Kemâleddîn İbnü’l-Hümâm, meşhur usûl eseri *et-Tahrîr*’i muhtasar olarak yazma gerekçesini kendi döneminde insanların mutavvel

[258] Konuyla ilgili bilgi için bahsi geçen kitapların müelliflerine ait önsözlere bakılabilir.

[259] Hanefîlerde Şürünbülâlî’nin *Nûru'l-îzâh*, Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî’nin *Tuhfetü'l-mülûk*; Şâfiîlerde Said b. Muhammed el-Hadramî’nin kendi adıyla bilinen *el-Mukaddime’*si örnek olarak verilebilir.

[260] İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. II, s. 344-345; Venşerîsî, Ahmed b. Yahyâ, *el-Mi‘yâru’l-mu‘rib ve’l-câmiu‘l-muğrib an fetâvâ ehl-i İfrikiyye ve’l-Endelüs ve’l-Mağrib*, Beyrut: Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 1401/1981, c. II, s. 479.

kitaplara ilgi duymaması olarak açıklar.[261] Nesefî de daha önce kaleme aldığı *el-Vâfî* isimli eserinden özetlediği meşhur muhtasarı *Kenzü'd-dekâik*'i yazma gerekçesini aynı nedene dayandırır.[262]

7. *Metni Tekrarlardan Arındırma*

İhtisarın mahiyeti üzerinde dururken değindiğimiz gibi, bir metni tekrarlardan arındırma ihtisarın temel unsurlarından birini teşkil etmekte hemen her muhtasar metni tekrarlardan arındırma gayesini taşımaktadır. Gazzâlî'nin el-*Vecîz*'ini özetleyen Şâfiî fakih Tâceddîn el-Mevsılî'nin *et-Ta'cîz fî ihtisâri'l-Vecîz* adlı eserinde olduğu gibi bazı ihtisarlar doğrudan bu amaçla yapılmıştır.[263]

B. Siyasi Nedenler

Siyâsi iradenin muhtasar telifindeki etkisi bazen doğrudan, bazen dolaylı olmuştur. Özellikle eğitimde ve yargıda belli mezheplerin tercih edilmesi, müderrislerin ve kadıların yöneticilerin benimsediği mezhep ulemasından seçilmesi, muhtasar telifinin yaygınlaşma nedenlerinden biridir. Yöneticilerin mezheplere ve onun eserlerine karşı takındıkları olumlu veya olumsuz tavır muhtasar telifini de etkilemiştir.

Kaynaklarda Fas'ta hüküm süren Muvahhidîler (1130-1269) zamanında Mâlikî eserlerine karşı olumsuz bir tavırdan bahsedilir. Muvahhidîler Devleti'nin kurucusu, aynı zamanda dini bir lider olan İbn Tûmert'in (ö. 524/1130) görüşlerini kendilerine ilke edinen Muvahhidîler, onun Kur'an ve sünnete dönüş çağrısına uyarak dînî hükümlerin doğrudan bu iki kaynaktan çıkarılması yönünde bir hareket başlatmışlar; ulemanın ve halkın Mâlikî fıkıh kitaplarına dayandıklarını, bunların dışına çıkmadıklarını görünce, bu kitapları okumayı yasaklamışlar ve ele geçen bütün kitapların yaktırılması yönünde fermanlar yayınlamışlardır. Bu projeyi oldukça şiddetli bir şekilde uygulamaya koyan III. hükümdar Ya'kûb el-Mensûr (ö. 595/1199) döneminde Mâlikî fıkhının inkıtâya uğradığı, kitaplarının yakıldığı, insanların hadis kitaplarını ezberlemeye yöneldiği

[261] İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed, *et-Tahrîr* (*Teysîrü't-Tahrîr* ile birlikte), y.y.: Mustafa el-bâbî el-Halebî, h. 1350, c. I, s. 6-7.
[262] Nesefî, *Kenz*, c. I, s. 42-43.
[263] Tâceddîn Mevsılî, *et-Ta'cîz*, s. 49-52.

rivayet edilir.[264] Ancak Mâlikîliği Fas'tan tamemen çıkarmayı hedef edinen bu hareket başarıya ulaşamamıştır. Muvahhidîler'i yıkan Merînîler (1196-1465), Mâlikîler'e karşı olan bu baskıyı sona erdirmiş; bunun sonucunda muhtasar telifinin oldukça arttığı bu dönemde, öğrenciler özet kitapları ezberlemeye teşvik edilmiştir.[265] Bu durum Merînîlerden sonraki hânedân Sa'dîler döneminde de (1511-1659) devam etmiştir.[266] Sa'dîler'den sonra yönetimi ele geçiren Alevî Devleti (1631-1956) hükümdarları içerisinde Sultan Muhammed b. Abdullah'ın (ö. 1790) muhtasar karşıtı tavrından bahsedilir. Sultan Muhammed fetva verirken muhtasarlara güvenilmemesi yönünde bir ferman yayınlamış, dînî hükümleri öğrenmek için insanları öncekilerin yazmış oldukları eserleri okumaya teşvik etmiştir. Kadı ve müftülere, yargıda ve fetvada Halil b. İshak'ın *Muhtasar*'ının eski şerhlerine, bunlar içerisinden de özellikle Behram b. Abdullah (ö. 805/1402) ve Muhammed b. Abdullah el-Hureşî'nin (ö. 1101/1689) şerhlerine itibar etmelerini, sonradan yapılan şerhlere itibar etmemelerini emretmiştir. Öğrencilerin muhtasarlar üzerinden fıkıh öğrenmesine karşı çıkmış, Halîl b. İshak, İbn Arafe (ö. 803/1401) gibi alimlerin muhtasarlarının okunmasına izin vermemiştir. İnsanları İbn Rüşd el-Cedd'in (ö. 520/1126) *el-Beyân ve't-tahsîl* ve *Muḳaddimâtü'l-mümehhidât*, İbn Şâs'ın (ö. 616/1219) *Ikdu'l-Cevâhir*, Kayravânî'nin *en-Nevâdir ve'z-Ziyâdât* ve *er-Risâle* gibi eserleri okumaya teşvik etmiş, kendisi bizatihi Mâlikî fıkhıyla ilgili geniş bir eserin yazılmasına öncülük etmiştir. Oğlu Süleymân, sultan olduğunda babasının döneminde özellikle Halil'in *Muhtasar*'ına karşı olan olumsuz tavra son vermiştir. [267]

Siyasi iradenin muhtasar telifiyle ilgili somut bilgilerden birini Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) verir. Onun aktardığına göre Abbâsî halifesi Kâdirbillâh (ö. 422/1031), kendi döneminde dört mezhebin ileri gelen alimlerinden mezhepleriyle ilgili birer muhtasar yazmalarını istemiş; bunun üzerine Şâfiî fakih Mâverdî *el-İkna'* adlı eserini, Hanefî fakih Kudûrî *Muhtasar* olarak bilinen meşhur eserini, Mâlikî fakih Abdülvehhâb b. Muhammed b. Nasr el-Kâdî (ö. 422/1030) kendi mezhebiyle ilgili bir muhtasar kaleme almıştır. Hamevî, Mâlikî fakihe ait eserin adını zikretmediği gibi

[264] Krş. Kennûn, Abdullah, *en-Nübûğu'l-Mağribî fi'l-edebi'l-Arabî,* y.y., ts., c. I, s. 118-119; Özdemir, Mehmet, "Muvahhidler" *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, s. 411.

[265] Krş. Kennûn, *en-Nübûğ*, c. I, s. 240; Cîdî, *Muhâdarât*, s. 136.

[266] Kennûn, *en-Nübûğ,* c. I, s. 239-240.

[267] Krş. Nâsırî, Ahmed b. Halid, *el-İstiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-aksâ*, Tahkîk: Cafer en-Nâsırî, Muhammed en-Nâsırî, ed-Dâru'l-beydâ: Dâru'l-kitâb, 1418/1997, c. VII, s. 67; Kennûn, *en-Nübûğ*, c. I, s. 276-277.

Hanbelîlerden de bir kişinin muhtasar bir eser hazırladığını ancak kim olduğunun bilinmediğini söyler. Halife'nin, Mâverdî'nin eserini beğendiğini belirtir. Ancak niçin böyle bir talepte bulunduğu konusunda herhangi bir bilgi vermez.[268] Kâdirbillâh, Şiî düşünceye karşı Sünnîliği hâkim kılmak için gayret gösteren, Büveyhîler'in devletteki siyâsî gücünü kıran halife olarak bilinmektedir.[269] Muhtemelen onun bu talebi de böyle bir amaca matuf olmalıdır.[270] Bu amacı gerçekleştirmek için eğitimde kullanılabilecek en pratik eserlerin muhtasarlar olması nedeniyle Halife, mebsût değil de muhtasar eser talebinde bulunmuş olmalıdır.

Bu bilgiler siyasetin muhtasar telifindeki etkisinin, daha çok devletin belirli bir mezhebi veya mezhepleri benimseme ve desteklemesiyle ilgili olduğunu göstermektedir. Nitekim devlet tarafından himaye edilen mezheplerin, bulundukları coğrafyada varlıklarını sürdürdükleri, güçlü müesseseler kurdukları ve buna paralel olarak oldukça zengin bir literatür oluşturdukları bilinen bir gerçektir.

C. Pratik Nedenler

Muhtasar telifindeki etki düzeyi hakkında kesin bir şey söylemek kolay olmamakla birlikte kaynaklarda taşıma ve istinsah zorluğu gibi pratik nedenler de ihtisar gerekçesi olarak zikredilir. Kitapların elle çoğaltıldığı, bugüne göre daha kalın kağıtların kullanıldığı, dolayısıyla kitapların çok daha hacimli ve maliyetli olduğu dönemlerde kolayca istinsah edilebilir ve taşınabilir eserlere ihtiyaç duyulmuş, bu amaçla ihtisarlar yapılmıştır. Şeybânî'nin kitaplarını ihtisar eden Muhammed el-Mervezî'nin (ö. 334/945) gerekçe olarak taşıma ve istinsah zoruluğunu da dile getirmesi; Gazzâlî'nin yapmış olduğu yolculuklarda taşıma zorluğu çektiği için *İhyâ*'sını ihtisar ettiğini söylemesi zikredilen gerekçelerin ihtisarda etkili olduğunu göstermektedir.[271]

Bahsi geçen nedenler dışında sosyo-kültürel ortamın da muhtasar telifinde etkisi olduğu söylenebilir. Ancak biz bununla ilgili herhangi bir örnek tespit edemedik.

---

[268] Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, Tahkîk: İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993, c. V, s. 1956.
[269] Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâdir-Billâh, *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, s. 127-128.
[270] Kallek, Cengiz, "Kudûrî", *DİA*, c. XXVI, İstanbul, 2002, s. 321.
[271] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 24; Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, *Muhtasaru Kitâbi İhyâi ulûmi'd-dîn*, Tahkîk: Âmir en-Neccâr, Kahire: el-Heyetü'l-Mısrıyyeti'l-âmme, 2008, s. 2.

V. MUHTASARLARA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

İslamî literatürde yer alan yazın türleri içerisinde en fazla eleştiriye maruz kalanlardan biri muhtasarlardır. Literatürün bu etkin yazın türünün yaygınlaşıp, eğitime ve yargıya hâkim olması; şerh, haşiye gibi çeşitli çalışmalara konu olması beraberinde birtakım eleştirileri de getirmiştir. Muhtasarlara iki tür eleştiri olmuştur: Biri şerhedilen herhangi bir muhtasarın kendisine, diğeri ise genel olarak muhtasar telifine yönelik eleştirilerdir.

A. Muhtasar Eserin Kendisine Yönelik Eleştiriler

Muhtasarlar, üzerine yapılan şerh, haşiye tarzı çalışmalarda metinler sadece açıklanmakla kalmamış; aynı zamanda üslup, tertip ve içerik olarak eleştiriye de tabi tutulmuştur. Muhtasar telifine değil, ortaya konan metnin kendisine yöneltilen bu eleştirileri genel olarak şu başlıklar altında özetleyebiliriz:

a) Bilgi veya istinsah hatalarının olması, şarihin veya muhtasırın bunları tashih etmesi;[272]

b) Cümlelerin yanlış anlaşılmaya mahal verecek şekilde kurgulanması veya gereksiz tekrarların olması, şârihin buna dikkat çekerek cümlenin nasıl olması gerektiğini belirtmesi;[273]

c) Eksik bilgi verilmesi veya tanımın eksik yapılması, şârihin eksik olan kısmı tamamlaması veya eksik olduğunu düşündüğü kavramı yeniden tanımlaması;[274]

d) Muhtasarda aktarılan meselenin mezhebin güçlü görüşüne (zâhirü'r-rivâye), tercih edilen ve fetvaya asıl olan görüşlere aykırı olması, şârihin mezhebin temel görüşünü ve tercih edilen görüşü belirtmesi;[275]

---

[272] Örnekler için bkz. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. VI, s. 370-371; İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed, *Fethu'l-kadîr*, y.y.: Şeriketü mektebei ve matbaayı Mustafa el-Bâbî, 1389/1970, c. II, s. 484.

[273] Örnekler için bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, c. II, s. 466; c. IX, s. 80, 92-93; Bâbertî, Ekmeleddîn Muhammed, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (*Fethu'l-kadîr*'le birlikte), Ta'lîk: Abdürrezzak Gâlip el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003, c. II, s. 468; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. I, s. 270.

[274] Örnekler için bkz. Kadızâde, Şemseddîn Ahmed, *Netâicü'l-efkâr fî keşfi'r-rumûzi ve'l-esrâr* (*Fethu'l-kadîr*'le birlikte), y.y.: Şeriketü mektebei ve matbaayı Mustafa el-Bâbî, 1389/1970, c. IX, s. 277; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. V, s. 86.

[275] İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. VI, s. 479.

e) Meselelerin ilgisiz bahiste işlenmesi, şârihin hangi bahiste işlenmesi gerektiğiyle ilgili kendi görüşlerini ifade etmesi.[276]

Muhtasara yöneltilen bütün bu eleştirilerde, aslında şârihler belirli bir metin üzerinden kendi düşüncelerini ve değerlendirmelerini dile getirmektedirler. Yapılan bu değerlendirmeler, metnin eksiklerine işaret etmekte, sonrakilere yön vermekte, aynı zamanda metnin arka planına ve nasıl okunması gerektiği hususunda okuyucuya ışık tutmaktadır.

B. Muhtasar Eser Telifine Yönelik Eleştiriler

Muhtasara yönelik asıl eleştiriler, doğrudan bu telif türünün kendisine olmuştur. Şârihlerin metni tashih için yapmış olduğu eleştiriler, muhtasarı değersiz kılan değil aksine eksiklerini giderici mahiyette iken, muhtasar telifini hedef alan eleştiriler genelde onu ilmî gerileme sonucu ortaya çıkan, faydasız ve gereksiz bir yazın türü olarak nitelemektedir. Bu noktada muhtasara hem geçmişte hem de günümüzde eleştiriler olmuştur. Bu eleştirileri şöyle sıralayabiliriz:

1. *Muhtasarların Anlaşılması Zor Metinler Olması*

Aslında fıkhın temel meselelerini daha kısa zamanda okuyabilme, derli toplu bilgi sunma düşüncesi olumlu olmakla birlikte muhtasarların zamanla kısa ve anlaşılamaz bir üsluba bürünmesi, eğitimin, fetvanın ve yargının temel kitapları haline gelmesi bu telif türüne çeşitli eleştirilerin yöneltilmesine sebep olmuştur. Muhtasarlara yapılan eleştiriler büyük oranda ihtisardan kaynaklı problemlerle ilgilidir. Bunların başında da bu eserlerin ezbere dayalı, anlaşılması zor metinler olması ve çok yaygın bir şekilde ders kitabı olarak kullanılması gelir. Geçmişte de günümüzde de en fazla tenkit konusu olan bu hususta tarihçi İbn Haldûn'un söyledikleri eleştirenlerin genel bakış açısını yansıtır mahiyettedir:

> "İhtisar, öğrenimi ifsat ve ilim tahsilini bozmaktan başka bir şey değildir. Çünkü muhtasarlarda bir ilimle ilgili en son öğretilmesi gereken şeyler, anlayabilecek düzeyde olmadıkları halde ilme yeni başlayanlara okutularak kafaları karıştırılmaktadır. İleride değinileceği gibi bu kötü bir eğitim yöntemidir. Ayrıca yoğun anlamlı olması ve bu anlamlar içerisinden meseleleri

[276] İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. VIII, s. 108.

istihraç etme zorluğu nedeniyle anlaşılması zor kısa lafızları anlamak için öğrencinin büyük çaba harcaması gerekir. Çünkü birçok meseleyi içerebilmesi amacıyla ihtisar edilen lafızlar, anlamı kapalı zor lafızlardır. Bunları anlamak için öğrenci çok vakit harcar. Ayrıca -eğer öğrencinin ömrü vefa ederse- bu muhtasarlar üzerinden yapılan eğitimin tamamlanması sonucunda elde edilen ilmî yetkinlik, meseleleri detaylı ele alan kitaplardan elde edilen yetkinliğe göre eksiktir. Çünkü konuları detaylı ele alan kitaplarda tam yetkinlik elde edebilmek için faydalı birçok tekrar ve atıflar vardır. Muhtasarlarda olduğu gibi tekrarın eksik olduğu yerde ilmî yetkinlik de eksik olur. Muhtasarlarda öğrencilere konuları kolay ezberletmeyi hedeflediler; öğrencileri zora koşup, onlara faydalı olan ilmî yetkinliği elde etmenin önünü kestiler.[277]

2. *İhtisar Edilen Kitaplardaki Bilgilerin veya Konunun Doğru Aktarılamaması*

Özetlenen kitabın içeriğini muhafaza etme veya kısa bir metin içerisine birçok meseleyi derç edebilme çabalarının ortaya çıkardığı bu problem muhtasarlara şüpheyle yaklaşılmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı birçok fakih, asıl kitaplar varken meseleleri doğru anlayıp anlamadığı şüpheli olan, kısa bir üsluba sahip olması nedeniyle farklı ve yanlış anlamalara müsait bu metinlerin okunmasına, bunlara dayanarak fetva verilmesine karşı çıkmışlardır. Özellikle bu telif türünün çok fazla yaygınlaşması ve kime ait olduğu bilinmeyen birçok muhtasarın kaleme alınması, kısa bir metin kaleme alabilme kaygısının beraberinde getirdiği rivayet usulünün terkedilmesi, bunun sonucunda kime ait olduğu ve kim tarafından rivayet edildiği bilinmeyen görüşlerin mezhebe nispet edilerek aktarılması bu şüpheyi ve muhtasarlara olan tepkiyi daha da artırmıştır. Bu kaygılardan dolayı birçok fakih, ihtisarı ilmi tahrif ve ifsat etme olarak görmüştür.[278]

3. *İhtisar Edilen Kitabın/Kitapların Özgün Yapısının Bozulması*

Bazı müellifler, kitabın özgün yapısı bozulur, derlediği birçok bilgi zayi olur, anlatmak istediği tam ve doğru anlatılamaz endişesiyle kendilerine yapılan ihtisar tekliflerini ve kitaplarının başkaları tarafından ihtisar edilmesini kabul etmemişlerdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* isimli eserinin önsözünde bu gerekçeyle

[277] İbn Haldûn, *Mukaddime*, c. II, s. 346; Muhtasarların eğitim için ideal bir kitap olmadıklarıyla ilgili benzer eleştiriler için bkz. Hacvî, *el-Fikru's-sâmî,* c. IV, s. 223-224.

[278] Krş. Venşerîsî, *el-Mi'yâr,* c. II, s. 479-480, c. XI, s. 142; Cîdî, *Muhâdarât,* s. 134-135.

öğrencilerden gelen ihtisar talebini reddettiğini, böyle bir talebin himmet eksikliğinden kaynaklandığını söyler. İhtisarı, asıl kitabın özgünlüğünü tahrif olarak gören Hamevî, Câhız'ın da aynı gerekçeyle ihtisara karşı çıktığını, kitabını ihtisar eden bir kişiye; "*Yazar ressam gibidir. Ben eserimde bir resim çizmiştim, onun iki gözü vardı şaşı ettin, Allah da senin gözlerini kör etsin. Kulakları vardı sağır ettin, Allah da senin kulaklarını sağır etsin. Elleri vardı kestin, Allah da senin ellerini kessin.*" dediğini ve adamın Câhız'dan özür dileğini aktarır.[279]

4. *Muhtasarların Taklid Mahsulü Eserler Olması*

Bahsi geçen eleştirilerden farklı olarak günümüz ilim adamlarının muhtasar eleştirisi daha çok ictihad-taklid eksenlidir. Fıkıh tarihi içerisinde icra edilen ilmî faaliyetleri temelde ictihad-taklid açısından ayrıma tabi tutan bu anlayış, ilk dönem fıkıh faaliyetlerini ve eserlerini yüceltirken, sonrasını taklid dönemi olarak nitelemekte ve bu dönemin en etkin telif türü olan muhtasarları ilmî gerilemenin ve akli durgunluğun sembolü olarak görmektedir. Buna göre ictihadın canlı olduğu ilk dönemlerde herhangi bir kişinin görüşleri taklid edilmiyor, karşılaşılan problemlere âyet ve hadislerden çözümler getiriliyordu; ancak daha sonra ictihadın yerini taklid aldı, naslardan hüküm çıkarma yerine belli fakihlerin görüşleri taklid edilmeye başlandı. Taklidin iyice yerleştiği dönemlerde ise yeni bir şey üretmek yerine bilmece tarzında muhtasarlar kaleme alındı, bu da beraberinde diğer bir taklid ürünü olan şerh ve haşiyeleri getirdi.[280]

C. Eleştirilerin Değerlendirilmesi

İhtisardan kaynaklı problemler ve muhtasarın olumsuz tarafları üzerinden yapılan bütün bu eleştirilerin kendi içerisinde haklılık payı olmakla birlikte bu telif türünün tarihî rolünü, ilme yaptığı katkıları ve kendisine duyulan ihtiyaçları göz ardı etmemek gerekir. Muhtemelen pekçok alimin bu tür eserler kaleme almasının ve muhtasarın çok fazla yaygınlaşıp ilgi görmesinin nedeni bu olsa gerektir. Muhtasarların

---

[279] Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru sâdır, 1397/1977, c. I, s. 13-14.

[280] Krş. Hacvî, *el-Fikru's-Sâmî*, c. III, s. 96, 154; c. IV, s. 2; Hudarî, Muhammed, *Târîhu't-teşrîi'l-İslâmî*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1414/1994, s. 226; Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Medhalü'l-fıkhıyyü'l-âmm*, Dımeşk: Dâru'l- kalem, 1425/2004, c. I, s. 211-213; Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: Nesil Yayınları, ts., s. 273. Muhtasarları ictihad-taklit bakış açısıyla değerlendirenlere yapılan bir eleştiri için bkz. Kaya, "Halîl'in Muhtasar'ı Çerçevesinden Fıkıh Muhtasarını Yeniden Düşünmek", s. 73-74.

ders kitabı olarak okutulması veya bazılarının anlaşılamayacak ölçüde kısa olması eleştirilebilir. Nitekim İbn Haldûn, ezberden ziyade konuların anlaşılmasını önceliğini için kendi dönemindeki eğitim anlayışını ve onun temel kitapları olan muhtasarları eleştirmektedir.[281] Ancak yöntem olarak önce temel meseleleri ezberletmeyi, sonra anlaşılır kılmayı benimseyen eğitim anlayışı da -eleştiriye açık olmakla birlikte- kendi içerisinde tutarsız değildir. İslam tarihinde eğitim genelde -İbn Haldûn'un eleştirdiği- bu son anlayış üzerinden yürütülmüştür. Medreselerde önce muhtasarlar, sonra mütevessıt düzeyde eserler okunur; son olarak mebsut eserlerle kişi uzmanlaşır, konuları çok daha iyi ve detaylı öğrenir. Kaldı ki muhtasarlar sadece ilme yeni başlayanlara değil, herkese farklı hitap eden metinlerdir. Bazı muhtasar müelliflerinin, *"Bu kitabı ilme yeni başlayanların (mübtedîlerin) ezberlemesi, ilimde ilerlemiş olanlara (müntehîlere) temel meseleleri hatırlatması için kaleme aldım."*[282] şeklindeki sözleri muhtasardan kimin nasıl istifade edebileceğini ve niçin kaleme alındığını açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca temel meseleleri bir araya getirmesi, zamanın diliyle yeniden ifade etmesi yönüyle muhtasarların bilgilerin kolayca öğrenilmesi ve hatırda tutulması noktasında önemli katkıları vardır. Muhtasarı eleştirenler onun bu tür olumlu yönlerini kabul etmekle birlikte eğitimin bu kitaplar üzerinden yürütülmesini doğru bulmamışlardır.[283]

Muhtasarlar, bilgilerin yanlış ve eksik özetlenmesi veya metni yanlış okumadan kaynaklı problemleri, üslubu nedeniyle yanlış anlaşılmaya müsait ibareleri ihtiva edebilir.[284] Nitekim şârihlerin metni açıklama ihtiyacı hissetmesi ve yukarıda bahsettiğimiz noktalarda metni tashih etmesi bu durumun varlığını teyit etmektedir. Ancak her mezhepte belli muhtasarların öne çıkması ve ilgi görmesi, bazılarının en güvenilir temel kaynaklar içerisinde yer alması, üzerine yapılan şerh, haşiye çalışmalarıyla birçok kez gözden geçirilişi bunların genel olarak mezhebi okumada başarılı olduklarını göstermektedir. İster şerh, isterse ihtisar tarzında olsun metinlerin

[281] İbn Haldûn'un eleştirileri ve eğitim anlayışı için bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime,* c. II, s. 346-350.

[282] Kelvezânî, Mahmûd b. Hasan, *el-Hidâye fî fürûi'l-fıkhı'l-Hanbelî*, Tahkîk: Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002, s. 7.

[283] Örneğin Hacvî, muhtasarların ilimde ilerlemiş olanlar için faydalı ancak ilme yeni başlayan ve orta düzey birikime sahip öğrenciler için yararlı olmadığını, fetva ve kazâ için uygun olduğunu ancak ders kitabı olarak okutulmaması gerektiğini söylemektedir. Bkz. Hacvî, *el-Fikru's-sâmî,* c. IV, s. 223-224.

[284] Bilginin eksik özetlenmesi ile ilgili bir örnek için bkz. Dönmez, İbrahim Kâfi, "Fıkıh Usulü Yazımında ve Öğretiminde Yanlış Bir Ezber ve Düşündürdükleri: Mefkud Örneği" *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 47, İstanbul 2022, s. 13-23, 54-55.

birbirini son derece sıkı kontrole tabi tuttuğu bir ortamda zayıf ve doğruluğu şüpheli eserlerin yer bulması oldukça zordur. Nitekim hem şerhedilen hem de ihtisar edilen eserler, takdire şayan, ilgi ve kabul gören eserlerdir.

İhtisarla birlikte pek çok değerli bilginin muhtasarda yer almadığı, bir anlamda kitabın kendine has yapısının bozulduğu bir vakıadır. Ancak -istisnaları muhtemel olsa da- muhtasarın, asıl kitabı değersizleştiren ve ona duyulan ihtiyacı ortadan kaldıran alternatif bir telif türü olmadığı; aksine bir eserin farklı bir açıdan okunup, ondan özgün bir eser çıkarma faaliyeti olduğu kanaatindeyiz. Bugün pek çok muhtasarın kıymetini kaybetmeden asıl kitapla birlikte elimizde oluşu da bunu göstermektedir. Metindeki zayıf bilgilerin ayıklanması, asıl kitapta yer alan birçok bilgi içerisinden sahih olanların tespit edilip bir kitapta toplanması, daha tertipli bir metin ortaya konulması, birbirinin benzeri meseleleri daha genel ifade yapısına büründürerek fıkhın küllî kaidelerine zemin hazırlanması, kavramlara ağırlık verilmesi ve onların tanımlanması, eksik görülen yerlerin tamamlanması muhtasarı asıl eserden farklı ve özgün kılan faaliyetlerden bazılarıdır.

Yakın dönemde İslam hukuk tarihiyle ilgili kaleme alınan eserlerin pek çoğundaki fıkıh tarihini ictihad-taklid ekseninde ele alan bakış açısının, bekledikleri anlamda bir yenilik üretmeyen muhtasarları eleştirmesi tabiidir. Çünkü muhtasarlar, ictihad mahsulü eserler değildir. Aksine başkalarına ait görüşleri derleyen ve özetleyen, bu yönüyle mezhebe ait ve anlamını da onun içerisinde kazanan eserlerdir. Müzenî ve Tahâvî'nin *Muhtasar*'larında olduğu gibi müellifinin görüş ve tercihlerini içerenleri bile temelde mezhep imamlarına ait görüşleri özetlemeyi amaç edinmişlerdir. Bu bir hakikat olmakla birlikte, fıkhın oluşum ve gelişim sürecini, fakihlerin bu süreçteki rollerini dikkate almadan yaklaşık XIV asırlık fıkhî faaliyetlerin tamamını, sadece nassı yorumlamaya dayalı ictihad-taklid anlayışıyla değerlendirmenin, mezhep imamlarından sonraki fakihlerin fıkha yaptığı katkıları, aynı zamanda fıkıh tarihini anlamada sağlıklı bir yaklaşım olmadığı söylenebilir.

İKİNCİ BÖLÜM
HANEFÎ MEZHEBİNDE GÖRÜŞLERİ İHTİSARA KONU EDİLEN FAKİHLER VE İHTİSARIN ANA KAYNAKLARI

I. İHTİSARIN FIKIH TARİHİNDEKİ SEYRİNE VE YERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Kesin çizgilerle birbirinden ayırma imkânı olmasa da tarihi serüveni içerisinde fıkhın; ortaya çıkışı, mesailinin tespit ve tedvini, ihtisarı ve şerhi olmak üzere birbirini takip eden üç önemli aşamadan geçtiği söylenebilir, ihtisar bunlar içerisinde üçüncü sıraya konumlandırılabilir. Mesele, fıkıh tarihinin bir parçasını oluşturan Hanefî mezhebi özelinde ele aldığında da benzer bir tasnife gidilebilir.

Ana kaynakları itibariyle fıkhın ortaya çıkışı Hz. Peygamber dönemiyle başlamıştır. Vahiy dönemi olarak nitelendirdiğimiz, Kur'ân ve Hz. Peygamber'in sünnetiyle belirlenen bu dönemin tüm düzenleme ve uygulamaları, sonraki hukuki faaliyetlerin temel meşruiyet kaynağını oluşturmuştur. Hz. Peygamber'den sonra müslümanlar herhangi bir problemle karşılaştıklarında, çözümü öncelikle Kur'an ve sünnette aramışlar, bunlarda bir çözümün bulunmadığı durumlarda kendi re'yleriyle meseleleri çözüme kavuşturmaya çalışmışlardır. Sahâbe ve tâbiûn (Hülefâ-i Râşidîn ve Emevîler) döneminde, Hicaz'ın dışına çıkıp Mâverâünnehir'den Kuzey Afrika ve Endülüs'e kadar geniş bir çoğrafyaya yayılan, farklı millet ve kültürlerle karşılaşan müslümanlar oldukça zengin bir hukuk birikimi ortaya koymuşlardır. Bu birikim, fıkhın bir sonraki aşamasının zeminini oluşturmuştur.

Hz. Peygamber'den tâbiûna, yüz yılı aşkın bir sürede daha çok Kûfe merkezli oluşan birikimin İslam tarihinde ilk defa Ebû Hanîfe tarafından fıkhî meseleler formatına dönüştürülerek tespit edilmesi, sonrasında onun öğrencilerinin bu meseleleri geliştirerek kayda alması, fıkıh tarihinde tedvin dönemi olarak nitelendireceğimiz yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Ebû Hanîfe halkasındaki fakihlerin kendi fıkıh müktesebatlarını kaleme almalarıyla başlayan bu süreç, diğer fıkıh çevrelerine emsal teşkil etmiştir. Başta Şeybânî olmak üzere Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden onların fıkhını öğrenen İmam Mâlik'in öğrencileri ve İmam Şâfiî, Hanefî fıkıh halkasının mesele eksenli fıkıh anlayışlarının ürünü olan eserlerini örnek alarak aynı kapsamda kendi fıkıh eserlerini kaleme almışlardır.[285] Irak fıkhının merkezi Bağdat'ta doğup

[285] Desûkî, Muhammed es-Seyyid, "Tedvînü'l-fıkhi'l-Hanefî ve eseruhû fî tedvîni'l-fıkhi'l-mezâhib", *Mecelletü külliyyeti'ş-şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, c. 20, S. 20, Katar 2002, s. 303-309.

yetişen Şâfiî'nin öğrencisi Ahmed b. Hanbel'in de kendi görüşlerini muhtevi bir eser kaleme almış olmasa bile belirtilen dönemde ve coğrafyada bu birikimden uzak kalmış olması ihtimal dışıdır. Görüşleri *Mesâil* adıyla öğrencileri tarafından kayda alınmıştır. Öğrencilerinin öğrencisi Ebû Bekr el-Hallâl (ö. 311/923) onun fıkhını derleyip konularına göre tasnif ederek mezhebin en kapsamlı ilk kitabını kaleme almıştır.[286] Ahmed b. Hanbel'in fıkhın hemen her konusunda görüşlerinin olması, yaşadığı dönemde fıkhın mevcut mesailinden haberdar olduğunu göstermektedir.

Ebû Hanîfe halkasının ortaya koyduğu metinler, fıkıhta muhataplarına kapsamlı hukuki çözümler sunmaları itibariyle dönemine göre ileri bir düzeyi temsil etmektedir. Mesele eksenli fıkıh, Mâlik'in ve öğrencisi Şâfiî'nin usulü olmamakla birlikte Irak'ta Hanefî halkanın fıkhıyla tanıştıktan sonra Mâlik'in öğrencilerinin ve Şâfiî'nin eserlerini bu usule göre kaleme almaları, fıkıhta gelinen düzeyi yakalama çabası olarak görülebilir. Şâfiî'nin, "*İnsanlar fıkıhta Ebû Hanîfe'nin çocuklarıdır.*"[287] sözü de Hanefî halkanın fıkha yaptığı katkının ve bunun sonrakiler üzerindeki etkisinin bir ifadesi olmalıdır. Öte yandan Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in görüşleri üzerine bir mezhep inşa edilebilmiş olması da bu imamların ya doğrudan kendilerinin ya da onların usulünü takip eden öğrencilerinin, fıkhın her alanında dönemlerindeki ilmî düzeyi yakalayıp mevcut mesaile kapsamlı çözümler üretebilmiş olmaları ile ilgili olsa gerektir. Aynı durum ihtisar için de söz konusudur. Çünkü ihtisar, ihtisara konu edilebilecek kapsamlı bir müktesebatın varlığını gerekli kılmaktadır.

Mezheplerin fıkıh külliyatında kayda geçen birikim, daha çok olmuş veya olması muhtemel spesifik meselelere, imamların kendi ictihad usulü çerçevesinde getirdikleri çözümlerin, fıkhın genel üst başlıkları altında derlenmesinden ibarettir. Muhtelif meselelerden ve rivayetlerden müteşekkil olan bu tarihî birikim tam anlamıyla sistematik bir yapıya sahip değildir. Bundan dolayı tedvinden sonraki fıkhî faaliyetlerin ana eksenini, mevcut külliyâtta yer alan mesaili tutarlı ve sistematik bir yapıya kavuşturmaya çalışmak oluşturmuştur. Bunu yapabilmek; imamlardan aktarılan görüşlerin bütününü değerlendirmeyi, birbiriyle ilgili meseleleri bir araya getirmeyi,

[286] Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1423/2002, c. I, s. 218-219; Koca, Ferhat, "Hanbeli Mezhebi", DİA, c. XV, İstanbul, 1997, s. 526-527.

[287] Saymerî, *Ahbâr*, s. 26.

tasnif etmeyi, meselelerin ortak noktasını belirlemeyi gerekli kılmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi ihtisar, özü itibariyle tam da bu faaliyetleri ihtiva etmektedir. İhtisar ile fıkhın her bir bahsi kendi içinde sistematize edilmeye ve imamlardan aktarılan mesaildeki ana düşünce tespit edilmeye, şerhlerde de bunun arka planı açıklanmaya çalışılmıştır. Şerh mutlak anlamda muhtasara bağlı bir faaliyet değildir. Şerhlerin büyük oranda muhtasarlar üzerine yapılması, onların mahza anlaşılamaz metinler olmasından dolayı değil, şerhe konu edilebilecek sistematik bir bilginin muhtasarlarda ortaya konabilmiş ve muhtasarda ortaya konan ana düşünce üzerinden, bir fakih veya fıkıh çevresine ait müktesebatın bütünü hakkında yorumda bulunabilme imkânının sağlanmış olmasından dolayıdır. Fıkıh ihtisar edilmeseydi, bütünü izah edici mahiyette şerh edilemezdi. Çünkü ilk metinlere yapılacak herhangi bir şerh, ana düşünceyi ve bütünü izah etmekten ziyade daha çok mesele düzeyinde olabilirdi.

İmamlardan aktarılan mesailin özümsenmesi, varılan sonuçların; sıhhat, metin dili, kavram, muhteva ve sistematik olarak gelişip olgunlaşması; nihai olarak ana düşünceyi yansıtan metnin/metinlerin herkes tarafından kabul edilen standart bir hale dönüşmesi uzunca bir süreç içerisinde gerçekleşebilmiştir. Bundan dolayı fıkıh muhtasarını anlamak ve anlamlandırmak, esas itibariyle onun, mezhebin tarihî seyrindeki ve ihtisar süreci içerisindeki yerini anlamaya bağlıdır. Fıkhın, muhtelif rivayetlerden ve mesailden müteşekkil bir yapıdan çıkıp doktriner bir yapıya dönüşmesi de bu süreç içerisinde olmuştur. İhtisar bu açıdan, fıkıh ilminin tekâmül seyrinde, bir sonraki ileri ilmî adımı ifade etmektedir. Tedvinden hemen sonra bütün fıkıh çevrelerinin aynı faaliyete girişmeleri, fıkıhtaki yeni düzeyi yakalama çabası olarak değerlendirilebilir. Çünkü ihtisarla kendi müktesabatının temel meselelerini tespit ve sistematize edemeyip, şerhle bu meselelerin hangi esaslar üzerine inşa edildiği noktasında tutarlı ve yeterli bir izah ortaya koyamayan fıkıh çevrelerinin diğer fıkıh çevreleri karşısında varlık göstermeleri pek mümkün gözükmemektedir.

Fıkhın ihtisarı, her mezhebin kendi tarihi serüvenine göre gerçekleşmiştir. Mâlikî mezhebinin ilk muhtasarları, İmam Mâlik'in öğrencisi Abdullah b. Abdülhakem tarafından kaleme alınmıştır. Ancak Mâlikî fıkhının henüz tedvin edilmediği bir dönemde kaleme alınmaları sebebiyle bu muhtasarların mezhep fıkhını kuşatıcı

mahiyette olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Bu mahiyetteki ilk muhtasarlar, mezhep fıkhının tedvininden sonra kaleme alınmıştır. Başta Sahnûn'un *el-Müdevvene* adlı eseri olmak üzere mezhebin diğer temel eserleri (*Ümmehât*) üzerine birçok ihtisar çalışması yapılmıştır.[288] Şâfiî ve Hanbelî mezheplerindeki ihtisar faaliyetlerinde de benzer bir durum söz konusudur. İmam Şâfiî'nin kendi fıkhını kaleme almasından sonra mezhepteki ilk ihtisar çalışmaları onun ileri gelen iki öğrencisi Buveytî ve Müzenî tarafından yapılmıştır.[289] Hanbelîlerde Ebû Bekr el-Hallâl'ın Ahmed b. Hanbel'in fıkhını *el-Câmî* adlı eserinde derlemesinden sonra mezhebin en önemli ilk muhtasarı, bir sonraki nesilden Ebü'l-Kâsım Ömer b. Hüseyn el-Hırakî (ö. 334/946) tarafından kaleme alınmıştır.[290] Hanefî mezhebindeki ihtisar faaliyetleri de Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin mezhep fıkhını tedvin etmelerinden sonra başlamıştır.

II. HANEFÎ MEZHEBİNDE GÖRÜŞLERİ İHTİSARA KONU EDİLEN FAKİHLER: EBÛ HANÎFE VE ÖĞRENCİLERİ

Fıkıhta ihtisar, esas itibariyle mezhepte imam kabul edilen şahsiyetlerin görüşleri üzerine yürütülen bir faaliyettir. Hanefî mezhebinde, Ebû Hanîfe'nin öğrencileri etkili bir konuma sahiptir. Nitekim mezhebin teşekkülünde sadece Ebû Hanîfe'nin değil, öğrencilerinin görüşleri de dikkate alınmış; mezhep fıkhının ihtisarı onun ve öğrencilerinin görüşleri üzerine gerçekleştirilmiştir.

A. Mezhep İmamı: Ebû Hanîfe

Ebû Hanîfe, gerek ortaya koyduğu görüşlerin mezhepteki yeri ve yekûnu gerekse öğrencilerinin ilmî şahsiyeti üzerindeki etkisi itibariyle mezhebin mutlak imamıdır. Konumuz açısından onun bu otoritesi ve Hanefî mezhebine esas teşkil eden mesailin onun fıkıh meclisinde oluşturulmaya başlanmış olması önem arz etmektedir. Bazı talebelerinin Ebû Hanîfe'ye otuz yıl öğrencilik yaptığı yönündeki bilgilerden,[291] Hâmmâd'dan sonra onun ders halkasının başına geçen oğlu İsmail'in bu görevde çok

[288] Cîdî, *Muhâdarât*, s. 88; Muhammed İbrâhim, *Istılâhu'l-mezheb*, s. 225, 228, 231, 238, 246, 258, 277.
[289] Aybakan, *İmam Şâfiî*, s. 161, 166-167.
[290] Abdullah b. Abdulmuhsin, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, I, 221.
[291] Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Haydarâbâd: Matbaatü meclisi dâireti'l-meârifi'n-nizâmiyye, 1321, c. I, c. 200; Kîrânevî, Habib Ahmed, *Ebû Hanîfe ve ashâbuhû*, İ'dâd: Mektebetü'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-Arabî, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1989, s. 58.

kısa bir süre kaldığı; Ebû Hanîfe'nin, hocasının vefat tarihi olan hicrî 120 yılında, halkanın fetva ve tedris sorumluluğunu üstlendiği anlaşılmaktadır. Bu tarih, Hanefî fıkhının ortaya çıkışının bir başlangıcı olarak kabul edilebilir. Ebû Hanîfe'nin fıkıh müktesebatının arka planını Kûfe'nin fıkıh birikimi oluştursa ve fıkhî meselelerle ilgili onun şahsi görüşleri Hammâd'ın meclisinde öğrenci iken teşekkül etmeye başlasa da[292] Hanefî fıkhının ihtisarı açısından bunun böyle olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Hanefî fıkhına, dolayısıyla ihtisarına, Ebû Hanîfe'nin Hammâd'ın ders halkasına hoca olmasından sonra onun ve daha sonra öğrencilerinin fıkıh meclislerinde gündeme gelip müzakere edilen mesail esas teşkil etmektedir. Yine birçoğu geçmişe ait olsa bile bu mesail, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin onlarla ile ilgili şahsi kanaatlerini beyan etmesiyle mezhep fıkhına dahil edilmiştir.[293]

Hz. Peygamber'den Ebû Hanîfe'ye kadar bir asrı aşkın bir sürede geniş bir coğrafyaya yayılan, farklı kültürlerle iç içe yaşıyan, idari ve adli olarak belli bir düzeyde teşkilatlanan müslümanların sahip olduğu hukuk birikimi ve tecrübesi, azımsanamayacak bir ölçüye ulaşmıştır. Kırâat, kelam, nahiv gibi ilimler yanında fıkhın da kendine has meclislerde tedris edilmesi bu alanda ciddi bir birikimin oluştuğuna işaret etmektedir.[294] Bu birikimden bağımsız fıkıh yapılması ihtimal dışı bir durumdur.

---

[292] Ebû Hanîfe'nin, Hammâd'a on yıl öğrencilik yaptıktan sonra ayrı bir meclis kurma isteğine bakılırsa, otuzlu yaşlarda fıkıh konusunda kendisini yetkin gördüğü anlaşılıyor. Hocasının bir miras meselesiyle ilgili olarak Basra'ya gittiğinde yerine onu bırakması, iki aylık bu süre içerisinde cevabı daha önce verilmeyen altmış yeni mesele ile ilgili şahsî görüşünü beyan etmesi de onun kişisel görüşlerinin öğrenci iken teşekkül ettiğini gösteriyor. Yine derslerde hocasına muhalefet ettiği hocasının ona cevap vermekte zorlandığı anlatılır. Bu bilgiler için bkz. Mekkî, *Menâkıb*, c. I, s. 56, 114; Kerderî, Muhammed b. Muhammed, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, Haydarâbâd: Matbaatü meclisi dâireti'l-meârifi'n-nizâmiyye, h. 1321, c. I, s. 164-165.

[293] Bu konuda, Ebû Hanîfe ile hocası Hammâd arasındaki ilk ihtilaf olduğu söylenen teyemmümle ilgili bir mesele örnek olarak verilebilir. Anlatıldığına göre; bir gün hocasıyla beraber A'meş'i uğurlarken su bulamazlar; hocası vaktin başında teyemmüm alınabileceğini söylerken, Ebû Hanîfe, su bulunabilecekse vaktin sonuna kadar beklenilmesi gerektiğini, vaktin sonuna kadar su bulunamazsa o zaman teyemmüm alınabileceğini söyler ve kendi görüşüyle amel eder; vaktin sonunda da suyu bulur. Menâkıb kitaplarında anlatılan bu mesele Hanefî, fürû' kitaplarında da yer alır. Ancak konuyla ilgili tartışma mezhebin zâhiru'r-rivâye ve nâdiru'r-rivâye metinlerinde yer alan rivayetler üzerinden yapılır. Zâhiru'r-rivâye görüşe göre vaktin sonuna kadar beklemek mendup; nevâdir metinlerde yer alan görüşe göre vaciptir. Mezhepte mendup görüş tercih edilmiş, muhtasarlarda da bu görüş yer almıştır. Bu mesele hem Ebû Hanîfe'nin Hammâd'ın halkasında öğrenci iken görüşlerinin teşekkül etmeye başladığını, hem de halkaya hoca olduğunda bu kanaatinin devam ettiğini, zâhiru'r-rivâye ve nâdiru'r-rivâye metinlerinde yer alması halkada bu konunun gündeme geldiğini gösteriyor. Aktarılan anekdot ve bilgiler için krş. Kerderî, *Menakıp*, c. I, s. 164-165; Semerkandî, *Tuhfe*, c. I, s. 43; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 37; Mevsılî, *Muhtâr*, c. I, s. 85.

[294] Ebû Hanîfe'nin fıkıhtan önce kelamla iştigal etmesi; kaynaklarda fıkhı tercih ederken o dönemde nahiv, hadis, kıraat, kelam gibi diğer ilimleri kendi içerisinde bir değerlendirmeye tabi tutması, öğrencilerinin bir yandan onun derslerine devam ederken, diğer yandan başka halkalarda okutulan nahiv, hadis gibi dersleri takip etmesi ilimlerin

el-Asl'da birçok konuda öncekilerin görüş beyan ettiği mesaile atıfta bulunulup, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin aynı meselelerde kendi kanaatlerini ifade etmesi, geçmiş mesailin fıkıh meclislerinin gündeminde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.[295] Nitekim Ebû Hanîfe'nin meclisinde fıkıh tedrisi genel olarak, geçmiş mesaili öğrenme ve yeni bir mesele olduğunda onu müzakere edip çözüme kavuşturma olmak üzere iki ana eksende yürütülmekte; öğrenciler derslere devam ederken bir yandan mevcut çözümleri öğrenirken diğer yandan yeni bir mesele olduğunda onun nasıl çözüme kavuşturulacağını, dolayısıyla kendi halkasının usulünü öğrenmekte ve bu yolla fıkhî meleke kazanmaktaydı.[296]

Fıkıh tedrisinde onun meclisini diğerlerinden farklı kılan husus; sistematik olarak fıkıhla iştigal etmeleri ve bu iştigali sadece mevcut mesaille sınırlandırmamalarıdır. Nitekim ders usulünü anlatanlar, halkasında önce ortaya bir mesele atıldığını, bu meselenin öğrenciler tarafından serbestçe tartışıldığını, herkesin konuyla ilgili bildiklerini söylediğini, bir sonuca varıldığında ezberlendiğini,[297] bir başka rivayette kaydedildiğini[298] ve daha sonra diğer meseleye geçildiğini aktarırlar.

İlim tarihinde onu belki de önceki nesillerden ve kendi çağdaşlarından farklı kılan en esaslı özelliği, geçmişin uygulama ve rivayetlerini soru cevap yoluyla fıkhî mesele formatına dönüştüren, bunu sadece geçmiş veya mevcut mesaile hasretmeyip farazî, yani, vukûu muhtemel olaylara da teşmîl ederek fıkhın her konusunda kişilerin

---

belli bir ölçüde ayrışmaya başladığının işareti kabul edilebilir. Nitekim Hammâd'ın meclisi fıkıhla tanınan bir meclistir. Ebû Hanîfe de bunun için o meclise iştirak etmiştir. Bu bilgiler için bkz. Saymerî, *Ahbâr*, s. 19; Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 36; Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 138.

[295] Nehaî'ye yapılan atıflar için. Şeybânî, *el-Asl*, c. XII, s. 222-223.

[296] Geçmiş mesaili müzakere etme yanında ayrıca derslerde gerek öğrenciler tarafından ortaya atılan meseleler gerekse dışarıdan fetva alma amacıyla sorulan sorulara da cevap veriliyordu. Yine onun döneminde Kûfe kadısı olan İbn Ebû Leylâ'nın verdiği hükümleri ders halkasında tartışması, yaşadığı yerin güncel meselelerine uzak olmadığı ve bu meselelerin de meclisindeki müzakerelerin bir parçasını oluştuğunu gösteriyor. Bkz. Saymerî, *Ahbâr*, s. 37-38; Kerderî, *Menâkıb*, c. I, s. 50, 202-203; Köse, Saffet, "İbn Ebû Leylâ", *DİA*, c. IXX, İstanbul, 1999, s. 436. Fıkhî meseleleri çözüme kavuşturma usulüyle ilgili Şeybânî'nin öğrencisi Muhammed b. Şüca'ın, İmam Şâfiî'den aktardığı şu anekdot dikkat çekicidir: Bir gün Şâfiî, bir meselede konuştu; meseleyi ele alış tarzı hoşuna gitti. Şöyle dedi: "*Bu hocamız Muhammed'in meseleyi ele alış tarzıdır.*" Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 151; Ebû Hanîfe'den aktarılan bir anekdot için bkz. İbn Ebü'l-Avvâm, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, *Fezâil-u Ebî Hanîfe ve ahbâruhû ve menâkibuh*, Tahkîk: Latîfurrahmân el-Behrâicî, Mekke: el-Mektebetü'l-imdâdiyye, 1431/2010, s. 111-112.

[297] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 102.

[298] Kerderî, *Menâkıb*, c. I, s. 50.

amel edebileceği kapsamlı bir bilgi ortaya koyan ilk kişi olmasıdır.[299] Ebû Hanîfe bu yönüyle fıkhın müessis imamı olarak kabul edilebilir.[300] İlmin soru-cevaptan ibaret olduğu, meseleleri/soruları ilk ortaya koyanın ve bunlara cevap verenin Ebû Hanîfe olduğu şeklindeki tarihî kayıtlar bu tespiti desteklemektedir.[301]

İştigal alanını fıkhî meseleleri müzakere etme olarak belirleme, diğer bir ifadeyle rivayet eksenli değil mesele eksenli fıkıh yapma, her konuda hadis olmaması nedeniyle re'ye ve onun özel bir türü olan kıyasa başvurmayı zorunlu kılmaktadır ki bu aynı zamanda halkanın ehl-i re'y olarak nitelendirilmesinin sebeplerinden biridir. Ebû Hanîfe'nin, mesele eksenli fıkhı, geçmiş veya mevcut mesaile hasretmeyip, farazî meselelere de teşmîl etmesi, re'ye başvurma zorunluluğunu daha da artırmıştır.[302]

Farazî/takdîrî fıkıh; Ebû Hanîfe'nin fıkıh anlayışının, öğrenciliğinden beri var olan sorgulayıcı kişiliğinin ve halkasının en önemli hususiyetlerinden biri olan pür fıkıhla iştigalin sonucu olarak görülebilir. Öğrenciliği döneminde onun, derste bahsedilen meseleler üzerinde akıl yürüttüğünden; "şöyle olursa ne olur, böyle olursa ne olur" diye yeni meseleler türeterek hocası Hammâd'a sorular yönelttiğinden bahsedilir.[303] Bu özelliğini halkaya hoca olduktan sonra da devam ettirmiştir. O farazî fıkhı bir eğitim yöntemi olarak kullanmakta, fıkıh nosyonunun bu yolla kazanılabileceğini düşünmektedir.[304] Bundan dolayı mesele türetebilmeyi bir meziyet ve

---

[299] Âmir b. el-Furât'ın derslerine katılan Muhammed b. Yezîd'in, hocasıyla arasında geçen şu diyalog Ebû Hanîfe'nin yaptığı faaliyetin pratikteki karşılığını ortaya koyan rivayetlerden biridir: Hocası bir gün Muhammed'e; "*İmamın (Ebû Hanîfe'nin) kitaplarını oku*" dediğinde, o, "*Ben hadis okuyorum, onun kitaplarına bakmıyorum*" der. Bunun üzerine hocası şu cevabı verir: "*Ben yetmiş sene hadis okudum; ancak, onun kitaplarına baktıktan sonra istincânın nasıl en güzel şekilde yapılacağını öğrendim*." Bkz. Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 236-237.

[300] Fıkhın bağımsız bir ilim dalına dönüşmesinde Ebû Hanîfe'nin rolü ile ilgili tespit ve değerlendirmeleri için bkz. Hacak, Hasan, "Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkileri", *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, İstanbul, 18-19 Ocak 2014, s. 517-522.

[301] Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 137.

[302] İbn Cüreyc (ö. 150/767) ile Ebû Hanîfe arasında geçen şu diyalog hem Hanefî halkanın mesele eksenli fıkıh anlayışlarını hem de neden re'ye başvurduklarını açıklar mahiyettededir: İbn Cüreyc, Ebû Hanîfe'ye; "*Niçin re'yi terk edip de hadisle meşgul olmuyorsun?*" diye sorduğunda Ebû Hanîfe; "*Çünkü her konuda hadis yok.*" diye cevap verir. İbn Cüreyc; "*Her konuda hadis var*." dediğinde, Ebû Hanîfe, ona; "*Ne dersin, ihramlı birisi tilkinin dişini kırsa, ona ne gerekir?*" diye sorar. İbn Cüreyc; "*Diş, tilkinin dişinin (kıymetini) gerektirir.*" der ve Ebû Hanîfe'nin kendine kıyas yaptırdığının farkına vararak susar. Ebü'l-Leys, Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Kitâbu fetâva'n-nevâzil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr.: 2414, vr. 272ab.

[303] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 113.

[304] Katâde b. Diâme ile arasında geçtiği söylenen şu diyalog onun niçin farazî fıkıh yaptığını izah etmektedir: Anlatıldığına göre, Kûfe'ye gelen Katâde, çevresindekilere "*Kim bana haram ve helal ile ilgili bir şey sorarsa cevap vereceğim.*" der. Ebû Hanîfe ona; "*Bir kişi senelerce kayıp olsa, öldüğü haber verilse, hanımı da öldüğünü zannedip evlense, sonra ilk kocası gelse, kadın bir çocuk doğursa, ilk koca reddetse, diğeri ona ait olduğunu*

ilmî olgunluk işareti olarak görmektedir.[305] Halkada bir mesele müzakere edilirken ilgili muhtemel olaylar hakkında fikir yürütülmekte ve bu yolla boşluk görülen noktalar doldurulmaktadır. Muhammed eş-Şeybânî'nin *el-Asl*'ı bu hususta oldukça zengin örnekler ihtiva etmektedir.[306]

Ebû Hanîfe'nin gerek geçmişten derleyip tespit ettiği gerekse farazî fıkıh yoluyla ortaya koyduğu mesail, Hanefî fıkhının ilk mesailini oluşturmaktadır. Kaynaklarda bu mesaille ilgili 60.000, 83.000, 500.000 gibi birbirinden oldukça farklı rakamlar verilir.[307] Bu rakamların doğruluğu tartışılabilir. Ancak bu konuda kesin olan bir şey var ki o da Ebû Hanîfe'nin, üzerine bir mezhep inşa edilebilecek kadar geriye büyük bir fıkıh mirası bırakmış olmasıdır. Kendisinden sonra öğrencileri onun bu mirasına sahip çıkmışlar, şahsi görüşlerini de ekleyerek ileride adıyla anılacak mezhebin ana çerçevesini belirlemişlerdir. Ebû Hanîfe'nin birçok talebesi olmuştur. Sonraki başlık, bunlardan hangilerinin onun fıkıh mirasına sahip çıktığı ve görüşleriyle mezhepte etkili olduğunu ele almaktadır.

B. Ebû Hanîfe'nin Öğrencileri

Hammâd'dan sonra halkanın başına hoca olarak geçtiğinde Ebû Hanîfe'nin ilk öğrencileri, Ebû Bekr en-Nehşelî (ö. 166/782), Ebû Berde el-Utbî, Muhammed b. Câbir el-Hanefî (ö. 171/787) gibi birlikte fıkıh okuduğu kendi ders arkadaşları olmuştur. Daha

---

iddia etse, bu kişiler kadına kazif mi etmiş olur, yoksa çocuğu reddetmiş mi olur?" diye bir soru sorar. Sonra "*Eğer re'yiyle cevap verirse kesinlikle hata edecektir. Hadis rivayet ederse yalan söylemiş olacaktır.*" der. Katâde; "*Böyle bir mesele meydana gelmiş mi?*" diye sorduğunda, çevresindekiler hayır derler. "*O zaman olmayan bir şeyi niye soruyorsunuz.*" dediğinde Ebû Hanîfe ona şu cevabı verir: "*Alimler olaylar meydana gelmeden önce ona hazırlanmalı, onlardan sakınmalıdır. Olay meydana geldiğinde onu tanımalı, meseleyi nasıl ele alacağını ve nasıl çözüme kavuşturacağını bilmelidir.*" Bkz. Saymerî, *Ahbâr*, s. 35-36.

[305] Kaynaklarda aktarılan şu anekdot onun bu konudaki tavrına işaret eden rivayetlerden biridir: Ondört yaşında iken halkaya katılan İmam Muhammed, cesaret edip Ebû Hanîfe'ye bir soru sorar. Ebû Hanîfe ona; "*Bunu başkalarından mı duydun, yoksa sen mi türettin?*" diye sorduğunda, o; "*Kendim böyle bir mesele türettim.*" diye cevap verince; Ebû Hanîfe; "*Büyüklerin sorabileceği bir soru sordun. Derslerimizi takip etmeye ve halkaya katılmaya devam et.*" der. Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 154-155.

[306] Birkaç örnek için bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 20-21, 64-65. Züfer'in Ebû Hanîfe'ye öğrenci oluş sebebiyle ilgili anlatılan şu hikâye, farazî fıkhın nasıl yapıldığıyla ilgili tarihî kayıt niteliğindedir: Rivayete göre ilk önceleri hadisle iştigal eden Züfer'in katıldığı hadis halkasına bir gün bir soru sorulur. Cevap veremezler. Züfer, Ebû Hanîfe'ye gelip aynı meseleyi sorar. Ebû Hanîfe meseleyi cevaplar. Züfer, "*Delilin nedir?*", diye sorduğunda; Ebû Hanîfe, "*Şu hadisten dolayı ve şu cihetten kıyastan dolayı.*" diye delillerini söyler. Ancak Ebû Hanîfe, sadece sorulan meseleyle yetinmez, ondan hareketle iki mesele daha türetir; "*Eğer mesele şöyle olsaydı, cevabı şöyle şöyle olurdu.*" der, delillerini söyler. Sonra ona bir mesele daha ekler; onunda cevabını verir ve delillerini açıklar. Saymerî, *Ahbâr*, s. 112-113.

[307] Kerderî, *Menâkıb*, c. I, s. 144.

sonra Ebû Yûsuf, Esed b. Amr (ö. 190/806), Kasım b. Ma'n (ö. 175/791), Züfer b. Hüzeyl gibi ileri gelen öğrencileri onun halkasına katılmışlardır. Zamanla öğrencileri artmış; ders halkası Kûfe Mescidi'nin en fazla ilgi gören halkası haline gelmiştir.[308] Öğrenciler farklı tarihlerde, yaşlarda ve sürelerde halkaya katılmışlardır. Fıkıh tedrisine başladığı ilk yıllardan vefatına kadar derslerini takip edenler olduğu gibi, bir süre takip edip ayrılan veya hayatının son yıllarında derslerine katılıp daha sonra ilmini onun büyük öğrencilerinden ikmal edenler olmuştur.[309] Öğrencilerinin her biri aynı yetkinlikte değildir.[310] Yine her biri fıkıhla iştigalde onun yolunu takip etmemiştir. Bir kısmı daha çok hadisle iştigal etmiş, bir kısmı uzlete çekilerek zühd yolunu tercih etmiştir.[311] Bazıları sadece ondan duyduğu hadisleri rivayet etmiş; görüşlerini aktarmayı doğru bulmamıştır.[312] Buna mukabil usûl ve fürû'da onun fıkhını benimseyen, meclislerinde okutan, hüküm veya fetva verirken dikkate alan sayıca bir hayli öğrencisi olmuştur. Ancak bu öğrencilerin kahir ekseriyeti, daha çok bulundukları coğrafyada, yaşadıkları dönemde etkili olmuşlardır. Mezhepte etkili olanları birkaç kişiyle sınırlı kalmıştır. Biz burada özellikle Hanefî mezhebinin hangi öğrencilerin rivayet ve görüşleri etrafında şekillendiğine dikkat çekme sadedinde konu üzerinde duracak, -farklı açılardan taksim imkânı olsa ve hepsini kapsamına almasa da- Ebû Hanîfe'nin öğrencilerini, konumuz için uygun olduğunu düşündüğümüz; yaşadıkları dönemde ve bulundukları bölgede imam kabul edilenler, mezhepte imam kabul edilenler şeklinde ikili bir taksimle ele alacağız.

1. *Yaşadıkları Dönemde ve Bulundukları Bölgede İmam Kabul Edilenler*

Ebû Hanîfe'nin, yaklaşık otuz yıllık tedris hayatı boyunca Mekke, Medîne, Yemen, Şam, Mısır, Irak, Horasan, Mâverâünnehir gibi İslam coğrafyasının farklı bölgelerinden ilim tahsili için gelen yüzlerce talebesi olmuştur. Bunlar içerisinde en

---

[308] Saymerî, *Ahbâr*, s. 21-23.

[309] Kîrânevî, *Ebû Hanîfe*, s. 58; Mekkî, *Menâkıb*, I, 247,252, II, 57; Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 154-155.

[310] Oğlu Hammâd'ın kendisinden yaptığı bir rivayette ashabını şöyle tavsif etmiştir: "*Bizim ashabımız otuz altı kişidir. Bunlardan yirmi sekizi kadılık yapmaya, altısı fetva vermeye, -Ebû Yûsuf ve Züfer'i işaret ederek- ikisi de kadıları ve müftüleri eğitmeye ehildir*." Saymerî, *Ahbâr*, s. 158.

[311] Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin bazıları fıkıhta onun usulünü benimsemekle birlikte daha çok hadiste öne çıkmıştır. Mervli öğrencilerinden Abdullah b. Mübârek bu konuda örnek olarak verilebilir. Diğer bir öğrencisi Dâvûd et-Tâî'nin ise kendini ibadete verdiği, fetva vermekten ve nakletmekten özellikle uzak durduğu anlatılır Saymerî, *Ahbâr*, s. 121-122; Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. I, 123.

[312] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 285.

büyük yekûnü Kûfe, Bağdat, Basra, Vâsıt, Rey, Musul, Ehvâz, İsfehân, Kirman, Esterâbât, Hemedân, Nihâvend, Dâmegân, Taberistân, Cürcân, Nîsâbur, Serahs, Nesâ, Merv, Buhârâ, Sağâniyân, Tirmiz, Belh, Herat, Kuhistân, Havârizm gibi şehirlerden gelen Iraklı, Horasânlı ve Mâverâünnehirliler teşkil etmiştir.[313] Bu coğrafyalara onun fıkhını ilk taşıyanlar, ilim meclisleri kurup tedris edenler de kendi öğrencileri olmuştur. Birçoğu fetva ve kadılık vazifesi deruhte eden bu öğrencilerden bahsedilirken, bazen bulundukları şehirdeki ilmî konumlarına işaret etme amacıyla onlara imam nitelemesi yapılır. Mesela; Horasan bölgesinde, Herat'ta Abdullah b. Vâkit Ebü'r-Reca (ö. 160/776), Heyâc b. Bistam (ö. 177/793), Kinâne b. Cebele; Merv'de Nuh b. Ebû Meryem (ö. 173/789), Hâlid b. Sabîh, Sehl b. Müzâhim; Belh'te Mukâtil b. Hayyân (ö. h.150'li yıllar), İbrâhim b. Meymûn es-Sâiğ (ö. 131/748); Ebû Hamza es-Sükkerî (ö. 168/784), Ebû Mutî' el-Belhî (ö. 197/812), Mekkî b. İbrâhim (ö. 215/830); Mâverâünnehir bölgesinde, Semerkant'ta Ma'rûf b. Hasan, Ebû Mukâtil Hafs b. Silm; Buhârâ'da Muhammed b. Kâsım el-Esedî (ö. 207/822), Muhammed b. Fazl b. Atıyye (ö. 180/796), Îsâ Gancer (ö. 186/802); Tirmiz ve Sağâniyân'da Abdülaziz b. Hâlid es-Sağânî (ö. 190/805) bulundukları şehrin imamı olarak kabul edilen öğrencilerden bazılarıdır.

Heratlılardan Abdullah'ın Ebû Hanîfe'den fıkıh okuduğu, ondan çokça rivayetlerde bulunduğu;[314] Heyâc'ın oniki sene ona öğrencilik yaptığı;[315] Kinâne'nin ise onun fıkhını Herat'ta yaydığı söylenir.[316]

Mervlilerden Nuh b. Ebû Meryem, Ebû Hanîfe hayatta iken kadı olanlardandır. Merv'de hadis, şiir, nahiv ve fıkıh olmak üzere dört farklı ilim dalıyla ilgili meclisinin bulunduğu rivayet edilir. Bir rivayette fıkıh meclisine, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin öğretildiği meclis olarak yer verilir.[317] Horasan'ın övüncü olarak nitelenen Hâlid b. Sabîh; Merv'in fetva mercilerinden kabul edilmektedir. Orada kadılık yapmış, Ebû Hanîfe'nin fıkhını okutmuş ve onun görüşleriyle fetva vermiştir. Merv'de ehl-i hadise

[313] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 219- 244.
[314] Mekkî, *Menâkıb*, c. I, s. 249.
[315] Kerderi, *Menâkıb*, c. II, s. 114.
[316] Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 62-63.
[317] Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 110-111.

karşı Ebû Hanîfe'nin fıkıh düşüncesini savunmuştur.[318] Sehl b. Müzâhim ise Hâlid b. Sabîh'le birlikte Merv'de fetva ve tedris sorumluluğu üstlenenlerdendir. Adı, Ebû Hanîfe'nin ilmini Horasân'da yayan kişiler arasında zikredilir.[319]

Belhlilerden, Mukâtil b. Hayyân, tâbiûnu görmüş, onlardan rivayetlerde bulunmuş, daha sonra Ebû Hanîfe'nin halkasına katılmıştır. Fetva verirken; "*Bu Kûfeli Şeyh'in, (Ebû Hanîfe'nin) görüşüdür.*" diyerek fetva verdiği anlatılır.[320] İbrâhim es-Sâiğ ve Ebû Hamza es-Sükkerî, Belh imamlarının büyükleri olarak anılır. Her ikisi de Ebû Hanîfe'den hadis ve fıkıh rivayet etmiştir. İbrâhim'in, Ebû Hanîfe'ye sorması için arkadaşı Ebû Hamza'ya bin soru vermesi, fıkıh okuyup memleketine dönen Nuh b. Ebû Meryem ve benzeri birçok öğrenci gibi hocasıyla irtibatını koparmadığını, yazışarak onun görüşlerini öğrenmeye devam ettiğini göstermektedir.[321] Ebû Mutî, on altı sene Belh kadılığı yapmıştır. Belh'in en etkili imamlarındandır. Beldesinde birçok kişi onun yanında fıkıh tahsil etmiştir.[322]

Mâverâünnehirlilerden Ma'rûf b. Hasan, Ebû Mukâtil Hafs b. Silm, Muhammed b. Fazl b. Atıyye ve Îsâ Gancer, Ebû Hanîfe'nin fıkhını bu bölgeye taşıyıp yayan kişiler arasında sayılır. Muhammed b. Fazl, aynı zamanda Muhammed eş-Şeybânî'nin öğrencisi ve onun kitaplarını Mâverâünnehir'e taşıyan Ebû Hafs el-Kebîr'in hocasıdır.[323] Sağâniyânlı Abdülaziz ise hem kendi memleketinin hem de Tirmiz'in imamı olarak kabul edilir. Babasının vefatından sonra Tirmiz kadılığı yapmıştır. Ebû Hanîfe'nin yanında fıkıh tahsil ettiği, kitaplarını yazıp ona okuduktan sonra rivayet etmek için izin istediği, onun buna izin verdiği ve bu kitapları kendi memleketine taşıyıp yaydığı anlatılır.[324]

Örnek olarak verilen isimler ve şehirler artırılabilir. Özellikle Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin çoğunluk teşkil ettiği Horasan-Mâverâünnehir coğrafyasının neredeyse hemen her şehrinde fıkıhta imam kabul edilen bir veya birden fazla kişiye rastlamak

[318] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 107; Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 55-56; İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-mîzân*, İ'tinâ: Selman Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut: Mektebetü'l-matbûâti'l-İslamiyye, 1423/2006, c. III, s. 324-325.
[319] Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 55.
[320] Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 58-59.
[321] Kerderî, *Menâkıb*, I, 203.
[322] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. VI, s. 87-88.
[323] Mekkî, *Menâkıb*, c. I, c. 246-247, c. II, s. 57-58; Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 238-239.
[324] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 241; Mekkî, *Menâkıb*, c. I, s. 68, 141.

mümkündür.[325] Onun fıkıh anlayışı, o henüz hayatta iken bu coğrafyalara yayılmaya başlamış; öğrencileri zamanında buralardaki hâkim fıkıh anlayışı haline gelmiştir.[326] Ancak bu öğrencilerin, ona nispet edilen mezhebin teşekkülünde birkaç rivayet dışında hiçbir etkisi olmamıştır. Aynı şey onun fıkhının Irak coğrafyasında kabul görmesinde payı olan Esed b. Amr, Âfiye b. Yezîd (ö. 180/796), Kâsım b. Ma'n, Ali b. Müshir (ö.189/804) gibi meseleleri müzakere ettiği, en eski ve ders halkasının ilk sırasında yer alan kıdemli öğrenciler ile Irak'ın çeşitli şehirlerinde kadılık yapan, bulunduğu şehrin imamı kabul edilen öğrencilerin kahir ekseriyeti için de söz konusudur.[327] Horasan ve Mâverâünnehirliler gibi bu öğrencilerin etkisi de mahallî kalmıştır. Eğer Ebû Hanîfe'nin fıkhını benimseyip aktaran bütün öğrenciler mezhepte etkili olabilseydi, her birinin şahsına özel bilgi ve görüşlerinin olması hasebiyle muhtemel ki Hanefî mezhebi hem temsil hem kapsam açısından bugün elimizdekinden daha farklı ve zengin olabilirdi. Ancak tarihsel süreç bu şekilde gerçekleşmemiş, Hanefî mezhebi büyük oranda belli öğrencilerin görüş ve rivayetleriyle şekillenmiştir. Bu kişiler diğerleri gibi bir şehrin veya bölgenin değil mezhebin imamı olarak kabul edilmişlerdir.

2. *Mezhepte İmam Kabul Edilenler*

Ebû Hanîfe'nin fıkhı, büyük ölçüde öğrencileri Ebû Yûsuf, Züfer, Muhammed eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd yoluyla sonraki nesillere ulaşmıştır. Bu dört imamın, bunlar içerisinde de özellikle Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin rivayet ve görüşleri Hanefî mezhebinin ana çerçevesinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Bundan dolayı Ebû Hanîfe'ye nispetle "ashâb" tabiri ilk dönemlerde onun tüm öğrencilerini kapsayan daha geniş bir kavram iken[328] Hanefîliğin bir mezhep olarak teşekkülünden sonra mezhepte etkili olan bahse konu dört öğrenciyi bunlar içerisinde de daha çok Ebû Yûsuf ve Şeybânî'yi ifade etmek için kullanılmıştır.[329] Bu husus, Hanefî tarihi açısından

[325] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 233-244.

[326] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 106. Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 156.

[327] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 216-229.

[328] Saymerî, *Ahbâr*, s. 158.

[329] Tahâvî'nin, *İhtilâfu'l-fukahâ* adlı eserinde Züfer, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin; Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin *Te'sîsü'n-nazar* adlı eserinde bunların yanında zaman zaman Hasan b. Ziyâd'ın görüşlerini vermesi, bu anlamdaki kullanımın bir yansıması olarak kabul edilebilir. Bu hususta söz konusu kitaplar üzerinde taramalar yapılabilir. Ayrıca bu kavramla ilgili bazı tespit ve değerlendirmeler için bkz. Kaya, Eyüp Said, "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), s. 209-210. Kaynaklarda *Te'sîsü'n-nazar* veya *Te'sîsü'n-nazâir* adıyla geçen eserin Debûsî'ye

cevaplandırılması gereken iki önemli soruyu akla getirmektedir. Bunlardan biri Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin yaşadığı dönemde Hanefîliğin kapsamının ne olduğu; diğeri Hanefî mezhebinin ne zamandan itibaren Ebû Yûsuf, Züfer, Muhammed eş-Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd dörtlüsünün bunlar içerisinde de yine ekseriyetle Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüş ve rivayetleriyle şekillendiğidir. Bir önceki başlıkta bir kısmının ismini verdiğimiz Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirasını sahiplenen öğrenciler Hanefîliğe dahil edilecekse -ki edilmektedir, mezhebin tabakât kitaplarında ilk nesil Hanefî fakihler olarak biyografilerine, mezhep literatüründe az da olsa görüş ve rivayetlerine yer verilmektedir-[330] öğrenciler, hatta onların öğrencileri döneminde Hânefîliğin mevcuttan daha geniş bir kapsama sahip olduğu söylenebilir. Zira tedris, fetva ve kazâ vazifeleriyle iştigal eden öğrenciler, bulundukları yerlerde, kendi öğrencileri üzerinde belli bir etki bırakmakta; ders halkalarında gündem olan meseleleri şahsi bilgi ve kanaatleri çerçevesinde müzakere etmekte; karşılaştıkları meseleleri yine bu doğrultuda çözüme kavuşturmakta idiler. Mezhep literatüründe, tabakât ve menâkıb kitaplarında bazı meselelerde onların görüş ve rivayetlerine yer verilmesi, az da olsa mezhep görüşünü tespitte onların görüş ve rivayetlerine de atıflarda bulunulması, fıkıh meclislerinden, öğrencilerinden bahsedilmesi bu tespiti teyit etmektedir.[331]

---

aidiyeti tartışmalıdır. Konuyla ilgili tespit ve değerlendirmeler için bkz. Özen, "Te'sîsü'n-nazâir", *DİA*, c. XL, İstanbul, 2011, s. 545-547.

[330] Birkaç örnek için bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 75; Soğdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyn, *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, Tahkîk: Selâhaddîn en-Nâhî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1404/1984, c. I, s. 6, 20-21, 26; Aynî, *Binâye*, c. II, s. 474; Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 302, 411, c. II, s. 33; Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 14a, 20b, 58a, 68a, 69a, 251a. Hanefî tabakât kitaplarında biyografisine yer verilen fakihlere bakılırsa Ebû Hanîfe'nin öğrencileri neslinde Hanefî niteliği, onun fıkhını benimseyip usulünü takip edenlerden çok daha geniş bir kitleyi ihtiva etmektedir. Konuyla ilgili tespitler için bkz. Kaya, "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl", s. 115-119, 213-214.

[331] Hanefî fürû' eserlerinde Esed b. Amr, Ebû Mutî el-Belhî, Nuh b. Ebû Meryem, Abdullah b. Mübârek gibi Ebû Hanîfe'nin birçok öğrencisinin bazı meselelerle ilgili görüş ve rivayetlerine yer verilmekte, az da olsa mezhep görüşü belirlenirken onların rivayetlerine de atıflarda bulunulmaktadır. Bkz. Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 14a, 20b, 58a, 68a, 69a, 251a; Soğdî, *Nütef*, c. I, s. 6, 20-21, 26; Aynî, *Binâye*, c. II, s. 474; Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 302, 411, II, 33. Bu konuda en dikkat çekici anekdotlardan birine, küçüklerle ilgili fıkhî hükümleri müstakil bir çalışmaya konu edinen Muhammed b. Mahmûd el-Üsrûşenî, *Câmiu' ahkâmis's-sığâr* isimli eserinde yer verir. Küçük ve akıl hastalarından oluşan bir grup öldürmek amacıyla birisine saldırdığında, o kişinin kendisini savunurken saldıranları öldürüp öldüremeyeceği meselesini incelerken, önce İmam Muhammed'in *el-Câmiu's-sağîr*'de zikredilen görüşünün öldüremeyeceği yönünde olduğunu söyler; daha sonra Mekke'de Amr b. Süfyân ile İmam Muhammed arasında geçen şu diyaloğu aktarır: "Amr, İmam Muhammed'e; "*Kadımız Ebû Mutî' bu konuda nefsi müdafa için öldürebileceği yönünde görüş beyan ediyor*" dedim. Daha sonra tavafta İmam Muhammed beni gördüğünde; "*Ey Horasanlı (doğru olan) görüş sahibinizin/arkadaşınızın görüşüdür*" dedi." Üsrûşenî, bu iki rivayeti verdikten sonra hangi görüşün fetvada tercih edildiği ile ilgili ihtilafları da aktarır. Nusayr b. Yahyâ'nın ilk, fakih Ebû Bekr'in ikinci görüşle fetva verdiğini, Ebü'l-Lesy es-Semerkandî'nin ise ikinci görüşü zahir rivayete aykırı bulduğunu söyler. Bu anekdot her ne kadar İmam Muhammed'din bahsettiğimiz meselede ilk

Bu tespit aynı zamanda ikinci soruya da cevap teşkil etmekte; Hanefî mezhebinin söz konusu dört öğrencinin rivayet ve görüşleri etrafında şekillenmeye başlamasının, Ebû Hanîfe'nin öğrencileri zamanında olmadığı sonucuna götürmektedir. Hanefî tarihi için birincil kaynak konumunda kabul edebileceğimiz tabakât kitaplarındaki verilerden, bahse konu durumun ikinci nesilde, yani öğrencilerin öğrencilerinde gerçekleştiği sonucu çıkmaktadır. Zira bu kitaplarda ilk nesilde Hanefîliği Ebû Hanîfe'nin öğrencileri temsil ederken, ikinci nesle gelindiğinde neredeyse tamamen Ebû Yûsuf, Şeybânî, Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın yine bunlar içerisinde de kahir ekseriyetle Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin öğrencilerinin temsil ettiği görülmektedir.[332] Ancak tabakât kitaplarında var olan bu vakıa karşısında, lokal fıkıh meclislerinin kendi öğrencileri üzerinde ve bulunduğu mahalde etkili olma ihtimali ile Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye öğrencilik yapan birçok kişinin aynı zamanda Züfer, Hasan b. Ziyâd ve Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerinin derslerine katılmış olması[333] birlikte değerlendirildiğinde, Hanefîliğin mezkur imamların görüş ve rivayetleri etrafında şekillenmesinin ikinci nesilde başladığı, üçüncü nesilden itibaren giderek bütün Hanefî coğrafyaya hâkim olduğu yönünde bir yorumda bulunulabilir. Şeybânî'nin öğrencisi Mûsâ b. Nasr'ın (ö. 263/877); Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ı,

görüşünden rücu ettiğini ortaya koyma amacıyla aktarılmış olsa da Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin karşılaştıkları meseleleri şahsî bilgi ve görüşleri doğrultusunda çözüme kavuşturduklarına örnek teşkil etmesi itibariyle konumuz açısından ehemmiyet arz etmektedir. Üsrûşenî, Muhammed b. Mahmûd, *Câmiu' ahkâmi's-sığâr*, Tahkîk: Âbî Mus'ab el-Bedrî, Mahmûd Abdurrahman, Kahire: Dâru'l-fazîle, ts, c. II, s. 171-172. Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin fıkıh meclisleriyle ilgili Nuh b. Ebû Meryem'in fıkıh meclisinden; Merv'de Hâlid b. Sabîh ve Sehl b. Müzâhim'den sonra tedris vazifesinin Ebû Hanîfe'nin yaşça daha küçük öğrencilerinden Abdülaziz b. Ebû Ruzme'ye (ö. 206/821) geçtiğinden bahsedilir. Bkz. Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 57, 110-111.

[332] Elimizdeki en eski Hanefî biyografi kitaplarından birinin müellifi olan Saymerî, birinci tabakada Ebû Hanîfe'nin öğrencilerine yer verirken, ikinci nesile gelindiğinde sadece Ebû Yûsuf, Züfer ve İmam Muhammed'in öğrencilerini verir. Zahire bakılırsa Hanefî mezhebinin ikinci nesilde bahse konu üç imamın görüşleri etrafında şekillendiği yönünde bir sonuç çıkmaktadır. Kureşî'nin *el-Cevâhiru'l-mudıyye* adlı eseri çerçevesinde Hanefî tabakaları inceleyen Kaya da ikinci nesil için benzer bir tespit yapar; ikinci nesilde Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin öğrencilerini Ebû Yûsuf, Züfer, İmam Muhammed ve Hasan b. Ziyâd'ın öğrencilerinin teşkil ettiğini söyler. Bkz. Saymerî, *Ahbâr*, s. 161-164; Kaya, "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl", s. 135.

[333] Belli meclislerde fıkıh tahsil eden öğrenciler bulundukları veya gittikleri yerlerde Ebû Hanîfe'nin birçok öğrencisiyle görüşmüş, bazılarından rivayetlerde bulunmuşlardır. Mesela, Züfer, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e öğrencilik yapan Halef b. Eyyüb (ö. 205), Hasan b. Ziyâd, Esed b. Amr, Abdullah b. Mübârek gibi Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencileriyle de görüşmüştür. Hanefî fürû' kitaplarında onun Esed b. Amr, Ebû Said es-San'ânî'den rivayetlerine yer verilmesi diğer öğrencilerden de istifade ettiğini gösteriyor. İmam Muhammed'in öğrencisi Ebû Hafs el-Kebîr'in aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed b. Fazl b. Atıyye'den de ilim tahsil ettiği söylenir. Bkz. Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 58a, 68a, 69a, 103b, 121a, 137a, 158a; Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 61; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 170-171; Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 348-340.

"alimlerimiz" ifadesiyle anması,[334] Ebû Hanîfe'den sonra Hanefî çevrelerde kimlerin otorite kabul edildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bu konudaki somut bilgiyi ikinci nesilden Basralı Hilâl b. Yahyâ (ö. 245/860) ile üçüncü nesilden Bağdatlı Ebû Bekr Ahmed b. Ömer el-Hassâf'ın (ö. 261/875) *Ahkâmü'l-vakf/evkâf* isimli eserlerinden elde etmek mümkündür. Ebû Yûsuf ve Züfer'in öğrencisi olan Hilâl'in eserinde, Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencilerinden ve onun fıkhını Basra'ya ilk getiren kişi olan diğer bir hocası Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'nin[335] görüş ve rivayetlerine yer vermesi, hatta ihtilaflı bir meselede Ebû Hanîfe yerine onun görüşünü tercih etmesi,[336] mahallî hocaların etkisinin belirtilerinden biridir. Bunun bir varlığı da onun, Basra fıkıh çevresinin ve onun temsilcisi olan Osman el-Bettî'nin görüşlerine yer vermesinde görülür. Amacı kendi ashabında olduğu gibi vakfı Basralıların fıkıh düşüncesi çerçevesinde ele almak değildir. Ancak ihtilaflı mevzularda zaman zaman onların görüşlerine yer vermesi,[337] içinde yaşadığı şehrin fıkhına tamamen kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Onun eserinin dikkat çeken önemli bir yönü de mezhep imamları içerisinde daha çok Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşlerine atıflarda bulunması; Şeybânî, Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın ismini nadiren zikretmesidir.[338] Bu durum mezhebin henüz Şeybânî'nin eserleri çerçevesinde teşekkül etmediğine işaret etmenin yanında ikinci nesil öğrencilerin hususiyetlerinden biri olan kendi hocalarını veya hocalarından birini öncelemenin tipik tezahürlerinden biri olabilir.

Hasan b. Ziyâd'ın öğrencisinin öğrencisi olan Hassâf ise vakfı, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî, Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın görüş ve rivayetleri doğrultusunda ele alır.[339] Onun eserinin muhtevası; ortak görüşü ifade etmek için kullandığı "ashâb"

---

[334] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 434.

[335] Hanefi fürû' kitaplarında onun namaz, vakıf gibi fıkhın çeşitli konularıyla ilgili rivayet ve görüşlerine yer verilir. Vitir namazının hükmüyle ilgili Ebû Hanîfe'den, Hammâd b. Zeyd farz, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî vacip, Nuh b. Ebû Meryem sünnet olduğu yönünde üç farklı görüş rivayet eder. Mezhepte onun rivayeti tercih edilmiştir. Bkz. Serahsî, *Mebsût*, c. I, s. 308, XII, 50. Ayrıca hayatıyla ilgili bilgi için bkz. Saymerî, *Ahbâr*, s. 155-158; Kîrânevî, *Ebû Hanîfe*, s. 58.

[336] Hilâl b. Yahyâ b. Seleme er-Re'y, *Ahkâmu'l-vakf*, Haydarâbâd: Matbaatu meclisi dâireti'l-meârifi'l-osmâniyye, h. 1355, s. 7, 8, 35, 40, 67, 91, 172.

[337] Hilâl, *Ahkâmü'l-vakf*, s. 3-5, 8, 13, 182.

[338] Bizim tespitlerimize göre Şeybânî'ye dört, Züfer'e iki, Hasan b. Ziyâd'a bir yerde atıfta bulunur. Bkz. Hilâl, *Ahkâmü'l-vakf*, s. 3, 14, 59, 67, 112, 172, 207.

[339] Kitapta ekseriyetle Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerine yer verilir. Bunlardan sonra görüş ve rivayetlerine en fazla atıf yapılan Hasan b. Ziyâd'dır. Züfer'in bizim tespitimize göre iki görüşüne yer verilir.

tabiriyle Ebû Hanîfe ve diğer dört imamı kastettiğini,[340] mezhebin söz konusu dört öğrencinin görüş ve rivayetleri etrafında şekillenmesinin üçüncü nesilde gerçekleştiğini göstermektedir. Ancak yine de sosyolojik ve ilmî değişimlere kesin bir tarih belirlemenin zorluğu, Ebû Hanîfe'nin fıkıh öğretisinin, Horasân, Mâverâünnehir, Irak gibi geniş bir coğrafyada farklı meclislerde tedris edilmesi[341] dikkate alınarak, ilk öğrencilerin mahallî etkilerinin, dolayısıyla bahse konu değişimin daha uzun sürdüğü ileri sürülebilir. Bu konuda malum olan şey; bugün elimizdeki Hanefîliğin ilk nesilde büyük ölçüde mezhepte imam kabul edilen dört öğrencinin, ikinci nesilde bunların öğrencilerinin derlediği rivayet ve görüşler etrafında teşekkül etmesidir. Muhtemelen Hanefî ulemanın biyografilerinin kaleme alındığı tabakât kitapları geriye doğru daha çok bu vakıayı tespit etmekte; Hanefî fürû' literatürü de bunu doğrulamaktadır. Bu durumda Ebû Hanîfe'nin bahse konu öğrencilerinin neden mezhepte imam kabul edildiği ve mezhepteki konumları üzerinde durmak, Hanefî fıkhının ihtisarında neden belirli öğrencilerin görüş ve rivayetlerinin esas alındığının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

a. *Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775)*

Züfer ile ilgili üzerinde duracağımız husus; Ebû Hanîfe'nin birçok öğrencisinin olduğu yerde onu mezhepte imam konumuna getiren şeyin ne olduğudur. Seçkin bir öğrenci olması mı yoksa Ebû Hanîfe halkasına önderlik etmesi mi? Seçkin bir öğrenci oluşunun, Ebû Hanîfe halkasına önderlik etmede en önemli belki tek etken olduğu söylenebilir. Ancak onun mezhepte geldiği konumu sadece bununla izah etmek pek ikna edici gözükmemektedir. Çünkü Ebû Hanîfe'nin bu özelliği muhtevi birçok öğrencisi bulunmaktadır.[342] Onların çoğu mezhepte Züfer gibi imam konumuna gelememiştir.

Hasan b. Ziyâd ve Züfer'e yapılan atıflar için bkz. Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Ömer, *Ahkâmu'l-evkâf*, Kâhire: Matbaat-u Bulak, h. 1322., s. 110, 133, 140, 182, 194, 196, 198-199, 201, 289, 297.

[340] Hassâf, *Ahkâmu'l-evkâf*, s. 50, 58, 78, 97, 140, 171, 334.

[341] Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 57, 110-111.

[342] Züfer, Ebû Yûsuf, Âfiye b. Yezîd ve Esed b. Amr Ebû Hanîfe'nin en seçkin ve görüşlerini en iyi bilen öğrencileri olduğu halde bunlardan sadece ikisi mezhepte imam kabul edilir. Âfiye, Ebû Yûsuf'tan önce Bağdat'ın doğu yakasına kadı olmuştur. Ebû Hanîfe'nin ona çok değer verdiği, o gelip görüş beyan etmeden müzakere edilen bir meseleyi gündemden çıkarmadığı anlatılır. Aynı şekilde Esed b. Amr da Ebû Yûsuf'tan sonra onun yerine Harun Reşîd'in kadısı olmuştur. Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 214; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 376-378, II, 284-285.

Mezhepte imam kabul edilen öğrencilerin ortak özelliği dikkate alındığında bu konuda bizim için en ikna edici cevabın, Züfer'in hocasından sonra onun fıkhını sahiplenip ders halkasına üstatlık etmesi olduğu söylenebilir. Öyle anlaşılıyor ki Ebû Hanîfe'den sonra fıkıh mirası farklı coğrafyalarda birden fazla mecliste tedris edilse de Züfer'in meclisi bu mirasın en güçlü temsil edildiği yer; onun meclisine üstatlık eden Züfer de Kûfe'de, Nehaî-Hammad-Ebû Hanîfe yoluyla gelen halkanın onlar gibi kendi neslindeki temsilcilerinden biri olarak görülmektedir. Bundan dolayı onun Hanefî çevrelerde belli bir ilmî otoritesinin teşekkül etmiş olması çok büyük olasılıktır. Başlangıçta öğrencileri nezdinde var olan bu durum, onlar yoluyla bütün Hanefî coğrafyaya yayılmış olmalıdır. İlk dönemlerde kendi öğrencileri arasında Ebû Hanîfe ile birlikte onun da görüşlerinin öğrenilmesi, aktarılması, hatta fetva verirken dikkate alınması; Hanefîliğin bir mezhep olarak teşekkül etmesiyle birlikte imam olarak onun da görüş ve rivayetlerine mezhepte yer verilmesi bahsettiğimiz durumun bir kanıtı olarak kabul edilebilir.

Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirasının Ebû Yûsuf ve Züfer tarafından iki farklı mecliste tedris edildiği Kûfe mescidinde öğrencilerin çoğunun Züfer'in meclisini tercih etmesi, arkadaşları nezdindeki itibarının daha fazla ve ilk zamanlar Kûfe'de hocasının halkasını temsilde onun meclisinin daha önde olduğunu göstermektedir. Ancak böyle olmasına rağmen onun Ebû Hanîfe'nin ashabı arasında var olan bu konumu, muhtemelen Basra'ya gitmesiyle birlikte zayıflamış; Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin fıkhını tedris eden Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî gibi mezhepte etkili bir yer edinememiştir. Murtaza Bedir bu durumu; Hanefî mezhebinin, Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye kabul edilen eserleri etrafında teşekkül etmesini dikkate alarak, Züfer'in erken bir dönemde Kûfe'den Basra'ya göç etmesi ve genç yaşta vefat etmesi nedeniyle Şeybânî üzerindeki etkisinin sınırlı kalmasıyla izah eder.[343]

Şeybânî, Kûfe'de Züfer'e de öğrencilik yapmasına rağmen mezhebin temelini oluşturan eserlerini (zâhiru'r-rivâye); Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendisinin görüşlerini derleme amacıyla kaleme almıştır.[344] Bu sebeple biz, Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirasının bütünüyle ilgili Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin yorum ve görüşlerine vakıf olduğumuz

[343] Bedir, Murtaza, "Züfer b. Hüzeyl", *DİA*, c. XLIV, İstanbul, 2013, s. 529.
[344] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 5.

ölçüde Züfer'in yorum ve görüşlerine vakıf değiliz. Acaba Züfer, Ebû Yûsuf gibi Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirasını bir bütün olarak tedris edip onunla ilgili kapsamlı bir görüş ortaya koyacak kadar kalamadığı dolayısıyla Şeybânî, onun bütün görüşlerini öğrenemediği için mi yoksa Ebû Yûsuf'u Züfer'e önceledeği için mi eserlerinde yeterince ona yer vermedi? Züfer'in Kûfe'de uzun boylu kalamaması ve az da olsa Şeybânî'nin eserlerinde onun görüşlerine yer vermesi[345] ilk ihtimali teyit etse de ikinci ihtimal de tamamen imkân dışı değildir. Zira Ebû Hanîfe'den sonra fıkhının birden fazla mecliste temsil edildiği yerde öğrencilerin kendi hocasını veya hocalarından birini diğerine tercih etmesi ilk dönemlerde karşılaşılan bir durumdur. Ebû Hanîfe ve Züfer'in ortak öğrencisi Ebû Âsım en-Nebîl'in, münazaralarda sadece iki hocasının görüşlerini zikretmesi, diğerlerinin görüşlerine yer vermemesi buna misal olarak verilebilir.[346] Züfer, Ebû Âsım için Ebû Hanîfe'den sonra ikinci imam konumunda olmalıdır. Gerek Kûfe'de gerekse Basra'da onun meclisini tercih eden öğrencilerin bir kısmı için Züfer aynı konumda olabilir.[347] Şeybânî'nin de Ebû Hanîfe'den sonra daha çok Ebû Yûsuf'a öğrencilik etmesi, Züfer'in Hanefî halkanın temel ayırıcı vasıflarından biri olan istihsân konusundaki tavrının[348] kendi yaklaşımıyla pek örtüşmemesi gibi sebeplerle fıkıhta ikinci hocası olan Ebû Yûsuf'u Züfer'e öncelemiş olması muhtemeldir.

Züfer'in Kûfe'de uzun boylu fıkıh tedris edememesi ve genç yaşta vefat etmesi sadece Şeybânî değil, ikinci nesil öğrenciler üzerindeki etkisinin de sınırlı kalmasına yol açmıştır. Gerçekten onun bu nesildeki öğrencileri Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin öğrencileri ile kıyaslanamayacak kadar azdır. Onun, rivayet ve görüşleri mezhebin teşekkülünde belirleyici olan ne birinci ne de ikinci nesil öğrenciler üzerinde, arkadaşları Ebû Yûsuf ve Şeybânî kadar etkili olamaması, başlangıçta Ebû Hanîfe ashabı arasında var olan konumunu neden koruyamadığının ve mezhepte etkili olamadığının izahı olabilir. Bu durum mezhep içi hiyerarşiye de etki etmiş olmalıdır. Nitekim Mezhebin fetva

[345] *el-Asl*'ın, Boynukalın tarafından yapılan neşrindeki şahıslar fihristinden Züfer'in söz konusu eserde hangi görüş ve rivayetlerine yer verildiğine dair bilgiye ulaşılabilir. Bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. XII, s. 230-231.
[346] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 183.
[347] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 184.
[348] Bedir, "Züfer", *DİA*, c. XLIV, s. 529.

usulündeki tercih sıralamasında ona; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den sonra dördüncü sırada yer verilmiştir.[349]

b. *Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim (ö. 182/798)*

Kaynaklarda Züfer ile ilgili yer alan bütün övücü ifadelerin benzerlerine Ebû Yûsuf ile ilgili de rastlamak mümkündür.[350] Ebû Hanîfe'nin bu seçkin iki öğrencisinin mezhep tarihi açısından belki de en önemli ortak özelliklerinden biri, hocalarının vefatından sonra onun ders halkasına önderlik etmeleridir. Züfer gibi Ebû Yûsuf da hocasının fıkhını tedris etmesi nedeniyle Kûfe'de onun temsilcilerinden biri konumundadır. İki üstadın da aynı anda fıkıh tedris ettiği Kufe mescidinde Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin çoğunun Züfer'in meclisini tercih ettiği, Ebû Yûsuf'un derslerine katılanların birkaç kişi olduğu şeklindeki rivayetlere bakılırsa, ilk başlarda hocasının halkasını temsilde onun meclisinin Züfer kadar güçlü olmadığı anlaşılmaktadır.[351] Ona olan ilginin Züfer'in Basra'ya göç etmesinden sonra arttığı söylenir.[352] Kaynaklarda öğreticilik vasfının daha iyi olması, fıkhın bütün konularında Züfer'e göre daha cami bir müktesebata sahip olması gibi özelliklerine atıflarda bulunulması, tercih edilmesinde ilmî kişiliğinin de etkili olduğunu göstermektedir.[353]

Ebû Yûsuf'un, Hanefî çevrelerde öne çıkışını hangi sebeple izah edersek edelim, onun bir süre sonra Kûfe'de Hanefî halkanın en itibarlı imamı haline geldiği; Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirasının sonraki nesillere ulaştırılmasında Züfer'den çok onun öncü rol oynadığı noktasında herhangi bir tereddüt yoktur. Bunda onun, hocasının vefatından sonraki otuz iki yıllık hayatının yaklaşık oniki yılını Kûfe'de tamamen fıkıh tedrisiyle, yirmi yılını Bağdat ve Irak'ın diğer bazı şehirlerinde bir yandan fıkıh tedrîsi

---

[349] Mezhebin tercih usûlune göre eğer bir meselede imamlar arasında ihtilaf var, müftü Tahric ve tercih ehliyetine sahip birisi değil ve mezhep içerisinde de herhangi bir görüş tercih edilmemişse bu durumda önce Ebû Hanîfe, sonra sırasıyla Ebû Yûsuf, İmâm-ı Muhammed, Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın görüşüyle fetva verilir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Ukûdü resmi'l-müftî* (*Mecmûatü Resâili İbn Âbidîn* içerisinde), y.y., ts., c. I, s. 26-28.

[350] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 214-216; İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 71

[351] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 294.

[352] Bedir, "Züfer", *DİA*, c. XLIV, s. 528.

[353] Huzeyme b. Mahkeme, ilk önce Züfer'in derslerine katıldığını, onun metamatik, adet hali (hayız), evler (dâr) ve vasiyetle ilgili meselelere girmediğini, Ebû Yûsuf'un daha câmi (bütün konularda bilgi sahibi) olduğunu, daha sonra onun derslerine devam ettiğini, hatta onun *Emâlî*'sini yazdığını söylüyor. Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 139; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 284-285.

diğer yandan kadılıkla geçirmesinin büyük payı olmalıdır. Çünkü Kûfe, sonrasında Bağdat, dönemin İslam coğrafyasının önemli ilim merkezlerinden biri olması ve Ebû Hanîfe'nin fıkhının en iyi öğrenilebileceği tek yer olma vasfını devam ettirmesi nedeniyle selefleri gibi ikinci nesil öğrenciler tarafından da ilim tahsili için tercih edilen şehirlerdir. Bu nesilde de gerek Iraklı gerekse Horasân ve Mâverâünnehirli birçok öğrenci Kûfe'ye ve Bağdat'a gelip burada fıkıh tahsil etmiş;[354] buralardan elde ettikleri bilgiyi kendi bölgelerine taşıyarak Ebû Hanîfe'nin halkasından neşet eden mezhebin yine bu halkaya önderlik eden öğrenciler tarafından aktarılan yorum ve rivayetlerle şekillenmesine aracı olmuşlardır. Züfer'e göre Ebû Yûsuf'un özellikle ikinci nesil-öğrencilerinin daha çok olmasında; rivayet ve görüşlerinin öğrenilmesi, Hanefî çevrelerde yayılıp mezhebin teşekkülünde belirleyici olmasında bu durumun büyük etkisi vardır.

Hocaların öğrencileri üzerinde etkisini dikkate aldığımızda muhtemelen Ebû Hanîfe'nin fıkhını ondan tahsil eden birçok öğrenci için Züfer değil Ebû Yûsuf ikinci imam konumundadır. Öğrencilerinin çokluğundan yola çıkarak, Ebû Yûsuf'un bu noktada Züfer'den çok önde olduğu söylenebilir. Eğer aktarılan rivayetler bire bir onların ifadesi ise öğrencileri Bişr b. Gıyâs ve Hasan b. Ebû Mâlik'in ondan ikinci imam diye bahsetmesi; Musul'a yerleşen ve kitaplarını rivayet eden öğrencisi Atîk'in (ö. 234) Ebû Hanîfe'nin ve onun görüşüyle fetva vermesi, bunun bir göstergesi kabul edilebilir.[355] Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Merv kadısı Hâlid b. Sabîh'in, duruşmasını gerçekleştirdiği bir davada Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğu halde Ebû Yûsuf'un görüşünü tercih edip onunla hüküm vermesi bahse konu otoritenin erken bir dönemde diğer Hanefî coğrafyalarda da var olduğuna işaret etmektedir.[356] Bütün bu tarihî bilgilerden daha da önemlisi, başta Şeybânî olmak üzere, onun gerek Kûfe'de ders okuttuğu gerekse Bağdat'a gittikten sonraki kadılık döneminde meclislerinin takip edilip rivayet ve görüşlerinin öğrencileri tarafından kayda alınması, Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle

[354] Belh'ten İbrâhim b. Yûsuf (ö. 239/853), Nisabur'dan Eşref b. Muhammed, Serahs'tan İkrime b. Târık; Isfahan'dan Hüseyn b. Hafs (ö. 212/827), Selmükân'dan İkrime b. Târık, Herat'tan Furat b. Nasr (ö. 236/850) Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasından gelip Ebû Yûsuf'ta fıkıh okuyan öğrencilerden bazılarıdır. Bu konuda diğer öğrenciler için menakıp ve tabakât kitaplarında taramalar yapılabilir. Verdiğimiz isimler için bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 119, 440, c. II, s. 108, 531, 690.

[355] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 119, 123; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 513-514.

[356] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 107.

birlikte rivayet edilip öğrenilmesidir. Bu durum bile tek başına onun, öğrencileri üzerindeki etkisini ve ilk dönemlerde Hanefî çevrelerde kazandığı itibarı göstermesi açısından yeterlidir. Nitekim öğrencisi Şeybânî tarafından mezhebin zâhiru'r-rivâye olarak nitelenen eserleri onun görüşlerini de ihtiva eder şekilde tasarlanmış; nâdiru'r-rivâye metinlerinin önemli bir kısmı, özellikle ikinci nesil öğrencilerinin kendisinden derlediği rivayet ve görüşlerden oluşmuştur. Onun mezhepte Züfer'in önüne geçip Ebû Hanîfe'den sonra ikinci imam konumuna gelmesinin arkasındaki temel saik, herhalde kendi ilmî şahsiyeti yanında hocasının fıkhının sonraki nesillere aktarılmasında oynadığı tarihî rol ve öğrencileri üzerinde bıraktığı etki olmalıdır.[357]

c. *Muhammed b. Hasan b. Farked eş-Şeybânî (ö. 189/805)*

Şeybânî, Ebû Hanîfe'nin en küçük öğrencilerindendir. Onun Hanefî çevrelerde öne çıkmaya başlaması, hocasının vefatından sonra Ebû Yûsuf'ta tahsilini ikmal edip Kûfe'de kendi fıkıh meclisini kurmasıyla başlamış olmalıdır. Zira Züfer, Ebû Yûsuf, Esed b. Amr, Âfiye b. Yezîd, Dâvûd et-Tâî, Kasım b. Ma'n, Ali b. Müshir gibi Ebû Hanîfe'nin seçkin ve kıdemli öğrencilerinin sayıldığı listelerde onun adına yer verilmez.[358] Ebû Hanîfe'de sadece dört yıl okuması nedeniyle muhtemelen ilk başlarda bunlar kadar onun fıkhına vakıf da değildir. Ancak tahsil hayatı boyunca ortaya koyduğu çaba ve şahsi kabiliyeti, onu Ebû Hanîfe ashabının en seçkin ve halkanın fıkhını en iyi bilen öğrencileri arasına sokmuştur. Ebû Hanîfe'nin öğrencileri Esed b. Amr ve Hasan b. Ziyâd ile aralarında yapılan mukayesede ikisinin rivayette zayıf, onun daha güvenilir/sadûk bulunması, kendi döneminde Hanefî ashabı arasındaki konumunu ve neden mezhepte onun rivayetlerinin tercih edildiğinin arka planını izah etmesi bakımından dikkat çekicidir.[359] Halbuki Esed b. Amr, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini Kur'ân hafızı gibi ezbere bilen halkanın en kıdemli dört öğrencisinden biri olarak gösterilir ve bu dört kişi içerisinde Şeybânî'nin adı zikredilmez.[360] Ebû Hanîfe'nin büyük öğrencilerinden Nuh b. Ebû Meryem'in, kendisinden ilim yazmak isteyen

[357] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s.26-28.

[358] Kîrânevî, *Ebû Hanîfe*, s. 58; Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 124.

[359] Kerderi, *Menâkıb*, c. II, s. 150. Ebû Yûsuf da onun hafızasını takdir eder. Kûfe'de öğrencisi iken aralarında çıkan bir ihtilafta, meselelerin kaydedildiği divan getirildiğinde, tartışılan konunun Şeybânî'nin dediği gibi çıkması karşısında Ebû Yûsuf'un, "*Ezber böyle olur.*" dediği aktarılır. Bkz. İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 359-360.

[360] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 150.

İbrâhim b. Rüstem'e Şeybânî'yi tavsiye etmesi erken bir dönemde onun şöhretinin Mâverâünnehir'e kadar vardığını göstermektedir.[361] Bütün bunların ötesinde Ebû Hanîfe'nin ileri gelen birçok öğrencisinin olduğu Kûfe'de kendi meclisini kurup Hanefî halkaya önderlik eden üç öğrenciden biri olması ve halkanın fıkhını tedvin etmesi; fıkıhta ulaştığı yetkinliği ortaya koyması bakımından yeterli bir delil olarak kabul edilebilir. Kendisinden yapılan bir rivayette; kaleme aldığı kitapları Ebû Yûsuf'tan mı duyduğu sorulduğunda; *el-Câmiu's-sağîr* hariç diğerlerini ondan duymadığını, onlardaki mesâili Ebû Yûsuf'tan çok daha iyi bildiğini ifade eder.[362] Öğrencisi Îsâ b. Ebân (ö. 221/836) bu durumu; "Ebû Yûsuf mu, Muhammed mi daha fakihti" diye soranlara; "ikisinin kitaplarına bakın" şeklinde cevaplayarak, onun daha fakih olduğuna delil kabul eder.[363]

Şeybânî'nin ilmî şahsiyetini tahlil edenler üç özelliğine vurgu yaparlar: Rivayet bilgisi, re'yde olgunluk ve tasnif.[364] Sadece fıkıhtaki hocaları Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan duydukları değil, öğrenciliği döneminde bir yandan onların derslerini takip ederken diğer yandan Kûfe'deki hadis meclislerini takip etmesi; burada eğitimini tamamladıktan sonra Medîne, Mekke gibi önemli ilim merkezlerine yolculuklar yapması, hadis bilgisi noktasında ona geniş bir birikim kazandırmıştır.[365] Bu yolculuklar aynı zamanda ona Medîne merkezli ehl-i hadisin fıkhını öğrenme ve re'ye dayalı kendi fıkıh anlayışlarıyla mukayese etme imkânı sunmuştur. Onun hadis bilgisinin şahsi görüşlerinin şekillenmesinde mutlaka etkisi olsa da mezhepte imam konumuna gelmesinde daha çok Kûfe ve Bağdatta uzun yıllar Hanefî halkaya üstatlık etmesi ile halkanın fıkhını tedvin etmesi etkili olmuştur.

Şeybânî, Züfer ve Ebû Yûsuf'tan sonra halkanın üçüncü üstadıdır. Eş zamanlı olarak da kendi meclislerinde fıkıh tedris etmeleri hasebiyle bu sıralama Ebû Hanîfe'de

[361] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 153.
[362] Hatîb, *Tarih*, c. II, s. 571.
[363] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 159.
[364] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 153.
[365] Krş. Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 147, 153; Özşenel, Mehmet, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan (Hadisteki Yeri)", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 42-43.

olduğu gibi halkayı birinin diğerinden devralması anlamında değildir.[366] Ancak kendi döneminde halkayı temsil ve Ebû Hanîfe'nin fıkhını bir sonraki nesle aktarma noktasında bir vakıayı ifade etmektedir. Nitekim Züfer daha çok ilk, Ebû Yûsuf birinci ve ikinci, Şeybânî ise ikinci nesle hocalık etmiştir. Dolayısıyla halkanın fıkıh mirasını sonraki (ikinci) nesle aktarmada esaslı rolü Ebû Yûsuf ve Şeybânî oynamış; bu nesil üzerinde en büyük etkiyi bunlar bırakmışlardır. Üçüncü nesle Hanefî fıkhını aktaranlar da yine bu ikisinin öğrencileri olmuştur. Hanefî mezhebinin daha çok iki imamın görüş ve rivayetleri doğrultusunda şekillenmesinin temel sebeplerinden biri budur. Diğeri, Şeybânî'nin Hanefî fıkhının müdevvini olmasıdır. Sadece onun mezhepteki konumunda değil, Hanefî mezhebinin belirli metinler etrafında teşekkülünde de belirleyici olan bu husus, ileride müstakil bir başlıkta ele alınacaktır. Burada yalnız şu hususa değinmekle iktifa edelim: Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirası, Şeybânî tarafından incelenip kayda geçtikten sonra onun kaleme aldığı eserler, öğrencileri yoluyla bütün Hanefî coğrafyaya taşınmış, önceleri birden fazla metinden ve farklı şahıslardan sözlü olarak öğrenilen bu miras, zamanla onun eserleri üzerinden öğrenilmeye başlamıştır. Temelde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerini ihtiva eden bu eserlerin Hanefî çevrelerde genel kabul görmesi mezhebin ana yapısının üç imamın görüşleri etrafında şekillenmesine yol açmıştır. Şeybânî'nin mezhep içi hiyerarşide Züfer'in önüne geçip hocaları Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'tan sonra üçüncü sırada yer alması daha çok bu durumla ilişkili olmalıdır.[367]

d. *Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819)*

Şeybânî'den yaşça büyük olmasına ve halkaya ondan daha önce katılmasına rağmen Hasan b. Ziyâd da Ebû Hanîfe'nin ileri gelen öğrencilerinden değildir. Fıkıhta yetkinliğini, Züfer ve Ebû Yûsuf'un yanında tahsilini ikmal ettikten sonra kazanmış olmalıdır. Kadılık vazifesinin kısa sürmesi ve başka da resmî bir vazife üstlenmemesi sebebiyle, hayatını daha çok ilim tahsili ve tedrisiyle geçirmiştir. Muhtemelen Ebû Yûsuf'un Bağdat'a gitmesinden sonra Kûfe'de kendi fıkıh meclisini kurmuş, Bağdat'a gittiğinde de ders vermeye devam etmiştir. Onun meclisini tasvir edenler, gününü

[366] Şeybânî'nin, yirmi yaşında iken kendi fıkıh meclisini kurduğu yönündeki rivayete bakılırsa Ebû Yûsuf'tan iki sene okuduktan sonra kendi fıkıh meclisini kurmuş ve Ebû Yûsuf Bağdat'a gidinceye kadar birlikte fıkıh okutmuş olmalıdır. Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 150.

[367] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 26-28.

kısımlara ayırıp her birinde farklı mesaili tedris ettiğini anlatırlar. Nusayr b. Yahyâ'dan; meclisinde sabah namazından sonra öğlen zevale kadar fer'î meseleleri; öğleden sonra ikindiye kadar güncel meseleleri (vâkıât), ikindiden akşama kadar (imamlardan gelen) ellerindeki *Usul*'ü (asılları), akşam namazından sonra yatsıya kadar muğlak meseleleri, yatsı namazından sonra gecenin üçte birine kadar, evler ve vasiyetle ilgili meseleleri müzakere ettiği aktarılır.[368] Kendi fıkıh çevresinin görüşlerini çok iyi bilmektedir.[369] Sadece Ebû Hanîfe'ye değil, Züfer ve Ebû Yûsuf'a da öğrencilik yapması nedeniyle onların görüşlerine de vakıftır ve her üç hocasının görüşlerinin önemli ravilerinden biridir.

Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'nin fıkıh halkasına önderlik edenler arasında, onun fıkhını sonraki nesle aktarmada dördüncü sırada konumlandırılabilir. Züfer ve Ebû Yûsuf'tan fıkıh okuyan birçok kişi bunlardan sonra ona öğrencilik yapmış, Şeybânî ile ortak öğrencileri olmuştur.[370] En son vefat eden imam olması sebebiyle Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin büyük öğrencileri ile birlikte ikinci neslin son akran grubuna hocalık etme imkânı bulmuştur. Diğer imamlar gibi onun da sadece Irak değil, aynı zamanda Horasan ve Mâverâünnehir'den gelen birçok öğrencisi görüş ve rivayetlerini öğrenerek kendi bölgelerine taşımışlardır. Öğrencisi el-Feth b. Ömer el-Keşşî, onun kitaplarını istinsah edip Merv'e döndüğünde, Horasân bölgesinde ehl-i hadîsin imamı kabul edilen Nadr b. Şümeyl'in (ö. 204); "*Ey Keşşî, sen memleketine çok büyük bir şer getirdin*" şeklindeki tepkisiyle karşılaştığı anlatılır.[371] Belhli Halef b. Eyyüb'ün (ö. 205, 215), cevabını bilmediği bir meselede soru sahibini Kûfe'deki Hasan b. Ziyâd'a yönlendirmesi; kendisine, "*Bugün hüccet (fetva mercii) kimdir*." diye sorana, Hasan b. Ziyâd'ın olduğunu söylemesi, döneminde onun Hanefî çevrelerdeki konumunu gösteren rivayetlerden biridir.[372] Halef b. Eyyüb'ün; Züfer, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyad'a öğrencilik yapmış birisi olması dikkate alındığında, onun bu konumunu en azından iki hocası Züfer ve Ebû Yûsuf'tan sonra kazanmış olması gerekir.[373] Nitekim

[368] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 209-210.
[369] Hatîb, *Tarih*, c. VIII, s. 276; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 57.
[370] Öğrencileri için bkz. Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 210; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 401, 403, c. II, s. 49, 170-171.
[371] Hatîb, *Tarih*, c. VIII, s. 278.
[372] Belhli soru sahibinin Kûfe'nin çok uzak olduğunu söylemesi üzerine Halef b. Eyüp ona; "*Gayesi din olana Kûfe yakındır.*" der. Bkz. Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 209.
[373] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 170-172.

imamlar arasında o, daha çok Şeybânî ile mukayese edilir. Bazı öğrencileri onu Şeybânî'den daha fakih kabul ederler.[374]

Hanefi halkanın fıkhını ihtiva eden birçok eser kaleme almasına ve onu bir sonraki nesle aktarmada önemli aktörlerden biri olmasına rağmen, Hasan b. Ziyâd'ın ne ilmî kişiliği ne de kitapları, Şeybânî'nin ilmî kişiliğinin ve kitaplarının önüne geçememiştir. İkinci nesil öğrenciler üzerinde -dolayısıyla mezhepte- Ebû Yûsuf ve Şeybânî gibi etkili de olamamıştır. Diğer imamlarla kıyaslandığında mezhepte görüşlerinden ziyade rivayetleriyle yer almış; kitapları nâdiru'r-rivâye kategorisine dahil edilmiştir. Mezhep içi hiyerarşide ona son sırada yer verilmiştir.[375]

Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'nin mezhepte imam kabul edilen son öğrencisidir. Hanefî mezhebine esas teşkil eden mesailin, Ebû Hanîfe ve onun mezhepte imam kabul edilen öğrencilerinin görüşlerinden oluştuğunu kabul ettiğimizde, seksen yılı aşkın geniş bir zaman diliminde oluşan fıkıh müktesebatından bahsediyoruz demektir. Sonraki başlıkta, ihtisara esas teşkil eden bu müktesebatın derlendiği mezhebin ana kaynakları ele alınacaktır.

III. MEZHEBİN İHTİSARA KONU ANA KAYNAKLARI

İhtisarın ana kaynaklarını, imamlara ait görüşlerin tedvin edildiği eserler oluşturmaktadır. Hanefî fıkhı Ebû Hanîfe'nin öğrencileri tarafından tedvin edilmiştir. Ancak onların kaleme aldığı eserlerin arka planında Ebû Hanîfe'nin meclisine ait kayıtlar bulunmaktadır. Mezhebin temel eserlerinin daha iyi anlaşılaması açısından önce bu kayıtlar daha sonra mezhep fıkhının tedvin edildiği eserler üzerinde durulacaktır.

A. Ebû Hanîfe'nin Fıkıh Meclisine Ait Kayıtlar (Asıllar/Usûl)

İlim meclislerindeki meselelerin ezberlenmesi[376] veya unutmamak için kişiye özel defterlere kaydedilmesi eskiden beri devam edegelen bir gelenektir. Özellikle hadis halkalarında yaygın olan bu gelenek[377] aynı ölçüde olmasa da fıkıh halkalarında da var

[374] Kerderî, *Menâkıb,* c. II, s. 210.
[375] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî,* c. I, s. 26-28.
[376] Ebû Hanîfe'nin, hocası Hammâd'ın günlük derste işlediği mesâili ezberlediği aktarılır. Mekkî, *Menâkıb,* c. I, s. 55.
[377] Yücel, Ahmed, "Kitâbet", *DİA*, c. XXVI, İstanbul, 2002, s. 81-83.

olmuştur.[378] Kûfe fıkıh geleneğinde hocaların görüşlerinin not alınmasının ilk dönemlerden beri görüldüğü söylenir.[379] Ebû Hanîfe'nin de ondan duyduklarını veya ona yönelttiği soruları kendi defterine not alan birçok öğrencisi bulunmaktadır.[380] Ancak bu konuda onun meclisini farklı kılan husus, derslerde tartışılan meselelerin düzenli olarak kaydedilmesidir.

Anlatıldığına göre meclisinde meseleler müzakere edildikten sonra varılan sonucu Ebû Yûsuf *Usûl*'e (meselelerin yer aldığı deftere) kaydederdi.[381] Diğer bir rivayette Ebû Hanîfe'nin, Âfiye b. Yezîd gelmeden meseleyi müzakere gündeminden çıkarmadığı, o gelip görüşe katılınca yazdırdığı, katılmazsa yazdırmadığı aktarılır.[382] Yine anlatıldığına göre Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle birlikte kendi görüşlerini de yazmaktaydı. Mesailin kaydedildiği kitapları zaman zaman Ebû Hanîfe'ye okuyan öğrencilerin, Ebû Yûsuf'un görüşlerini okumamaya özen gesterdikleri, bir gün dil sürçmesi sonucu öğrencinin "*Bu konuda başka bir görüş de var.*" deyince, Ebû Hanîfe'nin, "*Kimin görüşü?*" diye sorduğu, akabinde "*Kimin görüşü ise sayfasını belli et.*" dediği hikâye edilir.[383] Bazı rivayetlerde meselelerin kaydedildiği defter *Dîvân* olarak zikredilir.[384] Hasan b. Ziyâd ise bu kayıtlardan, *Eskiler (el-Utuk), Ruznâmeler/günlükler (Ruznâmçât)* olarak bahseder.[385]

Onun ashabı içerisinde kitapları tedvin edenlerin kırk kişi olduğu şeklindeki rivayete bakılırsa başkaları da kayıt faaliyetine iştirak etmekte ve öğrencilerde kendilerine ait nüshalar bulunmaktadır. Bunlardan isimleri zikredilenler şunlardır: Züfer, Dâvûd et-Tâî, Esed b. Amr, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî, Yahyâ b. Zekeriyyâ b. Ebû Zâide, Velîd b. Ebân, Hasan b. Ziyâd, Nuh b. Ebû Meryem, Abdullah b. Mübârek, Muğîre b. Hamza ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî.[386] Yahyâ b. Zekeriyyâ'nın otuz yıl kayıt faaliyetine katılmasından, hem Ebû Hanîfe'nin meclisinde ilk başlardan

[378] Tâbiûn fukahâsına, fıkıhla ilgili derleme kitaplar nispet edilmesi bu tür kayıtların varlığını gösteriyor. Bkz. Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, c. I/III, s. 15-24.
[379] Özen, Şükrü "Ebû Hanîfe ve İslâmî İlim Geleneği", *Bütün Yönleriyle İmâm-ı A'zam ve Hanefîlik Sempozyumu*, Eskişehir, 28-30 Nisan 2015, s. 47.
[380] Saymerî, *Ahbâr*, s. 41, 45.
[381] Kerderî, *Menâkıb*, c. I, s. 50.
[382] Saymerî, *Ahbâr*, s. 156.
[383] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 109; Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 163.
[384] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 341-342.
[385] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 308.
[386] Kîrânevî, *Ebû Hanîfe*, s. 56. Mekkî, *Menâkıb*, c. I, s. 72

itibaren meselelerin yazıldığı hem de öğrenciler içerisinde bu faaliyete en uzun süre iştirak edenin Yahyâ olduğu anlaşılmaktadır.[387] Nitekim onun Kûfe'de kitapları ilk tasnif eden kişi olduğu söylenir.[388] Bir başka rivayette kitapları ilk yazanın eski öğrencilerden Esed b. Amr el-Becelî olduğu aktarılır.[389]

Öğrencilerin farklı tarih ve sürelerde derslere katılmaları sebebiyle kayıt faaliyetine iştirakleri de farklı tarih ve süreler de olmuştur. Derslere sonradan katılanlar, muhtemelen önceki kayıtları kendi defterlerine istinsah etmekte, dersleri takip ettikleri süre içerisinde ele alınan meseleleri eklemekte; dersleri takip edemeyenler veya bazılarını kaçıranlar eğer ulaşabilmişlerse arkadaşlarından metinlerin son halini alıp kopyalarak ellerindeki nüshayı güncellemektedirler. Buna imkânı olmayanlar, daha önce kaydettikleriyle yetinmektedirler. Halbuki bu süre içerisinde *Dîvân*'a birçok mesele eklenmenin yanında birçok görüş de değişmiş olmaktadır. Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Abdullah b. Mübârek bu durumu şöyle dile getirir: "*Ebû Hanîfe'nin kitaplarını birçok kez yazdım. Çünkü onlara ziyadeler oluyordu. (Bundan dolayı) ben de onları tekrar yazıyordum*."[390] Başka rivayetlerde; onun Kûfe'ye geldiğinde Züfer'in yanına gittiği, Ebû Hanîfe'den yazdığı kitaplarını ödünç alıp kopyaladığı ve bunu defalarca yaptığı aktarılır.[391]

Meclisine ait fıkhın sürekli yenilenmesi sonucu ellerindeki metinlerin güncelliğini kaybettiğini gören bazı öğrenciler, onun görüşlerini aktarmaktan kaçınmışlardır. Abbâd b. Suheyb bunlardan biridir. Muhammed b. Şücâ' ile onun arasında şöyle bir diyaloğun geçtiği aktarılır: İbn Şücâ'; "*Ebû Hanîfe'den yanında ne var bana anlat.*" dediğimde Suheyb; "*Yanımda bir kitap dolusu bilgi var ancak sana onun görüşlerini değil, ondan duyduğum hadisleri aktarayım.*" dedi. "*Niçin?*" diye sorduğumda şöyle cevap verdi: "*Kûfe'ye geldim. Fetva verirken onu dinledim. Cevaplarını yazdım. Sonra Kûfe'den ayrıldım. On yıl sonra tekrar Kufe'ye döndüm. Dersine katıldım, aynı meselelerle ilgili (benim yazdığım) cevaplardan farklı fetva*

[387] Kîrânevî, *Ebû Hanîfe*, s. 56.
[388] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 207.
[389] Saymerî, *Ahbâr*, s. 16.
[390] Saymerî, *Ahbâr*, s. 141.
[391] Saymerî, *Ahbâr*, s. 142. Başka bir rivayette onun, Züfer dışında Esed b. Amr, Nuh b. Ebû Meryem, Ebû Hamza es-Sükkerî, Fazl b. Mûsâ gibi Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerinden de kaçırdığı meselelerle ilgili bilgi aldığı, bu bilgileri aktarırken öğrendiği kişinin ismini zikrederek aktardığı anlatılır. Bkz. Mekki, *Menakıp*, c. II, s. 54.

veriyordu."[392] Her ne kadar öğrencilerin hepsi aynı kanaatte olmasa ve meselelere çok yönlü bakması nedeniyle bütün görüşlerinin kaydedilmesi gerektiği kanaatinde olanlar bulunsa da bu anekdot, onun meclisine ait fıkhın canlılığını ve değişkenliğini gösteren tarihî kayıtlardan biridir. Kitaplarını kopyalayıp Horasan'a taşıyan öğrencisi Tirmiz ve Sağâniyân imamı Abdülaziz b. Hâlid'in, hacca giderken Kûfe'ye uğrayıp Ebû Hanîfe ile görüşmesi, ölümünden yedi gün önce ona nezir ve kefaretlerle ilgili kitabını okurken hacca yeminle ilgili bir meseleye gelince farklı görüş beyan ederek önceki görüşünden rücu etmesi, bu canlılığın hayatının son demlerine kadar devam ettiğine işaret etmektedir.[393]

Meclisinde mesailin kaydedilmesi kadar önemli bir hadise de kayıt faaliyetinin konularına göre gerçekleştirilmiş olmasıdır. Ebû Hanîfe, İslam tarihinde fıkhı kayda aldırmada öncü olduğu gibi mesaili konularına göre tasnif ettirmede de öncüdür. Bundan dolayı fıkıhta tedvin faaliyetini başlatan kişi olarak kabul edilir.[394] Ona kadar geçen süre içerisinde, fıkhın pek çok üst kavramı teşekkül etmiş olmalıdır. Zira kaynağını büyük ölçüde Kur'ân ve sünnetten alan salât (namaz), savm (oruç), zekât, hac gibi ibadetlerle ilgili temel kavramlar yanında; bey' (alı-satım), icâre (kiralama), şirket (ortaklık) gibi muâmelâta ve fıkhın diğer konularına ait kavramların birçoğu Hz. Peygamber (sav) döneminden beri bilinen ve pratiği olan kavramlardır. Ebû Hanîfe'nin burada getirdiği yenilik, daha önce bilinen bu kavramları fıkhın bir üst kavramı haline getirip ilgili mesaili bu kavramlar altından derleme ile gelişen fıkıh birikimine yeni kavramlar katmak olmalıdır. Nitekim fıkhın teşekkül ettiği, mesailinin henüz tespit ve tedvin edildiği, bütün konularının tam olarak tebellür etmediği zamanlarda mevcut bir kavramı fıkhın bir üst kavramı haline getirerek veya yeni bir kavram ihdas ederek ilgili mesaili o kavram altında derleme; mevcut mesailden hareketle yeni meseleler tefrî etme ve bu yolla bir kitap ortaya koyma çok önemli bir hadiseydi. Fıkıhta telifin ana eksenini bu oluşturmaktaydı.

---

[392] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 285.

[393] Mekkî, *Menâkıb*, c. I, s. 141; Serahsî'nin anlattığına göre hacca giderken Hâlid b. Sabîh Kûfe'de Ebû Hanîfe'yi ziyaret eder. Ona *Kitâbü'n-nüzûr ve'l-keffârât*'ı okur. Hac yapmaya yemin etmekle ilgili bir meseleye gelince Ebû Hanîfe, "*Burada dur, bu görüşümden rücu ettim.*" der. Serahsî, Hâlid'in buradan hacca gittiği, döndüğünde Ebû Hanîfe'nin vefat ettiği bilgisini verir. Serahsî, *Mebsût*, c. VIII, s. 144.

[394] Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 136.

Şeybânî'ye ait *el-Asl*'ın muhtevası, Ebû Hanîfe halkasındaki kayıtların fıkhın hemen her bâbını kuşatacak mahiyette olduğuna, dolayısıyla fıkhın hemen birçok bahsinin bir kitap olarak çalışıldığına işaret ediyor. Onun ilk vaz ettiği kitabın, namazla ilgili olduğu, öneminden dolayı *Kitâbu'l-'arûs* diye isimlendirdiği anlatılır.[395] Başka bir rivayette fıkhı konu (kitap) konu tasnif ettiği, bunu yaparken tahâret (temizlik) ile başlayıp ibâdetler ve muâmelât ile devam ettiği en son mirasla bitirdiği aktarılır.[396] Bu sıralama sonrasına ait olmalıdır. Çünkü fıkhın tek kitapta derlenmediği, her bir bahsin müstakil kitaplardan oluştuğu o dönemde böyle bir tasniften bahsetmek pek mümkün değildir. Kaynaklarda zekât, rehin, ferâiz, şurût gibi fıkhın çeşitli konularında ona kitaplar nispet edilmesi de bunu göstermektedir.[397] Muhtemelen derslerde işlenen mesail, hangi konuyla ilgiliyse o deftere yazılmakta ya da öğrenciler günlük notlarını aldıktan sonra bunları temize çekip ilgili bahsin yer aldığı deftere kaydetmektedirler. Kitapların gerek rivayet gerekse gözden geçirme amaçlı Ebû Hanîfe'ye okunduğu[398] yönündeki bilgilere bakılırsa, onlarda ara ara düzenlemelere gidilmiş olması ihtimal dahilindedir.

Ebû Hanîfe vefat ettiğinde, fıkıh mirasının bütünü ve buna dair kayıtların son hali Kûfe'de kendi ders halkasındadır. Dolayısıyla bu mirasın en iyi öğrenebileceği tek yer Kûfe'dir. Ona en iyi vakıf olanlar da Kûfe'dedir. Öğrencilerinin önemli bir bölümünü Horasan ve Mâverâünehirliler oluşturmasına rağmen, ondan sonra fıkıh mirasının Kûfe'de temsil edilmesindeki, halkasına derslerini uzun yıllar takip eden ve halkanın müktesabâtını çok iyi bilen Kûfeli öğrencilerinin üstatlık etmesindeki temel etkenlerden biri bu olsa gerektir. Nitekim halkasına üstatlık edenler aynı zamanda onun fıkhını tedvin edenler olmuştur.

B. Hanefî Fıkhının Tedvin Edildiği Eserler: Mezhebin Ana Kaynakları

Ebû Hanîfe'nin fıkıh meclisine ait kayıtları ihtiva eden öğrencilere ait şahsi nüshalar, onun vefatından sonra bir süre Hanefî çevrelerde tedavül etmiştir.[399]

[395] Mekkî, *Menâkıb*, c. I, s. 67-68
[396] Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 136.
[397] Saymerî, *Ahbâr*, s. 74; Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 15; Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 29, 137.
[398] Kerderî, *Menâkıb*, c. I, s. 180, c. II, s. 109; Mekkî, *Menâkıb*, c. II, s. 163.
[399] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 308.

Öğrenciler tarafından kaydedilen kadarını ve kayıt dönemindeki görüşleri ihtiva eden bu nüshalar muhtemelen meclise ait fıkhı bütün olarak yansıtmaktan uzak olduğu gibi ders notlarından müteşekkil olmaları hasebiyle pek de düzenli değildir. Onun ders halkasına önderlik edip aynı çizgide fıkıh yapan öğrencilerin en önemli faaliyetlerinden biri de muhtelif nüshalarda kayıtlı ve bir kısmı hafızalarda olan geçmişin bu birikimini derleyip tedvin etmeleri olmuştur. Bu öğrenciler Ebû Hanîfe'nin görüşlerini derlerken, eserlerinde ondan sonra halkasına üstatlık eden diğer hocalarının ve kendilerinin görüşlerine de yer vermişlerdir. Bunun bir sonucu olarak mezhep fıkhının tedvini sadece Ebû Hanîfe'nin değil diğer imamların görüşlerini de ihtiva edecek şekilde iç içe bir faaliyet olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca öğrenciler bir yandan hocalarının fıkhını tedvin ederken diğer yandan onun meclisinde var olan mesaili kaydetme geleneğini kendi meclislerinde de devam ettirmişlerdir.

1. *Öğrencilerin Mezhep Fıkhını Tedvine Yönelik Faaliyetleri ve Eserleri*

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri, kaleme aldıkları eserler ve bunların mezhebe etkisi bakımından tedvine farklı düzeylerde katkıda bulunmuşlardır. Bu sebeple öğrencilerin tedvindeki rolleri üzerinde durmak faydalı olacaktır.

a. *Mezhep Fıkhının Tedvininde Züfer'in Rolü*

Züfer, Ebû Hanîfe'nin meclisindeki kayıt faaliyetine katılan en eski öğrencilerdendir.[400] Uzun yıllar derslerini takip etmesi nedeniyle onun fıkıh mirasının tarihçesini en iyi bilenlerden biri olmalıdır. Yine mecliste gündem olan mesaile ait kayıtların en kapsamlı ve güncel halinden biri de ona ait olsa gerektir. Vefatına kadar hocasının yanında olması, kitaplarının ders arkadaşları tarafından kopyalanması bunu göstermektedir.[401] Kaynaklarda onun kitapları olduğu yönünde birtakım rivayetler bulunsa da bu kitapların hiçbirisi günümüze gelmemiştir.[402] Kitaplarının az olduğu,

[400] Saymerî, *Ahbâr*, s. 113.

[401] Saymerî, *Ahbâr*, s. 141-142.

[402] İbnü'n-Nedîm, bibliyografisinde onun kitapları olduğunu söyler ancak ne tür kitaplar olduğu konusunda bilgi vermez. Ömer Rıza Kehhâle'de aynı bilgiyi paylaşır. Hediyyetü'l-ârifîn'de ona, *el-Makâlât* ve *el-Mücerred fi'l-fürû'* adıyla iki eser nispet edilir. Keşfü'z-zunûn'da ise sadece *el-Makâlât*'a yer verilir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 256; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 1782; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 373; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993, c. I, s. 732. Züfer'in eserleriyle ilgili

yazdıklarını ezberlediği yönündeki rivayetlerden onun yazmadan ziyade ezbere önem verdiği anlaşılmaktadır.[403] Hanefî literatürde onun birçok görüş ve rivayetine yer verilir ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla doğrudan ona ait herhangi bir kitaba atıfta bulunulmaz. Görüş ve rivayetleri öğrencileri yoluyla literatüre geçmiştir.[404] Dolayısıyla ona nispet edilen kitapların hocasının ders halkasında aldığı notlardan müteşekkil derlemeler olması, bu derlemelerin öğrencileri arasında bir süre tedavül etmiş ve onların kaleme aldıkları eserlere kaynaklık teşkil etmiş olması muhtemeldir.

b. *Ebû Yûsuf'un Mezhep Fıkhının Tedvinindeki Rolü ve Eserleri*

Ebû Yûsuf da hocasının meclisindeki kayıt faaliyetine katılan eski öğrencilerdendir. Ancak Züfer gibi onun tedvindeki rolü sadece kayıt faaliyetine iştirakle sınırlı kalmamış, fıkıhla ilgili birçok eser kaleme almıştır. Her ne kadar çoğu günümüze gelmiş olmasa da bu eserler Hanefî fıkıh doktrininin tespitinde başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Literatürde ona nispet edilen eserleri; *Usûl*, *Emâlî* ve *Nevâdir* ile fıkhın çeşitli konularıyla ilgili kaleme aldığı eserler olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür. *Emâlî* ve *Nevâdir* onun fıkıh meclislerine ait kayıtlardan müteşekkil derlemeler olması nedeniyle ileride ele alınacaktır. Burada sadece *Usûl*'e ait kitaplar ile diğer eserleri üzerinde durulacaktır.

Asl ve çoğulu *Usûl* kavramı, fıkıhta oldukça geniş bir anlam yelpazesine sahip olmakla birlikte Hanefîler için bu kavramın özel bir anlamı da Ebû Hanîfe'nin meclisinde kaydedilen mesaili ve bu mesaili ihtiva eden *Dîvân*'ı ifade etmek için kullanılmasıdır.[405] Ebû Yûsuf tarafından kayda alınan bu mesailin *Usûl* diye isimlendirildiğini daha önce söylemiştik. İbnü'n-Nedîm, onun *Usûl* ve *Emâlî*'de kitapları olduğunu belirttikten sonra *Kitabu's-salât, Kitâbü'z-zekât, Kitâbü's-sıyâm, Kitabü'l-ferâiz, Kitâbü'l-büyû', Kitâbü'l-hudûd, Kitâbü'l-vekâle, Kitâbü'l-vasâya,*

---

tespit ve değerlendirmeler için bkz. Aytekin, Mehmet Ali, "İmam Züfer'in Hayatı ve İlmî Kişiliği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 32, (Ekim 2018), s. 279-280.

[403] Saymerî, *Ahbâr*, s. 111.

[404] Bu konuda Hanefî literatür üzerine taramalar yapılabilir. Hanefilere ait bugün mevcudiyeti bilinmeyen birçok eserden alıntılar yapan, bu yönüyle ilk dönem literatürü hakkında çok önemli bilgiler ihtiva eden Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed en-Nâtıfî'nin *el-Ecnâs* isimli eserinde Züfer'in herhangi bir kitabına atıfta bulunulmaz. Bkz. Yılmaz, Okan Kadir, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), s. 161-164.

[405] Kerderî, *Menâkıb*, c. I, s. 50; Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 271b.

Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih, *Kitâbü'l-gasb ve'l-istibrâ'* şeklinde on kitap ismi zikreder.[406] Bunların aynı zamanda *Usûl*'e ait kitaplar olması ve sayısının daha fazla olması muhtemeldir. Kâtip Çelebî de ona *el-Mebsût* adıyla bir kitap nispet eder ve bunun *Usûl* diye isimlendirildiğini belirtir.[407] Muhammed b. Şücâ', Ebû Hanîfe halkasına ait eski kitapların Bağdat'ta Ebû Yûsuf'a okunduğunu, öğrencilerinin de dinlediğini rivayet eder.[408] Bu rivayet, öğrencilerinin söz konusu kitaplardan haberdar olduğunu gösteriyor. Saymerî de Ebû Süleymân el-Cûzcânî ile Muallâ b. Mansûr'un hem Ebû Yûsuf'a hem de Şeybânî'ye ait kitapları rivayet ettikleri bilgisini verir.[409] Ebû Hanîfe'den sonra halkaya üstatlık etmesi nedeniyle ilk zamanlar ona ait kitaplar Hanefî çevrelerde yaygın olmalıdır. Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Hâlid b. Sabih'in derslerinde Ebû Yûsuf'un kitaplarını okuttuğu rivayet edilir.[410] Öğrencilerinden onun kitaplarını rivayet edenler olmuştur.[411] Ebû Yûsuf, hocasının meclisindeki derlemelerden müteşekkil kitapları üzerine daha sonra çalışıp düzenli bir metin ortaya koydu mu yoksa ilk haliyle mi kaldı bilemiyoruz. Ancak öğrencisi Hasan b. Ebû Mâlik'e, Şeybânî'nin kaleme aldığı mesail okunduğunda Ebû Yûsuf'un onun kadar titiz davranmadığını söylemesi hem bahse konu kitapların işlenmiş metinler olmadığına hem de Hasan b. Ebû Mâlik'in diğer metinlerle kıyas edebilecek ölçüde onlara vakıf olduğuna işaret ediyor.[412] Muhtemelen çok düzenli olmayan bu metinler kısa bir süre Hanefî çevrelerde tedavül etti; daha tertipli ve şümullü eserlerin kaleme alınmasından sonra ilgi görmeyip kayboldu.

Usûl kitaplar dışında Ebû Yûsuf, fıkhın çeşitli konularında telif ve derleme birçok eser kaleme almıştır. Bunlardan *Kitâbü'l-Harâc*, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, *Kitâbü'r-Redʿale's-Siyeri'l-Evzâʿî* ile *Kitâbü'l-âsâr* gümüze gelmiştir. *Kitâbü'l-Harâc*'ın ana konusu mali hukuktur. Bununla ilişkili muâmelât, ceza, idare ve devletler hukuku kapsamına giren bazı meseleleri de ihtiva etmektedir. Harun Reşîd için yazıldığı söylenir. Halîfenin Ebû Yûsuf'a sorduğu yirmi altı soruya verilen cevaplardan oluşmaktadır. *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, isminden de anlaşılacağı gibi fıkıhta

[406] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 256-257.
[407] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1581.
[408] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 308.
[409] Saymerî, *Ahbâr*, s. 161.
[410] İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, c. III, s. 324-325.
[411] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 256-257; Hatîb, *Târih*, c. VII, s. 565.
[412] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 358.

iki hocasının ihtilaf ettiği meseleleri derlediği bir hilaf kitabıdır. *Kitâbü'r-Red 'ale's-Siyeri'l-Evzâ'î*', Şam fakihi Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî'ye (ö. 157/774) reddiye olarak kaleme alınmıştır. *Kitâbü'l-âsâr* ise onun Ebû Hanîfe'den ve az da olsa diğer hocalarından derlediği ahkamla ilgili rivayetleri içeren bir hadis kitabıdır.[413]

Kaynaklarda ayrıca Ebû Yûsuf'a; *Edebü'l-kâdî*, *el-Mehâric*, *Kitâbü ihtilâfi'l-emsâr*, *Kitâbu'r-red 'alâ Mâlik b. Enes*, *Dîvân-ı Ebî Yûsuf*, *Kitâbü'l-cevâmi'* adıyla başka eserler de nispet edilir.[414] İbnü'n-Nedîm, son kitabın kırk bölümden oluştuğu, Abbâsî veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî için yazıldığı ve fakihler arası ihtilafları içerdiği bilgisini verir.[415] Hanefî literatürde bu kitaplardan bazılarına atıflarda bulunulması bunların bir döneme kadar Hanefî çevrelerde varlığını koruduğu ve kaynak olarak kullanıldığını göstermektedir.[416]

Ebû Yûsuf, fıkıhla ilgili eserler kaleme almış olsa da hocasının fıkıh mirasını kuşatacak kapsayıcı bir eser ortaya koymamış olması nedeniyle mezhep fıkhının müdevvini olarak görülmez.[417] Onun tedvine yaptığı katkıyı; Ebû Hanîfe'nin meclisindeki mesaili kaydedip sonraki nesillere aktarmada öncülük etme, kendi meclisindeki mesaili kayda aldırmaya yönelik faaliyetlerde bulunma ve fıkhın çeşitli konularında eserler kaleme alma olmak üzere üç başlıkta özetlemek mümkündür.

c. *Şeybânî'nin Tedvin Faaliyeti ve Eserleri*

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri içerisinde geçmişten gelen derlemeler üzerine çalışarak onun fıkıh mirasını kuşatıcı mahiyette eserler kaleme alan Şeybânî olmuştur. Bundan dolayı o Hanefî fıkhının müdevvini olarak kabul edilir.[418] Onun hem Ebû Hanîfe'nin fıkhını tedvine hem de bununla ilgili kendi görüş ve yorumlarını ortaya koymaya dönük kaleme aldığı eserler Hanefî çevrelerde büyük ilgi görmüş; hayatta olduğu dönemde şöhret bulan bu eserler zamanla mezhebin temel kaynaklarını oluşturmuştur. Nitekim imamlara ait eserlerin rivayet bakımından zâhirur'r-rivâye -

[413] Öğüt, Salim "Ebû Yûsuf", *DİA*, c. X, İstanbul, 1994, X, s. 264.
[414] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* s. 256-257; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 774; Öğüt, "Ebû Yûsuf", *DİA*, c. X, s. 264.
[415] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* s. 257.
[416] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 59, 73, 128, 251, 277, 429, 442, 465, 507, c. II, s. 417; Serahsî, *Mebsût,* c. X, s. 196.
[417] Desûkî, "Tedvînü'l-fıkhi'l-Hanefî" s. 293.
[418] Desûkî, "Tedvînü'l-fıkhi'l-Hanefî" s. 295-297.

nâdiru'r-rivâye şeklindeki taksiminde bu eserler, mezhepte elde ettikleri konumun bir ifadesi olarak zâhiru'r-rivâye kategorisine dahil edilmiştir. Onun en geniş kapsamıyla bu kategoriye dahil edilen eserleri; *el-Asl*, *el-Câmi'u's-sağîr*, *el-Câmi'u'l-kebîr*, *ez-Ziyâdât*, *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât*, *es-Siyerü's-sağîr* ve *es-Siyerü'l-kebîr*'dir.

el-Asl, Şeybânî'nin kaleme aldığı ilk eseridir. Ana kaynağını Ebû Hanîfe'nin meclisindeki kayıtlar (*Usûl*) oluşturmaktadır.[419] Bu kayıtlardan hareketle hocasının fıkhını derleyen Şeybânî, İslam tarihinin en kapsamlı ilk fıkıh kitabını kaleme almıştır. Ebû Hanîfe, fıkhî mesaili tespit ve konularına göre kayıt altına alarak fıkhın müessis (kurucu) imamı olarak kabul edilebilecekken, Şeybânî bunu bir adım daha öteye taşıyarak, mevcut müktesebatı derleyip genişleterek kapsamlı pür bir fıkıh metni ortaya koyan ilk kişi olması itibariyle fıkhın müdevvini olarak görülebilir. *el-Asl*'dan önce Zeyd b. Ali'nin *el-Mecmu'* ve İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı kaleme alınmış olsa da bu eserler rivayet ağırlıklıdır. Ne üslup ne de muhteva olarak tam bir fıkıh metnini temsil etmezler. Bahse konu iki esere hâkim olan üslup ahkam içerikli rivayetleri kendi formatında aktarmaktır. Şeybânî ise görüşlerine delil olarak getirdikleri hariç genellikle rivayetleri doğrudan aktarmak yerine onlardan elde ettiği sonuçları fıkhî mesele formatına dönüştürmeyi tercih eder. Rivayetlerin mesaile nasıl dönüştürüldüğü hususunda büyük kısmı rivayetlerden oluşan ferâiz bahsi çok güzel örnekler sunmaktadır. Rivayetlerle onlardan türetilen mesailin bir arada yer aldığı bu bahiste Şeybânî, konu başlarında görüşlerine esas aldıkları rivayetleri verdikten sonra onlardan çıkardığı sonuçları kitabın bütünündeki hâkim üsluba uygun olarak meselelere dönüştürür.[420] Onun eserinin rivayet değil mesele eksenli olması, yetiştiği ders halkasının fıkıh anlayışının ve bu halkaya ait önceki kayıtların bir yansıması olarak görülebilir. Kendisinden önce benzerinin olmaması itibariyle *el-Asl* İslam hukuk tarihinde bir ilktir.[421]

Şeybânî'nin Ebû Hanîfe'nin meclisine ait kayıtlar üzerine çalıştığı bizatihi kendisi tarafından ifade edilir. Bahse konu kayıtları Ebû Yûsuf'tan dinleyip dinlemediği sorulduğunda; "*Ondan dinlemedim fakat sizin için onları tashih ediyorum.*" dediği

[419] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 307-308; Boynukalın, Mehmet, *el-Mukaddime*, s. 46-47.
[420] Şeybânî, *el-Asl*, c. V, s. 585-608.
[421] Diğer mezheplerin fıkıh tedvînine etkileri için bkz. Desûkî, "Tedvînü'l-fıkhi'l-Hanefî" s. 303-309.

aktarılır.[422] Başka bir rivayette, Ebû Yûsuf'tan dinlemediğini belirttikten sonra onları en iyi bilenlerden biri olduğunu söyler.[423] Şeybânî, o gün Hanefî çevrelerde herkesçe bilinen bu kayıtları ilk defa Ebû Yûsuf'tan duymamış; böyle olmadığı için de onun ismini zikretme ihtiyacı duymamış olabilir. Ancak *el-Asl*'ın girişinde yer alan, *"(Bu kitapta) Sizin için Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendi görüşlerimi açıkladım, ihtilafın zikredilmediği yerler hepimizin görüşüdür.*" şeklindeki beyanına[424] bakılırsa onları Ebû Yûsuf'tan okumuş ve onun derlediği *Usûl* kitaplarından istifade etmiş olmalıdır. Kitaptaki her bir meselede Ebû Hanîfe ile birlikte Ebû Yûsuf'un görüşünü zikretmesi, rücu ettiği görüşlerine,[425] ondan duyduğu rivayetlere[426] yer vermesi de buna işaret etmektedir.

el-Asl'ın ana omurgasını Ebû Hanîfe'nin meclisine ait kayıtlar oluşturmakla birlikte muhtevası sadece bunlarla sınırlı değildir. Şeybânî, önceki kayıtlar üzerine geniş çaplı bir çalışma yaparak eski metinleri gözden geçirip düzenlemiş, eksik gördüğü yönlerini ikmal etmiş, ilk hocası Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirası üzerine ikinci hocası Ebû Yûsuf ile kendisinin bilgi, yorum ve görüşlerini ekleyerek kitabını üç imamın fıkhını ihtiva edecek şekilde kaleme almıştır.[427] Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un açık görüşünün olmadığı yerlerde onların görüşlerini tespit için benzer konulardaki temel yaklaşımlarına kıyasla tahriclerde (çıkarım) bulunmuştur.[428] Müzenî, Ebû Hanîfe'nin ders halkasına önderlik eden öğrencilerin ayırıcı vasıflarını sayarken onu en fazla tefrî'de bulunan (mesele türeten) kişi olarak niteler.[429] Ona karşı önyargılı olan Ebû Yûsuf'un öğrencisi Bişr b. Velîd'i uyaran Hasan b. Ebû Mâlik de kitaplarda yer alan mesaili onun türettiğine (tefrî') vurgu yaparak Bişr'e bu durumdan vazgeçmesi

[422] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 307-308.
[423] Hatîb, *Tarih*, c. II, s. 571.
[424] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 5.
[425] Birkaç örnek için bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. V, s. 78, 126, 502, 512.
[426] Birkaç örnek için bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. II, s. 146, 173, 178, 183, c. III, s. 22, 132, 359, 412, 427.
[427] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 62.
[428] Şeybânî, az da olsa sahâbe ve tâbiûn görüşlerine kıyasla da Tahriclerde bulunmaktadır. Onun Tahric yoluyla en fazla görüşünü tespit ettiği kişi Ebû Hanîfe sonra da Ebû Yûsuf'tur. Zaman zaman, kitapta Şeybânî'nin kıyas yoluyla Tahric edilen görüşlerine de yer verilir. Boynukalın bu konuda, öğrencilerin Şeybânî'nin görüşlerinden hareketle Tahriclerde bulunarak kitaba eklemeler yapmış olması veya Şeybânî'nin aynı gerekçeye dayalı meselelerde temel yaklaşımını ortaya koyma amacıyla kendisinin görüşlerinden birini diğerine kıyas etmiş olması şeklinde iki ihtimal üzerinde durur ve ikincisinin daha güçlü olduğunu belirtir. Bkz. Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 66-72.
[429] Hatîb, *Tarih*, c. II, s. 567.

tavsiyesinde bulunur.[430] *el-Asl*'ın temel bilgi kaynağı, Ebû Hanîfe-Ebû Yûsuf çizgisiyle gelen müktesebattır. Ancak Şeybânî gerek kendi görüşlerini oluştururken gerekse hocalarının görüşlerini tespit ederken dönemindeki Kûfe fıkıh birikiminden ve Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerinden de istifade etmiş;[431] az da olsa eserinde onların görüş[432] ve rivayetlerine de yer vermiştir.[433] Zaman zaman isim vermeden "ashabımız" ifadesiyle kendi fıkıh çevresinin görüş ve rivayetlerine atıflarda bulunmuştur.[434]

Şeybânî'nin önceki kayıtlara yaptığı eklemeler sadece mesele düzeyinde kalmamıştır. O, tashih işlemini yaparken zamanında Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin eserlerinden de istifade ederek eski kayıtlara yeni bölümler eklemiştir. *Kitâbü'l-ayn ve'd-deyn* ve *Kitâbu hisâbi'l-vasâya* bunlardan biri olmalıdır. Bu iki kitapta yer alan meseleleri Ebû Hanîfe ashabı içerisinde hesap ilmini en iyi bilen Hasan b. Ziyâd tahric ve tefri' etmiş; Şeybânî bu iki bölümü onun vasiyet ve miras hesaplamaları ile ilgili kitaplarında yer alan mesaili derleyip tertip ederek oluşturmuştur.[435] *el-Asl*'ı neşreden Mehmet Boynukalın da vakıf bölümünün doğrudan Şeybânî'nin telifi olduğunu söyler.[436] Onun bu tespitini Ebû Yûsuf'tan aktarılan bir anekdot teyit etmektedir. Rivayete göre Basra'ya giden Ebû Yûsuf'a fıkhın en zor meseleleri sorulur. O, sorulan her soruya kolaylıkla cevap verir. Vakıfla ilgili meseleler sorulmaya başlar. Cevaplar verir, ancak verdiği cevaplardan rücu eder. Basralılar onun bu alanda zayıf olduğunu görüp, sorular sormaya devam edince, Ebû Yûsuf özür diler, hocasının vakfı caiz görmediğini kastederek, ondan kendilerine bu konuda bir "asl" gelmediğini söyler.[437] Anlaşılan Ebû Hanîfe, ana düşüncesi/aslı, vakfetmekle bir malın kişinin mülkiyetinden çıkmayacağı yönünde olduğu, bundan dolayı vakfı sadaka, ariyet ve vasiyet bahisleri kapsamında değerlendirdiği için ayrı bir üst kavram olarak ele alıp

---

[430] İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 357.

[431] Hasan b. Ziyâd'dan; Şeybânî'nin, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Muâz Hâlid b. Süleymân'ın (ö. 199) tasnif ettiği *Kitâbü'l-hayz*'ı kendisinde gördüğü, ödünç aldığı, üç gün yanında kaldığı, bundan sonra *Kitâbü'l-hayz*'ı kaleme aldığı aktarılır. Muhtemelen Ebû Muâz, hocası Ebû Hanîfe'nin meclisindeki mesaili esas alarak bu konuda bir kitap kaleme aldı. Şeybânî de bunun üzerine çalışarak kendi kitabını hazırladı. Bkz. Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 18b.

[432] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 135, 142, 313, 321, c. II, s. 319, 322, 517, IV, 195, c. VII, s. 62, 65, 73, 86.

[433] Şeybânî, *el-Asl*, c. II, s. 517, c. V, s. 532, c. IX, s. 232.

[434] Şeybânî "ashabımız" ifadesini Ebû Hanîfe'nin, Züfer, Kâsım b. Ma'n gibi diğer öğrencilerini de kapsamına alacak şekilde kullanmaktadır. Bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. IV, s. 195. "Ashâbımız" ifadesiyle atıfta bulunulan görüş ve rivayetler için bkz. a.mlf., *a.g.e.*, c. II, s. 47, 578, c. IV, s. 63, 195, 365, 386.

[435] Serahsî, *Mebsût*, c. XXVIII, s. 122, c. XXX, s. 128-129.

[436] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 61.

[437] Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 271 ab.

kendi meclisinde müzakereye konu etme ihtiyacı duymamıştır. Böyle olduğu için de vakıf konusunda, diğer bahislerde olduğu gibi müstakil bir birikim oluşmamıştır. Geçmişten tevarüs edilen birikim olmadığı, henüz kendi düşünceleri de yeterli bir olgunluğa kavuşmadığı için Ebû Yûsuf bu konuda kolay cevaplar verememiştir. Şeybânî de *el-Asl*'da, *Kitabü'l-vakf* ve *Kitâbü's-sadakati'l-mevkûfe* adıyla iki ayrı bölümde ele aldığı vakıf konusuna Ebû Hanîfe'nin temel düşüncesini reddetmekle başlar.[438] Muhtemelen o, vakfedilen malın kişinin mülkiyetinden çıktığını kabul ettiği için vakfı, sadaka, âriyet ve vasiyetten ayrı bir üst kavram olarak ele almış; vakıfla ilgili mesaili bu temel yaklaşımı üzerine inşa etmiştir. Aynı şekilde zirâî ortaklık bahsi de (kitâbü'l-müzâra'a) böyle olmalıdır. Çünkü Ebû Hanîfe, müzâra'a ve müsâkâtı (muâmele) fâsit olarak kabul etmekte, Ebû Yûsuf ile Şeybânî bu akde cevaz vermektedir. Akdin kendisini sahih kabul etmemesi nedeniyle Ebû Hanîfe'nin bu konuda mesail türetmiş olması düşünülemez. Nitekim *el-Asl*'da müzâra'a başlığı altında her iki konuyla ilgili yer alan mesailin tamamı Şeybânî ile Ebû Yûsuf'un görüşlerinden oluşmaktadır.[439]

Ebû Hanîfe'nin meclisine ait mesail (*Usûl*), fıkhın her bir bahsi müstakil bir kitap olacak şekilde derlenmişti. Şeybânî, bu kayıtları esas alarak hazırladığı *el-Asl*'ı aynı şekilde müstakil kitaplar olarak kaleme almıştır. Kitaplar arasındaki ortak nokta *Usûl*'e ait olmasıdır. Bu açıdan bir bütünün parçalarını ifade etmektedir. Nitekim İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*'inde *el-Asl*'ı tek kitap olarak değil, kitap grubu olarak verir. Şeybânî'nin *Usûl*'e dâir kitapları olduğunu belirttikten sonra bu gruba dahil olan kitapların ismini tek tek sayar.[440] *el-Asl*'ı ihtisar eden Mervezî de *el-Kâfî* adlı muhtasarının önsözünde söz konusu eserden kitap grubu/kütüb olarak bahseder, ancak bu kitapları *Usûl* değil, *Mebsût* olarak niteler.[441] Boynukalın, *el-Asl* nüshaları arasındaki kitap/bölüm sıralamasının birbirinden farklı olmasını, eserin müstakil kitaplar halinde

[438] Şeybânî, *el-Asl*, c. XII, s. 96-102.

[439] Şeybânî, konu girişinde önce ulaştığı rivayetleri verir. Bunlar içerisinde Ebû Hanîfe'den aktardığı herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Rivayetlerin akabinde Ebû Hanîfe'nin müzâra'ayı fasit kabul ettiği, Ebû Yûsuf ile kendisinin caiz gördüğü yönündeki temel yaklaşımlarını belirttikten sonra konuyla ilgili derlediği ve türettiği meselelere yer verir. Bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 515-584. Zaman zaman Ebû Hanîfe, müzâraayı câiz görseydi görüşü ne olurdu şeklinde baş konulardaki görüşlerinden hareketle çıkarımlarda bulunur. Birkaç örnek için bkz. a. mlf, *a.g.e.*, c. X, s. 46, 52, 88.

[440] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 257-258.

[441] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 24

kaleme alındığına kanıt olarak gösterir.[442] İbnü'n-Nedîm ve Mervezî'nin yer verdiği usûl ve mebsût nitelemeleri zamanla kitapların ismi olmuş, -muhtemelen bahse konu kitaplar tek kitap hüviyetine büründükten sonra- *el-Asl* veya *el-Mebsût* olarak anılmıştır.

el-Asl'ın müstakil kitaplardan oluşması hangi kitapların onun kapsamına girdiği sorusunu gündeme getirmektedir. Bu konuda elimizdeki somut veriler, İbnü'n-Nedîm'in verdiği kitap listesi, *Asl*'ın mevcut nüshaları ile muhtasarı olan *el-Kâfî*'nin muhtevasıdır. Bunları mukayese ederek *el-Asl*'ın hangi kitaplardan müteşekkil olduğu, günümüze ulaşan kısmı ve eksik bölümleri hakkında fikir yürütebiliyoruz. Ancak mevcut nüshalarda ve *el-Kâfî*'de yer aldığı halde bazı kitapların Şeybânî'ye aidiyeti tartışma konusu olmuştur. Bunlar; *Kitâbü'l-hiyel*, *Kitâbü'r-radâ'*, *İhtilaf-u Ebî Hanîfe ve İbn Ebi Leylâ*'dır. *el-Asl*'ın en güvenilir iki ravisinden biri olan Ebû Süleymân el-Cûzcânî, *Kitâbü'l-hiyel*'in Şeybânî'ye nispetini reddetmekte; Bağdatlı sahafların uydurduğunu söylemektedir. Ebû Hafs el-Kebîr ise Şeybânî'ye ait olduğunu kabul etmekte ve bu eseri ondan rivayet etmektedir. Mervezî, Ebû Hafs'ın rivayetini esas alarak *el-Kâfî*'de *Hiyel* kitabına da yer vermiştir.[443] *Kitâbü'r-radâ'*, mevcut *el-Asl* nüshalarında müstakil bir bölüm olarak yer almakla birlikte bazı Hanefî fakihler bu kitabı Şeybânî'nin öğrencilerinin tasnif ettiğini, ilgi duyulsun diye hocalarına nispet ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Mervezî'nin *el-Kâfî*'de bu kitaba müstakil bir bölüm olarak yer vermemesini de buna bağlamışlardır. Ancak çoğunluk *Radâ'*ın Şeybânî'ye ait olduğunu kabul etmiştir. Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090) de bu görüştedir. Bundan dolayı *el-Kâfî* üzerine yaptığı şerhinde bu kitaba da yer vermiştir. Mervezî'nin *el-Kâfî*'de bu kitaba yer vermemesini Şeybânî'nin *el-Asl* üzerine yaptığı ikinci incelemede bu konuyu müstakil bir kitap olarak almayıp, nikah bahsindeki meselelerle yetinmesiyle izah etmiştir.[444] *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebi Leylâ* ise aslında Ebû Yûsuf'a ait bir kitaptır. Serahsî, Şeybânî'nin bu kitabı Ebû Yûsuf'tan rivayet ettiğini ve ona bazı eklemeler yaptığını, bundan dolayı kitabın Şeybânî'ye ait kabul edildiğini, böyle olduğu için de Mervezî'nin *el-Kâfî*'de ihtisar ettiği kitaplar arasına onu da dahil ettiğini söyler. *el-Asl*'ın mevcut nüshalarının âriyet ve vedîa bahislerinde kitabın bir bölümüne yer verilir. Şeybânî, ilgili bölümlerde kendi görüşlerini de zikreder.

[442] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 105-106.
[443] Serahsî, *Mebsût*, c. XXX, s. 228-229; Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 62-64.
[444] Serahsî, *Mebsût*, c. XXX, s. 322; Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 65-66.

Mervezî'nin müstakil bir bölüm olarak aldığı *el-Kâfî*'de Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ ile birlikte Şeybânî'nin görüşleri de aktarılır. *el-Asl* içerisinde başkalarına ait olduğu halde Şeybânî tarafından üzerine çalışıldığı için ona nispet edilen başka eserler de vardır ve bunların Şeybânî'ye nispetinde herhangi bir tartışma olmamıştır. Şeybânî rivayetiyle gelen *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebi Leylâ* da bu açıdan onun eseri olarak kabul edilmiş olmalıdır.[445]

Şeybânî, *Usûl* kitapları kaleme aldıktan sonra büyük çoğunluğunu gözden geçirerek yeniden düzenlemiştir.[446] Hanefî literatürde bazı kitapların *sağîr* ve *kebîr* olarak iki farklı şekline atıflarda bulunulması,[447] Mervezî'nin *el-Kâfî*'sinde *Kitâbü'l-me'zûn* bölümüne *kebîr* kaydı düşülmesi, bölümün sonunda *Kitâbü'l-me'zûn es-sağîr*'in ayrı bir başlıkta özetlenmesi;[448] *el-Asl*'ı oluşturan kitapların redakte edilen kısmının *sağîr* ve *kebîr* olmak üzere iki tür versiyonu bulunduğuna, bazı kitapların her iki versiyonunun bir süre Hanefi çevrelerde varlığını koruduğuna işaret etmektedir. Mevcut *el-Asl* nüshalarında yer alan bölümlerin hangi versiyonlara ait olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Ancak birkaç bölümde *kebîr* veya *sağîr* versiyonu olduğuna dair açık ifadeler bulunması, elimizdeki kitabın iki farklı versiyona ait nüshaların derlemesi olduğunu göstermektedir.[449] *es-Siyeru'l-kebîr'*in *es-Siyeru's-sağîr*'den; *el-Câmiu'l-kebîr*'in *el-Câmiu's-sağîr*'den sonra kaleme alındığı bilgisine bakılırsa, buradan *sağîr* nitelikli kitapların ilk kaleme alınan versiyon olduğu, Şeybânî'nin ilk versiyonda mevcut müktesebâtı derlediği, daha sonra bunun üzerine eklemeler yaparak *kebîr* nitelikli kitapları kaleme aldığı yönünde bir çıkarımda bulunulabilir.[450] Ancak Serahsî'nin verdiği bilgiden Şeybânî'nin ikinci incelemedeki faaliyetinin her zaman kitapları genişletme yönünde olmadığı anlaşılmaktadır. Daha önce müstakil bir kitap olarak kaleme aldığı bir konuyu muhtemelen tekrar olduğunu düşündüğü için ikinci incelemede ayrı bir kitap olarak ele alma ihtiyacı duymadığı da olmuştur. *Kitâbu'r-radâ'* böyledir. İkinci incelemede Şeybânî bu konuyu müstakil bir kitap olarak almamış,

[445] Serahsî, *Mebsût*, c. XXX, s. 143-144; Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 64-65.
[446] Serahsî, *Mebsût*, c. XXX, s. 322; Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 106.
[447] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 528, c. II, s. 30, 133;
[448] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 115-116.
[449] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 115-116.
[450] *el-Asl*'ı oluşturan kitapların *sağîr* ve *kebîr* versiyonlarıyla ilgili tespitler için bkz. Yılmaz, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", s. 99-105

nikah kitabındaki konuyla ilgili meselelerle yetinmiştir. *el-Asl*'ı ihtisar eden Mervezî de aynı şekilde *el-Kâfî*'de sadece bu meselelere yer vermiş; *Radâ*'ı ayrı bir bölüm olarak almamıştır.[451]

Kaynaklarda *sağîr* nitelikli eserlerin kaleme alındıktan sonra Ebû Yûsuf'a arz edildiği, *kebîr* nitelikli olanların ise Ebû Yûsuf'a arz edilmediği doğrudan Şeybânî'nin telifi olduğu yönünde bilgiler aktarılır. Bir başka bilgi Şeybânî'nin, kitaplarının çoğunu Ebû Yûsuf'a arz ettiği yönündedir.[452] Bu bilgi ile Şeybânî'nin *el-Asl*'ı ikinci kez gözden geçirdiği bilgisi birlikte değerlendirildiğinde, -eğer Şeybânî incelediği metinleri tekrar Ebû Yûsuf'a arz etmediyse- *el-Asl*'ı oluşturan kitapların çoğunun hem *sağîr* hem *kebîr* versiyonu olduğu sonucu çıkmaktadır. Muhtemelen Şeybânî, doğrudan Ebû Yûsuf'tan rivayet etmiş olmasa da mevcut müktesebatı derlemeye yönelik kaleme aldığı kitapların çoğunu Ebû Yûsuf'a arz etmiş, daha sonra bunlar üzerine yaptığı ikinci çalışmasında gerekli gördüğü bilgileri ekleyerek veya çıkararak, tahric ve tefrî'lerde bulunarak *kebîr* nitelikli olanları telif etmiştir.

el-Asl'ı Şeybânî'den, Ebû Süleymân el-Cûzcâni, Ebû Hafs el-Buhârî, Muhammed b. Semâa, Mua'llâ b. Mansûr, Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî gibi birçok öğrencisi rivayet etmiştir. Fakat rivayet konusunda her öğrenci aynı başarıyı gösterememiştir. Bu da bazı rivayetlerin daha fazla ilgi ve kabul görmesine sebep olmuştur. Şeybânî'nin bizatihi kendisi rivayetler arasında ayrıma gitmiş; Ebû Hafs'ın rivayetini, "*Bu kitabı benden Buhârî'nin okuduğu sıhhatte hiç kimse okumadı. Diğerleri de okudular. Ancak hiç kimse onun kadar kapsamlı bir şekilde benden dinlemedi*" sözleriyle takdir etmiştir.[453] Ebû Bekr el-Cessâs, zayıf ve tutarsız bulduğu için *Usûl* kitapların Hişâm b. Ubeydullah rivayetiyle okunmasını hoş görmemiş; Cûzcâni veya Muhammed b. Semâa'nın rivayetlerinin okunmasını tavsiye etmiştir.[454] İbn Semâa'nın rivayeti Cessâs tarafından tercih edilse de Hanefî çevrelerde çok fazla yaygınlık kazanmamıştır. En fazla şöhret bulanlar Cûzcânî ve Ebû Hafs'ın rivayetleri olmuştur.[455]

[451] Serahsî, *Mebsût*, c. XXX, s. 322; Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 65-66.
[452] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 19.
[453] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 152.
[454] Saymerî, *Ahbâr*, s. 162.
[455] Serahsî, *Mebsût*, c. XXX, s. 269; Boynukalın, el-Mukaddime (*el-Asl* içinde), s. 74.

Bu iki rivayet aynı zamanda *el-Asl*'ın kapsamına hangi kitapların girdiği konusunda da büyük oranda belirleyici olmuştur.

Rivayetler arasındaki farklılık sadece aynı mesailin sahih bir şekilde aktarılmasıyla ilgili değildir. Muhteva bakımından da aralarında bazı farklılıklar vardır. Bu hem kitap/bölüm hem de mesele düzeyindedir. Farklı zamanlarda Şeybânî'nin derslerini takip eden öğrenciler, muhtemelen kitapların tamamını dinlemeden halkadan ayrılmaları veya sonradan kaleme alınmış olmaları sebebiyle bazı kitapları dinlememiş, bundan dolayı kendilerine ait nüshalarda bu kitaplara yer vermemişlerdir. Ebû Hafs'ın rivayetinde var olan *Kitâbü'l-hiyel*'in, Cûzcânî tarafından Şeybânî'ye aidiyetinin reddedildiğini söylemiştik. Kevserî bunu, iki öğrencinin farklı zamanlarda Şeybânî'nin derslerini takip etmiş olmalarını dikkate alarak Cûzcânî'nin *Hiyel*'i Şeybânî'den dinlememiş olmasıyla izah eder.[456] Benzer bir izah Serahsî tarafından *Kitâbu'l-kesb* için yapılır. Onun beyanına göre, İbn Semâa'nın rivayet ettiği *Kesb*, Şeybânî'nin tasnif ettiği kitap grubundan olmakla birlikte Cûzcânî ve Ebû Hafs bu kitabı Şeybânî'den dinlemedikleri için şöhret bulmamış; bundan dolayı Mervezî *el-Kâfî*'de bu kitaba yer vermemiştir. İbn Semâa'nın rivayet ettiği kitap grubu içerisinde yer alan *Kesb*'i, muhtemelen Serahsî *el-Asl*'ın bir parçası olarak kabul etmiş olacak ki *el-Kâfî*'de yer almayan bu kitaba şerhinde yer verme ihtiyacı duymuştur.[457]

Mesele düzeyindeki farklılığa gelince bu bazen birinde olmayan meselenin diğerinde olması[458] veya aynı meselede iki farklı rivayette iki farklı görüşün aktarılması[459] bazen de birinde mutlak olarak verilen meseleye diğerinde kayıt düşülmesi[460] veya birinde imamlar arasında ihtilaflı olarak verilen meselenin diğerinde ittifak olduğu yönünde verilmesi[461] şeklinde olabilmektedir. Muhtevadaki bu farklılıklar, müellif Şeybânî'nin mi, râvîlerin mi, yoksa sonraki müstensihlerin tasarrufu mudur? Bu hususta her üç ihtimalin etkisi olması mümkündür. Şeybânî'den farklı zamanlarda farklı öğrenciler tarafından kitaplar rivayet edilirken doğrudan onun kendisi

[456] Kevserî, Muhammed Zâhid, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-İmam Ebû Yûsuf el-Kâdî*, y.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts., s. 71-72.
[457] Serahsî, *Mebsût*, c. XXX, s. 269.
[458] Serahsî, *Mebsût*, c. XVIII, s. 160.
[459] Serahsî, *Mebsût*, c. I, s. 177.
[460] Serahsî, *Mebsût*, c. V, s. 14.
[461] Serahsî, *Mebsût*, c. XIV, s. 49.

bazı eklemeler yapmış olabileceği gibi kitabın ilk râvîleri veya sonraki müstensihleri tarafından da eklemeler yapılmış olması muhtemeldir. Boynukalın'ın tespitlerine göre, bugün elimizdeki *el-Asl* nüshalarının çoğu Cûzcânî'ye, bazıları Ebû Hafs'a, az bir kısmı da başka râvîlere aittir. Ancak müstensihler *el-Asl*'ı kopyalarken farklı rivayetlerden de yararlanmışlardır. Bir nüshada diğerlerinde yer almayan bir mesele varsa onu eklemişler, rivayetler arası farklılık durumunda tercihlerde bulunmuşlardır. Bu sebeple rivayetlerin derlemesi mahiyetinde kabul edebileceğimiz mevcut nüshalarda bölüm başlarında belli râvîlere yer verilmesi o bölümdeki mesailin tamamının ona ait olduğunu göstermemektedir.[462] Ayrıca bu nüshalarda *Nevâdir*, *Emâlî*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sağîr* gibi kitaplardan da bazı eklemeler bulunmaktadır. Asıl kitapta olmayan bu tür eklemeler, kitabın ilk veya sonraki râvîleri tarafından yapılmış olmalıdır. Mervezî'nin bunların bir kısmına *el-Kâfî*'de yer vermesi bahse konu ziyadelerin eski nüshalarda da bulunduğuna işaret etmektedir.[463] Ebû Hafs ve Cûzcânî gibi meşhur rivayetler ve bunlara ait nüshalar arasında bulunan farklılıklar, fakihleri rivayetleri değerlendirip hangisinin daha sahih olduğu noktasında tercihler yapmaya,[464] istinsahtan veya rivayetten kaynaklı hataları tashih etmeye sevk etmiştir.[465]

el-*Asl*'ın, yukarıda üzerinde durduğumuz müstakil kitaplar olarak kaleme alınması, ikinci kez gözden geçirilmesi ve farklı rivayetlerinin olması şeklindeki üç hususiyetinin, konu bütünlüğü ve üslubu üzerinde etkileri olmuştur. Kitap içerisinde çok tekrar vardır ve bir üslup birliği bulunmamaktadır. Bir konuyla ilgili meseleler sadece kendine ait bölümde işlenmediği için bazen aynı meseleler birebir aynı ifadelerle veya biraz farklı bir ifade biçimiyle tekrarlanmaktadır. Bu husus bölümlerin müstakil kitaplar halinde kaleme alınması sebebiyle her bölümde o bölümü ilgilendiren tüm mesailin derlenmeye çalışılmış olması; bir önceki kitapta veya kitaplarda alt başlık olarak yer alan bir konunun daha sonra geliştirilip müstakil kitaba dönüştürülmesinin sonucu olarak görülebilir.[466] Üslup olarak ise kitapta biri soru cevap diğeri doğrudan mesailin

[462] Boynukalın, el-Mukaddime (*el-Asl* içinde), s. 75-82.
[463] Boynukalın, el-Mukaddime (*el-Asl* içinde), s. 125-137.
[464] Birkaç örnek için bkz. Serahsî, *Mebsût*, I, 221, 329, XIV, 50.
[465] Serahsî, *Mebsût*, I, 329, VI, 11, VII, 168, XVII, 175.
[466] Bu konuda *el-Asl*'ın bölümleri arasında taramalar yapılabilir. Örneğin birçok akitle ilişkisi olan vekalet konusu, müstakil olarak ele alınmanın yanında bey', sarf, nikah, şüf'a gibi diğer birçok bahiste alt başlık olarak yer almakta hükmü aynı olan meseleler o başlıklarda da tekrarlanmaktadır. Bu konuda kitap içerisinde taramalar yapılabilir. Ayrıca konuyla ilgili tespitler için bkz. Boynukalın, el-Mukaddime (*el-Asl* içinde), s. 114.

serdedilmesi şeklinde iki tür anlatım tarzı takip edilmiştir. Bazı bölümlerde sadece diyalog veya mesailin serdedilmesi bazılarında ise her iki üsluba yer verilmiştir.[467] Bu durum paragraf başında zikrettiğimiz üç hususla da ilişkilendirilebilir.[468]

el-Asl iki defa yazıma konu olduğuna ve ikinci versiyon tamamlanamadığına göre Şeybânî'nin *el-Asl*'ı oluşturan kitaplar üzerine yaptığı çalışma bir ömür boyu devam etmiş olmalıdır. Muhtemelen geçmiş kayıtlar esas alınarak hazırlanan kitaplar ilk versiyondur.[469] *el-Asl* bu itibarla Şeybânî'nin ilk eseridir. Zâhîru'r-rivâye'nin diğer metinleri, bundan sonra kaleme alınmıştır. Birbiriyle irtibatlı olan, aynı zamanda Ebû Hanîfe - Ebû Yûsuf - Şeybânî çizgisinin devam ettirildiği bu metinler, Şeybânî'nin *el-Asl* ile başlayan mezhep fıkhını tedvin etme çabasının devamı ve ikmali mahiyetindedir.

Şeybânî *el-Asl*'dan sonra sırasıyla *el-Câmiu's-sağîr, el-Câmiu'l-kebîr, Ziyâdât* ve *Ziyâdâtu'z-ziyâdât*'ı kaleme alır.[470] İkinci hocası Ebû Yûsuf'un isteği üzerine kaleme aldığı *el-Câmiu's-sağîr*'de Ebû Hanîfe'nin Ebû Yûsuf aracılığıyla kendisine ulaşan görüşlerini derler. İhtilafın olduğu meselelerde Ebû Yûsuf'un ve kendisinin görüşünü açıkça belirtir. *el-Asl*'da olduğu gibi ihtilafın zikredilmediği yerler üç imamın ortak görüşü olarak kabul edilir.[471] Şeybânî, kitabı bitirdikten sonra Ebû Yûsuf'a arz eder, onun iltifatına mazhar olur.[472] Kitaba ismi doğrudan Şeybânî tarafından verilmiş; fıkhın hemen her bahsiyle ilgili çeşitli meseleleri ihtiva etmesi nedeniyle *Câmi'* olarak isimlendirilmiştir.[473] Hanefî fakihler *el-Asl*'da bulunup bulunmaması açısından kitapta yer alan mesaili; *el-Asl*'da olup *el-Câmiu's-sağîr*'de tekrarlanan, sadece *el-Câmiu's-sağîr*'de yer alan, her ikisinde de bulunup *el-Câmiu's-sağîr*'de bazı eklemelerin yapıldığı mesail olmak üzere üç kısma ayırırlar.[474]

---

[467] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 106-111.
[468] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 110.
[469] *el-Asl*'ın yazım tarihleriyle ilgili Boynukalın tarafından yapılan tespit ve değerlendirmeler için bkz. Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 137-139.
[470] İbn Âbîdîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 19.
[471] İbn Âbîdîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 19.
[472] Yavuz, Yunus Vehbi, "el-Câmiu's-sağîr", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 112.
[473] Boynukalın, Mehmet, *el-Mukaddime* (*el-Câmiu's-sağîr* içinde), Tahkîk: Mehmet Boynukalın, Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1432/2011, s. 9-10.
[474] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Câmiu's-sağîr* içinde), s. 49-50.

Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr*'de rivayetlere yer vermekten ziyade tefrilerde bulunarak ilkine göre daha kapsamlı bir eser ortaya koyar.[475] Burada da ihtilafın olması durumunda üç imamın görüşlerine açıkça yer verir.[476]

ez-Ziyâdât ve *Ziyâdâtu'z-Ziyâdât*, isminden de anlaşılacağı üzere bir tetimme çalışmasıdır. Kitabın hangi eser veya eserler üzerine ziyade çalışması olduğu hususunda farklı rivayet ve görüşler aktarılır.[477] *el-Câmiu'l-kebîr*'den sonra kaleme alındığı bilgisine bakılırsa, doğrudan bu eserde veya Şeybânî'nin önceki eserlerinde eksik kaldığını düşündüğü mesaili ikmale yönelik ilave bir çalışma olması daha güçlü bir ihtimaldir. Nâtıfî'nin *el-Ecnâs* isimli eserinde, *Ziyâdâtu'l-hibe mine'l-Asl*, *Kitâbu Ziyâdâti'l-Asl* adıyla alıntılar yapması kitabın *el-Asl* üzerine yapılmış ziyade olabileceğini gösteriyor.[478] Kadîhân'ın *ez-Ziyâdât* şerhini neşreden Kasım Eşref Nur Ahmed, eserin *el-Câmiu'l-kebîr* üzerine ziyade olduğu rivayetini tercih eder. Buna gerekçe olarak; kitabın üslubunu, *el-Câmiu'l-kebîr*'den sonra kaleme alınmış olmasını, bazı nüshalarda isminin *ez-Ziyâdât ale'l-Câmii'l-kebîr* olarak verilmesini ve Hanefî fakihlerin bu yöndeki beyanlarını gösterir.[479]

Zâhiru'r-rivâye'nin altı veya yedi kitaptan oluştuğunu kabul edenler, bahse konu tasnifte Şeybânî'nin devletler hukukuyla ilgili eserleri *es-Siyerü's-sağîr* ve *es-Siyerü'l-kebîr*'e ayrı birer eser olarak yer verirler.[480] Bu eserlerin gerçekten bağımsız bir eser mi yoksa *el-Asl*'ın bir parçası mı olduğu tartışmaya açıktır. Zâhiru'r-rivâye'nin üçlü, dörtlü ve beşli şeklindeki erken dönem tasniflerinde *es-Siyerü's-sağîr*'in adı zikredilmez.[481] Günümüz araştırmacılarının birçoğu *es-Siyerü's-sağîr*'in bağımsız bir eser olmadığını, *el-Asl*'ın bir bölümü olduğunu vurgular.[482] Kaynaklarda *el-Asl*'ın siyer

---

[475] Şeybânî'nin türetmiş olduğu bazı meseleler, meseleleri türetirken dayanmış olduğu kendi temel prensibiyle çelişik bulunur. Konuyla ilgili bir tespit için bkz. Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Tahkîk: Abdullah Nezîr Ahmed, Kuveyt: Mektebetü'l-İmâm ez-Zehebî, 1443/2022, c. VII, 572.

[476] Yavuz, Yunus Vehbi, "el-Câmiu'l-kebîr", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 109.

[477] Kasım Eşref, Nur Ahmed, *el-Mukaddîme* (*Şerhu'z-Ziyâdât* içinde), Tahkîk: Kasım Eşref Nur Ahmed, Beyrut, 1426/2005, c. I, s. 102.

[478] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 537, c. II, s. 187-188.

[479] Kasım Eşref, *Mukaddime* (*Şerhu'z-Ziyâdât* içinde), c. I, s. 102-103.

[480]Ençakar, Orhan, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s. 38.

[481]Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 38-43.

[482] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 33, Kaya, Eyüp Said, "Zâhiru'r-rivâye", *DİA*, c. XLIV, İstanbul, 2013, s. 101;Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 38-43.

bölümünün, sağir versiyonu olduğuna dair açık ifadeler yer alır.[483] Eğer *es-Siyerü's-sağîr*, *el-Asl*'ı oluşturan kitaplardan birisi ise *es-Siyeru'l-kebîr*, *el-Asl*'ın ikinci versiyonundan, yani *kebîr* nitelikli kitaplar grubundan olmalıdır. Kitab, Şeybânî'nin son eseridir. Ebû Hafs el-Kebîr Irak'tan ayrıldıktan sonra kaleme alındığı için Şeybânî'den rivayet edememiştir. *el-Asl*'ın iki meşhur ravisinden biri olan Ebû Süleymân el-Cûzcânî rivayetiyle sonraki nesillere ulaşmıştır.[484] Muhtemelen Ebû Hafs'ın rivayet ettiği *el-Asl*'ı oluşturan kitap grubunda yer almaması ve son kitap olması itibariyle bu gruba aidiyeti çok fazla şöhret bulmamıştır. Kaynaklarda müstakil bir kitap olarak doğrudan kendisine atıflar yapılması ve çeşitli çalışmalara konu olması ayrı bir kitap olarak algılanmasına sebep olmuştur.

Zâhiru'r-rivâye'nin bütün eserleri, doğrudan Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirasını derlemeye ve ikmale matuf ortak bir amacın ürünüdür. Bu eserlerin Hanefî çevrelerde yaygınlık kazanıp eş değere sahip kitap grubu olarak kabul görmesinin arkasındaki temel saiklerden biri bu olmalıdır. Her ne kadar söz konusu eserler Hanefî çevrelerde yaygınlık kazanıp aynı zamanda en fazla şöhret bulan eserler olsalar da bunların mezhepteki ayırıcı özelliklerinin salt rivayetle ilgili olmadığı, Ebû Hanîfe ve halkasının fıkıh mirasını asıl temsil eden eserler olmasıyla ilişkili olduğu söylenebilir.[485] Siyer kitapları *el-Asl*'ın, ziyâdeler *el-Câmi'u'l-kebîr*'in bir parçası olarak kabul edildiğinde zâhiru'r-rivâyeyi *el-Asl*/*Usûl* ve *Câmi'ayn* olmak üzere iki grupta özetlemek mümkündür. *el-Asl,* Hanefî halkanın fıkıh müktesebatının derlendiği en kapsamlı ilk ve tek eserdir. Ebû Hanîfe'nin meclisindeki kayıtları esas alıp onun fıkhını bu çapta derleyen başka bir eser kaleme alınmamıştır. Bu sebeple mezhebin aslı/temel kaynağı kabul edilmiştir.

Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye dışındaki eserleri ya özel bir amaca dönük olarak kaleme alınmış eserler ya da ders notlarından müteşekkil derlemelerdir. Bunlardan, *el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne,* Medîne fıkıh çevresi ve onun temsilcisi olan İmam Mâlik'e karşı Ebû Hanîfe'nin görüşlerini savunma amacıyla kaleme alınmıştır.[486] *el-Âsâr*, çoğu

[483] Serahsî, siyer bahsinin sonunda şerhettiği bölümün *es-Siyerü's-sağîr* olduğunu söyler. Bkz. Serahsî, *Mebsût,* c. X, s. 151.
[484] Yaman, Ahmed, "es-Siyeru'l-kebîr", *DİA,* c. XXXVII, İstanbul, 2009, s. 327-328.
[485] Kaya, "Zâhiru'r-rivâye", *DİA,* c. XLIV, s. 101.
[486] Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *DİA*, c. XXIX, İstanbul, 2010, s. 41.

Ebû Hanîfe'den olmak üzere yirmi kadar hocadan duyduğu ahkamla ilgili hadis, sahabe ve tâbiûn görüşlerini derlediği fıkıh konularına göre tasnif edilmiş bir hadis mecmuasıdır.[487] Nâtıfî'nin, *el-Ecnâs* isimli eserinde alıntı yaptığı *Kitâbü'l-ictihâd*; alıntılanan meselenin ictihatta hata ve isabetle ilgili olmasına bakılırsa konuya özel bir kitap olmalıdır.[488] Bu eserler, imamların görüşlerini veya bunların delillerini tespitte kaynak olarak kullanılsa da zâhiru'r-rivâye kabul edilenler gibi doğrudan Ebû Hanîfe'nin fıkıh düşüncesini tedvine ve ikmale yönelik kaleme alınmış olmaması nedeniyle mezhebin temel eserleri içerisinde yer almazlar. İleride ele alacağımız emâlî ve nevâdîr türü eserler ise onun fıkıh meclislerindeki notlardan oluşmuş derlemelerdir.

d. *Hasan b. Ziyâd'ın Tedvin Faaliyeti ve Eserleri*

Ebû Hanîfe'nin öğrencileri içerisinde onun fıkhını tedvine yönelik çalışmalar yapıp eserler kaleme alan öğrencilerden biri de Hasan b. Ziyâd'dır. Şeybânî gibi doğrudan eski kayıtları esas olarak bunlar üzerine geniş çaplı bir tedvin faaliyeti yürüttü mü bilmiyoruz. Ancak hocasının meclisine ait kayıtlara vakıf olması[489] ve günlük tedris faaliyetlerinin bir kısmını bunları müzakereye ayırması[490] sebebiyle kitaplarının temel kaynağını, çok iyi bildiği bu metinlerin oluşturmaması oldukça uzak bir ihtimaldir. Nitekim Şeybânî'nin tasnif faaliyeti yürüttüğü dönemde o da kitaplar kaleme almaktadır. Şeybânî'den çok önce Ebû Hanîfe'ye öğrenci olması sebebiyle muhtemelen halkadaki kayıtlara ondan daha fazla vakıftır. Şeybânî'nin yaşı küçük olduğu için onunla birlikte telif yapmaktan kaçındığı; uzlete çekilip kitaplarını tek başına kaleme aldığı; Şeybânî'nin, onun kitaplarını elde ettiğinde kopyaladığı; kendi kitaplarının bazı bölümlerini onlardan istifade ederek hazırladığı; özellikle hesap ilminde uzman olduğundan dolayı Hanefî fıkıh müktesebatındaki miras ve vasiyet hesaplamaları ile ilgili mesailin onun tarafından türetildiği anlatılır.[491]

Kitapları maalesef günümüze gelmemiştir. Ancak Hanefî literatürde eserlerinden yapılan alıntılar onun fıkhın hemen her babında müstakil eserler kaleme

[487] Çakan, İsmail Lütfi, "el-Âsâr", *DİA*, c. III, İstanbul, 1991, s. 460.
[488] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 144.
[489] Şeybânî gibi Ebû Hanîfe halkasına ait kayıtları Ebû Yûsuf'tan dinlemediğini o da dile getirir. Eskiler olarak nitelendirdiği bu kitapların gece gündüz okunduğunu söyler. Bkz. İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 307-308.
[490] Kerderî, *Menâkıb*, c. II, s. 209-210.
[491] Serahsî, *Mebsût*, c. XXVIII, s. 122, c. XXX, s. 128-129.

aldığını ve hocalarının fıkhını tedvine yönelik özel bir çaba ortaya koyduğunu göstermektedir. İlk dönem Hanefî literatürü ve bunların muhtevası ile ilgili önemli bilgiler ihtiva eden Nâtıfî'nin *el-Ecnâs*'ında ona ait şu yirmi üç eserden alıntı yapılır: *Kitâbü's-salât, Kitâbü's-siyâm/savm, Kitâbü'z-zekât, Kitâbü'l-harâc, Kitâbü'l-menâsik, Kitâbü'n-nikâh, Kitâbü't-talâk, Kitâbü'l-bey', Kitâbü'ş-şüf'a, Kitâbü's-selem, Kitâbü'r-rehn, Kitâbü'l-vekâle, Kitâbü'l-keffârât, Sayd ve'z-zebâih, Dahâyâ/Edâhî, Edebü'l-kâdî, Kitâbü'l-hudûd, Kitâbü'l-cinâyât, Kitâbü'l-gasb, Kitâbü'l-irtidât, Kitâbü'l-vakf, Kitâbü'l-vasâya, Ferâiz*.[492] Bunlar dışında ayrıca biyografilerde ona *Kitâbü'l-hısâl, Kitâbü meâni'l-îmân, Kitâbü'n-nafakât, Kitâbü'l-icâre, Kitâbü's-sarf* eserleri nispet edilir.[493]

Nâtıfî'nin yaptığı alıntılarda en fazla göze çarpan husus, Hasan b. Ziyâd'ın eserlerini, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Züfer ve kendi görüşleri ekseninde kaleme almış olması; hocalarının açık bir görüşünün olmadığı meselelerde onların görüşlerine kıyasla tahriclerde bulunmasıdır.[494] Şeybânî, bunu sadece Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf için yapar. Kitaplarında nadiren yer verdiği Züfer'in görüşlerini doğrudan veya dolaylı (tahrîç yoluyla) tespit gibi bir çaba içerisine girmez.

Hasan b. Ziyâd, aynı çizgiyi diğer eserleri; *el-Hârûnî,*[495] *ez-Ziyâdât*[496] ve ona aidiyeti güçlü bir ihtimal olan *İhtilâfu Züfer ve Yakub*'ta[497] da devam ettirir. Bazı araştırmacılar son eserin Hasan b. Ziyâd'ın öğrencisi Muhammed b. Şücâ' es-Selcî'ye ait olduğunu söylese de Nâtıfî'nin *el-Ecnâs*'ında yer alan bilgiler eserin şerhinin ona ait olduğunu gösteriyor.[498] Selcî şerhinde, Ebû Hanîfe'nin görüşlerine bunlarla ilgili Züfer, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin tercihlerine de yer verir.[499] Hasan b. Ziyâd, en bilinen eseri *el-Mücerred*'i ise sadece Ebû Hanîfe'nin görüşlerine özgüler. Eserinde onun görüşlerine, ondan duyduğu rivayetlere yer verir. Kitapta yer alan rivayetler daha sonra

[492] Yılmaz, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", s. 146-147.
[493] Aynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed, *Mugâni'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâli meâni'l-âsâr*, Tahkîk: Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1427/2006, c. I, s. 197.
[494] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 134, 421, 427-428, 436, 465, c. II, s. 64, 80, 144-145, 166.
[495] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 153, 224, 309, 310, 311, 394, 419, c. II, s. 90.
[496] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 79-82.
[497] Hasan b. Ziyâd, Ebû Yûsuf ve Züferin ihtilaf ettiği meselelerde Ebû Hanîfe'nin ve kendisinin görüşlerine de yer verir. Bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 525, 551-552.
[498] Yılmaz, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", s. 154-157.
[499] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 132-133, 168-169.

el-Müsned adıyla ayrı bir kitapta toplanmıştır.[500] Bu eserin, onun hocalarının fıkhını tedvine yönelik eserler kaleme aldıktan sonra bunlarda yer alan Ebû Hanîfe'ye ait görüşleri derlediği özel bir çalışması olması, bundan dolayı da *el-Mücerred* olarak isimlendirmiş olması muhtemeldir.

Nâtıfî, Hasan b. Ziyâd'ın *el-Me'hûzü bih* veya *el-Me'mûniyye* şeklinde iki farklı adla bilinen bir eserine daha atıf yapar.[501] Namaz, oruç, siyer, şahitlik gibi fıkhın farklı bahislerinde bu kitaptan alıntılar yapılması, çeşitli meselelerle ilgili derleme bir kitap olduğu izlenimi veriyor.[502] Ancak yine de mevcut verilerden hareketle kitabın mahiyeti hakkında kesin bir bilgi edinme imkânı bulunmamaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Hanefî halkanın fıkhını tedvine yönelik Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd tarafından yürütülen iki ayrı faaliyette Şeybânî, Ebû Hanîfe - Ebû Yûsuf çizgisini takip ederken; Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe - Ebû Yûsuf - Züfer çizgisini takip etmiştir. Mezhepte eğer Hasan b. Ziyâd'ın takip ettiği çizgi hâkim olup, Hanefî Mezhebi onun eserleri çerçevesinde teşekkül etseydi veya Şeybânî tedvine Züfer'in görüşlerini de dahil etseydi mezhep yapısı ve hiyararşisi bugünkünden daha farklı olabilirdi. Ancak muhtemelen mevcut müktesebatı derlemede, tasnif etmede ve fıkhın her bahsiyle ilgili mesele türetmede Şeybânî kadar başarılı olamayan Hasan b. Ziyâd onun gibi kapsamlı ve düzenli eserler kaleme alamadı. İlmi kişiliği ve ikinci nesil öğrenciler üzerindeki etkisi de Kûfe'de çok genç yaşta ondan önce fıkıh tedrisine başlayan Şeybânî'nin önüne geçemedi. Bundan dolayı Şeybânî'nin eserleri genel kabul görüp mezhebin temel kitapları haline geldi. Hasan b. Ziyâd'ın eserleri daha çok Ebû Hanîfe - Ebû Yûsuf - Züfer ve kendisinin görüşlerini tespitte başvurulan mezhebin ikincil kaynakları arasında yer aldı.

2. *Öğrencilerin Fıkıh Meclislerine Ait Kayıtlar*

Ebû Hanîfe'nin meclisinde var olan mesaili kaydetme geleneği, ondan sonra halkasına önderlik eden öğrencilerinin meclislerinde de devam etmiştir. Bu bazen doğrudan mecliste gündem olan mesaili imamların kendi öğrencilerine dikte ettirmeleri

[500] Gözübenli, Beşir, "Hasan b. Ziyâd", *DİA*, c. XVI, İstanbul, 1997, s. 362.
[501] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 447.
[502] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 127, 159, 465, c. II, s. 218.

şeklinde bazen de öğrencilerin derslerde hocalarından duydukları veya çeşitli vesilelerle öğrendikleri bilgileri not alıp derlemeleri yoluyla gerçekleşmiştir. İmamların görüşlerinin tespitinde ve anlaşılmasında Hanefî mezhebinin ikinci önemli kaynağını oluşturan bu notlardan; emâlî ve nevâdir olmak üzere iki literatür grubu oluşmuştur. Bunların en önemli özelliği, Ebû Hanîfe sonrası onun ders halkasına önderlik eden imamların kendi fıkıh meclislerinde veya başka ortamlarda beyan ettikleri görüşleri, aktardıkları bilgileri ihtiva eden kayıtlar olmalarıdır. Emâlî ve nevâdirlerin imamlara nispet edilmesi kaynak ve mesail itibariyledir; bunların müstemlîleri (kayda alanları) ve derleyenleri kendi öğrencileri, yani ikinci nesil fakihlerdir.

Emâli ve nevâdirlerin hemen hepsi Ebû Yûsuf ile Şeybânî'ye aittir. Züfer'e *Nevâdir*; Hasan b. Ziyâd'a *Emâlî* adıyla birer derleme nispet edilir.[503] Bu durum, öğrenciler içerisinde fıkıh meclisleri etkin olan ve ikinci nesil öğrenciler üzerinde etki bırakan iki kişinin Ebû Yûsuf ve Şeybânî olduğunun en müşahhas tezahürlerinden biridir.

a. *Emâlîler*

İmlâ, sözlükte bir şeyi yazdırmak, dikte ettirmek demektir. İslam ilim geleneğinde, hocanın öğreteceği bilgileri ezberinden veya kitaptan öğrencilerine dikte ettirmesi anlamında kullanılan bir kavramdır. Hadis, fıkıh, tefsir, Arap dili ve edebiyatı gibi birçok alanda hem kitap yazma hem de bir öğretim yöntemi olarak kullanılmıştır. Derslerde dikte ettirilen konuların derlenmesiyle kitaplar oluşturulmuş; bu kitaplara oluşum şeklini, yerini veya mahiyetini ifade eden *emâli*, *mecâlis*, *ta'lik*, *nevâdir* gibi isimler verilmiştir.[504] Ebû Hanîfe'nin öğrencilerine ait emâlîler, onların kendi öğrencilerine dikte ettirdiği mesailden oluşan derlemelerdir. Bu derlemeler genel olarak emâlî olarak isimlendirilseler de bazen kayda alan kişiye bazen de mesailin dikte edildiği yere nispetle de anılmışlardır.

Emâlîler, ders notlarından müteşekkil derlemeler olmaları sebebiyle doğrudan kitap olarak kaleme alınanlar veya dikte ettirilenler gibi kapalı uçlu metinler değildir. İmamların hayatta olduğu dönemde sürekli gelişen ve aynı zamanda değişime açık

[503] Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 109-110; 157-161.
[504] Kandemir, "Emâlî", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995, s. 70-71.

metinlerdir. Bazı öğrencilerin rivayetlerinde zaman zaman meselelerin dikte ettirildiği veya beyan edildiği tarihlere atıflarda bulunması, aynı veya farklı yıllara ait kayıtlarda farklı görüşlere yer verilmesi, kaynaklarda birçok farklı rivayetten alıntılar yapılması, aralarında muhteva farklılığı olan bu notların kitap formatında kaleme alınmayıp kişiye özel derlemeler olduğunun göstergelerinden biridir.[505] Notlarda tarihlerin yer alması aynı zamanda mesailin kaydında belli bir kronolojinin gözetildiğini de göstermektedir. Muhtemelen bazı öğrenciler günlük notlarını kaydettikten sonra bunları meseleleri derledikleri defterlerde temize çekerken hangi notu hangi tarihte aldığına dair kayıtlar düşmekte; bazıları ise Hilâl b. Yahyâ'nın yaptığı gibi görüş değişikliği olması durumunda öncekini silip son görüşü kaydetmektedir.[506]

Emâlîler büyük ölçüde imamların dikte ettirdiği mesaili ihtiva etmekle birlikte öğrenciler hocalarının görüşlerini yazarken zaman zaman kendi görüşlerine de yer vermişlerdir.[507]

(1) *Ebû Yûsuf'un Emâlî'si*

Râvîlerine bakılırsa Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'si Bağdat'a gittikten sonraki dönemde dikte ettirdiği mesaili ihtiva etmektedir. Muhtemelen Şeybânî kitaplarında daha çok onun Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin fıkhını okuturken öğrendiği yorum ve görüşlerine yer vermiştir. Bağdat'a gittikten sonraki görüşleri ise Bağdat'taki öğrencileri tarafından derlenmiştir. Dolayısıyla kendisinden farklı görüşlerin rivayet edilmesi durumunda Kûfe'de serdettiği görüşler eski görüşü temsil ederken, Bağdat'ta

[505] Farklı yıllara ait imlâlara Bişr b. Velîd rivayetiyle gelen *Emâlî*'nin Kitabu's-salât bölümünden yapılan şu alıntıyı misal olarak verilebiliriz: 169 yılına ait kayıtlarda abdesti bozan hususlarla ilgili şu görüşler yer alır: "Bir kimse elbise bulamasa, namaza çıplak olarak başlasa sonra namazdayken elbise bulsa ve kahkaha ile gülse abdest alması gerekir. Aynı şekilde bir adam bir kadına imamlık yapmaya niyet etse, kadın adamın yanında namaza dursa, namazdayken birlikte gülseler, her ikisine de abdest gerekir. Yine bir cariye peçesiz namaz kılsa, namazda iken azat edildiğini öğrense ve gülse abdest alması gerekir". 179 yılına ait kayıtlarda ise her üç meselede de abdest alınmasına gerek yoktur görüşüne yer verilir. Bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 85-86. Aynı yıla ait iki farklı imlâya ise Nâtıfî'nin Bişr b. Velîd rivayetiyle gelen *Emâlî*'den yaptığı şu alıntı misal olarak verilebilir: Şirket konusuyla ilgili 170 yılı Cumadi'l-ûlâ ayına ait imlâda şu görüş yer alır: "*Bir adamın elinde tamamının kendisine ait olduğunu iddia ettiği bir kürr (1563,840 kg) buğday olsa, daha sonra birisi bunun yarısını satın alarak ortak olsa ancak kabz etmese ve buğdayın yarısı yansa, müşteri isterse kalanın yarısını alır, isterse almaz, satım akitlerinde de aynı şey geçerlidir.*" Aynı seneye ait imlânın başka bir yerinde "*Hepsi müşteriye aittir. Yanan kısmın mislinin verilmesi gerekir*." denilmektedir. Bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 34. Diğer örnekler için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 393-394, II, 352; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. II, s. 306.

[506] Saymerî, *Ahbâr*, s. 103.

[507] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 101-102.

kaydedilenler onun son görüşlerini temsil etmektedir. Tahâvî *Muhtasar*'ında Ebû Yûsuf'un görüşlerini verirken zaman zaman bu eski görüşüdür (kavlu Ebî Yûsuf el-kadîm), imlâ ashabı (ashâbu'l-imlâ) ondan başka bir görüş rivayet etti diyerek bu duruma dikkat çeker.[508]

Natîfî, Bişr b. Velîd rivayetiyle gelen *Emâlî*'den yaptığı alıntılarda, hicrî 169, 170, 179, 181 tarihli imlâlara yer verir.[509] Bu tarihleri daha geriye veya ileriye götürerek *Emâlî*'lerin, Ebû Yûsuf'un Bağdat'ta kendi fıkıh meclisini kurmasından vefatına kadar dikte ettirdiği mesaili ihtiva ettiğini, dolayısıyla takribi yirmi yıllık süreçte kayıt altına alınan ders notlarından müteşekkil olduğunu söylemek mümkündür. En azından verdiğimiz tarih aralığı Bişr b. Velîd'in kaydettiklerinin on bir yıllık mesaili ihtiva ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Muhtemelen *Emâlî*'nin en kapsamlısı ve yaygını Ebû Yûsuf'un derslerini uzun yıllar takip eden Bişr b. Velîd'e aittir. Nitekim Nâtıfî, en fazla onun rivayetiyle gelen *Emâlî*'den alıntılar yapar.[510] İbnü'n-Nedîm, onun rivayet ettiği *Emâlî*'nin otuz altı kitabı/bölümü ihtiva ettiğini söyler.[511]

Ebû Yûsuf'un imla faaliyetlerine birçok öğrenci iştirak etmiş ve *Emâlî*'sini birçok öğrencisi rivayet etmiştir. Bunlardan kaynaklarda isimleri zikredilen veya rivayetlerine atıflarda bulunulanları şunlardır: Bişr b. Velîd (ö. 238/853), Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833), Ebû Süleymân el-Cûzcânî (ö. 200/816), Mu'allâ b. Mansûr (ö. 211/826), Muhammed b. Semâ'a (ö. 233/848), Hilâl b. Yahyâ el-Basrî (245/860), Hasan b. Ebû Mâlik (ö. 204/819), Şuayb b. Süleymân (204/820), Yûsuf b. Ebû Yûsuf (ö. 192/807), Muhammed b. Said b. Sabık (ö. 216/831), İbrâhim b. el-Cerrâh (ö. 217/832), Ali b. Ca'd (ö. 230/845) Mahled.[512]

(2) *Şeybânî'nin* Emâlî*'si*

Râvilerinin Bağdatlı öğrenciler olması Şeybânî'nin *Emâlî*'sinin de Bağdat'a gittikten sonraki döneme ait olduğuna işaret ediyor.[513] Bu konudaki en açık bilgilerden

[508] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 42, 52, 80.
[509] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 85-86, 393-394, c. II, s. 34, 352.
[510] Yılmaz, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", s. 40.
[511] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 257.
[512] Yılmaz, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", s. 170-172.
[513] Yılmaz, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", s. 165-166.

biri onun kadılığa tayin edildiği ilk yer olan Rakkâ'daki imlâ faaliyetleriyle ilgilidir. Natîfî, *el-Ecnâs* isimli eserinde onun Rakka'da imlâ ettirdiğini söylediği *Kitâbü's-secedât*'tan alıntı yapar.[514] Şeybânî tedvindeki çizgisini, fıkıh derslerinde de devam ettirir. *Emâlî*'sinde kendisinin, hocaları Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un, az da olsa bazı meselelerde Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerinin görüşlerine yer verir.[515]

Öğrencileri içerisinde onun imlâ faaliyetlerine katılıp, kaydettiği mesaili rivayet edenler şunlardır: Ebû Süleymân el-Cûzcânî (ö. 200/816), Muhammed b. Semâ'a (ö. 233/848), Mu'allâ b. Mansûr (ö. 211/826), Şuayb b. Süleymân el-Keysânî (204/820), Amr b. Ebû Amr, Dâvûd b. Ruşeyd el-Harizmî (ö. 239/854), Muhammed b. Humeyd er-Râzî (ö. 248/862), Hâcib b. Velid (ö. 228/842), Kurayş b. İsmail, Muhammed b. Huneyf/Hanîf.[516] Bunlardan Amr b. Ebû Amr ve Şuayb b. Süleymân el-Keysânî'nin *Emâlî*'leri; *Amriyyât* ve *Keysâniyyât* diye râvî adlarıyla da anılmaktadır.[517]

(3) *Hasan b. Ziyâd'ın Emâlî'si*

İkinci nesilden birçok öğrencisi olmasına rağmen Hasan b. Ziyâd'a bir *Emâlî* nispet edilir. Bu eserin kim tarafından derlendiği ve rivayet edildiği bilinmemektedir. Natıfî'nin yaptığı alıntılarda *Emâlî*'de kendi görüşleri yanında hocaları Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer'in görüşlerine yer vermesinden fıkıh derslerini bunların görüşleri ekseninde yürüttüğü anlaşılmaktadır.[518]

b. *Nevâdirler*

Oluşum şekli itibariyle nevâdir ve emâlîleri birbirinden tam olarak ayırmak oldukça zordur. Her ikisinin de ana kaynağını ders notlarının oluşturması ve derleyenlerinin hemen hemen aynı kişiler olması sebebiyle aralarında geçişkenlik olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak literatürde ayrı birer kitap grubu olarak atıflarda

---

[514] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 100.

[515] Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *Cüz' mine'l-Emâlî*, Tahkîk: Hâşim en-Nedvî vd., Haydarâbâd: Matbaatü Dâireti'l-maârifi'l-Osmâniyye, 1360, s. 14, 19-24, 27; Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 84. Ebû Hanîfe'nin büyük öğrencilerinden Kûfe kadısı Kasım b. Ma'n'ın Şeybânî tarafından dikte ettirilen bir görüşü için bkz. İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 287.

[516] Yılmaz, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", s. 113-118.

[517] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 84; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 258; Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 92-93.

[518] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 241, 245, 397, c. II, s. 78; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. I, s. 505, c. II, s. 406.

bulunulmasından ve kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle emâlîlerin doğrudan imamlar tarafından dikte ettirilen; nevâdirlerin ise -muhtemelen çoğu imla faaliyetlerinin yürütüldüğü meclislerde olmak üzere- öğrencilerin kendi hocalarından duydukları, gördükleri, yazışma yoluyla veya başkaları aracılığıyla öğrendikleri görüşlerin bir araya getirilmesiyle oluşan derlemeler olduğunu söylemek mümkündür.[519] Derleme olduğundan dolayı düzenli ve belli bir konu bütünlüğü olmayan; önceki mesaile yönelik yapılan izahatlar, yeni meseleler, rücu edilen görüşler gibi çeşitli fıkhî meseleleri, imamların bazı kelâmî konularla ilgili görüşlerini ihtiva eden metinlerdir.[520] Bu metinlerde öğrenciler zaman zaman imamların görüşleri yanında kendi ve ikinci neslin büyüklerinin görüşlerine de yer vermişlerdir.[521]

İmamlardan yapılan derlemelerin nevâdir olarak isimlendirilmesinin hem kavramın sözlük anlamıyla hem de o dönemde diğer ilimlerde kullanıldığı anlamla bir ilişkisi olsa gerektir. Nevâdir sözlükte, "az bulunup kendine has özellikler taşıyan" anlamındaki "nâdir" kelimesinin çoğuludur. Arap dilinde az kullanılan kelimeleri ve bunlara yönelik kaleme alınan sözlükleri ifade etmek için kullanılır. Arap dilinde ilk nevâdirler hicrî II. asrın ortalarında kaleme alınmıştır.[522] Dolayısıyla henüz fıkhın tedvin edilmediği bir dönemde nevâdir İslam alimleri arasında bilinen bir kavramdır. Bu kavramın fıkıhta, imamların kaleme aldıkları ve herkes tarafından bilinen eserleri dışında, onların kadılık yaparken veya başka meclislerde serdettikleri, öğrenciler için yeni olan görüş ve bilgiler ile bunların derlendiği kitapçıkları ifade etmek için kullanılmış olması muhtemeldir. Nevâdirin muhtevası, oluşum şekli, imamların doğrudan kaleme aldıkları veya dikte ettirdikleri eserlerin nevâdir olarak isimlendirilmeyip bu kavramın daha çok kişiye özel görüş ve derlemeleri ifade etmek için kullanılması, bahse konu ihtimali teyit eden bir husus olarak görülebilir. Ebû Yûsuf'tan aktarılan bir rivayet de bu ihtimale işaret etmektedir. Ders arkadaşı ve aynı

[519] Muallâ b. Mansûr, *Nevâdiru Muallâ*, Neşreden: Ahmed Hamdi Furat, "Muallâ b. Mansûr'un Nevâdir'i ve Hanefi Mezhebi Literatüründeki Yeri", İstanbul, 2013, s. 5, 22, 25, 29, 43, 46, 47, 51, 73, 81, 89, 93, 108, 110, 112; Nâtıfî, *el-Ecnâs,* c. I, s. 51, 77, 365, 433, 508, 509, c. II, s. 102-103, 384.

[520] Muallâ, *Nevâdir*, s. 8, 9, 11, 18, 24, 27, 30, 53, 55, 100, 114, 131, 13, 137, 139, 144. İtikat ve kelamla ilgili görüşler için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs,* c. I, s. 446, 449-452. Nevâdirlerin muhtevası ile ilgili geniş bilgi için bkz.Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 171-212.

[521] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 260, c. II, s. 147-148, 460-461. Muhammed b. Mukâtil'e ait *Nevâdir*'in onun görüşlerinden oluştuğuyla ilgili değerlendirme için bkz.Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 155-156.

[522] Durmuş, İsmail, "Nevâdir", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 29-30.

zamanda öğrencisi Hafs b. Gıyâs kadı olduğunda öğrencilerine, "*Hadi Hafs'ın nevâdirini yazalım.*" dediği, Hafs'ın verdiği hüküm ve kararlar kendisine getirildiğinde öğrenciler verilen kararlar içerisinde nevâdir bir karar göremeyince, "*Yazacağımızı iddia ettiğin nevâdir nerede*" diye tepkilerini ortaya koydukları aktarılır.[523] Burada öğrencilerin nevâdir olarak görmediği kararlar, Hafsa özel olmayan, herkesçe bilinen görüş ve kararlar olsa gerektir. Nitekim başka bir rivayette bu daha açık ifade edilir. Hafs'ın verdiği kararları görünce Ebû Yûsuf'un, "*Bunlar İbn Ebî Leylâ'nın kararlarıdır.*" dediği rivayet edilir.[524]

Kanaatimizce erken dönem için nevâdiri Şeybânî tarafından düzenlenen *Usûl* kitaplarında olmayan mesaille sınırlamak ve doğrudan *Usûl*'ün karşıtı olarak tanımlamak yerine,[525] imamların kendileri tarafından kaleme alınan veya dikte ettirilen eserleri dışında onların çeşitli meclislerde serdettikleri görüşlerin ve aktardıkları bilgilerin öğrencileri tarafından kayda alınmasıyla oluşan kişiye özel derlemeler olarak tanımlamak daha yerindedir. Çünkü usûl ve nevâdirin birbiri karşısında anlam

[523] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 141; Hatîb, *Tarih*, c. IX, s. 73-74.

[524] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 140.

[525] OrhanEnçakar, nevâdir literatürü üzerine yaptığı çalışmada nevâdirin tarihi süreç içerisinde kazandığı anlam genişlemesine dikkat çeker ve erken dönem için nevâdiri; "*Hanefî mezhebi imamlarının Usûl'de yer almayan mesaili ile bu mesailin talebeler tarafından kayıt altına alınması suretiyle oluşan eserler*" olarak tanımlar. Usûl ile nevâdir arasındaki farkı *Usûl*'ü; "*Ebû Hanîfe'nin meclisinde kayda geçirilip daha sonra Şeybânî tarafından yeniden düzenlenen mezhebin temel mesaili ve kitapları*"; *Nevâdir*'i, "*Mezhep imamlarının Usûl'de geçmeyen ve genellikle imlâ meclislerinde dile getirdikleri mesailin talebeler tarafından bir araya getirilmesi ile oluşan eserler.*" şeklinde muhteva üzerinden tanımlayarak izah eder.Ençakar'ın tanımındaki hareket noktası, nevâdir mesailin mahiyeti ile Şeybânî'nin *Usûl* kitaplarını (*el-Asl*) ve *Nevâdiri*'ni rivayet eden öğrencisi Muhammed b. Semâa'dan aktarılan; "*Muhammed b. Hasan'ın Nevâdir'ini yazmazdım. Rüyamda onu demir körüklerken gördüm. Bu rüyayı ilim ehli birine anlattım. Bana, 'O hikmetli konuşan bir kişidir; imkânın varsa onun dediklerini kaçırma' dedi. Bundan sonra Nevâdir'i yazmaya başladım.*" şeklindeki rivayettir.Ençakar, İbn Semâa'nın, Şeybânî'den *Usûl* kitapları rivayet etmesini dikkate alarak, bu rivayetteki nevâdir kavramını, *Usûl* kitaplarda yer almayan mesail olarak yorumlar. Teyit olarak Hanefî fakihlerden Ebû Ali Ahmed b. Muhammed eş-Şâşî (ö. 344/955) ile Ebû Cafer Muhammed b. Abdullah el-Hinduvânî (ö. 362/973) arasında geçen bir diyalogtaki usûl ve nevâdir mesail (mesâilü'l-usûl – mesâilü'n-nevâdir) ayrımını getirir.Ençakar'ın, nevâdirin ilk dönemlerde ifade ettiği anlamın sonradan kazandığı anlamdan farklı olduğuna dikkat çekmesi önemli bir tarihi tespittir. Ancak hicrî IV. asırdaki usûl-nevâdir ayrımını esas alarak II. asırdaki nevâdiri izah etme, Hanefî tarihi açısından IV. asırda mezhebin belirli metinler etrafında teşekkülünü neredeyse tamamladığı ve mezhep müktesebatının kendi arasında tasnife tabi tutulmaya başladığı gerçeğini gözden kaçırma olduğu gibi tanım olarak da bütünü izah edici değildir. Bu tanım Şeybânî'nin doğrudan kendisi tarafından kaleme alınan ancak ilk dönem içinEnçakar tarafından *Usûl* kitapları kapsamına dahil edilmeyen *el-Câmiu's-sağîr* ve *el-Câmiu'l'-kebîr* de dahil, onun diğer eserleri ile Ebû Yûsuf ve Hasan b. Ziyâd'ın eserlerini izah etmemekte daha da önemlisi nevâdir olarak maruf eserlerin tamamını kapsamına almamaktadır.Ençakar, bu durumun farkındadır. Nevâdire yaptığı tanımın tutarlığını korumak için kapsam dışı kalan eser ve nevâdirlere izah getirmeye çalışır. İbn Semâa'dan yapılan rivayet için bkz. İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 353. Diğer bilgiler için bkz.Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 32-52, 69-75, 98.

kazanması daha çok Hanefî mezhebinin Şeybânî'nin eserleri çerçevesinde teşekkül etme ve imamlardan tevârüs eden birikimin rivayet ve bilgi değeri açısından tasnife tabi tutulma sürecinde ortaya çıkan bir durumdur. Bu süreçte hem usûl hem nevâdir kavramı anlam genişlemesine uğramıştır. Usûl ilk dönemlerde Ebû Hanîfe'nin meclisinde mesailin kaydedildiği divanı, sonrasında Şeybânî'nin bunlar üzerine yaptığı çalışma sonucu ortaya koyduğu kitapları (*el-Asl*) ifade ederken, zamanla zâhiru'r-rivâye kavramıyla eşanlamlı olarak Şeybânî'nin bu niteliği haiz kitap grubunu ifade eden bir anlam kazanmıştır. Nevâdir ise erken dönemde daha çok ikinci nesil öğrencilerin imamlardan yaptıkları derlemeleri ifade ederken, sonradan usûl/zâhiru'r-rivâye kapsamına dahil edilmeyen tüm eser ve rivayetleri ifade eden karşıt bir kavrama dönüşmüştür.[526]

Nevâdirlerin hemen hepsi Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin öğrencilerinin hocalarından yaptıkları derlemelerdir. Derlemenin yapıldığı imam, fıkıh derslerini kimlerin görüşleri ekseninde yapıyorsa, onların görüşleri de nevâdirlerde kaydedilen mesail arasına dahil edilmektedir. Bu durum emâlîler için de geçerlidir. Ebû Yûsuf, fıkıh derslerini kendisinin ve Ebû Hanîfe'nin görüşleri ekseninde işlemekte, zaman zaman fıkıhta ilk hocası İbn Ebû Leylâ'nın ve az da olsa Kûfeli diğer fakihlerin görüşlerine de değinmektedir. Şeybânî ise derslerini, genel olarak Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendisinin görüşleri ekseninde yapmakta, bazen Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerinin görüşlerine de değinmektedir.[527] Bu sebeple Ebû Yûsuf'tan yapılan derlemelerde Ebû Hanîfe ve İbn Ebû Leylâ'nın; Şeybânî'den yapılan derlemelerde Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşlerine rastlamak mümkündür. Bu konuda birincil kaynaktan fikir verebilecek en önemli eser, Muallâ b. Mansûrûn *Nevâdir*'idir. Muallâ, Ebû Yûsuf'tan derlediği mesaili esas alarak oluşturduğu *Nevâdir*'inde, Ebû Yûsuf'un görüşleri yanında onun aracılığıya öğrendiği Ebû Hanîfe'nin ve İbn Ebû Leylâ'nın görüşlerine de yer verir.[528] Muallâ aynı zamanda Şeybânî'nin öğrencisidir. Onun derslerini de takip etmektedir. Ebû Yûsuf'dan kaydettiği meselelerle ilgili eğer daha önce biliyorsa Şeybânî'nin görüşlerini, yine onun aracılığıyla öğrendiği Ebû Hanîfe ve

[526] Anlam genişlemesi konusundaki tespitleri için bkz. Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 32-52.

[527] Şeybânî'nin, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Kasım b. Ma'n'ın görüşünü imlâ ettirmesiyle ilgili bkz. İbn Ebü'l-Avvâm, *Fezâil*, s. 287.

[528] Muallâ, *Nevâdir*, s. 3, 14, 18, 20, 32, 33, 80, 81, 83, 90, 91, 121, 122, 126, 128, 129, 132.

Ebû Yûsuf'un görüşlerini de zikretmektedir.[529] Şeybânî'nin Ebû Yûsuf'tan aktardığı görüşler kendi duyduğuyla çelişiyorsa, Şeybânî'nin aktardığını "*iddia etti, zannetti*" anlamındaki "ze'ame" kelimesiyle vererek şüpheyle yaklaşmakta;[530] bazı meselelerde onun Ebû Yûsuf'un görüşünü bilmediğini dile getirmektedir.[531] Bazen Ebû Yûsuf'tan dinlediği meselelerde Şeybânî'nin görüşünü merak etmekte; derse gittiğinde doğrudan o meselelerle ilgili Şeybânî'ye görüşünü sormakta; aldığı cevapları *Nevâdir*'ine kaydetmektedir.[532] Muallâ gibi Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin derslerine katılan ortak öğrencilere ait nevâdirlerin benzer özelliğe sahip olması muhtemeldir.

Nevâdirler öğrencilere özel derleme olduğundan ve hepsinde sadece bir imamın görüş ve rivayetleri yer almadığından[533] dolayı genelde derleyenlere nispet edilmişlerdir. Derlemenin yapıldığı imama nispet edilenleri oldukça azdır. Bazen de mesailin derlendiği yere nispet edilmiştir. Hem bu sebeple hem Muallâ'nın *Nevâdir*'inin bir kısmı hariç, diğerlerinin günümüze gelmemesi sebebiyle öğrencilere nispet edilen nevâdirlerin kimden derlendiği konusunda birincil kaynaktan bilgi edinme olanağı yoktur. Kesin bir tespit yapma imkanı olmamakla birlikte hocalık-öğrencilik ilişkisini ve Hanefî literatürde yapılan alıntıları dikkate alarak nevâdirleri aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür.

(1) *Ebû Yûsuf'tan Derlenen Mesaili İhtivâ Eden Nevâdirler*

Ebû Yûsuf'tan derlenen mesaili ihtiva eden, doğrudan ona veya öğrencilerine nispet edilen nevâdirler şunlardır:

1. *Nevâdiru Muallâ b. Mansûr* (ö. 211/826)
2. *Nevâdiru Bişr b. Gıyâs el-Merîsî* (ö. 218/833)
3. *Nevâdiru Ebî Yûsuf* rivayetü *Ali b. el-Ca'd* (ö. 230/845)
4. *Nevâdiru Ebî Yûsuf* rivayetü *Muhammed b. Semâ'a* (ö. 233/848)
5. *Nevâdiru Bişr b. el Velîd el-Kindî* (ö. 238/853)

[529] Muallâ, *Nevâdir*, s. 18, 110, 117, 134,
[530] Muallâ, *Nevâdir*, s. 82, 97, 112.
[531] Muallâ, *Nevâdir*, s. 93.
[532] Muallâ, *Nevâdir*, s. 8, 9, 30, 57, 58, 60, 62, 69, 100, 109, 134, 140.
[533] Hişâm b. Ubeydullah'ın *Nevâdir*'i daha çok hocası Şeybânî'den yapılan bir derleme olmakla birlikte Hişâm, *Nevâdir*'inde Abdullah b. Mübârek aracılığla öğrendiği Ebû Hanîfe'nin bir görüşüne yer verir. Bkz. Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. II, s. 290.

6. *Nevâdiru Muhammed b. Şücâ‘ es-Selcî* (ö. 266/880)
7. *Nevâdiru Ebî Yûsuf* (ö. 182/798)[534]

Muallâ b. Mansûr, Bişr b. Gıyas, Ali b. Ca‘d, Muhammed b. Semâa ve Bişr b. Velîd Ebû Yûsuf'un öğrencileridir. Bunlar, hocalarının derslerine katılma ve ondan duydukları mesaili derleme imkânı bulmuşlardır. Muhammed b. Sücâ‘ ise Ebû Yûsuf'a yetişememiştir. Fıkıh tahsilini Hasan b. Ziyâd ile Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin büyük öğrencilerinin yanında yapmıştır.[535] Dolayısıyla İbn Şücâ‘ın *Nevâdir*'inde yer verdiği Ebû Yûsuf'a ait görüş ve rivayetler doğrudan Ebû Yûsuf'tan değil, onun öğrencilerinden elde edilen bilgilerin derlenmesiyle oluşmuştur.[536] *Nevâdiru Ebî Yûsuf*'un ise kim tarafından derlendiği bilinmemektedir.

(2) *Şeybânî'den Derlenen Mesaili İhtivâ Eden Nevâdirler*

Şeybânî'nin öğrencileri tarafından derlenen ve onun mesailini ihtiva eden nevâdirler ise şunlardır:

1. *Nevâdiru Ali b. Yezîd et-Taberî*
2. *Nevâdiru Ebî Süleymân el-Cûzcânî* (ö. 200/816)
3. *Nevâdiru İbrâhim b. Rüstem* (ö. 210-1/826-7)
4. *Nevâdiru Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî* (ö. 221/836)
5. *Nevâdiru Îsâ b. Ebân* (ö. 221/836)
6. *Nevâdiru Muhammed b. Semâ‘a* (ö. 233/848)
7. *Nevâdiru Dâvûd b. Rüşeyd* (ö. 239/854)
8. *Nevâdiru's-salât*
9. *Nevâdiru'z-zekât*
10. *Nevâdiru's-savm*[537]

Son üç nevâdirin öğrenciler tarafından yapılan derlemelerin bir bölümü veya konuya özel bir derleme olması muhtemeldir. Kaynaklarda *Nevâdiru's-salat*'ın Ebû

[534]Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 133-151.
[535] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, s. 173-174.
[536] Natıfî'nin yaptığı alıntılarda İbn Şücâ, *Nevâdir*'inde Ebû Yûsuf'un öğrencisi Hasan b. Ebû Mâlik aracılığıyla öğrendiği görüşlerine yer verir. Bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 434, c. II, s. 5, 156, 178, 274.
[537]Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 111-133.

Süleymân el-Cûzcânî ve Ebû Hafs el-Kebîr'e[538] ait rivayetinden görüşler aktarılır. *Nevâdiru'z-zekât*'ın, Şeybânî ve öğrencisi Cûzcânî'ye nispet edilen nüshalarından alıntılar yapılır.[539] Cûzcânî'ye nispet edilen *Nevâdir*'in onun hocasından derleyip rivayet ettiği bir eser olması muhtemeldir. *Nevâdiru's-savm* ise *el-Asl*'ın mevcut nüshaları içerisinde günümüze gelmiştir. Boynukalın bunun Cûzcânî rivayeti olduğunu söyler.[540] *el-Asl*'ın şüf'a bölümünün sonunda da "*Şüf'ayla ilgili nevâdir mesail*" başlığıyla meselelere yer verilir.[541] Mudârebe ortaklığındaki şüf'a hakkıyla ilgili olan bu meseleler, biri hariç aynı ifadelerle mudârebe bölümünde tekrarlanır.[542] Mevcut *el-Asl* nüshalarında yer alan bu durum, emâlî ve nevâdirler arasında olduğu gibi nevâdirler ile usûl kitapları (*el-Asl*) arasında da bir geçişkenlik olup olmadığı şüphesini akla getiriyor. Bu konuda üç ihtimalden bahsedilebilir: *el-Asl*'ın râvîlerinin hocalarının derslerini takip ederken duyduğu bazı meseleleri kitaba eklemiş olması; usûl kitaplarda yer alan mesailin derslerde gündem olması sebebiyle nevâdir notları arasına dahil edilmesi veya müstensihlerin böyle bir tasarrufta bulunmuş olması.

Yukarıda zikrettiğimiz eserler dışında Şeybânî'ye nevâdir olarak, *Cürcâniyyât*, *Hârûniyyât*, *Keysâniyyât* ve *Rakkiyyât* adıyla dört eser daha nispet edilir. Kâtip Çelebî bahse konu eserlerde yer alan mesailin Şeybânî'nin buralarda kadılık yaparken derlediği mesailden oluştuğunu söyler.[543] Nâtıfî'nin yaptığı alıntılardan *Cürcâniyyât*'ın -eğer bu isimle ona ait başka bir eser yoksa- Şeybânî'ye ait olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Nâtıfî'nin alıntılarında eserin râvîsi Ali b. Salih el-Cürcânî'nin Ebû Yûsuf'tan duyduğu görüşlerine yer verilmektedir.[544] Eserin bir bölümünü Ali b. Salih'in Ebû Yûsuf'tan derlediği mesail oluşturmaktadır.[545] *Cürcâniyyât*, Ebû Yûsuf'un Cürcân'da kadılık yaptığı döneme ait bir derleme olması, derlendiği yere nispetle bu isimle anılmış olması muhtemeldir. *Hârûniyyât* ile ilgili ise Hanefî literatürde yapılan alıntılar kitabın kime ait olduğu hususunda fikir yürütmeye imkân verecek ölçüde değildir. Nâtıfî'nin *el-Hârunî*

[538] Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. I, s. 182, c. II, s. 12, 109; Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 741.
[539] Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. II, s. 277, 305, 306, 333, 346, 352.
[540] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 129.
[541] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 319-320.
[542] Şeybânî, *el-Asl*, c. IV, s. 287-288.
[543] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1669. Konuyla ilgili Ençakar'ın değerlendirmeleri için bkz. Ençakar, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", s. 92-97.
[544] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 347-348, 369, 370, c. II, s. 195.
[545] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 224, c. II, s. 195.

adlı eserden yaptığı alıntılar, bu eserin Şeybânî'ye değil Hasan b. Ziyâd'a ait olduğunu gösteriyor.[546] Eğer *el-Hârûnî* ile aynı eserse bu durumda *Hârûniyyât*'ın Şeybânî'ye değil Hasan b. Ziyâd'a ait olduğu söylenebilir. *Keysâniyyât* ve *Rakkiyyât*'a gelince; Keysâniyyât'ın Şuayb b. Süleymân el-Keysânî tarafından rivayet edilen Şeybânî'ye ait emâlî türü bir eser olduğunu söylemiştik. *Rakkiyyât* ise Şeybânî'nin Rakka'da kadı olduğu dönemde öğrencilerinin ondan yaptığı derlemeleri ve yazışmalarını ihtiva etmektedir. Şeybânî Rakka'ya gittiğinde öğrencileri onunla irtibatını koparmamış, mektupla yazışarak görüşlerini öğrenmişler ve bu görüşlere kendi nevâdirlerinde yer vermişlerdir.[547] Natıfî'nin yaptığı alıntılardan onunla en fazla yazışanların Muhammed b. Semâa ile Îsâ b. Ebân olduğu anlaşılmaktadır. İbn Semâa aynı zamanda eserin râvîsidir. Rakkiyyât'ın bir bölümünü onun Şeybânî ile yaptığı yazışmalar oluşturmaktadır.[548] İbn Semâa, Şeybânî ile birlikte Rakka'ya gitmiş, orada bulunduğu sürede ondan derlemeler yapmış, döndükten sonra da onunla yazışarak görüşlerini öğrenmeye devam etmiş olmalıdır. Îsâ b. Ebân ise Şeybânî'den Bağdat'ta altı ay okuyabilmiştir. Şeybânî, Rakka'ya kadı tayin edilince onunla yazışarak görüşlerini öğrenmiştir.[549] *Rakkiyât*'a Îsâ b. Ebân'ın yazışmaları da eklenmiştir.[550]

(3) *Nevâdiru Züfer*

Züfer'e nevâdir olarak bir eser nispet edilir. Tahâvî'nin, Züfer'in bir görüşüne atıfta bulunduğu bu eserin kim tarafından derlendiği bilinmemektedir.[551] Nevâdir ve emâlîlerin daha çok imamların Bağdat'a gittikten sonra ortaya çıkan bir yazın türü olması sebebiyle Züfer'e nispet edilen *Nevâdir*'in ya sonradan onun kendi öğrencilerinden ya da öğrencilerinin öğrencilerinden birinin derlediği bir eser olması muhtemeldir.

---

[546] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 195.
[547] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 39, 248, 460, 512.
[548] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 152.
[549] Saymerî, *Ahbâr*, s. 147.
[550] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 102, 365.
[551] Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*, Tahkîk: Abdullah Nezir Ahmed, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1416 /1995, c. III, s. 59.

3. *İkinci Neslin Tedvine Katkısı*

Hanefî mezhebine esas teşkil eden fıkıh müktesebatının Ebû Hanîfe ve onun halkasına önderlik eden öğrencilerin görüşlerinden müteşekkil olduğunu kabul ettiğimizde ikinci neslin kayıt ve telif faaliyetlerini tedvinin ikmali olarak nitelendirmek mümkündür. İmamların kaleme aldıkları eserler ve bu eserlerin ihtiva ettiği mesailin arka planını sonrakilere aktaran bu neslin tedvine yaptığı en önemli katkı, Ebû Hanîfe sonrası Hanefî halkaya önderlik eden Ebû Yûsuf, Şeybânî, Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın kendi meclislerinde ürettikleri fıkhî bilgiyi kayda almış olmalarıdır. Emâlî ve nevâdirlerin bu nesil fakihlerce kayda alınan notlar olduğunu söylemiştik.

Yine bu nesil fakihlere, mesail, dîvân, câmi' adıyla fıkhın çeşitli mesailini muhtevi eserler nispet edilir. Kaynaklarda alıntılar yapılan, hemen hepsi Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin öğrencilerine ait olan *Mesâilü Ahmed el-Kârî*,[552] *Mesâilü Ebi Ali es-Seccâde*,[553] *Mesâilü Muhammed b. Ebi Recâ*,[554] *Mesâilü İbni Şücâ*,[555] *Mesâilü'l-Eş'as*,[556] *Mesâilü Nemir b. Cidâr*,[557] *Mesâilu'l-Fazl b. Gânim*,[558] *Mesâilü Ali b. Salih el-Cürcânî*,[559] *Mesâilü Ali er-Râzî*,[560] *Câmiu'l- Keysânî*,[561] *Câmiu Ali b. Yezîd et-Taberî*,[562] *Câmiu Halef b. Eyyüb*,[563] *Câmîu Ali b. Salih el-Cürcânî*,[564] *Câmiu Yahyâ el-*

---

[552] Ahmed el-Kârî, Şeybânî'nin öğrencisidir. Ondan rivayetlerde bulunuyor. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 356-357. *Mesâil*'inden yapılan alıntı için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 301.

[553] Ebû Ali Seccâde'nin (ö. 241/855) asıl adı Hasan b. Hammâd'dır. Seccâde lakabıyla meşhur olmuştur. Şeybânî'nin öğrencisidir. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 52; Hatîb, *Tarih*, c. VIII, s. 248-249. *Mesâil*'inden yapılan alıntı için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 269.

[554] Muhammed b. Ebû Recâ el-Horasânî (ö. 207/822), Ebû Yûsuf'un öğrencisidir. Bağdat'ın doğu yakasına kadı olmuş ondan sonra bu görev Muhammed b. Semâa'ya verilmiştir. Hatîb, *Tarih*, c. III, s. 188-189. *Mesâil*'inden yapılan alıntı için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 342, 541.

[555] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 368.

[556] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 571.

[557] Nâtıfî'nin yaptığı alıntılardan onun Ebû Yûsuf ve Hasan b. Ziyâd'a öğrencilik yaptığı anlaşılıyor. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 461, c. II, s. 84, 241.

[558] Fazl b. Gânim (ö. 236/850) Ebû Yûsuf'un öğrencisidir. Bkz. Hatîb, *Tarih*, c. XIV, s. 320-324. *Mesâil*'inden yapılan alıntı için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 22-23

[559] Ali b. Salih el-Cürcânî, Ebû Yûsuf'un öğrencisidir. Bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 195.

[560] Ali er-Râzî'nin, Muhammed b. Şücâ'ın (ö. 266/880) akranı olduğu bilgisine bakılırsa Hasan b. Ziyâd'ın öğrencisi olması muhtemeldir. Bkz. Saymerî, *Ahbâr*, 164. *Mesâil*'inden yapılan alıntı için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 561.

[561] Şeybânî'nin öğrencisi Şuayb b. Süleymân'a (ö. 204/820) aittir. Hocasından derlediği mesâili ihtiva etmektedir. Bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 195, 196, 440, 529-530, 544, 548, 550.

[562] Ali b. Yezîd et-Taberî, Şeybânî'nin öğrencisidir. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 544.

[563] Halef b. Eyyüb (ö. 205/821), Ebû Yûsuf'un yanında fıkıh okumuş; Züfer, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'a öğrencilik yapmıştır. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 170-172. *Câmi'*inden yapılan alıntı için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 358

[564] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 156.

Isfahânî,[565] *Divânu İbn Semâa*'nın[566] nevâdir veya bu fakihlerin kendi görüşlerini de ihtiva eden bir yönüyle nevâzil türü derlemeler olması muhtemeldir. Muhammed b. Ebû Recâ ve Eş'as'a nispet edilen *Mesâil*'in, İbn Semâa'nın *Nevâdir*'inin; Ali b. Salih el-Cürcânî'ye nispet edilen *Mesâil*'in, yine kendisi tarafından derlenen *Cürcâniyyât*'ın bir bölümünü oluşturması;[567] bu eserlerin şahıslara nispet edilmesi, müelliflerinin hocalarından duydukları meselelere ve onlara sordukları sorulara yer vermesi[568] nevâdir türü derlemeler olduğuna işaret etmektedir.

İkinci nesle ait önemli bir eser grubu da fıkhın müstakil bahislerine ait çalışmalardır. Fıkhî mesailin tespit ve tedvin edildiği dönemlerde fıkıhta telifin ana mihverini, üst bir kavram altında fıkhın herhangi bir bahsinin kitaplaştırılmasının oluşturduğunu dile getirmiştik. Ebû Hanîfe ile başlayan bu süreç büyük ölçüde onun fıkhını tedvin eden öğrencileriyle tamamlanmış olsa da konu bazlı çalışmalar ikinci ve üçüncü nesilde de devam etmiştir. Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin *Kitâbu's-salât*, *Kitâbu'l-vasâyâ*, *Kitâbu'ş-şurût*, *Kitâbu'l-müddeî ve'l-müddeâ aleyh*;[569] Muallâ b. Mensûr'un *Kitâbu's-salât*, *Kitâbu'd-dahâyâ*;[570] Mûsâ b. Nasr er-Râzî'nin *Kitâbuş'ş-şüf'a*;[571] Muhammed b. Abdullah el-Ensârî'nin *Vakf*;[572] İbn Semâa'nın *el-Mehâdır ve's-sicillât*;[573] Hilâl b. Yahyâ el-Basrî'nin *Muhâferât*, *Ahkâmu'l-vakf*;[574] Muhammed b. Şücâ'ın *Kitâbü'l-harâc*, *Kitâbu'l-helâl ve'l-harâm*, *Kitâbu'l-keffârât*, *Kitâbu't-talâk*;[575]

[565] Yahyâ el-Isfahânî, Ebû Yûsuf'un öğrencisidir. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 451-452.

[566] Muhammed b. Semâa (ö. 233/848), Şeybânî ve Ebû Yûsuf'un öğrencisidir. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, s. 168. İbn Semâa her iki hocasının *Emâlî*'sini rivayet etmiş, onlardan *Nevâdir* adıyla mesail derlemiştir. Natıfî onun *Divân*'ınından Şeybânî'nin bir görüşünü aktardıktan sonra, bu meseleyi *Kitâbü'r-Rakkiyyât*'ta da zikrettiğini söyler. *Rakkiyyât*'ın ravisi İbn Semâa'dır. Bir bölümünü onun Şeybânî ile yaptığı yazışmalar oluşturmaktadır. Bu durum onun farklı isimlerle hocasının görüşlerini derlemeye yönelik çeşitli çalışmalar yaptığını göstermektedir. Bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 94.

[567] Nâtıfî, el-Ecnâs, c. I, s. 342, 541, c. II, s. 195.

[568] Nâtıfî, el-Ecnâs, c. I, 440, 544, 505, c. II, 84, 195.

[569] Muhammed b. Mukatil (ö. 248/862) Şeybânî'nin öğrencisidir. Eserleri için bkz. Nâtıfî, el-Ecnâs, c. I, s. 114, 125,555, 566, c. II, s. 273, 457.

[570] Mualla b. Mansûr (ö. 211/826), Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin öğrencisidir. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, 492-493. Eserleri için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 62, 68, 128, 510.

[571] Mûsâ b. Nasr er-Râzî, Şeybânî'nin öğrencisidir. Eseri için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 103, 108, 110, 111, 112, 119.

[572] Muhammed b. Abdullah el-Ensârî el-Basrî, Züferin öğrencisidir. Eseri için bkz. Natıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 556-157, 455, 557, 558, 559.

[573] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 259.

[574] Hilâl b. Yahyâ el-Basrî, Ebû Yûsuf ve Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'nin öğrencisidir. Eserleri için bkz. Natıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 557, 558, c. II, s. 100.

[575] Muhammed b. Şücâ', Hasan b. Ziyâd'ın öğrencisidir. Eserleri için bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 71, 127, 283, 297, 387, 443, 453, 460, 462, 465, 468, 472, 501; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 260.

üçüncü nesilden Ebû Bekr el-Hassâf'ın *Kitâbu'l-ikâle*, *Kitâbu'ş-şurût*, *Kitâbu'd-dahâyâ, Ahkâmu'l-evkâf*, *Kitâbu'n-nafakât, Kitâbu'r-radâ'*;[576] Ebû Ali ed-Dekkâk er-Râzî'nin *Kitâbul'l-hayz*, *Kitâbu'd-dahâyâ*[577] adlı eserleri örnek olarak verilebilir.

Neredeyse hemen hepsi daha önce müstakil bir kitap olarak çalışılan bu eserlerin her birinin, telif mi, derleme mi, yoksa rivayet mi olduğu konusunda elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bunlardan günümüze gelen ikinci nesilden Hilâl b. Yahyâ ile üçüncü nesilden Hassâf'ın vakıfla ilgili eserlerinin muhtevası, bu eserlerin rivayet değil öncekilere göre daha kapsamlı telif tarzı özgün çalışmalar olduğunu göstermektedir. Her iki müellif de eserlerinde vakfı kendi yorumları, bilgi birikimleri ve tasnifleriyle yeniden ele almışlardır.[578] Bu dönemde kaleme alınan diğer eserlerin tamamının veya bir kısmının benzer mahiyette olmaları muhtemeldir.[579] Birinci nesilde olduğu gibi ikinci nesilde de fıkıhta telifin önemli bir kısmını konu bazlı çalışmaların oluşturması, özellikle fıkhın ihtisarıyla birlikte sonraları gittikçe azalarak daha çok genel çalışmalara yerini bırakması; fıkhın mesailinin ve konularının tespit edildiği tedvin dönemine ait bir hususiyet olarak görülebilir. Bu tür çalışmalar sonucunda daha önce çeşitli bahislerde mesele veya alt başlık düzeyinde işlenen mevzular, müstakil olarak ele alınıp, çok az da olsa fıkha yeni üst kavramlar ve bölümler kazandırılmış olabilir.[580]

İkinci neslin kendi hocalarından duydukları mesaili kayda almalarıyla imamlara ait fıkıh müktesebatının tedvini büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bundan sonra

[576] Ahmed b. Ömer b. Müheyr el-Hassâf, Hasan b. Ziyâd'ın öğrencisi olan babası Ömer b. Müheyr'den okumuştur. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 230-232. Eserleri için bkz. Natıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 243, 560, c. II, s. 14, 52, 113; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 259.

[577] Şeybânî'nin talebelerinden Mûsâ b. Nasr'dan fıkıh okumuştur. Bkz. Saymerî, *Ahbâr*, s. 165. Eserleri için bkz. Natıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 41, 513, 519, 522.

[578] Boynukalın tarafından neşredilen Şeybânî'nin *el-Asl*'ında yer alan *Kitâbü'l-vakf* ve *Kitâbü's-sadakati'l-mevkûfe* bölümleriyle; Hilâl b. Yahyâ ve Hassâf'ın *Ahkâmü'l-vakf* isimli eserlerinin muhtevası mukayese edilebilir.

[579] Muhammed b. Şücâ es-Selcî'nin *Kitâbü'l-menâsik* adlı eserinin altmış küsur cüzden oluştuğu rivayet edilir. Kitabın hacmi konunun öncekilere göre daha kapsamlı ele alındığına işaret ediyor. Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kahire: Dâru'l-hadîs, 1427/2006, c. X, s. 72. Nâtıfî, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin, *Kitâbü'l-müddeî ve'l-müddeâ aleyh*, isimli eserinin onun tasnifi olduğunu söyler. Bkz. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 273.

[580] Kaya bu konuya dikkat çeker ve örnek olarak Şeybânî'nin *el-Asl*'ında şurût, sicillât ve vakıf konularının yer almamasını örnek olarak verir. *el-Asl*'ı neşreden Boynukalın *Şurût* kitabının kayıp olduğunu söyler. *Vakıf* ise onun neşrinde iki ayrı kitap olarak yer alır. Natıfî *el-Ecnâs*'ta Şeybânî'nin *Şurût* kitabından alıntı yapmaktadır. Örneklere ihtiyatla yaklaşmakla birlikte, ikinci neslin bu noktada az da olsa fıkha katkılar sunmuş olması muhtemeldir. Krş. Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 139; Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 79, 115; Kaya, "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl", s. 142.

sözlü bilgi aktarımı daha çok bireysel düzeyde bazı rivayetlerle sınırlıdır. Lokal bilgileri de ihtiva eden bu rivayetler sonraki fakihlerin eserlerinde kayda geçerek yazılı hale gelmiştir.[581] Ebu'l-Leys'in, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un Belhli öğrencilerilerinden senetli olarak onların bazı görüşlerini aktarması, fakihlerin yaşadıkları bölgeye özel yerel bilgilere sahip olduklarını, az da olsa rivayete dayalı sözlü aktarımın IV. asra kadar devam ettiğini göstermektedir.[582]

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin, hocalarına ve kendilerine ait fıkhî birikimi tedvin etmesi hem fıkhın hem Hanefî mezhebinin tarihî seyri içerisindeki dönüm noktalarından biridir. Konu ve muhteva olarak fıkhı tam anlamıyla diğer ilimlerden bağımsız kılan bu faaliyet, fıkıh tedrisatında önemli bir değişikliği beraberinde getirmiştir. Daha önce büyük ölçüde sözlü olarak aktarılan ve derslerin takip edildiği süre içerisinde öğrenilen bilgilerle sınırlı kalan fıkıh tedrisatı, tedvinle birlikte fıkhın hemen her konusunda oldukça kapsamlı muhtevaya sahip kitaplar üzerinden yapılmaya başlanmıştır. Bu durum, sonraki nesillere daha öncekilerin sahip olmadığı, fıkhı bir bütün olarak okuyup değerlendirebilme, imamlara ait fıkıh müktesebatının tamamı hakkında bilgi edinme ve yorumda bulunabilme gibi çok önemli bir imkân sağlamıştır. Aynı zamanda tedvin sonrası ilmî faaliyetlerin seyrinde de belirleyici olmuştur. Tedvinden sonra mevcut külliyat üzerinden fıkıh okuyan nesillerin ilmî faaliyetlerinin odak noktasını, daha çok bu külliyatı değerlendirme, savunma, ana düşüncesini tespit etme (ihtisar) ve açıklama (şerh) çalışmaları oluşturmuştur.

[581] Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 13a, 51a, 51b, 52a, 69a, 137b, 158a, 159b, 160a, 245a.
[582] Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 11a, 99a, 116b, 162b, 251a, 271b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HANEFÎ FIKHININ İHTİSAR SÜRECİ

I. HANEFÎ FIKHINI İHTİSARA YÖNELİK İLK FALİYETLER (HİCRÎ III. ASIR)

Hanefî fıkhını ihtisara yönelik ilk faaliyetleri tespit ederken, mezhep imamlarının görüşleri ekseninde fıkıh yapmanın ne zaman başladığına kısaca değinmek hem süreci hem de ihtisarın arkasındaki önemli bir saiki izah açısından faydalı olacaktır. Aslında ihtisar mutlak olarak mezhepleşmeye bağlı bir faaliyet değildir. Fıkhın tarihi farklı bir seyir takip etmiş olsaydı bile, diğer birçok ilimde olduğu gibi bu ilmin, iç tutarlılığı ve istikrarı zorunlu kılan kendi tabii yapısı ve ihtiyaçları, kuvvetle muhtemel ki ihtisarı yine de gerekli kılacaktı. Ancak daha önce ifade ettiğimiz gibi mevcut haliyle fıkıhta ihtisar büyük ölçüde mezhep içi bir faaliyet olarak ortaya çıkmıştır. Bu itibarla bahse konu faaliyetin ne zaman başladığını tespit, imamların görüşleri ekseninde fıkıh yapmanın ne zamandan itibaren başladığına kısaca değinmeyi gerekli kılmaktadır.

Fıkıh tarihinde icra edilen ilmî faaliyetlerde bir süreklilik vardır. Her nesil kendi fıkhî faaliyetlerini geçmişten tevarüs edilen birikim üzerinden yürütmekte ve bu birikimin kendi nezdindeki bilgi ve kaynaklık değeri hakkında bir tavır belirlemektedir. Ebû Hanîfe'nin ictihad usulünün anlatıldığı eserlerin hemen hepsinde, onun bir meselede görüş beyan ederken; önce Kur'ân-ı Kerîm'e sonra sünnete, bunlarda bulamazsa sahabe kavillerine baktığı; sahâbenin ittifak ettiklerini alıp, ihtilaf ettiklerinde birini tercih ettiği, sahâbeden bir görüş olmaması durumunda tâbiûn görüşlerini taklid etmediği, kendi reyiyle hareket ettiği aktarılır.[583] Benzer bir tavır Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinde de vardır. Gerek Ebû Yûsuf gerekse Şeybânî eserlerinde bunu fiilen ortaya koyarlar. Şeybânî *el-Asl*'da bunu açıkça dile de getirir. Ebû Hanîfe'nin han, yol, mezarlık gibi yerlerin vakfını caiz görmemesini; konuyla ilgili birçok hadis ve sahabe uygulamasının olması nedeniyle eleştirir. Bunların olduğu yerde re'ye dayalı görüşlerin taklid edilemeyeceğini, eğer edilecekse Ebû Hanîfe'den önce yaşayan İbrâhim en-Nehaî, Hasan-ı Basrî ve benzerlerinin taklid edilmeye daha layık olduğunu

[583] Kerderi, *Menâkıb*, c. I, s. 144-146; Heytemî, Şihâbeddîn Ahmed b. Hacer, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-'Azam*, Mısır: Matbaatü's-saade, h. 1324, s. 30. Kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin; sahâbeden sadece kadı ve müftü olanları; Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre ve Semure b. Cündüb dışındakileri ve bütün sahabileri taklit ettiğine dair üç farklı rivayet aktarılır. Tercih edilen rivayetin sonuncusu olduğu söylenir. Bkz. Sadrüşşehîd, Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülaziz b. Mâze, *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*, Tahkîk: Muhyî Hilâl es-Serhân, Bağdat: ed-Dâru'l-arabiyye, 1398/1978, c. I, s. 183-186; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. VIII, s. 9.

söyler.[584] Ancak Şeybânî, her ne kadar kendi görüşlerini Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle eşdeğer kabul etse de onun, hocası karşısındaki tavrı ile Ebû Hanîfe'nin kendi hocaları karşısındaki tavrı aynı değildir. Şeybânî, hemen her meselede doğrudan veya dolaylı hocasının görüşlerini tespit etmeye çalışarak onun fıkhını tedvin eder. Bu faaliyeti yürütürken kendi kanaatini de beyan eder. *el-Asl*'daki verilere bakılırsa, Ebû Hanîfe ne hocası Hammâd'a ne de onun hocası Nehaî'ye karşı böyle bir tavır sergilemektedir.[585]

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinde, daha çok hocalarının fıkhını taklid değil, tedvin, tedris gibi hususlarda onu sahiplenme vardır. Bir sonraki nesilde bu, taklide dönüşmeye başlamıştır. Buna dair ilk rivayetler ikinci nesil öğrencilerden aktarılır. Bekkâr b. Kuteybe'den (ö. 270/884) yapılan rivayete göre Haşimîlerden bir grup, anne tarafından akrabaları olan Muhammed b. Âişe et-Teymî'nin Hâşimîler lehine yapılan bir vakıftan gelir almasıyla ilgili dava açarlar. O dönemde Basra kadısı olan ve davaya bakan Îsâ b. Ebân, bu tür bir vakıfta sadece vakfedilenin oğul tarafından çocuklarının vakıftan pay alacağı, kız tarafından çocuklarının alamayacağı yönünde bir karar verir. İbn Âişe, daha önceki kadılar İsmail b. Hammâd (ö. 212/827), Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. 215/830) ve Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857) döneminde vakfın gelirlerinden pay aldığını dile getirerek karara itiraz edince Îsâ b. Ebân; "*Elinde onların senin lehine verdikleri bir karar var ise onu uygularım. Eğer yok ise vakıf eminlerinin haddi aşıp haksız yere sana vakfın gelirlerinden verdiğine hükmeder; dava edilmesi durumunda onların bunu tazmin etmelerine hükmederim.*" diye cevap verir. İsa'nın bu kararını, Hilâl b. Yahyâ ve diğerleri duyunca; "*Îsâ bu kararıyla ashabının görüşünden dışarı çıktı.*" diye serzenişte bulunurlar. Çünkü onlar bu konuda kız tarafından çocukları, oğul tarafından çocuklar gibi kabul ediyorlardı. Îsâ onların serzenişini öğrenince, kendisinin ashabının görüşünden çıkmadığını, hüküm verdiği görüşün Şeybânî'ye ait olduğunu söyler. Bekkâr b. Kuteybe ne kendisinin ne de Hilâl b. Yahyâ ve diğer Hanefîlerin, Şeybânî'nin böyle bir görüşü olduğunu bilmediklerini ifade eder. Bekkâr, daha sonra bu konuyu Ebû Hâzim el-Kâdî'ye (ö. 292/905) anlatır. Ebû Hâzim, Îsâ b. Ebân'ın bu konuda haklı olduğunu, *es-Siyeru'l-kebîr*'de; "bir harbî kendisi, çocukları ve

[584] Şeybânî, *el-Asl,* c. XII, s. 97-102.

[585] Bu konuda *el-Asl* üzerinde taramalar yapılabilir. *el-Asl*'da Ebû Hanîfe aracılığıyla Hammad'ın bir görüşüne yer verilir (I, 84). Bunun dışında Hammâd sadece ravi olarak yer alır. Hammâd ve Nehaî'ye yapılan atıflar için bkz. Şeybânî, *el-Asl,* c. XII, s. 222-223, 229-230.

çocuklarının çocukları için emân alsa, bu emânın sadece oğul tarafından çocuklar için geçerli olduğu, kız tarafından çocuklar için geçerli olmadığı" şeklinde bir meselenin bulunduğunu söyler. Bekkâr, daha sonra kendisi *es-Siyeru'l-kebîr*'de Ebû Hâzim'in bahsettiği meseleyi bularak onun verdiği bilgiyi teyit eder.[586] Bu rivayet, imamların görüşlerine vukuf derecesi bakımından öğrenciler arasında farklılıkların olduğu, Hanefîler arasında meşhur ve geçmişten beri uygulana gelen görüşlere bağlılık, imamların görüşlerinden hareketle tahriçte bulunma gibi hususlarda bilgi sunmaktadır.

Ebû Hanîfe ve ashabının görüşlerine bağlılığın tarihi serüveni, ikinci nesilde bu bağlılığın boyutları, daha sonra nasıl bir seyir takip ettiği kronolojik olarak müstakil bir araştırmaya konu edilebilir. İkinci nesilde belki mutlak anlamda bir bağlılıktan söz edilemeyebilir.[587] Ancak bu nesil ve sonrası Hanefî halkanın fıkıh müktesebatı üzerine değerlendirmelerde bulunarak, tercîh, tahric, ta'lîl, tefsir/şerh, tertip, ihtisar gibi mezhep fıkhına bağlılığın işareti olan bir dizi ilmî faaliyet yürütmüştür.[588] Belki mezhep fıkhını kuşatıcı mahiyette olmasa da ikinci nesil ihtisar için hem Hanefî halkanın fıkhını sahiplenme ve ona bağlılık duymaya başlama açısından fikrî hem de ihtisara konu edilebilecek bir müktesabatın tedvin edilmiş olması itibariyle fiilî şartları taşımaktadır. Nitekim mezhebin muhtasar adıyla maruf ilk eserleri, yine ilk şerhleri, bu nesil fakihlerce kaleme alınmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda muhtasar adıyla kayıtlı ilk eser, Ebû Yûsuf'un öğrencisi 'İsâm b. Yûsuf'a (ö. 215/830) aittir. İlk şerhler de Hasan b. Ziyâd'ın *el-Mücerred* ve *İhtilâfu Züfer ve Yakub* adlı eserleri üzerine öğrencisi Muhammed b. Şücâ'ın yaptığı şerh çalışmalarıdır.[589]

---

[586] Saymerî, *Ahbâr*, s. 151-152. Bu konuda bir rivayet de Nusayr b. Yahyâ'dan aktarılır. Nusayr, Züfer'in öğrencisi Şeddâd b. Hakîm'e, "*Senden sonra bir mesele ile karşılaşır, o konuda Ebû Hanîfe ve ashâbının görüşünü bilirsem onunla amel etmem ve fetva vermem caiz midir*" diye sorduğunda Şeddâd onların görüşüyle fetva verebileceğini söyler. Nusayr, ihtilafın olması durumunda ne yapması gerektiğini sorduğunda Şeddâd; "*Eğer tercih yapabiliyorsan birini tercih et, değilse Ebû Hanîfe'nin görüşüyle amel etmen senin için daha hayırlıdır.*" diye cevaplar. Bkz. Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 269ab.

[587] Ebü'l-Leys, Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, Tahkîk: Seyyid Muhammed Mühennî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998, s. 224; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. VI, s. 452-453; Leknevî, *Fevâid*, s. 116.

[588] Bu konuda Hilâl b. Yahyâ ile Hassâf'ın vakıfla ilgili eserleri üzerinde taramalar yapılabilir. Konuyla ilgili bazı örnekler için bkz. Hilâl b. Yahyâ, *Vakf*, s. 2-10, 22, 67, 94, 106, 123, 232-235, 242, 257-259, 261-262, 288, 291-293; Hassâf, *Ahkâmu'l-evkâf*, s. 66, 72, 97, 110, 111-112, 123, 133, 150, 167, 301.

[589] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 49, 72, 193, 343, 517.

Bazı çağdaş bilim insanları, sadece fıkhî meseleleri içermesini ve mesailin aktarımındaki üslubu gerekçe göstererek Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'ini muhtasar olarak nitelendirmektedir.[590] Literatürde bunu teyit eden ifadeler de bulunmaktadır.[591] Ancak Şeybânî'nin, bu eserini *el-Asl*'ı veya kendi halkasının fıkıh müktebatını ihtisar etme amacıyla değil, Ebû Hanîfe'nin Ebû Yûsuf aracılığıyla öğrendiği görüşlerini derleme amacıyla kaleme alması, kitabın muhtevası ve telifinde icra edilen faaliyet dikkate alındığında *el-Câmiu's-sağîr*'i muhtasar olarak kabul etmek pek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte söz konusu eser, Şeybânî'nin kullandığı üslup ve fıkhın her bahsiyle ilgili çeşitli meseleleri ihtiva etmesi sebebiyle kaleme alındığı dönemden itibaren Hanefî çevrelerde muhtasar bir metin gibi çok büyük bir ilgi görmüş, ders kitabı olarak da okutulması sebebiyle uzun yıllar şerh çalışmalarına konu edilmiştir.[592]

A. Muhtasaru 'İsâm b. Yûsuf el-Belhî

'İsâm b. Yûsuf (ö. 210/825), Belh'in ileri gelen ilim ehli ailelerinden birine mensuptur. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den fıkıh okumuş; daha çok Ebû Yûsuf'un derslerini takip etmesi sebebiyle onun öğrencisi olarak tanınmıştır. Züfer, Afiye b. Yezîd gibi Ebû Hanîfe'nin ileri gelen öğrencileriyle görüşmüştür. Süfyan es-Sevrî ve Ebû Hanîfe'nin diğer bir öğrencisi Abdullah b. Mübârek'ten rivayetlerde bulunmuştur.[593] Babası Yûsuf b. Meymûn,[594] kardeşleri İbrâhim ve Muhammed, yeğenleri Abdullah ve Abdurrahmân b. İbrâhim'in[595] isimleri Hanefî fukahâsı arasında zikredilir. O ve kardeşi İbrâhim, kendi dönemlerinde Belh'in tartışmasız iki şeyhi/imamı olarak kabul edilir. Üçüncü neslin Belhli iki büyük fakihi Nusayr b. Yahyâ ve Muhammed b. Seleme ondan fıkıh tahsil etmiştir.[596]

Kaynaklarda ona *Muhtasaru 'İsâm, Câmi'u 'İsâm, Vasâyâ 'İsâm, İtâku 'İsâm, Cinâyâtu 'İsâm, Kefâletü 'İsâm, Talâku 'İsâm* ve *Kitâbü'l-ikrâr* adıyla eserler nispet

[590] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 32; Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Câmiu's-sağîr* içinde), s. 11.
[591] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1633.
[592] Boynukalın, el-Mukaddime (*el-Câmiu's-sağîr* içinde), s. 20-40.
[593] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 527-528; Leknevî, *Fevâid*, s. 116; Kefevî, *A'lâm*, c. I, vr. 156ab.
[594] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, s. 642.
[595] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 119, c. II, s. 292, 374, c. III, s. 412.
[596] Aynî, *el-Binâye*, c. VII, s. 440.

edilir ve bunlardan alıntılar yapılır.[597] Onun en meşhur eseri *Muhtasar*'ıdır. Ekmeleddîn el-Bâbertî'nin *el-Binâye* adlı eserinde, bir meselede kaynak olarak atıf yaptığı *Câmi'u 'İsâm*'ın, *Muhtasar*'ının diğer bir ismi olması muhtemeldir.[598] Çünkü ilk dönemlerde fıkhın her bir bahsi ayrı bir kitap olarak çalışıldığı için bütün konuları kapsayan kitaplar câmî olarak nitelenmiş; muhtasarlar da aynı özelliği havi olduğundan dolayı bazen bu isimle anılmışlardır.[599] Diğerleri, kendi alanlarında kaleme alınan müstakil birer eser veya *Muhtasar*'ın bölümleri olabilir. Mehirle ilgili bir meselede 'İsâm'ın *Kitâbü'l-ikrâr* ile başka bir eserinden iki farklı görüş aktarılması[600] ve 'İsâm'ın yaşadığı dönemde kitap telifinin daha çok fıkhın spesifik konularına ilişkin olması, bunların ayrı birer kitap olma ihtimalini teyit eden hususlardır. Bazen alıntı yapılırken *Muhtasar*'ın bölüm isminin açıkça zikredilmesi, ikinci ihtimalin de imkân dahilinde olduğunu göstermektedir.[601] Fakihler *Muhtasar*'dan yapılan alıntılarda her zaman kitabın ismini zikretmediği gibi[602] bazen bölüm başlıklarına atıfta bulunurken *Muhtasar*'ı zikretmeden doğrudan bölüm başlığını 'İsâm'a nispet etmiş olabilirler.

Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Mâverâünnehir Hanefî hukukçularından Muhammed b. Mahmûd el-Üsrûşenî (ö. 637/1240'tan sonra) *Muhtasar*'ı gördüğünü söyler. *Câmiu ahkâmi's-sığâr* adlı eserinde ondan alıntı yapar.[603] Üsrûşenî'nin verdiği bilgi ve litaratürde yapılan alıntılar, kitabın VII. asırda varlığını koruduğu ve mezhep görüşlerinin tespitinde kaynak olarak kullanıldığını göstermektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Cârullah Koleksiyonu'ndaki Ebû Nasr Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm'a nispet edilen *Muhtasaru'l-Asl* adlı eserin, aralarındaki isim

---

[597] Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 683-684, II, s. 288; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. V, s. 301, c. VIII, s. 526, IX, s. 271; Aynî, *el-Binâye*, c. XIII, s. 16; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. VII, s. 360; Ebû Muhammed b. Gânim, *Mecmeu'd-damânât*, Tahkîk: Muhammed Ahmed Serrâc, Ali Cuma, Kahire: Dâru'l-islâm, 1420/1999, c. I, s. 555, c. II, s. 724, 745, 932-933.

[598] Aynî, *el-Binâye*, c. XIII, s. 16.

[599] Özen, "Müzenî", *DİA*, c. XXXII, s. 249.

[600] Söz konusu mesele şöyledir: Bir kadın bin dirhem mehir karşılığı evlense, sonra nikah akdi yenilense mehir iki bin dirheme çıkarılsa, Ebû Hanîfe ve Şeybânî'ye göre ikinci akitte kararlaştırılan mehir miktarı bağlayıcı değildir, ilk akitte kararlaştırılan bin dirhemi vermek gerekir. Ebû Yûsuf'a göre ikinci akitteki mehir bağlayıcıdır, iki bin dirhem vermek gerekir. Konuyla ilgili 'İsâm'a yapılan bir atıfta hangi eserinden alındığını belirtilmeksizin; onun iki bin dirhem verilmesi gerektiğini zikrettiği ve bu konuda herhangi bir ihtilafa yer vermediği; *Kitâbu'l-ikrar*'dan yapılan alıntıda ise fazlalığın sabit olmayacağı, dolayısıyla 1000 dirhem verilmesi gerektiği görüşüne yer verdiği aktarılır. Ebû Muhammed b. Gânim, *Mecmeu'd-damânât*, c. II, s. 724.

[601] Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. IX, s. 522.

[602] Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 683-684; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, c. I, s. 327.

[603] Üsrûşenî, *Câmiu' ahkâmi's-sığâr*, c. II, s. 11.

benzerliği sebebiyle 'İsâm b. Yûsuf'a ait olup olmadığı incelenmiştir. Fıkıh kitaplarında 'İsâm b. Yûsuf'a nispet edilen bazı görüşlerin bahse konu yazmada yer alması[604] bu konuda bir kuşku uyandırsa da 'İsâm'ın *Muhtasar*'ına atıf yapılan her görüş, sözü edilen yazmada tespit edilememiştir.[605] Bu sebeple elimizdeki muhtasarın 'İsâm b. Yûsuf'a ait olup olmadığıyla ilgili kesin bir şey söylenememektedir. Abdurrahîm ile 'İsâm'ın ayrı muhtasarları bulunup Abdurrahîm'e ait *Muhtasar*'ı kaynak kullananlar ondaki bazı görüşleri 'İsâm'a nispet etmiş olabilir veya aynı kaynaklar üzerine ihtisar faaliyeti yürütmeleri sebebiyle iki fakihe ait muhtasarların muhtevasında benzerlikler bulunabilir.

Literatürde 'İsâm'ın *Muhtasar*'ına, genelde ele alınan konuyla ilgili farklı bir görüş, tercih veya rivayet varsa atıflarda bulunulmaktadır. Bu atıflarda 'İsâm'ın mezhep imamlarının görüşleri üzerine değerlendirmeler yaparak tercih ve tahriclerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki meseleleri bu hususlara örnek olarak verebiliriz:

a) Müvekkil açık bir izin veya "dilediğini yap" şeklinde tam bir yetki vermediği halde vekil yetkisini aşıp başka birini vekil tayin eder, ikinci vekil yetkisini birinci vekil huzurunda kullanırsa bunun hangi akitlerde geçerli olduğu konusunda mezhepte farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüş, bu şekildeki bir yetki kullanımını alım satım akitlerinde caiz görmekte, nikah akdinde caiz görmemektedir. 'İsâm ise *Muhtasar*'ında iki akit arasında herhangi bir ayrıma gitmemekte, her ikisinin de geçerli olacağı görüşüne yer vermektedir.[606] İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), ilk görüşün Şeybânî'nin *el-Asl*'ında olması sebebiyle zâhiru'r-rivâye, dolayısıyla tercihe şayan olduğunu söyler.[607] Ancak mezhepte daha çok 'İsâm'ın benimsediği görüş tercih edilmiş; birçok fakih, boşama ve azat etme hariç; alım satım, nikah, kitabet ve muhâlaa akitlerinde birinci vekilin huzurunda kullanılan yetkiyi geçerli saymıştır.[608] Kudûrî'nin,

[604] Krş. Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, vr. 3a, 6a, 69a; Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 534, 683-684, c. II, 288; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. VII, s. 270.

[605] Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 683-684; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. II, s. 248; Üsrûşenî, *Câmiu' ahkâmi's-sığâr*, c. II, s. 11.

[606] İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddü'l-muhtâr ale'Dürri'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, Mısır: Şeriketü mektebei ve matbaayı Mustafa el-Bâbî, 1386/1966, c. III, s. 61.

[607] İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. III, s. 61.

[608] Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, c. IV, s. 263-264; Bâbertî, *el-İnâye*, c. VIII, s. 50; Zebîdî, Ebû Bekr Ali b. Muhammed el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire*, Tahkîk: İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1427/2006, c. I, s. 645-646.

Muhtasar'ında metni "*Bir kişi müvekkilinin izni olmadan birisini vekil tayin eder, ikinci vekil akdi birinci vekilin huzurunda yaparsa caizdir*." şeklinde oluşturarak söz konusu yetki kullanımını akitle sınırlandırması da tercihinin bu yönde olduğuna yorumlanmıştır.[609] İbn Âbidîn, nikahla alım satım akitleri arasında fark görmeyen görüşün, 'İsâm'ın *Muhtasar*'ındaki görüş üzerine tefrî edilmiş olabileceği yorumunda bulunur.[610] Mezhep görüşlerinin şekillenmesinde, imamlara ait mesail üzerine sonrakilerin yaptıkları değerlendirmelerin etkisi dikkate alındığında bu yorumun genel olarak tarihî bir hakikati yansıttığı söylenebilir.

b) Namazlarda kıraat ile ilgili Şeybânî *el-Asl*'da, kıraatin açık veya gizli yapılması gereken yerlerde imamın buna riayet etmesi gerektiğini; tek başına namaz kılan kişinin (münferit) ise açık yapılması gereken yerlerde muhayyer olduğunu ifade eder.[611] Meseleyi sehiv secdesi bağlamında ele alırken; imam yanılarak kıraati gizli okuması gereken yerde açık, açık okuması gereken yerde gizli yaparsa sehiv secdesi gerekir; münferit için böyle bir durum söz konusu olursa sehiv secdesi gerekmez der.[612] Hasan b. Ziyâd, *Kitâbu's-salât* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin görüşü olarak; kıraatin gizli yapılması gereken yerde münferit yanılarak açıktan okursa sehiv secdesi gerekeceğini söyler.[613] Aynı görüşü Ebû Hanîfe'nin görüşü olarak Hasan b. Ebû Mâlik Ebû Yûsuf'tan aktarır.[614] Ebû Yûsuf'un *Emâlî*'sinde ise münferidin gizli okunması gereken yerde kendi duyacağından daha fazla sesini yükseltmesi durumunda günahkar olacağı rivayet edilir.[615]

Aktardığımız bütün bu rivayetler; kıraatin açık veya gizli yapılması gereken yerlerde imamın buna riayet etmesi gerektiği, etmediğinde sehiv secdesi gerekeceği; tek başına namaz kılan kişinin (münferit) kıraatin açık yapılması gereken yerlerde muhayyer olduğu konusunda, mezhep imamları arasında görüş ayrılığının olmadığını göstermektedir. Hanefi literatürde mezhep görüşü bu şekilde teşekkül etmiştir. Kıraatin gizli yapılması gereken yerlerde, münferidin açıktan okuyup okuyamayacağı hususunda

[609] Zebîdî, *el-Cevhera*, c. I, s. 645-646.
[610] İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. III, s. 61.
[611] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 6.
[612] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 196.
[613] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 110.
[614] Bâbertî, *el-İnâye*, c. I, s. 523.
[615] Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 683-684.

ise zikrettiğimiz rivayetler yoruma açıktır. Zira *el-Asl*'da bir yandan muhayyerliğin kıraatin açıktan yapıldığı namazlarla sınırlandırılması dolaylı olarak kıraatin gizli yapıldığı namazlarda bunun geçerli olmadığına işaret ederken, diğer yandan gizli okumaya riayet edilmemesi durumunda sehiv secdesinin gerekmeyeceğinin söylenmesi, Hasan b. Ziyâd ve Hasan b. Ebû Mâlik'ten bunun aksine bir görüş rivayet edilmesi, mezhepte farklı görüşlerin ileri sürülmesine sebep olmuştur. Mezhepte tercih edilen görüş, münferidin kıraati gizli yapmasının zorunlu olduğu yönündedir.[616] Bu görüşü tercih edenler; görüşlerini, gündüz kılınan namazlarda kıraatin gizli yapılmasını bildiren hadisi delil gösterip, imamın gizli okumasının zorunlu olduğu bir yerde münferidin evleviyetle buna riayet etmesi gerektiği yönünde bir kıyas yapararak temellendirirler. Ancak münferidin buna riayet etmemesi halinde sehiv secdesi gerekip gerekmeyeceğine gelince, hepsi aynı kıyası devam ettirerek sehiv secdesi gerekeceğini söylemezler. Çünkü *el-Asl*'da yer alan ve zâhiru'r-rivâye olarak kabul edilen görüş, sehiv secdesi gerekmeyeceği yönündedir. Bir yandan münferidin gizli okuması gerektiğini söyleyip, diğer yandan sehiv secdesi gerekmediğini söyleme, kendi içinde tenakuz arz etmektedir. Zira kıraatin gizli yapılmaması durumunda sehiv secdesi gerekmiyorsa gizli okumanın vacip, dolayısıyla zorunlu olmaması; eğer vacipse terki durumunda sehiv secdesi yapılması gerekir. Fakihler bu tenakuzu gidermek ve vacibin terkinin sehiv secdesini gerektireceği noktasında herkesçe kabul gören temel yaklaşımla çelişmemek için buradaki vacipliğin tekit mahiyetinde olduğu, vacibi tekit eden vacibin sehiv secdesi gerektirmeyeceği, çünkü gizli ve açık okumanın cemaatle namaz kılmaya has olduğu yönünde bir izah getirerek iç tutarlılığı korumaya çalışırlar. Bazıları ise böyle bir tenakuza düşmek yerine zâhiru'r-rivâye görüşün aksine nâdiru'r-rivâye kabul edilen görüşü tercih eder, gizli okumanın vacip olduğu, terki durumunda sehiv secdesi gerekeceğini söyleyerek kendi içinde daha tutarlı bir tavır sergiler.[617] Bu tavır

[616] Krş. Mevsılî, *el-İhtiyâr*, c. I, s. 168-169; Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, c. II, s. 127, 164; Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm*, y.y.: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts., c. I, s. 80-81, 151; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. I, s. 585-587; Şürünbülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasan b. Ammâr, *Gunyetü zevi'l-ahkâm fî bugyeti Düreri'l-hükkâm* (*Dürerü'l-Hükkâm* ile birlikte), y.y.: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts., c. I, s. 80-81, 151; 248; Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed, *Mecmeu'l-enhur şerh-u Mültekâ'l-ebhur*, Tahrîc: Halil İmrân el-Mansûr, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998, c. I, s. 155-157, 221; Meydânî, Abdülganî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, Tahkîk: Beşşâr Bekrî Arabî, Dımeşk: el-Mektebetü'l-Ömeriyye, ts., s. 81, 106.

[617] Krş. Mevsılî, *el-İhtiyâr*, c. I, s. 168-169; Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, c. II, s. 127, 164; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 131, 149; Zebîdî, *el-Cevhera*, c. I, s. 200; Molla Hüsrev, *Dürer*, c. I, s. 80-81, 151; İbn Nüceym, *el-*

muhtasarlara da yansır. Nitekim münferidin kıraati gizli yapması gerektiği konusunda muhtasar metinlerin hepsinde aynı görüş metne taşınırken, mesele sehiv secdesi bağlamında ele alınırken bazıları nâdiru'r-rivâye görüşü metne taşımışlardır.[618]

Kıraatin gizli olduğu namazlarda münferidin kıraati nasıl yapması gerektiğiyle ilgili mezhepteki diğer görüş 'İsâm'a aittir. İlk görüşün aksine ona göre kıraatin açık yapıldığı namazlarda olduğu gibi gizli yapıldığı namazlarda da münferit muhayyerdir; dilerse açık dilerse gizli okuyabilir. 'İsâm'ın, bu görüşü, kıraatin gizli yapılmaması durumunda sehiv secdesi gerekmeyeceği meselesinden istidlâlde bulunarak elde ettiği söylenir.[619] Mezhepte tercih edilmese de onun yaptığı istidlâl, tıpkı gizli okumanın vacip olduğunu, terki durumunda sehiv secdesi gerekeceğini söyleyenler gibi kendi içinde tutarlıdır. Bazı fakihler, zâhiru'r-rivâye görüşten çıkarımda bulunarak elde edilmesi sebebiyle bu görüşün de zâhiru'r-rivâye olduğunu kabul etmektedir.[620]

c) Dört rekâtlı nafile bir namazda, imam, her rekâtta kıraat yaparak ve ikinci rekâtta oturarak namazı kıldırır, imama uyan (muktedî), namaz içerisinde konuşarak kendi namazını ifsat eden bir davranışta bulunursa; eğer muktedî, imam teşehhüd miktarı oturmadan önce konuşmuşsa ilk iki rekâtı kaza etmesi gerekir. Çünkü nafile namazlarda iftitah tekbiri ile sadece iki rekâtlık bir namaz vacip olur. Sonraki iki rekât üçüncü rekâta başlamakla vacip hale gelir. İmam ilk iki rekâtı tamamlamadığına, üçüncü rekâta da başlamadığına göre muktedînin kendisine vacip kıldığı ilk iki rekâtı kaza etmesi gerekir. Eğer muktedî, imam teşehhüd miktarı oturduktan sonra konuşursa, namazını kaza etmesine gerek yoktur. Çünkü muktedî, kendisine vacip kıldığı iki rekâtlık namazı sahih bir şekilde edâ etmiştir. Eğer muktedî, imam üçüncü rekâta kalktıktan sonra konuşursa; Kâsânî'nin verdiği bilgiye göre Şeybânî, *el-Asl*'da diğer meseleleri verir, bu meseleye değinmez. 'İsâm'ın *Muhtasar*'ında zikredilen bu

---

Bahru'r-râik, c. I, s. 585-587; Şürünbülâlî, *Gunye*, c. I, s. 80-81, 151; 248; Şeyhîzâde, *Mecmeu'l-enhur*, c. I, s. 155-157, 221; Meydânî, *Lübâb*, s. 81, 106.

618 Kudûrî ve Mevsılî'nin, metni imamla kayıtlaması, zâhiru'r-rivâye görüşü tercih ettiklerini göstermektedir. Diğer muhtasarlarda ise metinler nâdiru'r-rivâye görüş doğrultusunda kaleme alınmıştır. Bkz. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 81, 106; Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. II, s. 127-164; Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. I, s. 168-169, 248; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 131, 149; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. I, s. 80-81, 151; Halebî, *Mültekâ*, c. I, s. 155-157, 221; Timurtâşî, Şemseddîn Muhammed b. Abdullah, *Tenvîru'l-ebsâr*, İtinâ: Kemâleddîn Mücâhid el-Ezherî, Mısır: Matbaatü't-terakkî, ts., s. 17, 26.

619 Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 683-684.

620 Şürünbülâlî, *Gunye*, c. I, s. 80-81.

meselede, muktedînin dört rekâtı da kaza etmesi gerektiği belirtilir. Bazı Hanefî fakihler 'İsâm'ın bu görüşü; "Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un, dört rekâtlık nafile bir namaz da ilk oturuş farz değildir; kişi ilk oturuşu yapmadan üçüncü rekâta kalkarsa namazı fâsit olmaz; bu haliyle namazı bir bütündür" görüşünden istidlalde bulunarak elde ettiği yorumunda bulunurlar. Şeybânî'nin konuyla ilgiliş görüşü farklıdır. Ona göre nafile namazlarda her iki rekât, ayrı birer namazdır. Bu sebeple, iki rekâtta bir oturmak farzdır; oturulmazsa namaz fâsit olur. 'İsâm eğer söz konusu meselede Şeybânî'nin bu temel yaklaşımını esas alsaydı muhtemelen *Muhtasar*'ında; ilk iki rekât, sahih bir şekilde edâ edildiği için sadece son iki rekâtın kaza edilmesinin gerektiği yönünde bir görüşe yer verecekti.[621]

d) Hanefî fıkıh kitaplarında 'İsâm'ın *Muhtasar*'ından aktarılan diğer bir mesele; meşfû' akar, satıcı ve müşteri ayrı şehirlerde bulunursa, şüf'a talebi için şefîin en yakın olana gitmesinin şart olup olmadığı ile ilgilidir.[622] Şeybânî, *el-Asl*'da, uzak yakın ayrımı yapmadan, şefîin bunlardan herhangi birinin yanına gidip şahit tutabileceğini söyler.[623] Natıfî *el-Ecnâs*'ta, *el-Asl*'daki bu rivayeti aktarır, konuyla ilgili başka bir rivayete yer vermez.[624] 'İsâm'a göre, böyle bir durumda şefîin, hangisi en yakın şehirde ise oraya gidip şahit tutması gerekir. O, bu konuda mezhepteki; "şefîin, şüf'a hakkını talep ettiğini beyan etmesinden sonra, gecikmeden talepte bulunduğuna dair şahit tutması gerekir", şeklindeki temel kuralı (kıyas) esas alarak bir tahricte bulunmuş olmalıdır. Çünkü şahit tutmada gecikmemek esas ise bu, en yakın olana gitmeyi gerektirir. *el-Asl*'daki görüş, Şeybânî'nin bu konuda temel kuralı terkedip, istihsâna gittiğini gösteriyor. Şârihler buradaki istihsânın gerekçesini; şehirlerden birisi daha yakın olsa da şefîin yakın olana gitme imkânının olamayabileceği ile izah ederler. Mezhepte bazı fakihler 'İsâm'ın görüşünü, bazıları ise *el-Asl*'da yer alan görüşü tercih etmiştir.[625]

Muhtasar'a açıkça atıf yapılarak alıntılar yapılan yukarıda zikrettiğimiz ve

---

[621] Kâsânî, *Bedâî*, c. II, s. 288.

[622] Bu mesele Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm'a nispet edilen *Muhtasaru'l-Asl*'da bulunmaktadır. Bkz. Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, vr. 69a.

[623] Şeybânî, el-Asl, c. IX, s. 283.

[624] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. II, s. 115.

[625] Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. VII, s. 269-270.

burada yer vermediğimiz başka meseleler yanında,[626] 'İsâm'ın, literatürde bazen kaynağı belirtilerek, bazen belirtilmeden; son oturuşun namazın asli rükünlerinden olduğu; iftitâh tekbirinin (tahrîme) namazın şartı değil, rüknü olduğu;[627] vefat edenin oğlunun, onun yerine oruç tutmasının ve vasiyet etmese de oruç fidyesini ödemesinin en ihtiyatlı yol olduğu;[628] Kur'an öğretmekten dolayı ücret alınabileceği;[629] şâyi hisseli bölünebilir bir mal şâyi hisseli olarak hibe edilip, mevhûbun lehe teslim edildiğinde mülkiyetin ona geçtiği;[630] erkek ölüyü beş kat kefene sarmanın mekruh olmadığı;[631] ölünün kaza namazlarının ıskatında verilecek fidyenin her bir vakit namaz için değil günlük olduğu;[632] ölü için kurban kesilebileceği ancak kesenin etinden yiyemeyeceği, tamamını tasadduk etmesi gerektiği;[633] eşek ve katırın teri az da olsa suya bulaştığında onu ifsat edeceği;[634] kiralanan şeyin (müste'cer) satışının batıl olduğu;[635] Şeybânî, Ebû Yûsuf aracılığıyla Ebû Hanîfe'den aktardığı rivayete göre, katilin dîvânı ve ikamet ettiği mahallesi yoksa maktülün diyetinin beytü'l-mâlden değil, katil tarafından ödenmesi gerektiği;[636] müşterinin iflas etmesi durumunda satın alınan mal, gayrimenkul ise

---

[626] Üsrûşenî, *Câmiu' ahkâmi's-sığâr*, c. II, s. 11; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît,* c. II, s. 348, c. VI, s. 322, c. IX, s. 522; İbnü'ş-Şıhne, Ahmed b. Muhammed, *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm,* Kahire: el-Bâbü'l-Halebî, 1393/1973, s. 404.

[627] Her iki meselede de sahih kabul edilen görüş, son oturuşun namazın asli rüknü olmadığı, iftitah tekbirinin namazın şartı olduğu yönündedir. Bkz. Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 534; Aynî, *el-Binâye,* c. II, s. 155, 159. Ayrıca bu iki mesele Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm'a nispet edilen *Muhtasar*'da bulunmaktadır. Bkz. Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, vr. 2a.

[628] Mezhepte sahih kabul edilen görüş, ölen kişinin yerine oruç tutulamayacağı, vasiyet etmemişse vefat edenin oruç fidyesinin oğlu üzerine gerekmediği yönündedir. Bkz. Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît,* c. II, s. 392.

[629] Mezhepteki temel görüş ücret alınamayacağı yönündedir. Bkz. Üsrûşenî, *Câmiu' ahkâmi's-sığâr,* c. II, s. 17.

[630] Bu konuda tercih edilen görüş, fâsit hibede kabzla mülkiyetin mevhûbun lehe geçmeyeceği olsa da bazıları 'İsâm'ın görüşünü tercih etmiştir. Bkz. Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, c. V, s. 94; Zebîdî, *el-Cevhera,* c. II, s. 17; Aynî, *el-Binâye,* c. X, s. 173-174.

[631] Mezhepteki diğer görüş mekruh olduğu yönündedir. Bazıları bu görüşü, bazıları 'İsâm'ın görüşünü tercih etmiştir. Bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. II, s. 202.

[632] Sonraki bir tartışma olan bu konuda tercih edilen görüşe göre, her bir vakit namaz için bir oruç fidyesi verilmesi gerekir. Bkz. Şelebî, Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Hâşiye alâ Tebyîni'l-hakâik* (*Tebyînü'l-hakâik şerh-u Kenzi'd-dekâik* ile birlikte), Mısır, h. 1314, c. I, s. 335.

[633] Meşâyıh arasında tartışmalı olan bu konuda çoğunluk normal kurban gibi kabul ederken, 'İsâm adak kurbanı gibi kabul etmiştir. Bkz. İbnü'ş-Şıhne, *Lisânü'l-hükkâm*, s. 389.

[634] İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr,* c. I, s. 114-117. Ebû Yûsuf'tan, hafif ve ağır necaset olduğu yönünde iki; Ebû Hanîfe'den, temiz, hafif necis, ağır necis şeklinde üç görüş aktarılır. 'İsâm, ağır necis olduğu görüşünü tercih etmiş olmalıdır. Mezhepte, meşhur kabul edilen rivayete göre, eşeğin teri temizdir. Bkz. Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît,* c. I, s. 130; Aynî, *el-Binâye,* c. I, s. 490.

[635] Aynî, *el-Binâye*, c. XIII, s. 16. Mezhepte tercih edilen görüş, akdin mevkuf olduğu yönündedir. Kiracı izin verirse satış akdi nafiz olur. Ancak kiracının akdi feshetme yetkisi yoktur. Bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. V, s. 110-111.

[636] Zahiru'r-rivâye kabul edilen görüşe göre, böyle bir kişinin diyetini beytü'l-mâl öder. Bkz. Molla Hüsrev, *Dürer,* c. II, s. 126.

bedelini ödemek için hâkimin gayrimenkulü satamayacağı konusunda imamlar arasında ittifakın, menkul ise ihtilafın olduğu;[637] bir kimse "dünyanın bütün köleleri hürdür" dese, kendi kölesinin azat olmayacağı[638] gibi başka birçok görüş, tercih ve rivayetine yer verilir. Onun en bilinen ve literatürde en fazla kaynak olarak kullanılan eseri olması sebebiyle bu görüşlerinden en azından bir kısmının *Muhtasar*'ından alınmış olması güçlü ihtimaldir. Bu durumu ihtimal dışı kabul etsek bile ona ait görüşlerin ve imamların görüşleri üzerine yürüttüğü değerlendirmelerden vardığı sonuçların, iç tutarlılık gereği kendi fıkıh anlayışının bütünü, dolayısıyla *Muhtasar*'ında yer verdiği görüş ve tercihler üzerinde mutlaka bir etkisi olmalıdır.[639]

'İsâm'ın, fetvalarında Ebû Hanîfe'ye çokça muhalefet ettiği rivayet edilir. Özellikle namazda rükûa giderken ve rükûdan kalkarken Şâfiîlerin yaptığı gibi ellerini kaldırması, bir Hanefînin başka bir mezhebe ait görüşle amel edip edemeyeceği noktasında sorgulanmış; bu durum onun, Ebû Yûsuf, Züfer ve Âfiye b. Yezîd'in bulunduğu bir mecliste onlardan aktardığı, "*Bir kişinin, neye dayanarak söylediğimizi bilmeden bizim görüşümüzle fetva vermesi helal değildir.*"[640] şeklindeki rivayetle izah edilmiştir.[641] Kendisinden aktarılan başka bir rivayette; Ebû Hanîfe'ye niçin çokça muhalefet ettiğini soranlara, muhalefetinin sebebini "*Ebû Hanîfe hiç kimsede olmayan bir anlayışa sahipti, bizim anlayamadığımız şeyleri o kavramıştı, onun görüşünü anlamadan fetva vermemiz bize caiz değildir.*" diyerek izah ettiği anlatılır.[642] Görüşleri Hanefî fıkıh kitaplarında mezhep içi bir görüş olarak yer almış, zaman zaman tercihe şayan bulunmuştur. İlginçtir ki rükûda ellerini kaldırması bile Abdülhay el-Leknevî (ö. 1303/1886) tarafından konuyla ilgili mezhepteki tartışmada delil olarak kullanılmıştır. Ebû Hanîfe'den aktarılan bir görüş, rükûda ellerini kaldıranın ameli kesir sebebiyle

[637] Bu konuda Ebû Hanîfe'den yapılan rivayete göre, satın alınan gayrimenkul olsun menkul olsun kadı her ikisini de satamaz. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den yapılan rivayete göre, satın alınan mal gayrimenkul ise kadı satabilir. Bu görüşün sahih olduğu söylenir. Bkz. İbnü'ş-Şıhne, *Lisânü'l-hükkâm*, s. 255.

[638] Bu konuda *Nevâdir*'lerde, Ebû Yûsuf'a göre azat olmayacağı, Şeybânî'ye göre azat olacağı görüşü aktarılır. 'İsâm, Ebû Yûsuf'un görüşünü tercih etmiş olmalıdır. Fetva için bu görüşün muhtâr olduğu söylenir. Bkz. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. IV, s. 376.

[639] Namazda son oturuşu ve iftitah tekbirini, rükün kabul etmekle, etmemenin, ilgili diğer fıkhî meselelere etkisi için bkz. Kâsânî, *Bedâi'*, c. I, s. 534.

[640] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 527-528.

[641] İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. VI, s. 452-453; Leknevî, *Fevâid*, s. 116.

[642] Ebü'l-Leys, *Uyûnü'l-mesâil*, s. 224.

namazının bozulacağı yönündedir.[643] Leknevî, 'İsâm'ın Ebû Yûsuf'un derslerini sürekli takip eden birisi olduğunu, bizatihi kendisinin rükûda ellerini kaldırdığını, eğer böyle bir şey olsaydı onun bunu bileceğini, ayrıca bir Hanefînin delile binaen imamının görüşünü terketmesinin onu taklid etmekten vaz geçtiği anlamına gelmediğini söyleyerek, 'İsâm'ın davranışını, zikredilen rivayetin gerçeği yansıtmadığına gerekçe olarak göstermiştir.[644]

Muhtasar'ı elimizde olmadığı için eserin tamamı hakkında fikir yürütme imkânımız bulunmamaktadır. Ancak imamlara muhalefetinin sebebi ne olursa olsun onların görüşleri karşısında 'İsâm'la ilgili aktarılan bu tavrın, *Muhtasar*'ına yansımamış olması zayıf bir ihtimaldir.

'İsâm'ın *Muhtasar*'ında hangi kaynakları kullandığını, Şeybânî'nin eserlerine ne kadar vakıf olduğunu bilmiyoruz.[645] Ancak onun yaşadığı dönem, Hanefî mezhebinin henüz Şeybânî'nin eserleri çerçevesinde tam olarak teşekkül etmediği ve bunların diğerlerine öncelenmediği, farklı hocalardan fıkıh tahsil etmeleri sebebiyle öğrencilerin kendilerine özel birçok bilgiye sahip olduğu, diğer imamlara ait eserlerin ve muhtemelen Ebû Hanîfe'nin meclisine ait kayıtların Hanefî çevrelerde tedavül ettiği, farklı öğrenciler tarafından derlenmesi sebebiyle *Emâlî* ve *Nevâdir* kayıtlarının hepsine herkesin vakıf olmadığı bir dönemdir. Dolayısıyla bu dönemde kaleme alınan bir muhtasarın sonrakiler gibi mezhep fıkhının bütünü üzerine yapılan bir yorum ve değerlendirme sonucu oluştuğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. 'İsâm'ın *Muhtasar*'ı da müellifinin kendi bilgi birikimi ve bakış açısı çerçevesinde mezhep fıkhı üzerine yapılan değerlendirme sonucu oluşmuş, içerisinde şahsına özel birçok bilgi, tercih, görüş ve yorumu barındıran bir eser olsa gerektir. Literatürde daha çok farklı bir görüş veya rivayeti tespit amacıyla ona atıfta bulunulması da buna işaret etmektedir.

---

[643] Leknevî, *Fevâid*, s. 216-217.

[644] Leknevî, *Fevâid*, s. 116.

[645] Ebû Yûsuf'un öğrencisi Hilâl b. Yahyâ ile Ebû Hanîfe ve Züfer'in öğrencisi Ebû Âsım ed-Dahhâk'ın Basra Camisi'nde verdiği derslere katılan Abdurrahman b. Nâil el-Kâdî; Hilâl ve Ebû Âsım'a İmam Muhammed'in *el-Câmiu'l-kebîr*'indeki mesâili sorduğunu, Ebû Âsım'ın ondaki mesaili daha iyi bildiğini söylüyor. Eğer mezhebin ilk dönemlerden beri hemen herkesçe bilinen el kitabı mahiyetindeki bir eseri böyle ise diğerlerinde çok daha farklı bilgi seviyeleri söz konusu olabilir. Bkz. Saymerî, *Ahbâr*, s. 159.

Kefevî'nin *Şerhû Muhtasarı 'İsâm* adıyla zikrettiği ve kendisinden bir mesele alıntıladığı çalışmanın kim tarafından ne zaman yapıldığı konusunda bir bilgiye ulaşılamamıştır.[646] Mezhebin bilinen kaynaklarında da bu esere herhangi bir atıf yapılmamaktadır.

B. Kaynaklarda Muhtasar Olarak Geçen Diğer Eserler

Tespitlerimize göre Hanefî literatürde kendilerine atıfta bulunulan *Muhtasaru'z-Za'ferânî*'nin, Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Abdullah Hasan b. Ahmed b. Mâlik ez-Za'ferânî'ye; *Muhtasaru Ebî Mûsâ ed-Darîr*'in, Îsâ b. Ebû Mûsâ'ya ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Za'ferânî, Şeybânî'nin *ez-Ziyâdât*'ını rivayet etmiş; aynı zamanda hem bu eserini hem de *el-Câmiu's-sağîr*'ini tertip etmiştir.[647] Namaz, zekât, kurban gibi fıkhın çeşitli bahisleriyle ilgili eserler kaleme almıştır.[648] Özellikle kurbanla ilgili *Kitâbü'l-edâhî*'si, Hilâl b. Yahyâ ve Hassâf'ın vakıfla ilgili eserleri gibi mezhepte alanında en fazla ilgi gören eseri olmuştur. *Muhtasaru'z-Za'ferânî,* onun kendi fıkıh çevresinin metinleri ve müktesebatı üzerinde yapmış olduğu tertip, derleme ve değerlendirme çalışmaları yanında ihtisara yönelik yaptığı diğer bir çalışması olmalıdır. Hanefî literatürde bu esere, kerâhet vakitlerinde cenaze namazı kılmanın hükmüyle ilgili bir meselede atıf yapılır. Aynî'nin atıf yaptığı bu meselede; Za'ferânî'nin *Muhtasar*'ında, cenaze namazının kerâhet vakitlerinde kılınması durumunda iade edilmesi gerektiği görüşüne yer verildiği ifade edilir.[649] Mezhepte bu konuda Şeybânî'nin *el-Asl*'ındaki,[650] mekruh olduğu ancak iadesine gerek olmadığı görüşü tercihe şayan bulunmuştur.[651] Za'ferânî, *Muhtasar'*ında ya kendi bildiği başka bir rivayeti tercih etmiş ya da cenâze namazını dua olarak değil normal bir namaz gibi kabul edip kerâhet vakitlerinde namaz kılma yasağından tahricte bulunarak bu sonuca varmış olabilir.

---

[646] Kefevî, *A'lâm*, c. I, vr. 156a.
[647] Aynî, *el-Binâye*, c. VIII, s. 472-473; Leknevî, *Fevâid*, s. 60.
[648] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 161; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. I, s. 178, c. VI, s. 82.
[649] Aynî, *el-Binâye*, c. II, s. 55.
[650] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 353.
[651] Aynî, *el-Binâye*, c. II, s. 62.

Muhtasar'ında olduğu gibi başta *Kitâbü'l-edâhî*'si olmak üzere diğer eserlerinden yapılan alıntılar da daha çok ona ait rivayet ve görüşlere ilişkindir. Fakir bir kişi tarafından kurban niyetiyle satın alınan bir hayvanın, salt satın almakla teayyün etmediği, dolayısıyla fakire vacip olmadığı;[652] bu görüşünün bir sonucu olarak fakir bir kişi kurbanlık bir hayvan satın alsa, hayvan kaybolsa, başka bir tane satın alsa bayram günü diğerini bulsa sadece birini kurban edeceği;[653] yedi kişi kurbanlık olarak yedi koyun satın alsa, her bir kurbanın kime ait olduğunu tayin etmese, daha sonra bu hayvanları kurban etseler, kıyâsen caiz değil istihsânen caiz olduğu;[654] "el-Cezâ'"ın yedi ayını bitirmiş sekizine girmiş koyun cinsi anlamına geldiği, dolayısıyla bu yaşta olmayan kuzuların kurban edilemeyeceği;[655] ibadet niyetiyle yapılan bir harcamının nisapta gerçekte bir azalma meydana getirse de takdiren bir azalma meydana getirmediği, dolayısıyla 200 dirhemi olan bir kişi zekâtını verse, geriye 195 dirhemi kalsa, kurban bayramı geldiğinde bu kişinin kurban kesmesi gerektiği;[656] nisap hesaplanırken zekata konu menkul ve gayrimenkul mallarda maliyetinin değil, kıymetinin esas alınması gerektiği;[657] Hanefî literatürde ona nispet edilen görüş ve rivayetlerden bazılarıdır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi herhangi bir konuda bir görüşü veya temel ilkeyi benimseyen fakihlerin, -eğer başka bir delile binaen farklı bir yorum getirmemişse- fıkhın ilgili diğer konularında aynı tercih ve bakış açılarını devam ettirdikleri bilinen bir durumdur. Dolayısıyla Za'ferânî'ye ait bu görüşlerin tamamının veya bir kısmının onun *Muhtasar*'ında yer almış olması veya orada yer verilen görüş ve meselelere etki etmiş olması güçlü ihtimaldir.

---

[652] Za'ferânî bunu bir rivayet olarak aktarmaktadır. Mezhebin zâhiru'r-rivâye kabul edilen görüşünde fakir ile zengin arasında ayrıma gidilmektedir. Fakirin kurban satın alması adak/nezir gibi kabul edilip, satın almakla kurbanın teayyün ettiği, dolayısıyla fakire vacip olduğu ifade edilmektedir. Za'ferânî ise bu konuda fakir ile zengin arasında ayrım yapmamaktadır. Krş. Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. VI, s. 87; Aynî, *el-Binâye,* c. XII, s. 31, 43; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik,* c. VI, s. 7.

[653] Zâhiru'r-rivâye görüş, fakirin kurban satın almasıyla kurbanın ona vacip olduğunu kabul ettiği için, her ikisini de kurban etmesi etmesi gerektiği yönündedir. Aynî, *el-Binâye*, c. XII, s. 44.

[654] Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, VI, 100. Mezhepte zâhiru'r-rivâye kabul edilen görüş, zengin için kurbanın satın almakla değil, kesildiğinde teayyün ettiğini kabul ettiği için benzer durumlar genelde istihsanen caiz görülmüştür. Za'ferânî'nin farkı teayyün konusunda zengin ile fakir arasında ayrım yapmamasıdır. Bkz. Aynî, *el-Binâye*, c. XII, s. 59-60.

[655] Mezhepte el-ceza'ın altı aylık kuzu anlamına geldiği genel kabul görmüştür. Eğer cüssesi iri ise bu yaştaki bir kuzu kurban edilebilir. Bkz. Aynî, *el-Binâye,* c. XII, s. 47.

[656] İmamlardan bu konuda rivayetin olmadığı söylenir. Bu görüş Za'ferânî'ye ait bir görüş olmalıdır. Bkz. Nizamettin el-Burhanpûrî, *el-Fetâva'l-Hindiyye,* c. V, s. 292.

[657] Müteahhirîn Hanefî fakihler arasında tartışmalı olan bu konuda Ebû Ali ed-Dekkâk'ın görüşü; maliyetinin esas alınması gerektiği yönündedir. Bkz. Aynî, *el-Binâye*, c. XII, s. 12; İbnü'ş-Şıhne, *Lisânü'l-hükkâm*, s. 384.

Îsâ b. Ebû Mûsâ ed-Darîr'in *Muhtasar*'ına gelince Hanefî literatürde bu esere de çeşitli meselelerde atıflar yapılmaktadır. En fazla atıf, Simnânî künyesiyle maruf Ali b. Muhammed er-Rahbî'nin (ö. 499/1105) *Ravzatu'l-kuzât ve tarîku'n-necât* adlı eserinde yer almaktadır.[658] Kerhî'nin *Muhtasar*'ı üzerine Kudûrî'nin yapmış olduğu şerhde bayram namazlarının hükmüyle;[659] Nâtıfî'nin (ö. 446), *el-Ecnâs*'ında ise nifas süresiyle ilgili birer meselede atıf yapılır.[660] Kudûrî'nin şerhindeki mesele, sonraki fıkıh kitaplarının hemen hepsinde tekrarlanır, başka da bir meseleye yer verilmez.[661] Hicrî V. asırda yaşamış Iraklı üç fakihin farklı meselelerde Ebû Mûsâ'nın *Muhtasar*'ına atıflar yapmasından, eserin onların yaşadığı dönemde mütedâvil olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu atıflar *Muhtasar*'ın konularına göre tasnif edilmiş, mezhep içi ve mezhepler arası görüş ayrılıklarına yer veren bir eser olduğunu, Ebû Mûsâ'nın ihtilaflı konularda tercihlerde bulunduğunu, kendi mezhebinde atıf çerçevesini Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Züfer'in oluşturduğunu göstermektedir.[662]

Bayram namazlarının hükmüyle ilgili Ebû Mûsâ'nın, *Muhtasar*'ında yer verdiği görüş, farz-ı kifâye olduğu yönündedir. Mezhepte, vacip ve sünnet olmak üzere iki farklı görüş daha ileri sürülür; bunlar içerisinde vacip olduğu görüşü tercih edilir. İmamlardan üç görüşe de kaynaklık teşkil edecek rivayetler aktarılır ve Hanefî literatürde bu görüşler verilirken ilgili rivayetlere atıflarda bulunulur. Tahtavî, farz-ı kifâye görüşünü zikrettikten sonra Ebû Hanîfe'den bu yönde bir rivayetin olduğunu zikreder.[663] Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den aktardığı rivayete göre; cuma namazının vâcip/farz olduğu kişilere bayram namazları da vâciptir.[664] Şeybânî *el-Asl*'da; bayram namazlarının köy ve mezralarda yaşayanlara değil, şehirlerde yaşayanlara vâcip olduğu yönünde benzer bir görüş aktarır.[665] Ancak bayram namazlarının kılınamaması

[658] Simnânî, *Ravzatü'l-kuzât*, c. I, s. 276, 316, c. II, s. 559, 619, 620, 631, 655, 663, 673, 675, 689, 695, c. III, s. 943, 1061, 1146, 1271.

[659] Kudûrî, *Şerh*, c. I, s. 536.

[660] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 164.

[661] Meselenin yer aldığı birkaç kaynak için bkz. Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, c. I, s. 166; Aynî, *el-Binâye*, c. III, s. 95; Şelebî, *Hâşiye*, c. I, s. 224.

[662] Simnânî, *Ravzatü'l-kuzât*, c. II, s. 559,619, 663, 675, 695, c. III, s. 943, 1061, 1146, 1270-1271.

[663] Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Merâki'l-felâh şerhi Nûrî'l-îzâh*, Zabt: Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997, s. 528.

[664] Kâsânî, *Bedâi'*, c. II, s. 236-237.

[665] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 318.

durumunda cenaze namazı gibi kaza edilmesine gerek olmadığını söyler.[666] Ebû Mûsâ *Muhtasar*'ında, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın rivayetlerini birlikte değerlendirerek buradan bir tahricte bulunmuş ve vardığı sonucu metnine taşımış olabilir. Zira ilk rivayette, bayram namazlarının cuma namazına benzetilmesi farz olduğu yönünde bir yoruma imkân tanısa da diğer rivayette cenaze namazına benzetilerek kazasının olmadığının ifade edilmesi buradaki farziyyetin kifâye düzeyinde olduğuna kapı aralamaktadır. Nitekim bazı fakihler, bu görüşün gerekçesi olarak, söz konusu hususa dikkat çekerler.[667] Bayram namazlarının vâcip olduğunu söyleyenler *el-Asl*'daki, güneş tutulması ve terâvih dışında nafile namazların cemaatle kılınmasının mekruh olduğunun ifade edildiği, bayram namazları sünnet olsaydı, cemaatle kılınan nafile namazlar arasında ona da yer verileceğini, ancak vacip olduğu için yer verilmediği şeklinde bir yorumda bulunurlar. Ayrıca söz konusu rivayet yanında imamlardan aktarılan diğer rivayetlerdeki vacip ifadesini, bu konuda açık bir nass bulunmaması sebebiyle farz olarak değil vacip olarak yorumlarlar. Sünnet hükmüyle ilgili ise kaynak olarak Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'indeki bir meseleye atıf yapılmaktadır.[668]

Nifas süresi ile ilgili Nâtıfî'nin, İbn Ebû Mûsâ'nın *Muhtasar*'ından yaptığı alıntı; Ebû Hanîfe'den aktarılan, asgari nifas süresinin yirmi beş gün olduğu şeklindeki rivayettir. Konuyla ilgili rivayetleri değerlendiren Natıfî bunu sahih bir rivayet olarak kabul etmez.[669] Mezhepte asgari süre için bir sınır olmadığı görüşü tercih edilmiştir.[670]

Simnânî ise Ebû Mûsâ'nın *Muhtasar*'ına on altı meselede atıf yapar. Ebû Hanîfe'ye göre yeminden kaçınmanın bir defa olduğu, davalıya yemin teklif edilir, o da yemin etmekten kaçınırsa, davacının iddiasının bağlayıcı hale geldiği, davalıya tekrar yemin teklif edilmesine gerek olmadığı;[671] hadler dahil hâkimin göreve tayin edilmeden

---

[666] Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 320.

[667] Şelebî, *Hâşiye*, c. I, s. 224.

[668] Bayram namazlarının hükmü ve konuyla ilgili atıf yapılan rivayetler için bkz. Kâsânî, *Bedâi'*, c. II, s. 236-237.

[669] Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 164-165.

[670] İbn Kutluboğa, Kasım, *et-Tashîh ve't-tercîh alâ Muhtasari'l-Kudûrî*, Tahkîk: Ziyâ Yunus, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002, s. 149.

[671] Simnânî, *Ravzatü'l-kuzât*, c. I, s. 275-276. Mezhepte bu görüş tercih edilerek yemin teklifinin bir defa yapılması yeterli görülmüştür. Hassâf'ın, üç defa yemin teklifi yapılması gerektiği görüşü ise zorunluluk değil ihtiyaten yapılması gereken bir husus olarak değerledirilmiştir. Bkz. Meydânî, *Lübâb*, s. 616-617.

önce şahit olduğu bütün olaylarda kendi bilgisiyle hüküm verebileceği;[672] birden fazla kişinin şirb (sulama) hakkının bulunduğu bir deredeki şirb hakkının kanalın geçtiği arazilerin uzunluğuna göre değil, kişi sayısına göre paylaştırılması gerektiği;[673] ölenin vasiyeti yerine getirilirken farz hac hariç diğerlerinin vasiyette yer alan sıraya göre yerine getirilmesi gerektiği[674] *Muhtasar*'dan alıntıladığı meselelerden bazılarıdır. Ebû Mûsâ'nın, sarhoşun boşamasını geçerli saymaması[675] gibi bazı görüşlerini ise *Muhtasar*'ına açıkça atıf yapmadan zikreder.[676] Bu görüşlerinin kaynağının da onun *Muhtasar*'ının olması muhtemeldir. Simnânî bütün bunları, diğerleri gibi genelde ya bir meselenin hükmünü ya da konuyla ilgili farklı bir görüş veya rivayeti tespit amacıyla vermektedir.

Kaleme alındıkları dönem dikkate alındığında gerek Za'ferânî'nin gerekse Ebû Mûsâ ed-Darîr'in *Muhtasar*'larının, müellife özel birçok bilgi, tercih ve görüşü ihtiva etme gibi hususlarda 'İsâm'ın *Muhtasar*'ıyla benzer özelliklere sahip olması muhtemeldir. İmamlara muhalefet de dahil, mezhep içi oldukça farklı tercih ve temayüllerin olduğu bir dönemde kaleme alınan ilk muhtasarlar arasında tam bir insicamın bulunması pek mümkün gözükmemektedir. Sınırlı da olsa, yukarıda yer verdiğimiz alıntılar bu hususu teyit eder mahiyettedir.

Hicrî III. asır Ebû Hanîfe ve halkasına önderlik eden imamların fıkıh müktesebatının henüz bir bütün olarak okunup özümsenmeye başlandığı, herhangi bir meselede onların görüşlerinin ne olduğuyla ilgili tespit ve tercihlerde bulunulduğu, imamlardan görüşlerin olmadığı konularda tercih ettikleri veya kendilerinin istinbat

---

[672] Ebû Hanîfe'den aktarılan rivayete göre; hâkim, tayin öncesine ait bilgisine dayanarak hüküm veremez. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye göre; had cezalarında önceki bilgisine göre karar veremez ancak mali ve medeni davalarda verebilir. Darîr, bu görüşleri aktardıktan sonra Hanefi fakihler (ashâb) arasında hadler dahil bütün davalarda hâkimin tayin öncesine ait bilgisiyle karar verebileceği görüşünde olanların bulunduğunu söyler. Bkz. Simnânî, *Ravzatü'l-kuzât,* c. I, s. 315-316. Mevsılî, Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih etmiştir. Mevsılî, *el-İhtiyâr*, c. II, s. 216.

[673] Bir deredeki şirb (sulama) hakkı ve paylaşımı konusunda taraflar arasında ihtilaf olsa, ihtilaf, derenin geçtiği arazilerin yüzölçümleri dikkate alınarak çözülür. Darîr, bu konuda paylaşımın şüf'ada olduğu gibi kişi sayısına göre yapılması gerektiğini söyleyen fakihlerin de olduğunu söyler. Bkz. Simnânî, *Ravzatü'l-kuzât,* c. II, s. 559.

[674] Hanefi fakihler arasında ihtilaflı olan bu konuda, Tahâvî, önce zekâtın, sonra haccın, sonra da keffaretlerin yerine getirilmesi, Kerhî ise vasiyette yazılı olan sırayı takip etmek gerektiği görüşünü tercih etmiştir. Simnânî, *Ravzatü'l-kuzât*, c. II, s. 673. Kudurî'nin Muhtasar'ında metne taşıdığı görüş; önce ölene ifası veya edası farz olan şeyler yerine getirilir, farz olmayan şeylerde ise vasiyetteki sıraya riayet edilir. Bkz. Meydânî, *Lübâb*, s. 711.

[675] Simnânî, *Ravzatü'l-kuzât,* c. III, s. 972. Mezhepte tercih edilen görüş, sarhoşun boşamasının geçerli olduğu yönündedir. Bkz. Aynî, *el-Binâye,* c. V, s. 300.

[676] Simnânî, *Ravzatü'l-kuzât,* c. II, s. 633, 700, 705; c. III, s. 1211.

ettikleri asıllardan hareketle tahricler yapıp boşlukların doldurulduğu bir asırdır. Muhtasar olsun olmasın bu asırda yapılan tüm çalışmaları Hanefî fıkhının ihtisarı açısından kıymetli kılan şey; her fakihin mevcut bilgi kaynaklarından geçmişin müktesebâtını derleyip değerlendirmeye tabi tutarak kendi bakış açısıyla bir sonuca varmasıdır.[677] Varılan sonuçlar, imamların bir meseledeki görüşünün ne olduğu ya da olabileceği ile ilgili hemen bütün ihtimalleri ortaya koymakta; sonrakilere, ortaya çıkan sonuçları mezhebin mevcut kaynakları ve gelişen fıkıh düşüncesi karşısında değerlendirip hangisinin imamın asıl görüşünü ve ana düşüncesini yansıttığı noktasında tespitlerde bulunma imkânı sunmaktadır. Hangi görüşün veya görüşlerin mezhep görüşü olduğu konusunda da sonrakilerin bu tespitleri belirleyici olmaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz; vekilin vekilinin, yetkisini vekil huzurunda kullanması; kıraatin gizli yapıldığı namazlarda münferidin açıktan okuması, kerahet vakitlerinde cenaze namazı kılma, bayram namazlarının hükmü gibi ilk muhtasarlarda da yer alan bütün bu meselelerde imamlardan aktarılan mesail üzerine yapılan yorumlar neticesinde ortaya çıkan farklı görüşler ve birisinin mezhepte genel kabul görmesi buna işaret etmektedir.

Hanefî fıkıh düşüncesine esas teşkil eden müktesebatın, Ebû Hanîfe ve onun mezhepte imam kabul edilen öğrencilerine ait görüşlerden oluşmasının, bu müktesebatın derlenmesi ve özümsenmesi için belirli bir süreye ihtiyaç duyurması tabiidir. Eğer Hanefî mezhebi sadece Ebû Hanîfe'nin görüşleri üzerine inşa edilmiş olsa veya Şâfiî'nin *el-Ümm*'ü gibi mezhebe esas teşkil eden görüşler büyük ölçüde tek eserde derlenmiş olsaydı, ikinci nesilde bunun değerlendirmeye tabi tutulup bütünü kuşatıcı bir ihtisar faaliyetinin yapılabileceğinden bahsedebilirdik. Ancak seksen yılı aşkın geniş bir zaman diliminde, birden fazla imamın görüşlerinden oluşan müktesebatın değerlendirilip sonuca bağlanması muhtemel ki belirli bir süreç aldı. Tedvinden sonra yaklaşık yüz yıllık bir okuma sonucunda IV. asra gelindiğinde mezhep fıkhını kuşatıcı ilk muhtasarların kaleme alınma imkânı doğmuş oldu. Nitekim bahse konu mahiyetteki muhtasarların kaleme alınmaya başlaması bu asırda gerçekleşmiştir.

[677] Bu husus Hilâl ile Hassâf'ın vakıf ile ilgli eserlerinde açıkça müşahede edilir. Yine Hassâf'ın *Edebül kâdî*'si de böyledir.

II. HANEFİ FIKHININ İHTİSAR EDİLMESİ: MEZHEBİN İLK MUHTASAR METİNLERI (HİCRÎ IV. ASIR)

IV. asırda kaleme alınan muhtasarların etkileri ve mezhep fıkhının bütününü kuşatıcı nitelikte olmaları dikkate alındığında Hanefî fıkhının bu asırda ihtisar edildiğini söylemek mümkündür. Mezhebin bu nitelikteki ilk muhtasarları, aynı dönemde yaşamış, üç farklı coğrafyadan; Mısırlı Tahâvî, Mâverâünnehirli Hâkim eş-Şehîd ve Iraklı Kerhî tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar aynı zamanda mezhebin günümüze ulaşan ve kapsamlı ilk şerh çalışmalarına konu edinilen muhtasarlarıdır. Bu asırda kaleme alınan diğer bir muhtasar, bir sonraki nesilden Ebü'l-Leys es-Semerkandî tarafından kaleme alınmıştır.

A. Muhtasaru't-Tahâvî

Tahâvî'nin asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme'dir (ö. 321/933). Ancak daha çok Tahâvî olarak Mısır'da doğduğu köy olan Tahâ'ya nispetle tanınmaktadır. İlk fıkıh tahsilini aynı zamanda dayısı olan İmam Şâfiî'nin öğrencisi Müzenî'nin yanında yaptı. Daha sonra dönemin Mısır kadısı Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebû İmrân el-Bağdâdî'ye öğrenci oldu. Hanefî fıkhını yirmi yıla yakın derslerini takip ettiği Ahmed b. Ebû İmrân ile Mısır'ın ondan önceki kadısı Bekkâr b. Kuteybe'den öğrendi. Resmî bir görevle gittiği Suriye'de kaldığı sürede döneminin ileri gelen diğer bir Hanefî fakihi Dımeşk kadısı Ebû Hâzim el-Kâdî'nin derslerine katıldı. Hocalarından sonra Mısır'da Hanefîlerin reisi oldu.[678]

Tahâvî, birçok ilim dalında ihtisas sahibi olmasına rağmen özellikle hadis ve fıkıhta temayüz etmiştir. Kendi mezhebinin usûl, fürû' ve tarihine, mezhepler arası görüş ayrılıklarına (hilâfiyyât) dair, telif, şerh, ihtisar tarzında çeşitli eserler kaleme almıştır. Hemen hepsi önceki müktesebatın kapsamlı bir derlemesi, değerlendirmesi ve izahı mahiyetinde olan bu eserler, Hanefî çevrelerde çok büyük ilgi görmüş; şerh, ihtisar türü çalışmalara konu edilmiştir.[679] *el-Muhtasar* veya adına nispetle *Muhtasaru't-*

[678] Hayatı ile bilgi için bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye,* c. I, s. 271-277; Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-Hâvî fî sîreti'l-imâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî,* y.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999, s. 3-5, 15-19, 42-43; İltaş, Davut, "Tahâvî", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 385-387.

[679] Eserleri için bkz. Kevserî, *el-Hâvî,* s. 32-39; İltaş, "Tahâvî", *DİA*, c. XXXIX, s. 387-388.

Tahâvî olarak şöhret bulan eseri; Hanefî fıkıh müktesabatı üzerine yapılmış mezhebin kapsamlı ilk ihtisar çalışmalarından biridir. Ne zaman telif edildiği tam olarak bilinmemekle birlikte, kendi eserleri içerisinde ilk telif ettiklerinden biri olmasına;[680] eğer sonrakilerin bir müdahalesi değilse Kerhî ve Mervezî'nin muhtasarlarında ona atıf yapmasına[681] bakılırsa mezhebin ilk muhtasarı olduğu söylenebilir.

Eserin kaleme alındığı Mısır coğrafyasında Mâlikîler'de İmam Mâlik'in öğrencisi İbn Abdülhakem'in *Muhtasar*'ları; Şâfiîlerde ise İmam Şâfiî'nin öğrencileri Buveyti ve Müzenî'nin *Muhtasar*'ları bilinen ve kendi fıkıh çevrelerinde tedavül eden eserlerdir. Tahâvî, bu eserlerden haberdardır. Kitaplarında Buveytî ve Müzenî'nin *Muhtasar*'larına atıflar yapar;[682] İbn Abdülhakem'in rivayetlerine yer verir.[683] İhtisar faaliyetleri Hanefî ve Mâlikîlerde daha erken başlamasına rağmen İslam hukukunda, bir fıkıh çevresinin birikimini kuşatıcı ilk ihtisar faaliyeti, Şâfiî'nin öğrencileri Buveytî ve Müzenî tarafından gerçekleştirilmiştir. Şâfiî fıkhı üzerine yapılan bu çalışmalar, kendi mezhebinin fıkhı üzerine benzer bir çalışma yapma noktasında Tahâvî'ye örnek teşkil etmiş olabilir. Nitekim onun, *Muhtasar*'ını, ilk hocası Müzenî'nin *Muhtasar*'ının tertibine göre kaleme aldığı ifade edilir.[684] İki kitabın genel konu sıralamasının büyük ölçüde benzerlik arz etmesi bu hususu teyit eder mahiyettedir.[685]

Kaynaklarda Tahâvî'nin, kebîr (büyük) ve sağîr (küçük) olmak üzere iki *Muhtasar* kaleme aldığı belirtilir.[686] *Muhtasar*'ı neşreden Cemâleddîn Efgânî, Kureşî'nin ve Kâtip Çelebî'nin verdiği bilgilerden hareketle eserin bir de vasît/orta versiyonu bulunduğunu, neşrettiği *Muhtasar*'ın orta versiyon olduğunu ileri sürer. Ancak bununla ilgili herhangi bir delil getirmez.[687] Sâid Bektaş, Efgânî'nin iddiasını kanıtı olmadığı gerekçesiyle tenkit eder; kaynaklarda yer alanın aksine Efgânî'nin ulaştığı iki nüshanın aynı olması, eseri şerhedenlerin farklı bir versiyondan

---

[680] Saymerî, ise ilk eserinin *Muhtasar* olduğunu, Kureşî ise ilk eserinin *Meâni'l-âsâr*, son eserinin *Beyânü müşkili'l-âsâr* olduğunu söyler. Bkz. *Saymerî, Ahbâr, s.* 168; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 276.

[681] Kudûrî, *Şerh*, c. III, 549; Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât) s. 25, 76, 125, 131.

[682] Cessâs, *Muhtasaru İhtilafi'l-ulemâ*, c. II, s. 103, 134; V, 233, 237.

[683] Cessâs, *Muhtasaru İhtilafi'l-ulemâ*, c. I, s. 207, 220, 256.

[684] Saymerî, *Ahbâr*, s. 168; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1627.

[685] İki muhtasarın içindekiler kısmı mukayese edilebilir.

[686] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 260; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1627.

[687] Tahâvî, *Muhtasar (*Neşredenin önsözü*)*, s. 5.

bahsetmemeleri gibi gerekçelerle *Muhtasar*'ın bir olma ihtimalinden bahseder.[688] İslam ilim geleneğinde aynı konuda büyük, orta, küçük şeklinde farklı boyutlarda çalışmaların yapılması oldukça yaygındır. İbn Abdülhakem'in, Buveytî'nin ve Müzenî'nin iki veya üç farklı boyutta muhtasarları vardır. Tahâvî'nin kendisi şurûtla ilgili büyük, orta, küçük şeklinde üç farklı eser kaleme almıştır. Bir eserin tek versiyonunun ilgi görmesi diğerlerinin olmadığının mutlak kanıtı değildir. Her ne kadar Efgânî'nin orta muhtasar iddiası zorlama bir yorum olsa da[689] kaynaklarda yer alan Tahâvî'nin büyük ve küçük olmak üzere iki ihtisar çalışması yapmış olması muhtemeldir. Eğer ilk çalışmayı tekrar gözden geçirip daha da özetlediyse mütedavil muhtasar küçük versiyon olmalıdır. *Muhtasar*'ın bazı yazmalarında Cessâs tarafından şerhedilenin *Küçük Muhtasar* olduğu yönünde kayıtlar bulunmaktadır.[690]

Muhtasar'ın önsözünde eserin kaleme alınış amacı; öğrenmek isteyenlere kolaylık olsun diye Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleri ekseninde fıkıhta bilinmesi gereken meselelerin bir araya getirilmesi olarak beyan edilir.[691] Bu beyanı, Hanefî fıkıh doktrininin sadece Ebû Hanîfe'nin değil, bahse konu üç imamın görüşleri üzerine inşa edilişinin açık bir ifadesi olarak yorumlayabilir; *Muhtasar*'ı bunun somut bir kanıtı olarak kabul edebiliriz.[692] Bu durumda, geride tedvin ile ilgili sorduğumuz sorunun bir benzerini ihtisarla ilgili de sormak gerekmektedir. Hanefi fıkhının ihtisarı neden Ebû Hanîfe - Ebû Yûsuf - Şeybânî üçlüsünün görüşleri üzerine gerçekleştirildi? Bu salt bir tercih midir yoksa aynı zamanda fiili bir zorunluluk mu? Daha önce ifade ettiğimiz gibi eğer bir mezhep fıkhının ihtisarından bahsediyorsak, bu durum ihtisara konu edilebilecek kapsamlı bir müktesebatın varlığını gerekli kılmaktadır. Şeybânî

---

[688] Cessâs, *Şerh (Neşredenin girişi)*, c. I, s. 49-50.

[689] Kureşî, aslında orta muhtasar diye bir muhtasardan değil, fıkıhta ilgili gören muhtasardan bahsetmekte ki o da şerhe konu edilen ve günümüze ulaşan *Muhtasar* olmalıdır. Kureşî, meşhur muhtasarı zikrettikten sonra diğer eserlere yer verir, bu arada hangi ilme ait olduğuyla ilgili herhangi bir açıklama yapmadan büyük ve küçük olmak üzere iki muhtasardan bahseder. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 276-277. Kâtip Çelebî'nin bu konuda verdiği bilgi daha açıktır. Tahâvî'nin Muhtasarı'nı büyük ve küçük olmak üzere iki versiyonda kaleme aldığını söyler. Bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1627.

[690] Cessas, *Şerh (Neşredenin girişi)*, c. I, s. 50-51.

[691] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 15.

[692] Bölüm/kitâb düzeyinde bu hususun somut örneği ise vakıf, müzâraa ve müsâkât bahisleridir. Ebû Hanîfe, vakfedenin, vakfedilen mal üzerindeki mülkiyetinin zail olmadığını; müzâraa ve müsâkâtı bâtıl olarak kabul etmektedir. İlgili konularda mezhep doktrini daha çok Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleri üzerine oluşturulmuştur. Bilgi için muhtasarların ilgili bahislerine bakılabilir. Örnek bir metin için bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, s. 127, 132-134, 136-139.

tarafından derlenen, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendisinin görüşlerini ihtiva eden eserlerdeki müktesebat, üç imam için de ayrı ayrı ihtisara konu olabilecek, diğer bir ifadeyle her biri için üzerine bir mezhep inşa edilebilecek düzeydedir. Züfer'in bu düzeyde bir müktesebat bırakıp bırakmadığını; Hasan b. Ziyâd'ın kaleme aldığı, Ebû Hanîfe - Ebû Yûsuf - Züfer çizgisinin takip edildiği eserlerin bu anlamda ihtisara konu edilebilecek kapsamda olup olmadığını bilmiyoruz. Eğer bu iki fakih, geriye fıkhın her alanında geniş bir birikim bırakmışsa daha çok tercihten, bırakmamışsa fiili bir zorunluluktan bahsedilebilir. İki ihtimalin de belli bir ölçüde etkisinin bulunması imkân dahilinde olmakla birlikte biz, Züfer'in herhangi bir eserinin olmaması, Ebû Hanîfe'nin fıkhının sonraki nesillere aktarılmasında çok fazla bir rol oynamaması ve onlar üzerinde Ebû Yûsuf, Şeybânî gibi etkili olamaması gibi sebeplerle ikinci ihtimalin etkisinin daha güçlü olduğunu düşünüyoruz.

Hanefî mezhebinin, temelde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleri üzerine inşa ediliş gerçeğini dikkate aldığımızda şunu kolaylıkla söyleyebiliriz: Hanefî mezhebinde, mezhep fıkhının ihtisarı anlamında bir faaliyet; ancak Şeybânî'nin *el-Asl*'ı merkeze alınarak gerçekleştirilebilir; diğer eserler, boşlukların doldurulması, farklı görüşlerin tespiti, kapalı olan meselelerin anlaşılması gibi hususlarda yardımcı kaynak olarak kullanılabilirdi. Çünkü *el-Asl*, doğrudan Ebû Hanîfe halkasının müktesebatını tedvin etme amacıyla kaleme alınmış, halka fıkhının bütününü temsil düzeyi yüksek en kapsamlı ilk ve tek eserdir. Ne *Câmi'* ve *Ziyâdeler* ne de *Nevâdir* ve *Emâli* kayıtları muhtevaları itibariyle ihtisarda merkeze alınabilecek, diğer bir ifadeyle üzerine bir fıkıh doktrini inşa edilebilecek kapsamda metinler değildir. Mezhebin meşhur metinlerinden biri olmakla birlikte *el-Asl*'ın ihtisardaki bu konumu, kanaatimizce rivayet değerinden çok, dikkat çektiğimiz özelliğiyle ilgili olmalıdır. Nitekim onun merkeze alınması, ondaki görüşlerin mutlak manada diğerlerine öncelendiği ve tercih edildiği anlamına gelmemektedir.

Tahâvî'nin mezhep fıkhı üzerine yürüttüğü ihtisar faaliyeti yukarıda ifade ettiğimiz minvaldedir. O, *el-Asl*'ı merkeze aldığı *Muhtasar*'ında, zâhiru'r-rivâyenin

diğer eserleri,[693] *Emâli* ve *Nevâdir* kayıtları[694] ile Hasan b. Ziyâd'ın rivayetlerinden,[695] istifade ederek mezhep fıkhı üzerine kapsamlı bir okuma yapar. Onun yaşadığı IV. asır, az da olsa sözlü rivayetin devam ettiği bir dönemdir. Bundan dolayı *Muhtasar*'ında, zaman zaman mezhepte herkesçe bilinmeyen, hocalarından duyduğu şahsına özel bazı görüş ve rivayetlere,[696] imamların görüşlerinden hareketle yapmış olduğu tahriclere yer verir.[697] Aynı zamanda ilk eserler yanında imamlardan sonraki fakihlerin mezhep fıkhı üzerine yaptığı değerlendirmelerden ve onların eserlerinden yararlanır.[698] Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerini serdederken konuyla ilgili onların tespit ettiği farklı görüş ve rivayetlerine de yer verir.[699] Zaman zaman bazı meselelerde Züfer'in,[700] diğer mezhep imamlarının[701] ve kendisinin görüşlerini[702] zikreder. *Muhtasar*'ı şerheden Cessâs'ın, önsözdeki şu sözleri hem *el-Asl*' ile ilgili dile getirdiğimiz hususun hem de *Muhtasar*'ın kuşatıcılığının açık bir ifadesi olarak kabul edilebilir:

> "Çünkü bu kitap, görüş ayrılıklarının hemen hepsini ve fer'î meselelerin çoğunu ihtiva etmektedir. Öyle ki okuyucu kitaptaki meselelerin anlam ve illetlerini, bu meselelerin temel ilkeler (usûl) üzerine nasıl bina edildiğini anlarsa, bununla ona faydası çok olan kıyas ve ictihad yolları açılır, onun Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *Usûl* kitaplarında yer alan meselelerin hemen hepsini anlaması kolaylaşır."[703]

---

[693] Bu konuda örnek olarak el-Asl'ın *Kitâbü's-salât*'ı ile Tahâvî'nin *Muhtasar*'ının aynı bölümü karşılaştırılabilir. Bazı bölümlerin mukayesesi için bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 6-19, 108-113, 121-136; Tahâvî, *Muhtasar*, s. 23-29. Tahâvî, Şeybânî'nin *el-Asl*, *el-Câmi'* ve *Siyer*'ini kaynak olarak kullandığını bir yerde açıkça da zikreder. Bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, s. 292.

[694] Tahâvî özellikle Ebû Yûsuf'un *el-Asl*'da yer alandan farklı olan görüşlerinin tespitinde onun *el-Emâlî*'sinden çok fazla istifade eder. Bu hususdaki bazı örnekler ve *Nevâdir*'lere yapılan atıf için bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, s. 20, 25-26, 31, 35, 38, 43 47, 59, 92, 161, 424.

[695] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 23, 45, 51, 190, 405, 418.

[696] Cessâs, *Şerh*, c. II, s. 40, c. VII, s. 157, 364, 403. Kudûrî şerhinde, Tahâvî – İbn Ebû İmrân – Bişr b. Velîd senediyle Ebû Yûsuf'un bir görüşüne yer verir. Bkz. Kudûrî, *Şerh*, c. VII, s. 534.

[697] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 101, 161-162; Cessâs, *Şerh*, c. V, s. 328, c. VII, s. 474, c. VIII, s. 444-445.

[698] İlk eserlerde olmayan sonradan formüle edilen bazı ifadelerin *Muhtasar*'da yer alması buna işaret etmektedir. Geriye doğru metin mukayesesi yapıldığında bu konuda birçok örneğe rastlamak mümkündür. Şüf'a hakkının doğuşu, kazanılması ve hükmü ile ilgili bir örnek için krş. Ebû Bekir Ahmed b. Ömer, *Edebül'-kâdî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr.: 2269, vr. 41b; Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121.

[699] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 31, 38, 52, 87, 90, 113, 195.

[700] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 52, 62, 91, 441.

[701] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 48, 91, 150.

[702] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 48, 150, 281,

[703] Cessâs, *Şerh*, I, s. 195. Eserlerinde *Kitâbü'l-eşribe mine'l-Usûl* gibi ifadelerine, *Usûl* kitaplar ile *Câmileri* ayırmalarına bakılırsa Tahâvî ve Cessâs'ın, *Usûl* kitaplar ifadesiyle *el-Asl*'ı oluşturan kitap grubunu kastettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, s. 278, 292; Cessâs, *Şerh*, c. VI, s. 358, c. VIII, s. 243; Cessâs, *Muhtasaru İhtilafi'l-ulemâ*, c. II, s. 515.

Tahâvî, ihtilaflara yer verdiği meselelerde kendi tercihini açıkça belirtmektedir. Görüşleri, genelde Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Şeybânî sıralamasıyla aktarsa da tercih konusunda imamlar arasında mutlak bir öncelemeye gitmemektedir.[704] Bazen meşhur olan rivayete dikkat çekmekte[705] ancak tercihte mezhebin kaynakları arasında rivayete göre bir ayrım yapmamaktadır.[706] Görüşün eski veya yeni olmasını da dikkate almamaktadır. Aynı imama ait iki farklı görüşün bulunması durumu da dahil,[707] sahih ve güçlü gördüğü görüşü tercih etmektedir. Zaman zaman imamlara muhalefet ederek kendi görüşünü beyan etmektedir.[708] Onun, imamların görüşleri karşısındaki bu tavrı, mezhepteki konumunun ne olduğu konusunda farklı değerlendirmelerin yapılmasına sebep olmuştur. İbn Kemal, fukahâ tasnifinde onu meselede müctehid olarak kabul eder. Bu tabakadaki fakihleri, usul ve fürûda mezhep imamına bağlı, onlardan bir rivayetin bulunmadığı meselelerde ictihad edebilen kişiler olarak tanımlar. Tahâvî'nin imamlara muhalif görüşlerinin olmasını dikkate alan bazı fakihler bu tasnife itiraz eder, onun mutlak müctehid olduğu, Ebû Yûsuf ve Şeybânî ile aynı tabakada kabul edilmesi gerektiğini söylerler.[709] Fıkhın tarihî seyri içerisinde farklı roller icra eden fakihlerin ilmî yetkinliklerinin bu süreç içerisindeki rollerine göre değerlendirilip kronolojik olarak gerilemeye tabi tutulması ya da fıkıh tarihindeki rollerini dikkate almaksızın sadece bazı meselelerde imamlara muhalefet etmesi sebebiyle imamlarla eşdeğer kabul edilmesi ne kadar isabetlidir? Tahâvî'nin ilmî yetkinlikte, tanımlandığı şekliyle meselede müçtehit kabul edilmesi vakıayla ne kadar örtüşmüyorsa, Şeybânî ile eşdeğer kabul edilmesi de iki fakihin fıkıh tarihindeki rolleri dikkate alındığında vakıayla o kadar örtüşmemektedir. Çünkü Tahâvî her nekadar bazı meselelerde imamlara muhalefet etse de onların görüşleri ekseninde fıkıh yapmakta, fıkıh dünyasını onların görüşleri ve müktesebatı çevrelemektedir. Şeybânî gibi fıkhın müdevvini değil, sonraki

[704] Birkaç örnek için bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, s. 18, 19, 25, 28, 78. Konuyla ilgili istatistiki bir bilgi için bkz. Bulut, Abdurrahman, "Muhtasaru't-Tahâvî'nin Hanefî Mezhebi Tarihindeki Yerine Müellifin Tercihlerinin Etkisi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, C. 2, S. 1, (Haziran 2018), s. 46-47.

[705] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 165, 166, 233, 285.

[706] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 23, 25, 26, 31, 35, 44, 46, 48, 51, 59, 165, 166, 233, 362.

[707] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 26, 28, 52, 87, 90, 113.

[708] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 48, 62, 91, 150, 281.

[709] İltaş, "Tahâvî", *DİA*, c. XXXIX, s. 386. Hem Tahâvî özelinde hem de genel olarak İbn Kemâl'in tabakât tasnifine yapılan eleştiriler için bkz. Mutîî, Muhammed Bahît, *Risâle fî beyâni'l-kütübi'lletî yu'avvelü 'aleyhâ ve beyân-i tabakât-i 'ulema'i'l-Mezhebi'l-Hanefî ve'r-red 'alâ İbni Kemâl Bâşâ*, İnâye: Hasan es-Semâhî Süveydân, Dımeşk: Dârü'l-kâdîrî, 1429/2008, s. 90-94; İnanır, Ahmed, "İbn Kemal'in Tabakâtü'l Fukahâsı ve Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37, (Erzurum 2012), s. 76-81.

bütün fakihler gibi şârihi ve muhtasırıdır. Bu onun ilmen eksik veya geri olmasından değil, Hanefî çevrelerde tefakkuh etmesi ve dönemindeki fıkhî faaliyetlerin bunu gerektirmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Tahâvî'nin, *Muhtasar*'ında şahsına özel görüş, tercih ve rivayetlere yer vermesini salt ilmî yetkinlikten ziyade, eserin Hanefî mezhebinin henüz istikrara kavuşmadığı, hemen her fakihin kendine özel görüş ve tercihlere sahip olduğu erken bir dönemde kaleme alınmasıyla izah etmek daha makul gözükmektedir. Nitekim ilk dönemdeki diğer fakihlerde de benzer tavırları gözlemlemek mümkündür.[710]

Tahâvî'nin, *Muhtasar*'ında şahsına özel görüş ve tercihlere yer vermesi, eserini farklı kılan özelliklerden biri olmakla birlikte mezhep, imamların görüşleri üzerine inşa edildiği ve muhtasarlar, temelde imamlara ait görüşleri derlemeye yönelik kaleme alındığından, bu eserlerdeki görüşlerin sahihliği ve râcihliği her zaman tenkide tabi tutulmuştur. *Muhtasar*'ı şerheden Cessâs, eserinde hem Tahâvî'nin tercihleriyle ilgili belli bir tavır ortaya koymuş hem de kendince hatalı, zayıf, şaz veya mezhebe aykırı gördüğü ifade, rivayet ve görüşlerle ilgili tashihlerde bulunmuştur.[711] Onun, Tahâvî'nin tercihini açıkça beyan ettiği yerlerde, sadece ihtilafları verip tercihlerle ilgili herhangi bir değerlendirme yapmaması, onları benimsemediğini göstermektedir.[712] Nitekim Tahâvî, tercihte imamlar arasında mutlak bir öncelemeye gitmezken Cessâs'ın Ebû Hanîfe'nin görüşlerini önceledeği söylenir. Mevsılî de benzer bir tespitte bulunur; Cessâs'ın kitapları üzerine yaptığı okumalarda şahitlerin tezkiyesi ile ilgili bir mesele hariç, onun bütün meselelerde Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih ettiğini dile getirir.[713] Cessâs'ın şerhinde var olan ve hemen bütün şerhlerde görebileceğimiz benzer değerlendirmeleri, imamların görüşleri üzerine bir mezhep inşa etme sürecinde, muhtasarlarda ortaya konan ana düşüncenin, imamların asıl görüşünü yansıtıp

[710] Mutîî, *Risâle fî beyâni'l-kütübi'l-lletî yüa'vvelü aleyhâ*, s. 90-94.

[711] Cessâs, *Şerh*, c. I, s. 229, c. II, s. 80, c. III, s. 37, 50, 56, 205-206, 215, c. IV, s. 398, c. VI, s. 35-36, 88, 94, c. VII, s. 306, 403, c. VIII, s. 444.

[712] Kitap üzerinde taramalar yapılar bilir. Ayrıca konuyla ilgili tespit ve değerlendirme için bkz. Cessâs, *Şerh* (Neşredenin girişi), c. I, s. 148.

[713] Mevsılî, *el-İhtiyâr*, c. II, s. 346-347.

yansıtmadığı ve mevcut müktesebat içerisinde mezhebin kimlerin, hangi görüşü üzerine inşa edileceği noktasındaki çabaların bir sonucu olarak görülebilir.[714]

Muhtasar'ın, Hanefî mezhebi tarihi açısından en önemli özelliklerinden biri, mezhepte yeni bir fıkıh dili inşası yolunda kaleme alınan ilk eserlerden oluşudur. Tarihi süreci içerisinde fıkhın gelişimine çok önemli katkılar sağlayan ihtisar faaliyetleri, imamlara ait mesailin derlendiği eserlerdeki ana düşünceyi ortaya çıkarıp yeniden ifade etmesi yönüyle tedvinden sonra fıkıhta yeni ve hâkim bir hukuk dili inşa etmiştir. Bu dil, muhtasırlar tarafından oluşturulmuş; şârihlerin açıklama ve tenkitleriyle gelişmiştir. Fıkhın tedvin edildiği eserlere göre tabiatı gereği daha kuşatıcı, soyut ve sistematiktir. İlk kaleme alınanlardan olması sebebiyle Tahâvî'nin *Muhtasar*'daki metin dili, bahse konu noktalarda sonraki muhtasarlara göre zayıftır. Ancak doğrudan mezhebin ana kaynakları üzerine yapılan okumalardan elde edilen sonuçların, bütünü izaha imkân tanıyacak ölçüde yeniden ifade edilmesi yönüyle bir muhtasarda olması gereken özelliklerin hemen hepsini ihtiva etmektedir. Tahâvî, metni oluştururken tezin birinci bölümünde ele aldığımız, özetleme, temel meseleleri tespit, bilgiyi sistematize etme gibi ihtisar için gerekli unsurların hemen hepsine başvurmuştur. Şeybânî'nin eserlerinde hâkim olan kişi ve mesele eksenli dil yerine daha çok hüküm ve olay eksenli bir dil kullanmıştır. Eser, lafız olarak anlaşılamayacak bir ifade yapısına sahip değildir. Aksine meseleleri derleyip varılan sonuçları belli bir tasnifle okuyucuya sunması itibariyle ilk metinlere göre fıkhın çok daha kolay anlaşılmasını sağlamaktadır.[715]

Muhtasar, mezhepte yeni bir fıkıh dili inşa etmede olduğu gibi mezhebin fıkıh sistematiğinin gelişiminde de öncü metinlerdendir. Öncelikle şunu ifade edelim ki fıkhın sistematize edilmesi denince ilk akla gelen şey, genel konu tasnifidir. Fıkhî bilginin sistematize edilmesinde çok büyük ehemmiyet arzeden konu içi mesele tasnifi üzerinde pek durulmaz. Halbuki fıkıh bablarının Ebû Hanîfe tarafından ihdas edildiği bilgisi ve Muhammed eş-Şeybânî'nin başlangıçta müstakil birer kitap olarak hazırladığı

[714] Şâfiîler içerisinde benzer bir çaba Müzenî'nin *Muhtasar*'ına şerh yazan, bunu yaparken İmam Şâfiî'nin görüşlerine uygunluk bakımından *Muhtasar*'ı tenkide tabi tutan İbn Süreyc'de (ö. 306/918) görülür. Tespit ve değerlendirmeler için bkz. Okuyucu, Nail, "Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci", (*Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), s. 334.

[715] Başka bir örnek olarak temizlik ve namaz bahislerinde metinler arası değişimi görmek için bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 5-372; Tahâvî, *Muhtasar*, s. 15-42; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 11-149.

kuvvetle muhtemel olan *el-Asl* isimli eserinin bölüm başlıkları, genel konu tasnifinin çok erken dönemde gerçekleştiğine ve mevcut fıkhî bilginin büyük ölçüde önceden bilinen bölüm başlıkları altında tedvin edildiğine işaret etmektedir. İlk kitaplardaki bu tasnif, daha sonraki fıkıh sistematiği üzerinde belirleyici olmuştur. Geçmişten tevârüs eden birikimin derlenmesi ve özetlenmesi sonucu, bazı alt başlıkların (bâb, fasıl) bölüm başlığı (kitâp) haline gelmesi, bölümlerin birleştirilmesi, bazı konuların fürûu fıkıh kitaplarından çıkarılıp kendine has literatürün konusu olması ve konu sıralamalarındaki değişiklikleri dikkate almazsak, üst başlıklar itibariyle tarihi süreç içerisinde fıkhın genel konu tasnifinde ciddi bir değişiklik olmamıştır. Şeybânî'nin el-*Asl*'ındaki konu başlıklarının hemen hepsini sonraki eserlerde görmek mümkündür. Ancak aynı şeyi konu içi mesele tasnifi için söylemek pek de mümkün değildir. Fıkhî bilginin sistematize edilmesinde asıl tekâmül ve değişim; mezhep imamlarından duyulan meselelerin, fıkhın üst bir kavramı altında tek tek kaydedilmesinden sonra aralarındaki mantıksal ilişkiye göre belli bir sistematik içerisinde tasnif edilmesinde olmuştur. Bu durum aynı zamanda fıkıhta üst kavramlardan sonra pek çok alt kavramın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bir alandaki bilgi birikiminin, ilmî bir disiplin haline gelmesindeki temel şartlardan biri, mevcut bilginin tasnif edilmesi ise muhtasarların bu noktada fıkıh ilmine çok büyük katkılar sağladığı, özellikle bir konuyla ilgili mevcut bilginin kendi içerisindeki tasnifinde etkili ve belirleyici rol oynadığı rahatlıkla söylenebilir. Genel konu tasnifinin tarihi süreç içerisinde nasıl bir değişim gösterdiği hakkında fikir sahibi olabilmek için kitapların içindekiler kısmını incelemek ya da konu başlıklarını takip etmek büyük ölçüde yeterli iken aynı şey konu içi mesele tasnifi için pek de geçerli değildir. Konu içi alt başlıkların çok fazla bulunmadığı ve her zaman içeriği tam olarak yansıtmadığı muhtasarlarda bunu tespit, metnin bizzat kendisini incelemeyi ve metinler arası mukayeseyi zorunlu kılmaktadır.[716]

Tahâvî'nin fıkhın genel konu tasnifine katkısı, daha çok yukarıda ifade ettiğimiz minvalde; bazı konuları müstakil bir bölüme dönüştürme, birbiriyle ilgili gördüğü konuları tek bir bölümde toplama gibi üst başlıklar noktasında esasa çok fazla etki etmeyen, konu içi tasnif kabul edebileceğimiz düzeydedir. Nitekim

[716] Genel konu tasnifindeki değişim ve benzerlikleri görmek için Şeybânî'nin *el-Asl*'ının içindekiler kısmı ile Tahâvî ve Kudûrî'nin *Muhtasar*'larının içindekiler kısmı mukayese edilebilir. Konu içi tasnifteki değişim ve gelişimi görmek için örnek olarak söz konusu kitapların temizlik ve namaz bahisleri karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

Muhtasar'ındaki bölüm/kitap başlıklarının hemen hepsi, daha önce üst bir kavrama dönüştürülmüş, fıkhın tedvin edildiği eserlerde bulabileceğimiz başlıklardır. Tahâvî *Muhtasar*'ına ibadetler ile başlamakta ve sırasıyla; borçlar, aile, ceza, savaş ve devletler hukukunu ilgilendiren konular; kurban ve avlanma, yemin ve keffaretler, yargılama usulü, kölelik hukuku, mefkûd, ikrâh, kasâme, me'zûn ve son olarak kitâbü'l-kerâhe başlığıyla helal-haram konularını ele alarak toplam elli beş üst başlıkta Hanefî fıkhını ihtisar etmektedir. Bu sıralama ve eserin bölüm başlıkları; bazı küçük takdim ve tehirler, eksik görülen konuların ikmali, birinin alt başlık olarak verdiğini diğerinin üst başlık olarak vermesi veya birinin bölüm olarak ele aldığı konuyu diğerinin ilgili bahis içerisinde mesele olarak işlemesi dışında Müzenî'nin *Muhtasar*'ı ile büyük ölçüde örtüşmektedir.[717] Onun, bölüm başlıklarıyla ilgili en dikkat çekici düzenlemelerinden biri, sonraki bütün Hanefî kitapların ilk konusu haline gelecek olan temizlik bahsini (kitâbü't-tahâret) namazdan ayırarak müstakil bir başlığa dönüştürmesidir. Temizlik, Şâfiî'nin *el-Ümm*'ü ve onun muhtasarlarında ayrı bir bölümdür. Şeybânî'nin eserlerinde iki bahis birlikte işlenir.[718] Ebû Hanîfe'nin ilk vaz ettiği kitabın namazla ilgili olması,[719] İbnü'n-Nedîm'in verdiği Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait *Usûl* kitaplar listesinde temizlik kitabının yer almaması,[720] *Emâlî* kayıtları ve Hasan b. Ziyâdın kaynaklarda ismi zikredilen eserleri arasında temizlik bahsine özel bir kitabın bulunmaması,[721] Şeybânî'nin eserlerindeki bu durumun, halkanın genel tavrı olduğunu göstermektedir. Temizlik, namazın bir şartı olduğundan dolayı, Ebû Hanîfe onu namaz bahsinin bir parçası olarak değerlendirmiş, öğrencileri de eserlerinde aynı bakış açısını devam ettirmiş olmalıdır. Leknevî, temizlik bahsini sonrakilerin namazdan ayırdıklarını dile getirdikten sonra, namazın bütün şartları kendi bahsinde ele alınmasına rağmen

[717] İki *Muhtasar*'ın içindekiler kısmı karşılaştırılabilir.

[718] İki konu, Şeybânî'nin *el-Asl* ve *el-Câmiu'l-kebîr*'inde namaz başlığı altında, *el-Hucce*'de ise temizlik başlığı altında işlenir. Bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. I, s. 5, 19-106, 143-157, 166-174, 286-299; a.mlf., *el-Câmiu'l-kebîr*, Tahkîk: Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarâbâd: Matbatu'l-istikâme, h. 1352, s. 9-11; a.mlf., *el-Hucce alâ Ehli'l-Medîne*, Tahkîk: Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts., c. I, s. 15-154. *el-Câmiu's-sağîr*'de de aynı durum söz konusu olmalıdır. Ebû Tahir ed-Debbâs'ın tertibinde temizlikle ilgili meseleler ilk konu olarak düzenlense de namaz başlığı altında ele alınmıştır. Za'ferânî'nin tertibinde de aynısı yapılmış ancak farklı olarak iki bölüm başlık olarak birbirinden ayrıştırılmıştır. Leknevî, el-Câmiu's-sağîr şerhinde Debbâs'ın, Kâdîhân ise Za'ferânî'nin tertib ettiğini esas almıştır. Bkz. Leknevî, Ebü'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed, *en-Nâfiu'l-kebîr*, Karaçi: İdâratü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/1990, s. 67-71; Kâdîhân, Fahrüddîn, *Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, İ'dâd: Esedullah Muhammed Hanîf, Câmiatu Ümmi'l-kurâ, h. 1423, c. I, s. 56-58, 146.

[719] Mekkî, *Menâkıb*, c. I, s. 67-68.

[720] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 256-258.

[721] Yılmaz, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", s. 158-159.

temizliğin ayrı bir bahis olarak işlenmesini eleştirmiş, imamların tasnifini daha güzel bulmuştur.[722] Eğer şârih Kâdîhân'ın bir tasarrufu değilse, tespit edebildiğimiz kadarıyla iki bahsi birbirinden ayrıştırmaya yönelik ilk çalışma *el-Câmiu's-sağîr*'i tertip eden Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Abdullah ez-Za'ferânî tarafından yapılmıştır.[723] Za'ferânî'nin çalışması tek kitap düzeyindedir. Tahâvî ise mezhep fıkhının bütünü üzerine yürüttüğü çalışmasında, temizlikle ilgili meseleleri namaz bahsi içerinden çıkarıp ayrı bir başlık yapmış; bunu yaparken Şeybânî'nin, *el-Asl*'da ayrı bir bölümde ele aldığı hayız konusunu da ekleyerek, ilgili mesaili tek başlık altında toplamıştır.

Tahâvî, *Muhtasar*'ında, genel konu tasnifinde olduğu gibi bir konunun kendi içerisindeki tasnifinde de mantıksal bir bütünlük gözetmeye çalışır. Mezhebin ana kaynaklarında yer alan mesaili ihtisar ederken hem ihtisar ettiği aynı bahiste hem farklı bahislerde konuyla ilgili tespit ettiği meseleleri derler, kendi içerisinde tasnife tabi tutar. Ancak böyle de olsa *Muhtasar*'ı, iç tasnif açısından sonrakilere göre çok zayıftır.[724] Bu, tamamen fıkhın kapsamlı olarak ihtisara daha yeni tabi tutulmuş olmasından ve kaleme alındığı dönemde fıkıhta iç tasnifin henüz gelişmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Örnek aldığı Müzenî'nin *Muhtasar*'ı da dahil o dönemde kaleme alınan eserler hem metin dili hem de iç tasnif noktasında benzer özellikler taşımaktadır. İhtisarın ilk örneklerinin iç tasnif noktasında mezhebe katkısı; daha çok fıkhın her bahsiyle ilgili temel mesaili tespit edip, sonrakilere, tespit edilen mesaili yeniden değerlendirme ve tasnif etme imkânı sunmasıdır.

Tahâvî'nin *Muhtasar*'ı, kaleme alındığı dönemden itibaren Hanefî çevrelerde büyük bir ilgi görmüştür. Kanaatimizce bu ilginin en önemli sebebi, Hanefîlerin ilk defa mezhep fıkhını kolayca öğrenebilecek ve onun bütününü izaha zemin teşkil edebilecek bir metne kavuşmalarıdır. Fıkıh doktrininin teşekkül ve izahında, muhtasarların merkeze yerleştirilmesinin temel sebeplerinden biri bu olmalıdır. Cessâs'ın, şerh gerekçesinde *Muhtasar*'ın kuşatıcılığına vurgu yapması dolaylı olarak buna da işaret etse gerekir. Hanefîlerde şerh yazımı muhtasarlardan önce başlasa ve Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'i muhtasar bir metin gibi fonksiyon icra edip, birçok şerhe konu edilse de muhtelif

[722] Fıkhın genel konu tasnifi ile ilgili değerlendirmeleri için bkz. Leknevî, *en-Nâfiu'l-kebîr*, s. 71

[723] Kâdîhân, *Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, c. I, s. 56-58, 146.

[724] Konuyla ilgili bilgi için Şeybânî'nin *el-Asl*'ının namaz ve hayız bahsi ile Tahâvî ve Kudûrî'nin *Muhtasar*'larının temizlik ve namaz bahisleri mukayese edilebilir.

mesailden müteşekkil söz konusu eser ve diğerleri, mezhep fıkhının bütününü izaha imkân tanıyacak kapsamda değildir. Mezhebin ana kaynağı olan *el-Asl* kapsamlı bir metindir. Ancak çok fazla tekrarın olduğu, konuların mesele düzeyinde ele alındığı bu eser, mezhep fıkhının tedvin edildiği bütün eserlerde olduğu gibi ancak mesele düzeyinde şerhe konu edilebilecek bir yapıya sahiptir. Eserin, üzerinde ihtisar, tertib, tehzîb gibi herhangi bir tasarrufta bulunmadan düzenli bir şerhe konu edilmesi pek mümkün değildir.[725] Öte yandan imamlara ait eserler şârih için büyük ölçüde muhteva, metin dili ve sistematik olarak gelişime ve değişime kapalı metinlerdir. Çünkü bunlar mezhebin ana kaynaklarıdır. Mezhebin fıkıh doktrininin teşekkülünde onlardaki mesail esas alınmıştır. Fıkıhta yeni bir metin dili inşa etmeyen, olanı izah eden şârihlerin, istinsahtan kaynaklı hataları ve yanlış olduğunu düşündüğü rivayetleri tashih, sahih rivayeti tercih veya imamın ifadelerine sadık kalarak meseleleri kendi içinde tertip etme dışında, bu eserlere eleştirel yaklaşmaları pek mükmün değildir. Buna karşın, muhtevası, metni ve sistematiği müellifi tarafından inşa edilen muhtasarlar her türlü eleştiriye ve değişime açıktır. Şârih, muhtasarın kuşatıcılığından istifade ederek hem bütünü izah edici bir yorum getirebilmekte hem de metni istediği gibi eleştirerek fıkhın gelişimine birçok açıdan katkı sunabilmektedir. Bütün bunları dikkate aldığımızda, Hanefîlerde mezhep fıkhının ihtisarının olduğu gibi bütünü izah anlamında şerhinin de IV. asırda muhtasarların kaleme alınmasından sonra gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Tahâvî'nin yetiştiği Mısır, onun döneminde Hanefîlerin güçlü olduğu bir coğrafya değildir. Bu sebeple *Muhtasar*'ı, Iraklı ve Mâverâünnehirli fakihler tarafından şerhedilmiştir. Şihâbeddîn el-Mercânî'nin (ö. 1306/1889) *Nâzûratu'l-hak* adlı eserinde yer verdiği, ilk şerhin Kerhî'ye ait olduğu yönündeki bilgiye ihtiyatla

[725] Boynukalın, Kâtip Çelebî'nin *el-Asl*'ın iki şerhine yer verdiğini, Hanefi literatürde bunun dışında iki şerhinin daha ismi geçtiğini söyler. Ancak onun tespitlerine göre; Şemsüleimme el-Halvânî'ye nispet edilen şerh, gerçekte *el-Asl* değil, onun muhtasarı olan Mervezî'nin *el-Kâfî*'si üzerine yapılmıştır. Hâherzâde'ye nispet edilen şerh kayıptır. Kâtip Çelebî eserle ilgili, şerhle metnin birbirine karışmış olduğu yönünde bir bilgi verir. Pezdevî'ye nispet edilen şerh, Boynukalın'ın tespitlerine göre *el-Asl*'ın üslubundan tamamen farklıdır; Pezdevî, kitabın metnini takip etmemiştir. İsabicâbi'ye nispet edilen şerh günümüze gelmemiştir. Mezhebin temel kaynağı üzerine bilinen ve ona ait olduğu kesin olan bir şerhin olmaması dikkat çekidir. Daha da önemlisi, ona ait olduğu ileri sürülen bütün şerhlerin mezhep fıkhının ihtisarından sonrasında ait olmasıdır. Eğer *el-Asl* şerhedilebilir bir metin olsaydı şerhi en fazla hak eden bir metindi. Ancak zikrettiğimiz sebeplerden dolayı şerhe konu edilmemiş olsa gerekir. Verilen bilgiler için bkz. Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 117-118.

yaklaşılmaktadır.[726] Kerhî, *Muhtasar* üzerine şerh çalışması yapmamış olabilir. Ancak Tahâvî'yi tanımakta ve kendi *Muhtasar*'ında ona atıf yapmaktadır.[727] Dolayısıyla *Muhtasar*'ın kaleme alındıktan kısa bir süre sonra Irak'a ulaşmış olması muhtemeldir. *Muhtasar* üzerine bilinen ilk şerh, Kerhî'nin öğrencisi Ebû Bekir el-Cessâs' tarafından yapılmıştır. Bu şerh aynı zamanda mezhebin, günümüze ulaşan ve kendisinden sonrakiler için kaynak teşkil eden en kapsamlı ilk şerhidir. Cessâs'tan sonra Iraklılardan, onun öğrencilerinin öğrencisi, Hüseyin b. Ali es-Saymerî (436/1044) ile Ahmed b. Muhammed el-Akta' (474/1081) *Muhtasar* üzerine şerh çalışması yapmıştır.

Muhtasar'ın, Hanefîliğin o dönemdeki iki önemli merkezinden biri olan Horasan-Mâverâünnehir coğrafyasına ulaşması da Irak'la hemen hemen aynı zamana tekabül eder. Mervezî'nin, *el-Kâfî* adlı eserinde Tahâvî'nin *Muhtasar*'ından alıntı yapması, bu hususun bir kanıtı olarak görülebilir.[728] Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Mukaddimetu's-salât* isimli eserinde *Muhtasar*'ı kaynak olarak kullanması;[729] *Nevâzil*'inde Tahâvî'ye atıflar yapması,[730] eserin, hicrî IV. asırda söz konusu coğrafyada bilindiğinin bir başka kaydıdır. Mâverâünnehir'de *Muhtasar* üzerine ilk şerh çalışmaları, Cessâs'ın çağdaşı olma ihtimali güçlü olan Ebü'l-Hasan Ali b. Ebû Bekr tarafından yapılmıştır.[731] Ancak Ali b. Ebû Bekr, *Muhtasar* üzerine yaptığı izahları düzenleyip bir kitap haline getirmemiştir. Kendisinden sonra gelen Ebû Nasr Ahmed b. Mansur el-İsbîcâbî el-Kâdî (ö. 480/1087), Ali b. Ebû Bekr'in yaptığı açıklamaları derleyerek *Muhtasar* üzerine oldukça geniş bir şerh kaleme almıştır. Bahâuddîn Ali b. Muhammed el-İsbicâbî (ö. 535/1140) ise Ahmed b. Mansur'un şerhini, düzenleyip özetleyerek orta düzey bir şerhe dönüştürmüştür.[732] Hanefîler arasında bu son şerh yaygınlık kazanmış ve günümüze ulaşmıştır. Aynı coğrafyadan Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090) ile Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Ahmed el-Hôcendî el-İsbicâbî (ö. 536/1141) de *Muhtasar* üzerine şerh çalışmaları yapmıştır. Kaynaklarda, son şerh

[726] Mercânî, Ebü'l-Hasan Harun b. Bahâeddîn, *Nâzûratu'l-hak*, Tahkîk: OrhanEnçakar, Abdülkadir Yılmaz, Amman: Dâru'l-feth, 2012, s. 177; Cessas, *Şerh* (Neşredenin girişi), c. I, s. 137-139.

[727] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 549.

[728] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 25.

[729] Ebü'l-Leys, *Mukaddimetü's-salât*, s. 10.

[730] Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 15a, 23b, 25a, 33a.

[731] Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin, Ali b. Ebû Bekr'in Tahâvî'den yaptığı bir rivayete yer vermesi onun Tahâvî ve Kerhî'nin öğrencileriyle akran olduğuna işaret ediyor. Bkz. Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 265a.

[732] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1627.

olarak, Tahâvî'nin hemşehrisi Mısırlı Kâsım b. İbn Kutluboğa'ın (ö. 879/1474) çalışması zikredilese de[733] VI. asrın ortalarından itibaren, şerhe konu edilme noktasında *Muhtasar*'a olan ilgi azalmıştır. Bunun sebebi, dil, sistematik, muhteva ve sıhhat açısından daha gelişmiş metinlerin kaleme alınmasıdır. Ancak şerhe konu edilmese de hem kendisi hem şerhleri, içerdiği bilgi, görüş ve tercihlerle mezhepteki kaynak değerini tarih boyunca muhafaza etmiştir.

B. el-Kâfî

el-Kâfî, Hanefî mezhebinin, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945) tarafından kaleme alınmış ilk muhtasarlardan bir diğeridir. Müellifi, Buhârâ'da uzun yıllar kadılık yaptıktan sonra Sâmânîlerin Horasan emirine vezir olup, bu görevi sırasında çıkan bir isyanda öldürülmesi sebebiyle daha çok Hâkim eş-Şehîd lakabıyla tanınmıştır. Kaynaklarda ona, Ebû Hanîfe ashabının en iyi hadis bileni, Merv alimi, zamanındaki Hanefîlerin imamı gibi nitelemeler yapılır. Hadis aldığı hocaları bilinmekte ancak, fıkıhtaki hocaları hakkında herhangi bir malumat bulunmamaktadır.[734] Literatürde ona, *el-Ğurer fi'l-fıkh*, *el-Müstahlas mine'l-Câmii fi'l-fürû'*, *Şerhu'l-Câmi'*, *el-Câmiu's-sağîr*, *Usûlü'l-fıkh*, *el-İşârât* adıyla eserler nispet edilse de[735] en önemli ve aynı zamanda mezhepte ona şöhret kazandıran iki eseri *el-Müntekâ* ve *el-Kâfî*'dir.

el-Müntekâ onun, emâli ve nevâdir türü eserler üzerine yaptığı bir derleme çalışmasıdır. Kendisinden aktarıldığına göre üç yüz kitaptan derlenerek hazırlanmıştır.[736] Maalesef bugün elimizde olmayan ancak Hanefî fıkıh kitaplarında kendisine oldukça fazla atıf yapılan bu eser, mevcudiyetini koruduğu dönemlerde, bir fakihin hepsine ulaşma imkânının olmadığı, muhtemelen bir kısmı kaybolmuş yüzlerce kitaptaki bilgiye, tek kitaptan erişme imkânı sunması itibariyle mezhebin nâdiru'r-rivâye olarak nitelenen mesailinin en önemli kaynaklarından biridir. Literatürde *el-Muhtasar* veya *el-Muhtasaru'l-Kâfî* adlarıyla da anılan *el-Kâfî* ise yine müellifinin

[733] *Muhtasar*'ın şerhleriyle ilgili bilgi için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1627-1628; Cessas, *Şerh* (Neşredenin girişi), c. I, s. 137-139.

[734] Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, s. 313-315; Mansûrî, Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salah, *er-Ravzu'l-bâsim fî terâcim-i şuyûhi'l-Hâkim*, Riyad: Dâru'l-âsıme, 1432/2011, c. II, s. 1205-1208.

[735] İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. II, s. 37; Mansûrî, *er-Ravzul-bâsim*, c. II, s. 1207.

[736] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1851-1852.

açıklamasına göre; Şeybânî'nin *Mebsût* kitapları ile *Câmi'*ler'i ihtisar edilerek kaleme alınmış bir eserdir.[737] Mebsût kitaplar ile onun kastettiği *el-Asl*'ı oluşturan kitaplardır. *Câmi'*ler ise Şeybânî'nin *el-Câmi'u-kebîr* ve *el-Câmi'u's-sağîr* adlı eserleridir. Rivayete göre Hâkim, *el-Asl* üzerine iki ihtisar çalışması yapmış, ilk yaptığı geniş olan çalışmasını ikinci kez ihtisar ederek daha kısa bir metin haline getirmiştir. *el-Kâfî* olarak şöhret bulan ve yaygınlık kazanan daha çok ikinci versiyon olmuştur. Serahsî bu ikinci çalışmayı şerhe konu etmiştir.[738]

Hâkim eş-Şehîd'in, *el-Kâfî*'de takip ettiği ihtisar yöntemi Tahâvî'den farklıdır. Tahâvî ihtisarında *el-Asl*'ı merkeze alsa da *Muhtasar*'ını doğrudan onun metnini takip ederek kaleme almaz. Mezhep fıkhı üzerine kapsamlı bir okuma yapar; vardığı sonuçlardan -varsa ihtilaflara yer vererek ve tercihlerini belirterek- yeni bir metin oluşturur. Hâkim eş-Şehîd ise *el-Kâfî*'de birebir *el-Asl*'ın metnini takip eder; muhtevasını ve sistematiğini koruyarak *el-Asl*'ı daha çok lafız olarak ihtisar eder. Bunu yaparken önsözde dile getirdiği gibi sadece *Câmi'*ler değil, zikrettiği meseleyle ilgili zâhiru'r-rivâyenin diğer eserleri *ez-Ziyâdât*, *es-Siyeru'l-kebîr* ve *es-Siyeru's-sağîr*'de farklı bir mesele, görüş veya rivayet varsa onlara da yer verir.[739] Zaman zaman aynı bağlamda *Emâlî* ve *Nevâdir* kayıtlarını, Ebû Yûsuf'un *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, Nuh b. Ebû Meryem'in *el-Câmi'*, Hasan b. Ziyâd'ın *el-Hârûnî* ve diğer eserlerini kaynak olarak kullanır.[740] Bazen imamların rücu ettiği görüşlerine;[741] yine Ebû Yûsuf'un zikrettiğimiz eserinden istifade ederek İbn Ebû Leylâ'nın görüşlerine

---

[737] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 24. Mervezî'nin, Şeybânî'nin eserlerini ihtisar etmesiyle ilgili biri olumlu diğeri olumsuz iki rüya aktarılır. Anlatıldığına göre, Mervezî kitabını kaleme alınca rüyasında Şeybânî'yi görmüş; o kendisine, "*Benim kitabımı parçaladığın gibi Allah da seni parçalasın.*" demiştir. Bazıları Mervezî'nin bir isyan sırasında elleri ve ayaklarının kesilerek şehit edilmesini bu bedduaya bağlarlar. Diğer rivayette ise Mervezî öldüğünde bir zatın rüyasında Mervezî'nin mezarına doğru bir ateş topunun geldiği, bu sırada *el-Kâfî*'nin araya girerek ateşi engellediği aktarılır. Bkz. Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, İ'tinâ: Abdurrahman b. El-Muallimî vd., Haydarâbâd: Meclisü dârati meârifi'l-Osmaniyye, ts., c. VIII, s. 191-192.

[738] Mercânî, *Nâzûratu'l-hak* (1 nolu dipnot bilgisi), s. 172-173.

[739] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 46, 61, 112; a. mlf., *a.g.e.* (Zekât, Savm, Hayz ve Menâsik Bölümleri), s. 26, 47, 48, 46, 52, 53, 55, 77, 116, 152.

[740] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 30, 35, 39, 42, 46, 52, 54, 62, 66, 88-89, 94, 105, 113, 112, 119, 135; a. mlf., *a.g.e.* (Zekât, Savm, Hayz ve Menâsik Bölümleri), s. 31, 40, 42, 43, 45, 49, 57, 76, 77, 62-64, 116, 77, 152, 164.

[741] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 39, 90; a. mlf., *a.g.e.* (Zekât, Savm, Hayz Ve Menâsik Bölümleri), 74, 125; a. mlf., *a.g.e.* (Kitâbü'l-vekâlet), s. 85, 89, 149.

değinir.[742] Eğer sonrakilerin bir müdahelesi değilse, bazı meselelerde Tahâvî'ye atıflar yapması,[743] onun *Muhtasar*'ını da kaynak olarak kullandığına işaret etmektedir.

el-Asl'ın birden fazla rivayetinin olduğunu ve bunlar arasında bazı farklılıkların bulunduğunu daha önce ifade etmiştik. Hâkim, *el-Kâfî*'de bu hususu da dikkate alır. İhtisarını, *el-Asl*'ın en güvenilir iki rivayeti olarak kabul edilen Ebû Süleymân el-Cûzcâni ile Ebû Hafs el-Buhârî'nin rivayetleri üzerine gerçekleştirir. Az da olsa bazı meselelelerde, diğer rivayetlerden de istifade eder.[744] Rivayetleri mukayese eder. Bir mesele bir rivayette var, diğerinde yoksa onu alır.[745] Rivayetten kaynaklı hataları tashih eder.[746] Rivayetler birbiriyle çelişiyorsa tahkik eder, kendince sahih gördüğünü belirtir.[747] Aynı râvîye ait rivayet farklılılarına yer verir.[748] Gerek *el-Asl*'da bulunan gerekse diğer kaynaklardan tespit ettiği görüş ayrılıklarını zikreder; ancak bunlar arasında bir tercih yapmaz. *el-Asl*'ın farklı rivayetleri arasında cem, telif, tashih ve tercihler yaparak daha çok ihtisar ettiği metni kendi içinde bir bütünlüğe ve tutarlılığa kavuşturmaya çalışır.

Hâkim eş-Şehîd, ihtisarında, kitabın temel meselelerini ve ana düşüncesini tespit edip vardığı sonuçları bütünü izah edecek şekilde yeniden ifade etme şeklinde bir çaba içerisine girmez. Kendi açıklamasına göre ihtisardaki amacı; *el-Asl*'ın ve *Câmi'*lerin muhtevasını koruyarak öğrenmek isteyenlere, ezberlenmesi, yazılması, okunması ve taşınmasında kolaylık sağlayacak lafız olarak daha kısa bir metin ortaya koymaktır.[749] Bunu, tekrar eden meseleleri çıkararak, metnin bir kısmına hâkim olan diyalektik üslubu kaldırarak, rivayetlerin senetlerini kısaltarak, bazen gerekçelere yer vermeyerek ve Şeybânî'nin aktardığı meseleleri kendi üslübuyla daha kısa bir şekilde yeniden ifade ederek gerçekleştirir.[750] İhtisar ettiği metni büyük ölçüde birebir takip ettiği ve ana düşünceyi tespite yönelik bir faaliyet göstermediği için mezhebin fıkıh

[742] Mervezî, *el-Kâfî* (Zekât, Savm, Hayz ve Menâsik Bölümleri), s. 42, 45, 49, 54, 62, 63, 64.
[743] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 25, 30, 76, 125, 131.
[744] Boynukalın, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içinde), s. 74, 120.
[745] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 61; a. mlf., *a.g.e*. (Zekât, Savm, Hayz ve Menâsik Bölümleri), s. 151; a. mlf., *a.g.e*. (Kitâbü't-talâk), s. 36, 112.
[746] Bayder, Osman, "Hâkim eş-Şehîd'in "el-Kâfî" Adlı Eserindeki Faaliyeti Üzerine", *Bilimname*, C. 2, S. 29, (Kasım 2015), s. 256-257.
[747] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 48, 74, 84; a. mlf., *a.g.e*. (Kitâbü't-talâk), s. 36-37.
[748] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbü't-talâk), s. 36-37.
[749] Mervezî, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), s. 24.
[750] *el-Asl*'ın şüf'a bahsiyle *el-Kâfî*'nin şüf'a bahisleri karşılaştırılabilir.

diline ve konu içi sistematiğine Tahâvî veya Kerhî gibi bir katkıda bulunmaz. Bazı alt başlıkları birleştirme veya çıkarma dışında *el-Kâfî*'nin alt başlıkları ve mesele sıralaması, *el-Asl*'ın alt başlıkları ve mesele sıralaması ile hemen hemen aynıdır.[751]

Genel konu tasnifinde ise *el-Asl*'ın müstakil kitaplar olarak telif edilmesi ve farklı rivayetlerinin olması sebebiyle konu sıralaması açısından iki kitabı mukayese etmek pek sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Fıkhın genel konu tasnifinin en net ayrımı olan ibâdât - muâmelât genel ayrımı *el-Kâfî*'de de vardır. Altmış altı üst başlıktan oluşan kitap, namaz bahsiyle başlar. Temizlik, *el-Asl*'daki gibi namaz içerisinde işlenir. İbadetlerden sonra nikah bahsiyle muâmelât konularına geçilir. Hâkim eş-Şehîd, eserinde, el-*Asl*'ın üst başlıklarını muhafaza etmekle etmekle birlikte az da olsa bazen aynı konulara ait bölümleri birleştirme, farklı olduğunu düşündüğü konuları ayrıştırma gibi tasarruflarda bulunur.[752] *el-Kâfî*'nin genel konu tasnifi, daha çok ihtisar ettiği *el-Asl*'ın hangi kitaplardan oluştuğu ve mevcut nüshalarda kayıp olan bölümlerin tespiti noktasında önem arz etmektedir.

Hâkim eş-Şehîd'in, *el-Kâfî*'de, zâhiru'r-rivâyenin temel eserleri *el-Asl* ve *Câmî*'leri ihtisar etmesi; nâdiru'r-rivâyenin kaynaklarını oluşturan *Emâlî* ve *Nevâdir* türü eserler üzerine *el-Müntekâ* adıyla ayrı bir çalışma yapması; mezhepteki zâhiru'r-rivâye - nâdiru'r-rivâye ayrımının ilk tezahürlerinden biri olarak kabul edilebilir mi? Zahire bakılırsa Hâkim'in, mezhebin iki önemli bilgi kaynağı arasında bir ayrıma gittiği açıktır. Aynı dönemde mezhep müktesebatını, mesâilü'l-usûl-mesâilü'n-nevâdir şeklinde kategorize eden ifadeler,[753] Hanefî fakihler arasında benzeri ayrımların var olduğunu göstermektedir. Ancak bunların, salt rivayetten kaynaklı ve birini diğerine önceleyen bir ayrım olup olmadığını bilmiyoruz. Onun *el-Kâfî*'de, farklı görüş ve rivayetlerin tespitinde nâdiru'r-rivâye kategorisine giren eserlerden de istifade etmesi, görüşler arasında herhangi bir tercihte bulunmaması, söz konusu eser grubundan birini diğerine öncelemediği yönünde yorumlanabilir. Literatürde görüşleriyle değil, daha çok aktardığı rivayetleriyle yer alması sebebiyle mezhepteki konumu üzerinde bir değerlendirme yapılmaz. Ancak yaşadığı dönem dikkate alındığında çağdaşı Tahâvî ve

[751] *el-Asl*'ın şüf'a bahsinin alt başlıkları ile *el-Kâfî*'nin şüf'a bahsinin alt başlıkları karşılaştırılabilir.
[752] Boynukalın, el-Mukaddime (*el-Asl* içinde), s. 119-120.
[753] Saymerî, *Ahbâr*, s. 169.

benzeri birçok fakih gibi farklı tercih ve temayüllerinin olması güçlü ihtimaldir. Kapsam olarak eğer İbn Âbidîn'in verdiği; *el-Kâfî*'nin, Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye kabul edilen altı kitabının derlemesinden oluştuğu bilgisi doğru ise[754] Hâkim'in bu hususta bahse konu kitap grubunun, dolaylı olarak nâdiru'r-rivâyenin ana çerçevesinin belirlenmesinde etkili olduğu söylenebilir. *el-Kâfî*'de, *el-Asl* ve *Câmi'ler* yanında *Siyer kitaplarına* ve *ez-Ziyâdât*'a yapılan atıflar bu tespiti destekler mahiyettedir. Ancak, yine de kitapları birebir mukayese etmeden kesin bir şey söylemek pek mümkün değildir. Bu konuda kesin olarak söyleyebileceğimiz şey, Hanefî fıkıh literatürü içerisinde Ebû Hanîfe ve onun halkasının fıkıh mirasını asıl temsil eden eserlerin *el-Asl* ve *Câmi'*lerin olması, bundan dolayı bu eserlerin ilk dönemlerden beri mezhebin ana kaynakları olarak diğerlerine göre ayrı bir ilgi görmesidir. Hanefî fıkhının ihtisarında ve aynı zamanda doktrininin teşekkülünde bu eserler, temel kaynak olarak yer almış, mezhep fıkhının şerhi onların merkeze alındığı eserler üzerine yapılmıştır. Bu sebeple *el-Müntekâ*'nın bilinen bir şerhi yok iken,[755] *el-Kâfî* üzerinden Hanefî fıkıh doktrininin izahına yönelik birçok şerh çalışması yapılmıştır.

el-Kâfî kaleme alındıktan sonra yaklaşık VI. asra kadar şerh için ilgi duyulan bir metindir. Onun bu konudaki ayırıcı özelliği, *el-Asl*'da yer alan tüm mesailin şerhine zemin teşkil etmesidir. İlk şerh, Iraklı İsmail b. Ya'kûb el-Enbârî'ye (ö. 331/942) nispet edilir. Eser üzerine şerh yazan diğer fakihler; Şemsüleimme el-Halvânî (ö. 452/1060), Ebû Abdullah Muhammed b. Alî ed-Dâmegânî el-Kebîr (ö. 478/1085), Ahmed b. Mansur el-İsbicâbî (ö. 480/1087), Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090), Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1089) ve Hüsâmeddîn es-Sadrüşşehîd Ömer b. Abdülazîz el-Buhârî'dir (ö. 536/1141). Bunlar içerisinde en fazla rağbet gören Serahsî'nin şerhi olmuştur.[756] *el-Kâfî* üzerine bir de Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed el-Kureşî tarafından ihtisar çalışması yapılmıştır.[757]

---

[754] İbn Âbîdîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, s. I, 20. Konuyla ilgili tespit ve değerlendirmeler için bkz. Mercânî, *Nâzûratu'l-hak* (1 nolu dipnot bilgisi), s. 170-173.

[755] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1851-1852.

[756] Krş. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1378; Mercânî, *Nâzûratu'l-hak* (1 nolu dipnot bilgisi), s. 173; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, c. I/III, s. 99-100.

[757] Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, c. I/III, s. 101.

el-Kâfî, VI. asırdan itibaren şerhe konu edilme noktasında ilgi görmemiştir. Bu daha önce dile getirdiğimiz, sonraları gelişmiş metinlerin kaleme alınması durumuyla ilgilidir. Ancak doğrudan *el-Asl* ve *Câmi'*ler üzerine yapılan bir çalışma olması ve *el-Asl*'ın en güvenilir iki rivayetini cem etmesi sebebiyle tarih boyunca mezhebin zâhiru'r-rivâye görüşlerinin tespitinde başvurulan temel kaynaklardan biri olmuştur.

C. Muhtasaru'l-Kerhî

Hicrî IV. asırda Hanefî fıkhını ihtisara yönelik faaliyet gösterenlerden biri de Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî'dir (ö. 340/952). Irak'ta doğup büyüyen Kerhî, fıkıh tahsilini Bağdat'ta, devrin Hanefî otoritelerinden Ebû Saîd Ahmed b. Hüseyn el-Berdaî'nin (ö. 317/930) yanında yapmıştır. Ayrıca dönemin diğer önemli bir fakihi Ebû Hâzim el-Kâdî'nin meclisinde bulunmuştur. Hocasının vefatından sonra Bağdat'ta fıkıh tedrisi görevini üstlenmiş, vefatına kadar bu görevini sürdürerek Ebû Ali Ahmed b. Muhammed eş-Şâşî (ö. 344/955), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed ed-Dâmegânî ve Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981) gibi kendisinden sonra Hanefî çevrelere önderlik eden birçok öğrenci yetiştirmiştir.[758]

Mezhebin usûl ve fürû'una dair çeşitli eserler kaleme alan Kerhî'nin günümüze doğrudan ulaşan tek eseri, Hanefî fıkhının dayandığı temel asılları/kaideleri tespite yönelik kaleme aldığı *er-Risâle*'sidir.[759] Bu eserini daha önce kaleme aldığı *Usûlü'l-fıkh* adlı eserinden derlediği rivayet edilir.[760] *Muhtasar*'ı, Kudûrî'nin şerhi içerisinde dolaylı olarak günümüze gelmiştir. Şeybânî'nin *Câmi'*leri üzerine şerh ve tertip çalışması yapmış, *Mes'ele fi'l-eşribeti ve tahlîli nebîzi't-temr* adıyla içeceklerle ilgili özel bir risale kaleme almıştır.[761] Bunlar dışında kaynaklarda ona *el-Câmiu'l-kebîr* ve *el-Câmiu's'sağîr* adıyla iki eser daha nispet edilir. Kâtip Çelebî, Hanefî literatürde kendilerine atıflar yapılan[762] bu iki eserle ilgili Kerhî'nin; "*Bu kitapta (Muhtasar'da) yer alandan fazlasını öğrenmek isteyen telif etmiş olduğumuz el-Câmiu's'sağîr'e, daha*

[758] Hatîb, *Tarih*, c. XII, s. 74-76; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. II, s. 493-494; Apaydın, H. Yunus, "Kerhî", DİA, c. XXV, İstanbul, 2002, s. 285.
[759] Apaydın, "Kerhî", *DİA*, XXV, 287.
[760] İbn Mulakkin, Ebû Hafs Sirâceddîn Ömer b. Alî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî kavâidi'l-fıkh* (Neşredenin girişi), Tahkîk: Mustafa Mahmûd el-Ezherî, Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, 1431/2010, c. I, s. 46.
[761] Eserleri için bkz. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 646; Apaydın, "Kerhî", *DİA*, c. XXV, s. 287.
[762] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 44, 109, 172, 299; Serahsî, *el-Mebsût*, c. II, s. 10.

fazlasını öğrenmek istiyorsa hepsini kapsayan el-Câmiu'l-kebîr'e baksın." dediğini aktarır.[763] Bu bilgi, Kerhî'nin mezhep fıkhı üzerine önce *el-Câmî* adıyla kapsamlı iki çalışma yaptığını, *Muhtasar*'ını bunlardan sonra kaleme aldığını göstermektedir.

Muhtasar'ı onun en bilinen ve Hanefî çevrelerde ilgi gören eseridir. Şârih Kudûrî'nin verdiği bilgiye göre, Kerhî *Muhtasar*'ında tam bir üslup birliği yakalayamamış, kısa bir metin kaleme alma amacıyla başladığı eserinde, ibadetlerden sonra konuları biraz genişçe, rehin bahsinden sonra ise daha detaylı işlemiştir.[764] Eser, daha önce ele aldığımız iki muhtasar gibi doğrudan mezhebin ana kaynakları üzerine yapılan bir ihtisar faaliyeti sonucunda kaleme alınmıştır. Kerhî ihtisarında, Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye kapsamına dahil edilen eserleri yanında, Ebû Yûsuf ve Hasan b. Ziyâd'ın eserlerinden, *Emâlî* ve *Nevâdir* kayıtlarından istifade ederek[765] Hanefî fıkıh müktesebatı üzerine kapsamlı bir okuma yapmış; vardığı sonuçlardan muhtevası, dili ve konu içi sistematiği kendine özgü, mezhebi kavramaya ve izaha imkân tanıyan yeni bir metin oluşturmuştur. Öğrencisi Ebû Ali eş-Şâşî eserin bu özelliğini; "*Bu kitabı ezberleyen, ashabımızın (fıkhını) en iyi bileni, anlayan asâbımızın (fıkhını) en iyi anlayanı olur*" sözleriyle ifade eder.[766]

Kerhi meseleleri ele alırken, konuyla ilgili farklı bir görüş veya rivayet varsa onlara yer verir.[767] Bazen rivayet ve görüşleri değerlendirerek kendince sahih ve râcih bulduğunu belirtir veya metne doğrudan tercih ettiği rivayeti taşır.[768] Her zaman mezhebin zâhiru'rivâye olarak maruf eserlerindeki görüşleri tercih etmez.[769] İhtilaflı olan konularda bazen meşhur olan görüşe dikkat çeker, ilk onu zikrederek tercihinin o yöne olduğunu ihsas eder.[770] İmamların görüşlerine kıyasla tahriclerde bulunur.[771] Zaman zaman imamların rucû ettiği görüşlerine,[772] meselelerin delil ve gerekçelerine[773]

[763] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 570.
[764] Kudûrî, *Şerh* (Müellifin önsözü), c. I, s. 53.
[765] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 42, 67, 88-89, 93, 111, c. VII, s. 245, 397, c. VIII, s. 464; Aynî, *el-Binâye*, c. VII, s. 317, X, s. 214, c. XI, s. 302, c. XII, s. 430.
[766] Kudûrî, *Şerh* (Müellifin önsözü), c. I, s. 53.
[767] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 42, 67, 86, 88, 95, 96, 126, 132.
[768] Kudûrî, *Şerh*, c. I, s. 275, 455, c. II, s. 471, c. VIII, s. 32-33; Aynî, *el-Binâye*, c. VII, s. 146.
[769] Kudûrî, *Şerh*, c. I, s. 275, c. VIII, s. 274-275.
[770] Kudûrî, *Şerh*, c. I, s. 589, c. II, s. 538, c. III, s. 55; Aynî, *el-Binâye*, c. XII, s. 369.
[771] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 67, 138.
[772] Kudûrî, *Şerh*, c. I, s. 304-305, c. III, s. 67.
[773] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 72, 121, 168, 427, 434.

yer verir. Konuları Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleri ekseninde işler. Bazen Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın;[774] İbn Ebû Leyla, İmam Mâlik ve Şâfiî[775] gibi diğer imamların görüşlerine değinir.

Her ne kadar fıkhın meseleci yapısının etkilerini taşısa da Kerhî'nin *Muhtasar*'ı, metin dili olarak dönemindeki diğer muhtasarlara göre daha soyut ve ileri düzey bir ifade yapısına sahiptir. Fıkhın hemen her bahsinde Hanefî müktesebatı oluşturan fer'î meselelerin arkasındaki ana düşünceyi ortaya çıkarıp mesailin dayandığı asılları tespit etmesi, kâide ve dâbıtlara yer vermesi bakımından eser, mezhebin ilk ve alanındaki öncü metinlerinden biridir. *"Akdi ifsat eden şeylerin özeti; mebîin veya semenin meçhul olması, mebîîn veya semenin haram bir şey olması, mebîde satıcıdan başka birinin hakkı olması, akitte bir kişiye menfaat sağlayan akdin gerektirmediği bir şartın koşulması, mebîi teslim etme imkânının bulunmaması, mebîde veya semeninde garar olması, satıcının yanında olmayan şeyi satma, kabzedilmeyen şeyin satışı, müşterinin zimmetindeki alacağın başka birisine satılması, bir akit içerisinde iki akit yapma, bir satışta iki şart ileri sürme, hayvanın bir parçasını veya ona bağlı olan şeyleri (tevâbi') satma, hayvan dışında zarar vermeden bölünmesi mümkün olmayan bir şeyin bir parçasını satma, bir şeyi satıp bedelini kabzetmeden satıcıya daha düşük bir bedelle geri satma*dır.[776] *Mebî, mâlum ve muayyen olur, teslimi için vade şartı koşulursa, vade malum olsun meçhul olsun satım akdi fâsit olur. Semen deyn ise vadenin belli olması durumunda akit caiz, meçhul olması durumunda caiz değildir.[777] Akitte teayyün eden her şey mebîdir. Akar hariç mebîin kabzdan önce satışı caiz değildir.[778] Kabzdan önce satışı caiz olmayan şeyin kiralanması da caiz değildir.[779] Miras ve vasiyet gibi akitle elde edilmeyen veya bedelsiz bir akitle elde edilen şeyin kabzdan önce satışı caizdir.[780] Bir kişi bir malı görmeden satın alırsa akit caizdir, müşterinin muhayyerliği vardır, gördüğünde dilerse alır, dilerse bırakır.[781] Ashabımızın hepsine göre, akit kurulurken satıcı ve müşteri tarafından bedel (mebî/semen) kılınması*

[774] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 295, 309, c. III, s. 145, 235, 553, 560.
[775] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 302, 304, 538, c. III, s. 98, c. VII, s. 300, 589; Aynî, *el-Binâye*, c. X, s. 314.
[776] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 46-51.
[777] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 73.
[778] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 118.
[779] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 119.
[780] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 122.
[781] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 191.

caiz olan şeylerin, akit gerçekleşip tamamlandıktan sonra bedele eklenmesi caizdir.[782] *Müslümanlar arasında satışı caiz olan şeylerin, zimmîler arasında da satışı caiz; müslümanlar arasında satışı bâtıl olan şeylerin, domuz ve şarap hariç zimmîler arasında da satışı batıldır.*[783] *Selem akdi yedi şartla caizdir: Selem konusunun (müslem fîh), cinsinin, türünün, niteliğinin, miktarının, vadesinin malum olması; tartılan, ölçülen, sayılan şeylerde olduğu gibi akdin miktarla ilgili olduğu selem bedelinin miktarının belli olması, elbise gibi akdin miktarla ilgili olmadığı durumlarda selem bedelinin kendisinin bilinmesi, selem konusu şey eğer taşıma ve külfet gerektiren bir şeyse nerede teslim alınacağının beyan edilmesi gerekir.*[784]" gibi benzer örneklerini *Muhtasar*'ın hemen her bahsinden verebileceğimiz bu ifadeler, Kerhî'nin mezhep fıkhı üzerine yaptığı kapsamlı okumalardan elde ettiği çıkarımlarıdır. Bu çıkarımları biz, imamlardan aktarılan mesail üzerine bir doktrin inşası olarak değerlendirebiliriz. Çünkü Hanefî fıkıh müktesebatının ihtisar ve şerhinden sonra mezhebin fıkıh teorisini ve görüşlerini bu çıkarımlar temsil etmiştir. Bunlar artık sadece belirli bir imamın görüşünü değil, aynı düşünceye bağlı fakihlerin ortak görüşünü ifade etmiştir. Nitekim Kerhî'nin bu çıkarımlarının hemen hemen birebir karşılıklarının sonraki fıkıh kitaplarında yer alması, doktrinin bunlar üzerinden öğretilip izah edilmesi mezhep görüşü olarak kabul gördüğünü göstermektedir. Kudûrî, bütün şârihler gibi mezhebe uygunluk bakımından Kerhî'nin görüş ve çıkarımlarını inceler, bazı görüş ve tahriclerini doğru bulmaz.[785] İmamlardan aktarılan görüş ve rivayetleri bile sıhhat açısından değerlendirirken veya tercih ederken oluşturulan genel teoriyle uyumuna dikkat eder.[786]

Kerhî'nin *Muhtasar*'ına yansıyan mesaili soyutlayıcı dil yapısı, içinde yetiştiği Irak çevresinin fıkıh anlayışıyla ilişkilendirilebilir. Kendisinin doğrudan mezhep fıkhının dayandığı asılları tespite yönelik müstakil çalışması yanında aynı dönemde Iraklı başka fakihler tarafından da benzer çalışmalar yapılır. Bunlardan biri ders arkadaşı Ebû Tahir ed-Debbâs'tır. Hanefî fıkhını on yedi kâideye indirgediği ve bunları

[782] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 273.
[783] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 292.
[784] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 326-327.
[785] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 173, 367-368, 415, 450-451. Kudûrî, aynı bağlamda Tahâvî ve diğer fakihlerin tespit ve Tahriclerine de benzer eleştiriler getirir. a.mlf, *a.g.e.*, c. II, s. 378, 466, c. III, s. 21, 384, c. VII, s. 494.
[786] Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 232-233; 271-272, 284-285, c. VII, s. 526, c. VIII, s. 48.

her gece tekrarladığı söylenir.[787] Kerhî'nin çağdaşı, Muhammed b. Îsâ ed-Darîr'e nispet edilen sekiz ciltlik *Usul-ü fıkıh* eseri de[788] Irak'ta Hanefî fıkıh düşüncesinin oluşumunda takip edilen yöntemi ve görüşlerin dayandığı asılları tespite yönelik çalışmaların varlığına işaret eden diğer bir bilgidir.

Kerhî'nin bahse konu özelliğinin bir diğer tezahürü, *Muhtasar*'ında kavramları tanımlaması ve yeni kavramlar türetmesidir. Fıkhın üst kavramlarının hemen hepsi tedvinle birlikte tespit edilmiş olsa da bunların tanımlanması, alt kavramlarının oluşması ve olgunlaşması büyük ölçüde fıkhın ihtisar ve şerhiyle gerçekleşmiştir. Kudûrî, şerhinde bütün konulara üst kavramın lügat ve ıstılahî anlamını vererek başlamakta; bunların bir kısmını açıkça Kerhî'ye nispet etmektedir. Ona nispet ettiği tanımlarda Kerhî, bazen kavramın lugavî ve ıstılâhî anlamları üzerinde durmakta,[789] bazen doğrudan ıstılâhî anlamını vermekle yetinmektedir.[790] Kerhî'ye açıkça nispet edilmeyen tanımların ona ait olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak kavramların tanımlanmasında onun Kudûrî'ye örnek teşkil etmiş; eksik bıraktığı tanımları Kudûrî'nin aynı yöntemi takip ederek ikmal etmiş olması güçlü ihtimaldir. Kerhî'nin fıkıh kavramlarını teknik anlamda tanımlaması, yapmış olduğu tanımları tartışmaya açmıştır. Onun şahsi bakış açısını ve aynı zamanda konuyu hangi fıkhî düzlemde ele aldığını da ortaya koyan tanımlarını şârih Kudûrî kritize eder. Tanımların doğru, fazla ve eksik yönlerine dikkat çeker.[791] Bazılarını yanlış olduğu gerekçesiyle eleştirir.[792]

Hicrî IV. asır fıkıh kavramlarının henüz gelişim aşamasında olduğu, bazı kavramların tam olarak birbirinden ayrışmadığı, ihtisarla birlikte fıkhî bilginin sistematize ve şerh edilmesine paralel özellikle pek çok alt kavramın teşekkül ettiği bir dönemdir. Bu sebeple Kerhî'nin, kavramlaştırma, kavramları ifade biçimi ve onların taksiminde, kendine ve dönemine has bazı yaklaşımları vardır. Farzı kifâye için vâcip

---

[787] İbn Nüceym, Züynüddîn b. İbrâhim, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Tahkîk: Zekeriyyâ Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1999, s. 14.

[788] Kerhî'den önce vefat etmiştir. Vefat tarihi hicrî 330'lar, bir rivayette 334 olarak verilir. *Usûlü'-fıkh* yanında, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Kelâm fî hükmi'd-dâr* adlı eserleri olduğu İmam Muhammed'in *el-Câmiu'l-kebîr*'ini şerh ettiği söylenir. Bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, s. 295-296; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 330-331.

[789] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 289, 411.

[790] Kudûrî, *Şerh*, c. V, s. 142.

[791] Kudûrî, *Şerh*, c. I, s. 125, c. V, s. 284, c. VIII, s. 130.

[792] Kudûrî, *Şerh*, c. IV, s. 57, c. VII, s. 511.

filcümle, farzı mücmel;[793] yolcu ve mukimin dini sorumluluklarını belirleme amacıyla geliştirilen ve daha sonra mezhepte genel kabul gören isimlendirmeden farklı olarak vatanı aslî/ehlî yerine vatanı ikâme, vatanı ikâme yerine vatanı sefer[794] kavramlarını kullanması; vâcip kavramının farzdan lafzî olarak tam ayrışmaması sebebiyle bu kavramı kullandığı bazı yerlerde hüküm bakımından farz düzeyinde olmadığını açıklama ihtiyacı duyması[795] zikredilen hususların *Muhtasar*'ına yansımalarıdır. Bu durum, onun konuları taksim ederken oluşturduğu alt kavramlarda daha bariz bir şekilde görülür. Hem Kerhî'nin sonrakiler üzerindeki etkisini hem de süreç içerisindeki değişimi görme bakımından Şeybânî, Tahâvî, Cessâs ve Kudûrî ile mukayese ederek mezkûr fakihlerin şirket ve yemin taksimleri üzerinden bu hususu örneklendirmek istiyoruz.

Şeybânî *el-Asl*'da şirket bahsini, inân ve mufâvada olmak üzere iki alt kavram üzerinden ele alır.[796] İnân ortaklığı altında itibar ve iş ortaklığının caiz olduğuna mesele olarak değinir ancak bunları bir kavramla ifade etmez.[797] Tahâvî de alt başlık olarak ifade etmese de şirket konusunu aynı taksimle inceler. Önce mufâvada sonra inân şirketi üzerinde durur; daha sonra itibar ortaklığı için eş-şirketü bi'l-ebdân diye bir kavram kullanır, caiz olduğunu belirtip, "*Kişinin arkadaşını kendi adına alım satım yapması için vekil tayin etmesi*" olarak tanımlar. İş ortaklığını ise Şeybânî gibi "*Kişiler birlikte iş yapmak üzere ortaklık kurabilirler*" şeklinde bir cümle ile ifade eder.[798] Kerhî ise konuyu farklı bir taksimle, üç kavram üzerinden ele alır. Şirketleri; şirketün bi'l-emvâl (sermaye ortaklığı), şirketün bi'l-a'mâl (iş ortaklığı) ve şirketün bi'l-vücûh (itibar ortaklığı) diye üçe ayırır. Daha sonra bunların her birinin inân ve mufâvada şeklinde kurulabileceğini söyler.[799] Kerhî, şirket bahsinin sistematiğini akit şirketleri üzerinden kurgulamış, mal ortaklığına yer vermemiştir. Cessâs, mal ortaklığını da konuya dahil ederek şirketi üst iki kavram üzerinden ele alır. Şirketi önce şirketü'l-ukûd (akit ortaklığı) ve şirketü'l-emlâk (mülk ortaklığı); daha sonra şirketü'l-ukûd'u, şirketü'l-

[793] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 95, c. IX, s. 7.
[794] Mezhepte vatanı aslî, kişinin yerleştiği ve ailesiyle birlikte yaşadığı; vatanı ikâme, kişinin on beş gün veya daha fazla kalmak amacıyla yolculuk yaptığı yer olarak tanımlanır. Bkz. Kudûrî, *Şerh*, c. I, s. 477-479.
[795] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 524
[796] Şeybânî, *el-Asl*, c. IV, s. 49-113.
[797] Şeybânî, *el-Asl*, c. IV, s. 50-51.
[798] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 106-108.
[799] Kudûrî, *Şerh*, c. V, s. 294.

emvâl (sermaye ortaklığı) ve şirketü'l-ebdân (iş ortaklığı) diye ikiye ayırır. Şirketü'l-emvâl'in; mufâvada, inân ve vücûh olmak üzere üç türü olduğunu; şirketü'l-ebdân'ın ise mufâvada ve gayri mufâvada olmak üzere iki türlü kurabileceğini belirtir.[800] Kudûrî geçmiş bütün bu birikimden istifade eder. Şirket bahsini önce Cessâs gibi şirketü emlâk (mal ortaklığı) ve şirketü ukûd (akit ortaklığı) diye ikiye; daha sonra akit ortalığını; müfâvada, inân, sanâi'/ebdân, ve vücûh olmak üzere dört kısma ayırarak ele alır.[801] Akit şirketinin alt türlerinin taksiminde bazı farklılıklar olsa da sonraki muhtasarlarda şirket bahsi genel olarak akit ve mülk olarak ikili taksimle ele alınmıştır.[802] *Mecelle*'de de mülk ve akit şirketi şeklindeki genel taksim benimsenmiş; ancak akit şirketi Kudûrî'nin aksine sadece mufâvada ve inân diye ikiye ayrılmış, bunların, emvâl, a'mâl ve vücûh olmak üzere üç türlü kurulabileceği belirtilerek Kerhî'ninkine benzer bir taksim esas alınmıştır.[803] Aradaki fark; Kerhî, emvâl, a'mâl ve vücûh'u üst kavram yapıp bunların mufâvada ve inân şeklinde iki türlü kurulabileceğini belirtirken, *Mecele*'de mufâvada ve inân üst kavram yapılmıştır. Yukarıda vermiş olduğumuz kronoloji, şirket bahsinin hem sistematiği hemde alt kavramlarının oluşumunda Kerhî'nin etkisini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bunun örneklerinden birini de yemin bahsi oluşturur. Şeybânî, *el-Asl*'da, "*Yeminler üç çeşittir: Keffaret gerektiren yemin, keffaret gerektirmeyen yemin, Allah'ın yemin edeni cezalandırmayacağını umduğumuz yemin*"[804] şeklinde üçlü bir taksime tabi tutar. Tahâvî, bu taksimi aynı ifadelerle *Muhtasar*'ına alır.[805] Kerhî *Muhtasar*'ında *el-Asl*'daki cümleyi alıntıladıktan ve Ebû Yûsuf'un da yeminleri aynı şekilde üçe ayırdığını belirttikten sonra kendisi geliştirmiş olduğu kavramlar üzerinden yeni bir taksim yapar. Yeminleri önce mâzî ve müstakbel; daha sonra mâzî yemini kendi içinde, ğamûs ve lağv olmak üzere ikiye ayırır. Müstakbel yemini, yemini münakit olarak isimlendirir.[806] Cessâs şerhinde, Tahâvî'nin *Muhtasar*'ındaki metni verir fakat Kerhî'nin taksimini tercih ederek konuyu onun oluşturduğu kavramlar üzerinden ele

[800] Cessâs, *Şerh*, c. III, s. 243.
[801] Kudûrî, *Şerh*, c. V, s. 289.
[802] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 439-440; Nesefî, *Kenz*, c. I, s. 627-634; Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. III, s. 278-283.
[803] *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye,* Yayına Hazırlayan: Ali Himmet Berkî, İstanbul: Hikmet Yayınları,1982, mad. 1332.
[804] Şeybânî, *el-Asl*, c. II, s. 275.
[805] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 305.
[806] Kudûrî, *Şerh*, c. IV, s. 480.

alır.[807] Kudûrî ise Kerhî'nin üst bir ayrım olarak mâzî, müstakbel ayrımının yemin türlerinin hepsini kapsamadığını belirtirek Şeybânî'nin üçlü taksimini tercih eder,[808] ancak *Muhtasar*'ında bunu Kerhî'nin vermiş olduğu ğamûs, lağv ve münakit kavramlarıyla ifade eder.[809] Mezhebin sonraki eserlerinde yemin bahsi bu kavramlar üzerinden işlenir.[810]

Fıkhın ihtisarı, tedvinle birlikte teşekkül eden üst başlıklar esas alınarak daha çok konu içi düzenleme şeklinde gerçekleştirildiğinden dolayı muhtasarlar genel konu tasnifi noktasında fıkha kayda değer bir katkı sunmamış; her bir bahsin teorisini kendi içinde kurgulamıştır. Bahislerde kurgulanan teorinin birbiriyle ilişkisi ise konu sıralamasıyla sağlanmaya çalışılmıştır. Eğer muhtasırlar, iç tasnifte olduğu fıkhın genel konu tasnifi üzerinde de tasarrufta bulunup ihtisarda farklı bir yöntem benimseselerdi, fıkhın sistematiği ve bu sistematik üzerine kurgulanan teorisi kesinlikle mevcuttan çok daha farklı olurdu. Fakat muhtemelen fıkhın tabii yapısına daha uygun bulunduğu veya mevcut fıkhî birikim henüz daha genel bir teori kurgulanacak düzeye gelmediği için öncekinden farklı bir yöntem benimsenmemiş; aynı tasnif Kerhî gibi oldukça sistematik düşünme yapısına sahip bir fakih tarafından da devam ettirilmiştir. Nitekim Kerhî *Muhtasar*'ında tahâret, cenâze gibi *el-Asl*'da başka bir bahsin alt başlığı olan bazı konuların müstakil bir bölüme dönüştürülmesi dışında fıkhın önceden teşekkül eden genel konu sistematiğini aynen takip etmiştir. Konu sıralamasında ibâdet konuları arasında belli bir bütünlük sağlanmış; fakat -yoruma açık olmakla birlikte- sonraki konularda bu bütünlük tam olarak korunamamıştır. İbadetlerin son konusu hac bahsinden sonra bey‘ bahsine, akabinde nikah ile aile hukuku konularına, sonrasında tekrar alış veriş ile ilintili diğer bahislere geçilmesi konu sıralamasında göze çarpan dağınıklıklardır.[811] Kitapta bazı bölümlerin eksik olması Kerhî'nin eserini ikmal edip gözden geçirme imkânı bulamadığını göstermektedir. Mezkûr hususun bununla ilişkili olması muhtemeldir.

Kerhî'nin fıkıh sistematiğine asıl katkısı, konu içi tasniftedir. *Muhtasar*'ının,

[807] Cessâs, *Şerh*, c. VII, s. 373.
[808] Kudûrî, *Şerh*, c. IV, s. 485.
[809] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 599.
[810] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. III, s. 378; Nesefî, *Kenz*, c. I, s. 488-489; Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. III, s. 164-165.
[811] Bu konuda Kudûrî'ye ait şerhin içindekiler kısmı incelenebilir.

doğrudan mezhebin ana kaynakları üzerine yapılan bir çalışma olması sebebiyle önceki iki muhtasara göre kendine özgü bir sistematiği vardır. Onun meseleleri küllî bir bakış açısı ile ele alan usûlcü kişiliğinin izlerini burada da görmek mümkündür. Farklı hukûkî olayları düzenleyen fıkıh bahislerinin kendine özel hususiyetlerini dikkate alarak her bir bahsi mantıksal bir bütünlük içerisinde ele alması, kavramlara tanım getirmesi, varsa konuyu kısımlarına ayırması, hüküm eksenli taksimlere yer vermesi onun eserini bu konuda öne çıkaran bazı özellikleridir. Metin dilinde olduğu gibi iç tasnifte de Tahâvî'nin *Muhtasar*'ına göre çok daha ileri düzeydedir. Sonraki muhtasarlar üzerindeki etkisi dikkate alındığında Hanefî fıkıh sistematiğinin oluşumunda onun öncü metinlerden biri olduğu söylenebilir.[812]

Kerhî'nin, Hanefî fıkıh müktesebatı üzerine yaptığı okumalarda, bazen imamlara muhalafeti de içeren[813] hem kendisinden önceki hem çağdaşı fakihlerden farklı, şahsına özel birçok tespit, tercih ve görüşü vardır.[814] Gerek *Muhtasar*'ında gerekse diğer eserlerinde yer verdiği bütün görüş ve yorumları mezhebe uygunluk bakımından değerlendirmeye tabi tutulmuş bazıları kabul görürken bazıları tercihe şayan bulunmamıştır.[815] Hanefî fıkıh doktrininin muhtasarlar etrafında teşekkülünü henüz tamamlamadığı ve mezhebin istikrara kavuşmadığı dönemlerde fakihlerin mezhep fıkhı üzerine oldukça farklı değerlendirmeleri olmuştur.[816] Kerhî'nin eserlerinde şahsi görüş ve tercihlerine yer vermesi bu durumun bir sonucu olarak görülebilir. Nitekim IV. asırdan geriye doğru gittikçe görüş ayrılıkları artarken, özellikle

[812] Kudûrî'nin şerhi üzerinden ibadet bahisleri ile bey', şirket, vekâlet, kefâlet gibi muâmelât bahisleri incelenebilir. Tahâvî ve Kudûrî'nin *Muhtasar*'larıyla mukayese edilebilir. Ayrıca icâre bahsi özelinde yapılan bir inceleme için bkz. Orhan, "Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi -Kudûrî'nin Muhtasar'ının "İcâre" Bölümü Çerçevesinde-", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s. 76-77.

[813] Sarhoşun boşamasını geçerli saymaması, evlilikte denkliği kabul etmemesi, kileyle veya tartıyla satılan malların ağırlık ölçüsü olarak kullanılmak üzere kiraya verilmesini caiz görmemesi gibi imamlara muhalif bazı görüşlerine Kudûrî şerhinde yer vermektedir. Bkz. Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 450-451, c. IV, s. 6, c. V, s. 230-231.

[814] Kerhî'nin İbn Şücâ', Tahâvî ve kendi öğrencileri Cessâs, Ebû Abdullah el-Basrî gibi öğrencileri ile arasındaki bazı görüş ayrılıkları için bkz. Kudûrî, *Şerh*, c. I, s. 340, c. II, s. 27, 132, 209-210, 239, 259, 418, 538, 627, c. III, s. 184, 349, 351-352, 407, c. VII, s. 417, c. VIII, s. 220.

[815] Kerhî'nin görüş ve tercihlerine Hanefî literatürde çokça atıf yapılır ve mezhebe uygunluk bakımından değerlendirilir. Bu konuda Cessâs'ın *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, Kâsânî'nin *Bedâi'u's-sanâi'*, Aynî'nin *el-Binâye* gibi farklı dönemlerde kaleme alınan eserler üzerinden taramalar yapılıp söz konusu fakihlerin değerlendirmeleri incelenebilir. Serahsî'nin *el-Mebsût*'u çerçevesinde yapılan bir çalışma için bkz. Alkış, Alpaslan, "Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eserinde Kerhî'nin Furû' Fıkha Dair Görüşleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, (Haziran 2019), s. 236-258.

[816] Bu konuda daha önce ele aldığımız 'İsâm b. Yûsuf, Ebû Abdullah ez-Za'ferânî ve Ebî Mûsâ ed-Darîr'in görüşlerine bakılabilir. Tez metni s. 218-233.

onun ve Tahâvî'nin mezhep fıkhını ihtisar etmesinden sonra yapılan değerlendirmelerle, geçmiş tartışmalar içerisinde doktrininin hangi görüşler üzerine inşa edilmesi gerektiği daha da belirginleşmiş; mezhebin tamamen istikrarlı bir yapıya kavuşması asırlara sârî okumaların sonucunda gerçekleşmiştir. Kerhî ve Tahâvî, dönemlerine kadarki birikimden de istifade ederek ilk defa bu konuda kapsamlı birer metin ortaya koymalarıyla mezhebin istikrara kavuşma sürecinde kilit rol oynamışlardır.

Kerhî'nin *Muhtasar*'ının kaleme alınmasıyla Hanefî çevreler, kendi fıkıh düşüncelerini izaha zemin teşkil edebilecek, sistematiğiyle, metin diliyle özgün yeni bir esere daha kavuşmuş oldular ve şerh konusunda aynı ilgiyi bu esere karşı da gösterdiler. *Muhtasar* üzerine ilk şerhlerin Kerhî'nin öğrencileri, Ebû Bekir el-Cessâs ile Ebû Abdullah el-Basrî tarafından yapıldığı rivayet edilir.[817] Ancak maalesef bu şerhler günümüze gelmemiştir. Fıkıh kitaplarında onlara yer verilmemesi Hanefîler arasında yaygınlık kazanmadıklarını göstermektedir. Cessâs ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin öğrencisi Kudûrî'nin şerhinde hocalarının birçok görüşüne yer verilir.[818] Her iki fakih, hocaları Kerhî'nin muhtasarlarına vakıftırlar. Onun görüşleri üzerine birtakım izahlar ve değerlendirmeler yapmaktadırlar.[819] Muhtemelen derslerinde imla ettirdikleri bu izahları yeniden gözden geçirme imkânı bulamadıkları için şerhleri müsvedde olarak kalıp ilgi görmemiştir.

Muhtasar'ın en meşhur ve günümüze ulaşan şerhi Kerhî'nin öğrencilerinin öğrencisi olan Kudûrî tarafından kaleme alınmıştır. Şerhinin literatürdeki etkileri dikkate alındığında Kudûrî, Cessâs'la birlikte mezhebin en önemli ilk iki şârihi olarak nitelenebilir. Hanefi fıkıh doktrininin gelişim ve izahında bu iki şerhin yeri ve sonrakiler üzerindeki etkisi, aynı zamanda genel olarak şerhin ortaya çıkış ve gelişim tarihi gerçekten kronolojik incelemeyi hak etmektedir. Kudûrî şerhinde, Kerhî'nin metnini takip etse de geliştirmiş olduğu kavramlar, kavramlara yaptığı tanımlar, konuların taksimi, metne getirdiği izah ve eleştirilerle mezhebin gelişimine çok önemli katkılar

[817] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 261; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1634; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 67, 307.

[818] Kudûrî, *Şerh*, s. I, c. 340, c. II, s. 132, 209-210, 259, 418, c. III, s. 351-352, 407.

[819] Cessâs ve Ebû Abdullâh'ın öğrencileri Kudûrî ve Nâtıfî, hocaları aracılığıyla Kerhî'nin görüşlerini aktarmaktadır. Cessâs *Şerh*'inde Kerhî'nin birçok görüşüne yer vermektedir. Birkaç örnek için bkz. Cessâs, *Şerh*, c. I, s. 229, 238, 290-291, 344, 439; Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 407, 523; Nâtıfî, *el-Ecnâs*, c. I, s. 183, 202-203, II, 191.

sunmuştur.[820] Ebü'l-Fazl el-Kirmânî (543/1149), Kudûrî'nin şerhini önce *el-Îzâh* adıyla daha sonra *el-Îzâh*'ı da *et-Tecrîd* adıyla ihtisar ederek iki eser kaleme almıştır. Kerhî'nin *Muhtasar*'ında yer alan ve Kudûrî'nin şerhinde katkı sunduğu sistematik, Semerkandî tarafından *Tuhfetü'l-fukâhâ* adlı eserinde örnek alınarak geliştirilmiş; öğrencisi Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâî*'de bu sistematiği daha da ileri götürerek mezhebin iç tasnifte özgün ve oldukça gelişmiş en önemli eserlerinden birini kaleme almıştır.[821] *Muhtasar* V. asırdan sonra şerhe konu edilmese de örnek ve kaynaklık teşkil ettiği eserler üzerinden etkisini devam ettirmiş; özellikle müellifi Kerhî'nin mezhep fıkhı üzerine yaptığı yorumların ve şahsına ait görüşlerin tespitinde başvurulan başat kaynaklar arasında yer almıştır.

D. Hizânetü'l-fıkh

Kaynaklarda Ebü'l-Leys künyesi ile mâruf Nasr b. Muhammed es-Semerkandî'ye (ö. 373/983) nispet edilen *Hizânetü'l-fıkh*'ın söz konusu müellife âidiyyetine ilişkin bazı şüpheler ileri sürülse de giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi eldeki veriler kitabın ona ait olma ihtimalini daha güçlü kılmaktadır.[822] Bundan dolayı eser Nasr b. Muhammed'e ait kabul edilerek IV. asır muhtasarları arasına dahil edilmiştir.

Küçük Ebû Hanîfe lakabıyla maruf Ebû Cafer el-Hinduvânî'nin öğrencisi olan Ebü'l-Leys, fıkıh, tefsir, akâid, ahlak gibi farklı alanlarda çeşitli eser kaleme almıştır. İslam dünyasında daha çok ilmihâl, vaaz ve nasihat türü eserleriyle tanınır. Fıkıhla ilgili en bilinen ve aynı zamanda günümüze ulaşan eserleri; *Muhtelefu'r-rivâye*, *Mukaddimetü's-salât*, *en-Nevâzil*, *Uyûnü'l-mesâil* ve konumuz olan *Hizânetü'l-fıkh*'tır. *Muhtelefu'r-rivâye*, imamlar arasındaki görüş ayrılıklarına ilişkin kaleme aldığı bir hilâf kitabıdır. *Mukaddimetü's-salât*, temizlik ve namaz konusuna özel muhtasar bir ilmihâldir. *en-Nevâzil*, imamlardan sonraki fakihlerin, çeşitli meselelerde mezhep fıkhı üzerine yaptığı yorumlar ile yeni hadiselere ilişkin fetvalarını derlemeye yönelik yapmış

[820] Bu konuda Kudûrî'ye ait şerhin bölümleri üzerinden inceleme yapılabilir. Örnek olarak âriyet bahsine bakılabilir.

[821] Konuya tanımla başlaması, bahsin meşrûiyyet delilini zikretmesi, kısımlara ayırması, hüküm eksenli taksim yapması söz konusu eserlerin ortak özellikleridir. Âriyet, şirket, yemin gibi birçok bahis üzerinden kitaplar arasında mukâyeseler yapılabilir.

[822] Giriş bölümünde kitapla ilgili yaptığımız tespit ve değerlendirmelere bakılabilir. Tez metni, s. 27-29

olduğu özel bir çalışmadır.[823] Mezhepte türünün ilk örneklerinden biri kabul edilen bu çalışmayla nevâzil yeni bir literatüre isim olmuş; ayrıca mezhep müktesebatının usûl-nevâdir-nevâzil/vâkıât ayrımında imamlardan sonraki fakihlere ait müktesebatı ifade eden bir anlam kazanmıştır.[824] Usûl meselelerin ana kaynağını Ebû Hanîfe, nevâdir mesailin ana kaynağını Ebû Yûsuf ve Şeybânî, nevâzilin ana kaynağını ise sonraki fakihlerin meclislerine ait müktesebatın oluşturduğu dikkate alındığında bahse konu ayrımın farklı meclislere ve dönemlere ait müktesebatı temsil ettiği, bu yönüyle aralarında bir kronoloji olduğu söylenebilir.

Hâkim eş-Şehîdin *el-Münteka* ve *el-Kâfî* adlı çalışmalarıyla pratikte ilk belirtilerini gördüğümüz usûl-nevâdir ayrımı, Ebü'l-Leys'in her üç müktesebata yönelik ayrı çalışmalar yapmasıyla ikmal edilerek daha somut bir yapıya bürünmüştür. *en-Nevâzil*'in girişinde kendisi, fiili olarak bu ayrımı net bir şekilde ortaya koyar. Mezhebin ana kaynakları olarak kabul ettiği Şeybânî'nin *el-Kütübü'l-Mebsûta* (*el-Asl*) ile *el-Câmiu'l-kebîr, el-Câmiu's-sağîr* ve *ez-Ziyâdât*'ını ayrı bir kategoriye dahil eder. İmamların bu kitaplarda yer almayan meselelere ilişkin görüşlerini derlemek üzere *Uyûnü'l-mesâil*, imamlardan sonraki fakihlerin kendi dönemlerinde ortaya çıkan meselelere ilişkin görüşlerini derlemek üzere *Kitâbü'n-nevâzil* adıyla iki kitap kaleme aldığını, *Nevâzil*'de bazen imamların bahse konu kitaplarda yer almayan meselelerle ilgili görüşlerine de yer verdiğini dile getirir.[825]

Ebü'l-Leys'in çalışmalarında tezahür eden ayrım, zamanla zâhiru'r-rivâye-nâdiru'r-rivâye-nevâzil veya mesâilu'l-usûl-mesâilü'n-nevâdir-nevâzil/vâkıât şeklinde üçlü kavramsal bir çerçeveye oturtulmuş; bu kavramlar hemen hemen onun eserlerindeki fiili durumla örtüşen bir şekilde tanımlanarak kapsamları netliğe kavuşturulmuştur. Ebü'l-Leys Hanefî tarihinde zâhiru'r-rivâye kavramını ilk kullananlardandır. *Uyûnü'l-mesâil* ve *en-Nevâzil*'inde farklı rivayetlerin olduğu bazı meselelerde güçlü rivayeti ifade etmek için er-rivayetü'z-zâhira, *Hizânetü'l-fıkh*'ta ise -eğer tahkik edenin bir düzeltmesi değilse- zâhiru'r-rivâye kavramını kullanır.[826] Onun

[823] Hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi için bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. III, s. 544-545; Leknevî, *Fevâid*, s. 220; Yazıcı, İshak, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 473-475.
[824] Kaya, Eyüp Said, "Nevâzil", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007, s. 34-35.
[825] Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 2ab.
[826] Ebü'l-Leys, *Uyûnü'l-mesâil*, s. 27, 65; a. mlf., *Nevâzil*, vr. 184b, 215b; a. mlf., *Hizânetü'l-fıkh*, s. 262, 264.

bununla ilk kategoriye dahil ettiği Şeybânî'nin dört kitabını kastedip etmediği açık değildir. Ancak gerek *Nevâzil*'inin önsözündeki açıklamaları[827] gerekse zâhiru'r-rivâye kabul etmediği rivayetlerin Hasan b. Ziyâd, Hasan b. Ebû Mâlik ve Muallâ b. Mansûr'a ait olması[828] dikkate alındığında, bu kavramla Şeybânî'nin bahsi geçen eserlerini kastetmiş olması güçlü ihtimaldir. Kavramın ana çerçevesi çizilirken mezkûr eserlerin kaplama dahil edilmesi mezhepte geçmişte var olan tavrın bir sonucu olarak görülebilir. Zâhiru'r-rivâye teoride en geniş anlamıyla daha önce zikrettiğimiz yedi eserle sınırlandırılsa da bu durumun fıkıh kitaplarındaki vakıayla ne kadar uyumlu olduğu incelemeye değer bir konudur.

Ebü'l-Leys, muhtemelen henüz kaleme almadığı için *en-Nevâzil*'in önsözünde *Hizânetü'l-fıkh*'tan bahsetmez. *Hizânetü'l-fıkh*, onun kendi mezhebinin fıkhını ihtisara yönelik kaleme aldığı bir eserdir. Hanefî fıkhının ihtisarının, zâhiru'r-rivâye metinler merkeze alınarak; nâdiru'r-rivâyeden daha çok farklı rivayet ve görüşlerin tespiti, eksik konuların ikmali, zâhiru'r-rivâye metinlerin anlaşılması gibi hususlarda istifade edilerek gerçekleştirildiğini dile getirmiştik. Mezhebin fıkıh doktrini, imamların görüşleri üzerine inşa edildiği için nevâzil, ihtisarda zâhiru'r-rivâye ve nâdiru'r-rivâye gibi dikkate alınan bir kaynak değildir. Söz konusu müktesebatın değeri ve muhtasarlar üzerindeki etkisi daha çok imamlardan aktarılan meseleler üzerine yapılan yorumlar ile onların görüş beyan etmediği veya zaman-mekân değişikliğinden kaynaklı meselelerde müteahhirîn ulemanın verdiği fetvalarla sınırlıdır. Bu durumun *Hizânetü'l-fıkh*'ta yansımalarını gözlemlemek mümkündür. Nitekim Ebü'l-Leys ihtisarında zâhiru'r-rivâye yanında nâdiru'r-rivâyeden de istifade etmiş;[829] zikrettiğimiz bağlamda bazı meselelerde nevâzile konu görüşlere yer vermiştir.[830] Eserde mezhep görüşleri tespit edilirken, Ebû Yûsuf, Şeybânî, Züfer ve Hasan b. Ziyâd dışında Ebû Hanîfe'nin öğrencileri Esed b. Amr[831] ile Hafs b. Gıyâs'ın rivayetlerine de atıflar yapılmıştır.

[827] Ebü'l-Leys, *Nevâzil*, vr. 2ab.

[828] Ebü'l-Leys, *Uyûnü'l-mesâil*, s. 27, 65; a. mlf., *Hizânetü'l-fıkh*, s. 262.

[829] Eserdeki mesâilin izleri takip edildiğinde bunun birçok örneğine rastlamak mümkündür. Farklı rivayet ve görüşlere yer verilmesi bu duruma işaret etme yanında; *el-Asl*'ın en güvenilir iki rivayeti kabul edilen Ebû Süleymân el-Cûzcânî ile Ebû Hafs el-Kebîr'e ait nüshalara, *Emâlî* kayıtlarına, Hasan b. Ziyâd'ın rivayetlerine ve nevâdir kabul edilen diğer rivayetlere atıflar yapılır. Bkz. Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 71, 74, 118, 129, 164-165, 175, 231, 252, 260, 262, 277.

[830] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 48, 49, 356.

[831] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 71.

Kölede ayıp kabul edilen şeylerle ilgili, kırk beş şeyin ayıp sayıldığı zikredildikten sonra Hafs b. Gıyâs'ın bunlara beş şey daha eklediği belirtilerek onlara da yer verilmesi, mezhep görüşlerinin tespitinde eldeki bilgilerin tamamından yararlanıldığını göstermektedir.[832]

Tahâvî, kendinden önce mezhepte örnek alabileceği kuşatıcı bir muhtasar bulunmadığından dolayı ihtisarını doğrudan ana kaynaklar üzerine gerçekleştirmiştir.[833] Onun *Muhtasar*'ını görmüş olma ihtimalleri bulunmakla birlikte Hâkim eş-Şehîd ve Kerhî için de bu böyledir. Ebü'l-Leys ise ihtisarında ana kaynakları esas alsa da büyük ölçüde Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'larındaki tecrübeden istifade etmiştir. Bu sebeple *Hizânetü'l-fıkh*'ta ilk muhtasarlara göre daha kısa, sistematik ve kavram olarak çok daha gelişmiş bir metin ortaya koymuştur. Nitekim o, Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'larından haberdardır. *Mukâddimetü's-salât* adlı eserinde her ikisinin *Muhtasar*'ına açık atıflar yapar.[834] *Hizânetü'l-fıkh*'ta sadece Tahâvî'nin ismini zikreder. Bazen doğrudan bazen özetleyerek onun *Muhtasar*'ından alıntılar yapar.[835] Kerhî'nin ismini açıça zikretmese de kavramları tanımlaması, konuları hüküm eksenli ele alması gibi hususlarda onun *Muhtasar*'ındaki birikimden ciddi anlamda istifade ettiği anlaşılmaktadır. Eğer daha önce kaleme alınan muhtasarların örnekliği olmasaydı, Ebü'l-Leys'in öncekilere göre kavram ve sistematik olarak daha gelişmiş bir metin kaleme alması pek mümkün olmazdı.

Eserin önsözünde, onu aynı hükme tabi çeşitli fıkhî meseleleri derleyerek hazırladığını, amacının fıkhın kolayca ezberlenip anlaşılabileceği ve herkesin ilgi duyacağı bir metin kaleme almak olduğunu ifade eder.[836] Bu amacını gerçekleştirmek için ihtisarda kendine özgü bir üslup benimser. Meseleleri düz bir anlatım tarzı ile ele

[832] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 175.

[833] *el-Asl*'a, *Emâlî* kayıtlarına açık atıflar yapma yanında Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin öğrencilerinin aktardığı birçok nevâdir rivayete yer verir. Bkz. Bkz. Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 71, 74, 118, 129, 164-165, 175, 231, 252, 260, 262, 277. Kitaptaki bazı bölümler *el-Asl* ile karşılaştırıldığında onun özeti olduğu görülmektedir. Krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. II, s. 5, c. IX, s. 335-336; Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 54, 337.

[834] Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Mukaddimetü's-salât*, Tahkîk: Ferit Dinler, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 10, 12.

[835] Şüf'a bahsinin girişi birebir Tahâvî'nin *Muhtasar*'ından alıntılanmıştır. Kurban bahsinin girişi Tahâvî'nin *Muhtasar*'ındaki metninin özeti mahiyetindedir. Diğer muhtasarlarda olmayan En'âm sûresinin 79. ayetini (İnnî veccehtü…..) okumayı namazın müstahapları (nâfile) arasında saymasında da *Tahâvî*'nin etkisi olmalıdır. Krş. Tahâvî, *Muhtasar*, s. 26, 120, 300; Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 57, 241, 264.

[836] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 27.

almak yerine maddeleştirerek vermeyi tercih eder. Maddeleştirmeye uygun olmayan, izaha veya ek bilgiye ihtiyaç duyulan yerlerde düz anlatım üslubuna başvurur. Konuları mümkün olduğunca alt başlıklara ayırmaya ve bu alt başlıklar altına giren hususların tümüne yer vermeye çalışır. Bundan dolayı bazen oldukça detay veya konuyla doğrudan ilgisi olmayan meselelere yer verir.[837] Bazen maddeler halinde verdiği meseleler daha iyi anlaşılsın diye açıklamalar yapar.[838] Bölüm sonlarına önemli gördüğü hususları, fetva ve vâkıât konusu meseleleri ekler.[839] Ebü'l-Leys *Hizânetü'l-fıkh*'taki bu üslubunu *Mukaddimetü's-salât* isimli ilmihâlinde de kullanır. Bu da bahse konu anlatım tarzının ihtisarda onun tarafından benimsenen genel bir üslup olduğuna işaret etmektedir.

Eserin genel konu tasnifi bütün fıkıh kitaplarında olan tasniftir. Bey‘ bahsinin sonunda câriyelerin satışı ve istibrâsı ile ilgili meselelere yer verilmesi, ezan ve imamet ile elfâz-ı küfrün vasiyet bahsi altında işlenmesi gibi bazı konular oldukça ilgisiz bahislerin içerisinde ele alınmıştır.[840] Bu durum istinsahtan kaynaklı olabileceği gibi müsvedde olarak kaleme alınan kitabın gözden geçirilip tekrar düzenlenememesiyle de ilişkili olabilir.

Eser iç tasnif açısından öncekilere göre daha gelişmiş bir sistematiğe sahiptir. Konuya, ele alınan bahsin hükmü, şartları, kısımları verilerek veya ana başlığa ismini veren üst kavram tanımlanarak başlanmakta, daha sonra devam eden meseleler konunun mahiyetine göre belli bir mantıksal örgü içerisinde alt başlıklar halinde işlenmektedir.[841] Tahâvî'nin *Muhtasar*'ında hüküm eksenli bir tasnif yok denecek düzeydedir. Kerhî bu konuda öncüdür. Ebü'l-Leys ise farz, vâcip, sünnet, mekruh, sahih, fâsit, bâtıl, şart,

[837] Eserin genel üslubuyla ilgili namaz, bey ‘ veya diğer bahisler üzerinde incelemeler yapılabilir. Detay meselelelerle ilgili "*seleme konu olan ve olmayan mallar*" ile "*kölede ayıp kabul edilen şeyler*" başlıkları örnek olarak verilebilir. Konuya özel bir alt başlık açtığı için bu başlık altına giren tüm örnek ve meselelere yer vermeye çalışır. Aynı husus, açmış olduğu alt başlıktan dolayı konuyla doğrudan ilgisi olmayan meselelere yer vermesinde de söz konusudur. Hibenin şartlarından birinin kabz olması sebebiyle hibe bahsinin sonunda, "*kabz gerçekleşmeden sahih olmayan akitler*" diye bir başlık açıp bu akitlerin, hibe, sadaka, rehin, sarf, selem olmak üzere beş tane olduğunu ifade etmesi; şüf ‘a bahsinin sonunda, şüf‘a hakkına istinaden bir yere malik olan kişinin bu yere ağaç dikme, bina yapma gibi bazı masraflar yaptıktan sonra yerin başkasına ait olduğunun ortaya çıkması durumunda yapmış olduğu masraflardan dolayı satıcıya rücu edemeyeceğini belirtmek için "*kişinin aldanmış sayılmayacağı şeyler*" diye başlık açıp konuyla ilgili bütün meseleleri zikretmesi örnek olarak verilebilir. Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 174-175, 179, 209, 244.

[838] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 244, 248.

[839] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 110-111.

[840] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 181-183, 355-364.

[841] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 29, 79, 86, 98, 155, 167, 232-233.

rükun gibi hüküm eksenli ayrımları çok belirgin bir şekilde kullanarak bu tasnifi daha ileriye taşımıştır. Mesela temizlik bahsinde abdesti ele alırken, abdestin farzları, sünnetleri, nafileleri, müstahapları, edepleri, abdest ve temizlikte mekruh olan şeyler vb. alt başlıklar altında ele alır. Bey‘ bahsine ise önce üst kavramı sözlük ve terim olarak tanımlayarak başlar; daha sonra sırasıyla sahih olup olmaması açısından akdin türleri, mülkiyetin nasıl geçtiği, akitte ileri sürülmesi caiz olan şartlar, akdi ifsât eden şartlar, şart muhayyerliğini düşüren şeyler, şart muhayyerliğini düşürmeyen şeyler vb. başlıklarla meseleleri ele alarak bahsi tamamlar.[842] Bu şekildeki bir iç tasnif Tahâvî'de yoktur. Kerhî'de ise bu düzeyde gelişmiş değildir.

Kitabın alt başlıklarında madde madde ele alınan meseleler, mezhep içi birçok farklı rivayet, görüş ve yorum üzerine yapılan değerlendirmelerden elde edilen sonuçlardır. Neyin akdin şartı veya rüknü olduğunu, hangi şeylerin akdi fâsit veya bâtıl kıldığını; bir ibadetin farz, vacip, sünnet ve şartlarının ne olduğunu mezhep fıkhı üzerine yapılan iki asra yakın okumadan elde edilen bu ve benzeri sonuçlar bize göstermekte, kitabında yer verdiği görüşler itibariyle Ebü'l-Leys açısından mezhep görüşünü bunlar temsil etmektedir. Kitapta meseleler Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleri ekseninde ele alınmakta; zikredilen mesele ile ilgili Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın farklı bir görüşü tespit edilmişse onlara da yer verilmektedir.[843] Zaman zaman İmam Mâlik ve Şâfiî'nin görüşlerine;[844] emzirme yaşının süresiyle ilgili bir meselede Hasan-ı Basrî'nin görüşüne[845] değinilmektedir. İmamlardan rivayetin bulunmadığı bazı meselelerde müteahhirîn fakihlerin görüşleri de zikredilmektedir.[846]

Mezhep içi ihtilaflara yer verilen meselelerde tercih edilen görüş açıkça belirtilmemektedir. Sadece istihsânen caiz görülen iki meselede fetvanın buna göre verildiği açıkça ifade edilmektedir.[847] Meseleler büyük ölçüde Ebû Hanîfe'nin görüşleri öncelenerek ele alınmaktadır.[848] Herhangi bir ihtilafa yer verilmeyen meselelerde metne kimin görüşü taşınmışsa onun tercih edildiği açıktır. Mesela, ölü arazilerin mülk

[842] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 30-32, 167-172.
[843] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 23, 35, 37, 40, 41, 42, 50-52, 115 137, 140, 246, 253.
[844] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 49, 51, 246, 254.
[845] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 140.
[846] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 48, 49.
[847] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 181, 226.
[848] Kitap üzerinde taramalar yapılabilir. Birkaç örnek için bkz. Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 35, 62. 65 74 81, 213.

edinilmesi ile ilgili Ebü'l-Leys, ihtilafa yer vermeden Ebû Hanîfe'nin, ölü arazi devlet başkanının izniyle mülk edinilebilir, görüşünü tercih ederek metne taşımıştır.[849] Halbuki bu konuda mezhepte ihtilaf vardır. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye göre devlet başkanının izni şart değildir. Kudûrî, *Muhtasar*'ında bu görüşe de değinir.[850] İhtilaflara yer verilen meselelerde ilk zikredileninin tercih edilen görüş olduğu yönünde bir yorumda bulunulabilir.[851] Ancak tercihin değişkenliği dikkate alındığında bunun her zaman gerçeği yansıtmama ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Aynı şey zâhiru'r-rivâyeye açık atfın yapıldığı meseleler için de geçerlidir.

Hizânetü'l-fıkh, Hanefî mezhebinin VI. asır öncesi mütedâvil muhtasarları arasında sayılsa da[852] şerhe konu edilme noktasında ilgi görmemiştir. Eserde takip edilen yöntem, klasik metin-şerh ilişkisi içerisinde metnin olduğu gibi takip edilerek izahına imkân tanıyacak bir yapıya sahip değildir. Bunda onun, konuları maddeleştirerek ele almayı yeğleyen, bundan dolayı detay sayabileceğimiz birçok meselelere, fetvalara, bazen ilgisiz konulara yer veren üslubunun etkili olması muhtemeldir. Suğdî'nin *en-Nütef fi'l-fetâvâ*'sında olduğu gibi[853] öğretici bazı fıkıh kitapları hariç bu üslup muhtasarlarda pek benimsenmemiştir.

E. Kaynaklarda Muhtasar Olarak Geçen Eserler

IV. asırda kaleme alınmış yukarıda ele aldığımız muhtasarlar dışında Hanefî literatürde Kerhî'nin öğrencisi Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs'a (ö. 370/981) *Muhtasaru'l-Cessâs* adıyla bir eser nispet edilir. Söz konusu eser, *el-Hidâye* müellifi meşhur Hanefî fakih Burhâneddîn el-Merğînânî'nin (ö. 593/1197) oğlu Nizâmeddîn el-Merğînânî'nin, hicrî VII. asırda Hanefî çevrelerde ilgi gören muhtasarları derlediği *Cevâhiru'l-fıkh* adlı eserinin kaynaklarından birini oluşturmaktadır.[854] Tespit

[849] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 213.

[850] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 396.

[851] "Abadesti bozmayan şeyler" başlığı altında Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'a göre çıplak olarak bir kişiye dokunmanın abdesti bozmadığını Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre bozduğunu ifade etmesi, ilk görüşü tercih ettiğini göstermektedir. Çünkü eğer bozduğunu tercih etseydi bir sonraki başlık olan "abdesti bozan şeyler" başlığı altında verip, muhalif görüş olarak Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd'ın görüşünü vermesi gerekirdi. *el-Asl* üzerine yaptığımız taramada böyle bir mesele bulmadık. Nevâdir kaynaklarda geçen bir mesele olmalıdır. Hasan b. Ziyâd'ın görüşü olarak vermesi de buna işaret etmektedir. Bkz. Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 35-36.

[852] Merğînânî, Nizâmeddîn, *Cevâhiru'l-fıkh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Rağıp Paşa, nr.: 460, vr. 7b.

[853] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 703.

[854] Merğînânî, kaynakları içerisinde Cessâs'ın *Muhtasar*'ını da zikreder. Merğînânî, *Cevâhiru'l-fıkh*, vr. 7b.

edebildiğimiz kadarıyla *Cevâhiru'l-fıkh* dışında bu eser, *el-Fetâva'l-Hindiyye*'de bir meselede kaynak olarak kullanılmaktadır.[855] Cessâs, Tahâvî'nin *İhtilâfu'l-ulema* adlı eserini ihtisar etmiştir. *Muhtasaru ihtilâfi'l-ulema* olarak neşredilen bu kitap günümüze gelmiştir. Ancak mezkûr eser ile kastedilenin, Cessâs'ın *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ* adıyla neşredilmiş bulunan Tahâvî'nin *İhtilâfü'l-ulemâ* adlı eseri üzerine yaptığı ihtisar çalışması mı yoksa başka bir kitap mı olduğu belirgin değildir.[856] Eğer ilk kitapsa bunun bahsettiğimiz manada mezhep fıkhının ihtisarı açısından önemli bir yeri yoktur. Çünkü *İhtilâfu'l-ulema*, Tahâvî'nin tâbiûn dönemi fakihleri de dahil mezhep içi ve mezhepler arası görüş ayrılıklarını derlediği mukayeseli bir fıkıh kitabıdır. Cessâs, bu eser üzerine yaptığı ihtisar faaliyetinde mezhebin temel meselelerini ve ana düşüncesini tespite yönelik bir faaliyet yürütmemiştir. Aslı elimizde olmasa da muhtemelen asıl kitabın ana muhtevasını koruyarak onu daha çok lafız olarak kısaltmış olmalıdır. Hicrî IV. asrın Hanefî fıkhının ihtisar ve şerh edildiği bir dönem olduğu dikkate alındığında[857] Cessâs'ın, hocası Kerhî ve Tahâvî'nin *Muhtasar*'ları örnekliğinde mezhep fıkhı üzerine ayrı bir ihtisar çalışması yapmış olması muhtemeldir. *el-Fetâva'l-Hindiyye*'deki meseleyi, Cessâs'ın *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulema* adlı eserinde bulamamış olmamız da ona nispet edilen *Muhtasar*'ın ayrı bir eser olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bununla birlikte -eğer böyle bir eser varsa- bu eserin mezhepte ilgi görmediği anlaşılmaktadır. Cessâs'ın mezhep fıkhının ihtisarına katkısının, daha çok *Şerh*'inde Tahâvî'nin *Muhtasar*'ına yaptığı izah, eleştiri ve eklerle sonraki fakihlere daha gelişmiş metinler kaleme alma konusunda rehberlik yapması olduğu söylenebilir.

III. TEMEL MUHTASAR METİNLERİN ORTAYA ÇIKIŞI: MÜTÛN-İ ERBEA – MÜTÛN-İ SELÂSE (HİCRÎ V-VIII. ASIR)

Hanefî fıkhı üzerine yürütülen yaklaşık bir asırlık ihtisar ve şerh faaliyetlerinden sonra V. asırdan itibaren mezhebin "el-mütûn" olarak nitelenen temel

[855] Nizamettin el-Burhanpûrî vd., *El-Fetâva'l-Hindiyye/el-Fetâva'l-Alemgiriyye,* Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1310, c. II, s. 164.

[856] Nizamettin el-Burhanpûrî, *el-Fetâva'l-Hindiyye,* c. II, s. 164.

[857] Hanefî fıkhının tedvininden sonra fürû alanındaki fıkhî faaliyetlerin ana eksenini büyük ölçüde ihtisar ve şerh çalışmaları oluşturmuştur. Cessâs'ın eserleri içerisinde de şerh ve ihtisar tarzı çalışmalar önemli bir yekûn tutmaktadır. İhtisar çalışmaları dışında Şeybânî'nin *el-Câmiu'l-kebîr, el-Câmu's-sağîr, el-Menâsik*; Hassâf'ın *Edebü'l-kâdî*; Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'ları üzerine şerh çalışmaları yapmıştır. Bkz. Güngör, Mevlüt, "Cessâs", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 427-428.

muhtasar metinleri kaleme alınmaya başlamıştır. Esasen "metin" muhtasarla eş anlamlı değildir. Ancak Hanefîler arasında bu kavramın çoğulu "el-mütûn" zamanla mezhebin belirli muteber metinlerini ifade eden bir anlam kazanmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla, Serahsî, Kâsânî, Burhâneddîn el-Merğînânî gibi mezhebin önemli şârihlerinin, eserlerinde belirli bir kitap grubunu ifade etme anlamında "mütûn" kavramına yer vermemeleri VI. ve VII. asırlarda bu kavramın henüz bahsettiğimiz anlamı kazanmadığını ve ilk muhtasarlar için bu kavramın kullanılmadığını göstermektedir.[858] Hanefî mezhebinin VII. asır öncesi muhtasarlarını derleyen Nizâmettîn el-Merğînânî de (ö. 600/1204) *Cevâhiru'l-fikh* adlı eserinin önsözünde kaynak olarak kullandığı eserleri, "mutûn" kavramıyla değil "*ashâbımızın muhtasarları*" şeklinde ifade eder.[859] Kavramın, bahsedilen anlamı *Kudûrî* sonrası onunla aynı minvalde kaleme alınıp mezhepte kabul gören *Vikâye*, *el-Muhtâr*, *Kenzü'd-dekâik* gibi muhtasarların ortaya çıkışından sonra kazanmış olması güçlü ihtimaldir. *Kudûrî* hariç diğer metinler VII. asır ile VIII. asrın başlarında kaleme alınmıştır. "Mütûn" kavramının bahse konu anlamını kazanması bu asırdan sonra olsa gerekir. Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla, temel metinler üzerine mezhebin önemli şerh ve haşiye yazarlarından Mısırlı üç fakih Fahreddîn ez-Zeylaî (ö. 743/1343), Bedreddîn el-Aynî (ö. 855/1451) ve Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) haşiye ve şerhlerinde yer vermediği bu kavrama[860] meşhur Osmanlı alimi Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) yer vermesi, sonraki hemen bütün kitaplarda çokça yer alması, söz konusu kavramın IX. asrın sonlarından itibaren Hanefîler arasında belirli bir kitap grubunu ifade eder mahiyette kullanılmaya başlandığını göstermektedir.[861]

Temel muhtasar metinlerin kaleme alınması ve fıkhî faaliyetlerin ana eksenini metin ve şerhlerin oluşturmasıyla birlikte mezhepte usûl-nevâdir-nevâzil/vâkıât ayrımından sonra metinler-şerhler-fetvalar şeklinde mevcut müktesebatı literatür üzerinden üçlü tasnife tabi tutan yeni bir hiyerarşik ayrım ortaya çıkmış; bu ayrımda

[858] Serahsî'nin *el-Mebsût*, Kâsânî'nin *Bedâi'u's-sanâi'*, Merğînânî'nin *el-Hidâye* isimli şerhlerinde "mütûn kavramı taranabilir.

[859] Merğînânî, *Cevâhiru'l-fikh*, vr. 7b.

[860] Zeylaî'nin *Tebyînü'l-hakâik*, Aynî'nin *el-Binâye*, İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr* adlı eserlerinde el-mütûn kavramı taranabilir. İbnü'l-Hümâm mütûn kavramını "mütûnü'n-nahv" şeklinde nahiv kitapları için kullanır. Bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, c. IX, s. 16.

[861] Molla Hüsrev, *Dürer*, c. I, s. 5, 99.

zâhiru'r-rivâyeyi temsil ettiği kabul edilen metinler diğer eserlere öncelenmiştir.[862] Metnin zâhiru'r-rivâyeyi temsil ettiği kabul edildiğinde ve muhtasarlarda metne taşınan görüşlerin kaynağının her zaman Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye olarak maruf eserlerinin olmadığı dikkate alındığında ya mezhepte sahih ve râcih görüşü ifade etme anlamında görüşün zâhiru'r-rivâye olmasıyla onun kaynağının zâhiru'r-rivâye olmasının birbirinden ayrılması ya da yaygın zâhiru'r-rivâye anlayışının tekrar gözden geçirilmesi gerekecektir.

Mütûn kavramını ilk kullananlar bir kitap grubu olarak metin, şerh ve fetva kitaplarına atıflar yapsalar da bunlar arasında bir hiyerarşi gözetiyorlar mıydı, bilmiyoruz. İbn Âbidîn, bu hiyerarşinin izlerini Necmeddîn et-Tarsûsî ve Kâsım b. Kutluboğa'ya (ö. 879/1474) kadar götürür. Metinlerin sahih görüşleri tespit amacıyla kaleme alındıklarını bu sebeple başka bir görüşün sahih olduğu açıkça beyan edilmedikçe (tashîh-i sârîh) onlarda yer alan görüşlerin doğrudan sahih kabul edildiğini (tashîh-i iltizâmî) ifade eder.[863] İbn Kutluboğa, Hayreddîn b. Ahmed er-Remlî[864] (ö. 1081/1671) ve Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) görüşlerinden hareketle konuyla ilgili mezhep literatürü arasındaki hiyerarşiyi; "*Açıkça tashih edilmemesi veya ikisinin de sahih olduğunun belirtilmesi durumunda metinlerdeki görüşler şerhlerde yer alanlara, şerhlerdeki görüşler fetva kitaplarında yer alanlara öncelenir*." şeklinde formüle eder.[865]

Mütûn kapsamına giren eserlerin her biri tek tek zikredilmese ve kavramın ilk ortaya çıktığı dönemden mezhebe bağlı fıkıh yapma geleneğinin terk edildiği döneme kadar yeni metinler kaleme alındıkça kapsamı genişlese de bu niteliği haiz eserlerin hepsi eş değer kabul edilmez. Sadece mezhepte kabul görenleri, mûteber ve mutemed olarak nitelenir. İbn Âbidîn'e göre el-mütûn ile kastedilen ve diğer eserlere öncelenenler

[862] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 36-37.

[863] Necmeddîn et-Tarsûsî, metin şerh ayrımı yapmaz. Fetva kitaplarındaki görüş ile usûl kitaplardaki görüş çeliştiğinde mezhebin ana kaynakları olması itibariyle usûl kitaplarındaki ile fetva veririz, şeklindeki yaklaşımını İbn Âbidîn metinleri zâhiru'r-rivâye olarak kabul etmesi sebebiyle metnin fetvaya öncelendiği şeklinde yorumlar. Bkz. Tarsûsî, Necmeddîn İbrâhim b. Ali, *Enfau'l-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil*, Tashih: Mustafa Muhammed Hafâcî, Mahmûd İbrâhim, Kâhire: Matbaatu'ş-şark, 1344/1926, s. 88; İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 36.

[864] Hayrettin er-Remlî, metinlerin mezhebin sahih görüşlerini tespit amacıyla kaleme alındığını bundan dolayı onların şerh ve fetva kitaplarına öncelendiğini açıkça ifade eder. Bkz. Remlî, Hayrettin b. Ahmed, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, Bulak: el-Matbaatu'l-kübra'l-mîriyye, h. 1300, c. II, s. 81.

[865] İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. I, s. 72.

bunlardır.[866] Şemsüddîn et-Timurtâşî de (ö. 1006/1598), sahih görüşleri içeren kitapların, bu noktada sağlam, güçlü ve genelde zayıf görüşlerden hali olması sebebiyle metin olarak isimlendirildiği şeklinde ilgili kavramı sözlük anlamıyla ilişkilendirerek izah ederken, mezhepte kabul gören metinlerin genel özelliğini dikkate almış olmalıdır.[867]

Muteber metinlerin kapsamına hangi eserlerin girdiği, genelde örnek kabilinden, bazen belirli bir sayıyla tahdit edilerek zikredilir ve bu konuda metinler hakkında farklı değerlendirmeler yapılır. Klasik fıkıh kitaplarında muteber olarak kabul edilen metinlerin ana omurgasını, *Muhtasaru'l-Kudûrî* ile doğrudan veya dolaylı onun üzerine ya da onun örnekliğinde kaleme alınan *el-Muhtâr*, *Kenz*, *Vikâye* ve *Mecma'u'l-bahreyn* olmak üzere toplam beş eser oluşturur. *Kudûrî* hariç diğer dört eserden oluşan mütûn-i erbea veya *Kudûrî*, *Kenz* ve *Vikâye*'den oluşan mütûn-i selâse mezhebin en muteber metinleri olarak kabul edilir.[868] Muhtasar olmamasına rağmen onun gibi birçok şerhe konu olan Burhâneddîn el-Merğînânî'nin *el-Hidâye* adlı şerhi de temel metinler arasına katılır.[869] Bu altı metnin (mütûn-i sitte) mezhebin en muteber metinlerini oluşturduğu kabul edilir.[870] İbn Âbidîn, temel metinlere bunlar yanında *Bidâyetü'l-mübtedî*, *en-Nukâye* ve *Mülteka'l-ebhur*'u da örnek olarak verir. Molla Hüsrev'in *Dürer*'i ile Timurtâşî'nin *Tenvîru'l-ebsâr*'ını ise metinlerin mezhebin zâhiru'r-rivâye kabul edilen görüşlerini nakletme amacıyla kaleme alındığı ve fetvaya konu çokça mesele ihtiva ettiği gerekçesiyle muteber bir metin olarak görmez.[871]

Leknevî, mütûn kavramıyla müteahhirûn ile mütekaddimûnun farklı eserleri kastettiğini ileri sürer. Müteahhirûnun bu kavramla, içerisinde mütûn-i erbea ve mütûn-i selâsenin de yer aldığı mezhepte râcih ve sahih görüşleri ihtiva eden Kudûrî ve sonrası

---

[866] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 36-37.

[867] Timurtâşî, Şemseddîn Muhammed b. Abdullah, *Minahu'l-ğaffâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, nr.: 230, vr. 5b.

[868] Leknevî, *Fevâid*, s. 106-107.

[869] İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. II, s. 226. *Hidâye*, mütûn kapsamına dahil edildiği için ondaki görüşler Kâdîhân'ının *Fetâvâ*'sına öncelenmektedir. Bkz. Şürünbülâlî, *Gunye*, c. II, s. 359.

[870] Metinlere örnek verilirken *Hidâye*'nin mezhebin muteber bir metni olduğu açıkça belirtilir. Yaptığımız incelemede mütûn-i sitte tabirini klasik kaynaklarda bulamasak da birçok şerhe konu olması ve muteber bir metin muamelesi görmesi nedeniyle *Hidâye* mezhebin en önemli temel metinleri arasına dahil edilebilir. Bu tabirin kullanımı için bkz. Cici, Recep, "Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, S. 5, 2005, s. 219.

[871] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 36-37.

eserleri; mütekaddimûnun ise Kudûrî öncesi kaleme alınan Tahâvî, Kerhî, Hassâf, Hâkim eş-Şehîd ve diğerlerinin eserlerini kastettiğini söyler.[872] Leknevî'nin bu ayrımı, müteahhirûna ait Hanefî fıkıh kitaplarında gördüğümüz mütûn kavramıyla, *Kudûrî* ve sonrası metinlerin kastedildiğini tespit açısından kıymetlidir. Başka kaynaklarda, Leknevî'nin mütekâddimûn olarak nitelendirdiği Kudûrî öncesi fakihlerin; "mütûn" kavramını, şerh ve fetvalara öncelenen belirli kitap grubunu ifade eder mahiyette kullandığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. IV. asırdaki fıkhî faaliyetlerin genel karakteri ve fakihlerin dönemlerindeki literatüre bakışı dikkate alındığında bunun bir tespitten ziyade Leknevî'ye ait bir yorum olması ihtimali daha güçlü durmaktadır.

Hindistanlı Leknevî'nin çağdaşı Kazanlı Şihâbeddîn el-Mercânî (ö. 1306/1889) ise "mütûn" kavramını sadece Tahâvî, Hâkim eş-Şehîd, Kerhî ve Kudûrî'nin *Muhtasar*'larına hasreder. Mezhebin muteber ve mutemed metinleri olarak nitelendirdiği bu eserleri sıhhat ve güvenilirlik açısından zâhiru'r-rivâye/mesâilu'l-usûl düzeyinde kabul eder. Bunların dışında *Vikâye*, *Kenzü'd-dekâik*, *en-Nukâye* gibi eserleri ise mütûn kapsamına dahil etmez. Ona göre her ne kadar müellifleri salih ve olgun kişiler olsa da bu eserlerin müelliflerinin fıkıhçılıkları öncekilerin düzeyinde değildir. Delil ve senetlere yer verilmeyen, anlamı bozacak hatalı ifadeleri ihtiva eden eserleri de öncekiler kadar güvenilir değildir. Bu sebeple, eğer mezhepte meşhur değillerse bu eserlerde yer alan görüşlere itimat edilmez. Müteahhirûn fakihlerin görüşleri ile dolu olan *Gureru'l-ahkâm*, *Mülteka'l-ebhur*, *Tenvîru'l-ebsâr* gibi eserler ise güvenilirlik bakımından *Vikâye* ve *Kenz*'in daha altında metinlerdir.[873] Mercânî'nin Hanefî füru' kitaplarındaki vakıayla pek örtüşmeyen kendine has mütûn anlayışı, onun taklide karşı yenilikçi bakış açısının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Mezhebin ana düşüncesini tespite yönelik kaleme alınmaları ve şerhe konu edilmeleri sebebiyle ilk muhtasarlar mütûn kavramının kapsamına dahil edilebilir. Ancak gerek kavramın ortaya çıkış tarihi gerekse literatürde verilen örnekler bu kavramın daha çok Kudûrî ve sonrası belirli metinleri ifade etmek için kullanıldığını göstermektedir. Nitekim mezhebin temel muhtasar metinlerini ifade eden mütûn-i

[872] Leknevî, Ebü'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed, *et-Ta'lîkâtü's-seniyye ale'l-Fevâidi'l-behiyye* (*el-Fevâidü'l-behiyye* içerisinde), Karaçi: İdâratü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/1990, s. 106-107.

[873] Mercânî, *Nâzûratu'l-hak*, s. 177-180. Muhammed Buhayt el-Mutîî (ö. 1354/1935), Mercânî'nin bu görüşlerini bire bir alıntılayarak tekrarlar. Bkz. Mutîî, *Risâle fî beyâni'l-kütübi'l-letî yüa'vvelü aleyhâ*, s. 71-74.

erbea-mütûn-i selâse bu eserleri ihtiva etmektedir. V. asırdan itibaren Hanefî fıkıh doktrininin izahı da daha çok bu ve bunları cem, ikmal ve ihtisara yönelik kaleme alınan metinler üzerinden yapılmıştır. Temel metinlerin ilki olan Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ana metindir. Diğerleri doğrudan veya dolaylı onun örnekliğinde kaleme alınmış metinlerdir. Sonrakiler ise temel metinler üzerine yapılan çalışmalardır. Bundan dolayı Hanefî fıkhının ihtisar süreci V. asırdan itibaren mezhebin metin dili ve fıkıh dokrininin gelişiminde belirleyici olan temel muhtasar metinler ile onların cem edilmesi, ikmali ve özeti mahiyetinde olan metinler üzerinden ele alınacaktır. Bunların dışında Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed en-Nâtıfî'nin (ö. 446/1054) *Cümelü'l-ahkâm*/*Cümelü'l-fıkh*, Mes'ûd b. Hüseyn el-Kâşânî'nin (ö. 520/1126) *Muhtasaru'l-Mesûdî*, Aburrahman b. Mahmûd el-Kirmânî'nin (ö. 543/1149) *et-Tecrîd*, Hüsâmeddîn Ali b. Ahmed er-Râzî'nin (ö. 598/1202) *Tekmiletü'l-fıkh/Tekmiletü'l-Kudûrî*, Ruknüddîn Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Amîdî'nin (ö. 615/1218) *el-İrşâd*, Habîb b. Ömer el-Ferğânî'nin *Mucezu'l-Ferğânî*, bütün bu eserleri bir kitapta derleyen Nizâmettîn el-Merğînânî'nin *Cevâhiru'l-fıkh*[874] gibi kaynaklarda muhtasar olarak zikredilen ancak mezhepte temel metinler kadar etkisi olmayan muhtasarlar üzerinde durulmayacaktır.

A. Ana Metin: Muhtasaru'l-Kudûrî (V. Asır)

Muhtasaru'l-Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Kudûrî (ö. 428/1037) tarafından kaleme alınmıştır. Daha çok Kudûrî nisbesiyle tanınan müellifi, Kerhî - Cessâs ve Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ el-Cürcânî (ö. 398/1007) silsilesiyle gelen Irak Hanefîliğinin kendi dönemindeki temsilcilerinden biridir. *et-Takrîb* ve *et-Tecrîd* adıyla ilki Ebû Hanîfe ile öğrencileri arasındaki ihtilafları derlediği, ikincisi Şâfiîlere karşı kendi mezhebini savunduğu hilâfa dair iki önemli eser kaleme almış; Kerhî'nin *Muhtasar*'ı üzerine mezhebin en kapsamlı ilk şerh çalışmalarından birini yapmıştır.[875] Hanefîler arasında onu asıl şöhrete kavuşturan eseri *el-Kitâb* veya doğrudan müellifinin *el-Kudûrî* şeklindeki nisbesiyle tanınan *Muhtasar*'ı olmuştur. Öyle ki Hanefîlerin bu kitaba ilgisi sadece ilmî sahada kalmamış; muhtemelen

[874] Merğînânî, *Cevâhiru'l-fıkh*, vr. 7b. *Cevâhiru'l-fıkh*'ın kaynakları ile ilgili bilgi için bkz. Mahmûd Nûreddîn Şaban, "Nizâmüddîn Ömer b. Ali el-Merğînânî ve Menhecühü'l-İstidlâlî ve't-Tercîhî fî Kitâbihî Cevâhiru'l-fıkh", *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 12, (Güz 2018), s. 486-490.

[875] Hayatı ve eserleri için bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, c. I, s. 247-250; Leknevî, *Fevâid*, s. 30-31.

mezhepteki etkisi sebebiyle mübarek bir kitap kabul edilip manevî bir kudsiyyet atfedilmiştir.[876] Eserin telif sebebi olarak Abbâsî Halifesi Kâdirbillâh'ın dönemindeki her mezhebin otorite kabul edilen mezhep fakihlerinden birer muhtasar kaleme alma talebi olduğu rivayet edilir.[877]

Hanefî fıkhının ihtisar süreci açısından *Muhtasar*'ın konumu, yaklaşık iki asır boyunca doğrudan mezhebin ana kaynakları üzerine yapılan ihtisar ve şerh çalışmaları sonucu olgunlaşan Hanefî düşüncenin, Kudûrî'nin elinde sonraki hemen herkes tarafından kabul edilen ve örnek alınan standart bir metne dönüşmüş hali olarak nitelendirilebilir. Tahâvî, Kerhî ve Hâkim eş-Şehîd, *Muhtasar*'larını başka bir metnin örnekliğinde değil doğrudan mezhebin ana kaynakları üzerine kaleme aldığı için aralarında muhteva, metin dili ve sistematik olarak önemli farklılıklar vardır. Özellikle Kerhî ve Tahâvî'nin muhtasarlarından mezhebin temel görüşlerini okuma imkânı bulan Kudûrî, bu eserleri mezhebin ana kaynakları ve mevcut müktesebatı[878] karşısında değerlendirmeye tabi tutarak onlardan dil ve sistematik olarak daha gelişmiş ortak bir metin kaleme almıştır. Nitekim Kerhî'nin *Muhtasar*'ına yaptığı şerhte ve diğer eserlerinde atıf yaptığı kaynaklara bakılırsa Kudûrî; Kerhî'nin *Muhtasar*'ı yanında Tahâvî'nin *Muhtasar*'ına da çok iyi vâkıftır. Kerhî'nin *Muhtasar*'ını şerhederken yeri geldikçe Tahâvî'nin görüşlerine yer verir,[879] bazen ikisini mukayese eder ve tashihlerde bulunur.[880] Cessâs'ın görüşleri, Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'larına yönelik yorumları konusunda bilgi sahibidir.[881] Hâkim eş-Şehîd'in *el-Müntekâ*'sına atıflar yapar.[882] Ondan imamların görüşlerine ilişkin bilgiler aktarır.[883] Ebü'l-Leys es-Semerkandî'den de rivayette bulunur.[884] Onun *Hizânetü'l-fıkhı*'na açık bir atıf yapmasa da ilk muhtasarlarda pek göremeyeceğimiz iki metin arasındaki birebir veya çok yakın

[876] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1633.
[877] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, c. V, s. 1956.
[878] Kudûrî, Kerhî'nin *Muhtasar*'ı üzerine yaptığı şerhte hem mezhebin ana kaynaklarını hem de Kerhî'nin *Câmi'*leri, Tahâvî'nin *Muhtasar*'ı ve *İhtilâful ulemâ*'sı, Cessâs'ın şerhi ve *Ahkâmu'l-kurân*'ı gibi eserleri kaynak olarak kullanır. Birkaç örnek için bkz. Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 378, 428, c. III, s. 7, 122, 328, 367-368, 555, c. V, s. 331-332, 389-390.
[879] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 239, 277-278, 326-327, 378, 428, 466, c. III, s. 21, 184.
[880] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 627, c. VII, s. 417, c. VIII, s. 820.
[881] Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed, *et-Tecrîd*, Tahkîk: Muhammet Ahmed Sirâc, Ali Cuma, Kahire: Dârü's-selâm, 1425/2004, c. VII, s. 888; Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 132, 545, c. VII, s. 423, 536.
[882] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 132, 505.
[883] Kudûrî, *Şerh*, c. II, s. 238, 308, c. VII, s. 592, c. VI, s. 6.
[884] Kudûrî, *Şerh*, c. VII, s. 623.

benzerlikler Kudûrî'nin *Muhtasar*'ında, *Hizânetü'l-fıkh*'tan metin dili ve temel meseleleri tespit noktasında önemli ölçüde istifade ettiğine işaret etmektedir.[885]

İlk muhtasarlar doğrudan mezhebin ana kaynakları üzerine kaleme alındığı ve bu eserlerde mezhep müktesebatı ilk defa kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutulduğu için farklı rivayetlere ve görüşlere oldukça fazla yer verilmiştir. Kudûrî'ye gelindiğinde ise önceki muhtasarlar üzerine yapılan izah ve tenkitler sonucu pek çok meseleye ilişkin farklı rivayet ve görüş arasından hangisinin mezhep görüşü olduğu konusu büyük ölçüde netleşmiştir. Bundan dolayı Tahâvî, Kerhî hatta *el-Asl*'ı ihtisar eden Hâkim eş-Şehid'in muhtasarlarında var olan farklı rivayetlere yer verme Kudûrî'nin *Muhtasar*'ında görülmemekte, mezhep içi ihtilaflara daha az değinilmektedir.[886] Bu durumu Hanefî mezhebinin büyük ölçüde istikrara kavuşmasına bir başlangıç olarak kabul edebiliriz.

İlk muhtasarlarda mezhep içi ihtilaflar yanında, konuyla ilgili varsa Züfer'in, zaman zaman İmam Mâlik, Şâfiî gibi diğer mezhep imamlarının görüşlerine de yer verilmektedir. Kudûrî bir meselede Züfer'in görüşünü zikretmekte;[887] bunun dışında *Muhtasar*'ını sadece Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerine özgülemektedir.[888] Muhtemelen Hanefî fıkıh doktrininin bahse konu üç imamın görüşleri üzerine inşâ edilmesi ve *Muhtasar*'ını kendi mezhebinin fıkıh doktrinini tespit amacıyla kaleme alması sebebiyle eserinde diğer imamların görüşlerine yer verme ihtiyacı duymamıştır.

Muhtasar'ını üç imamın görüşleri ekseninde kaleme alsa da metni daha çok Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda oluşturmakta, ihtilaflara yer verdiği meselelerde önce onun veya onunla aynı kanaate olan imamın görüşünü zikretmektedir.[889] Bazı meselelerde Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğu halde Ebû Yûsuf ve

---

[885] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 212-213, 241-242; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 304-306, 395-398.

[886] Tahâvî, Kerhî ve Hâkim eş-Şehîd'in *Muhtasar*'ları ile igili verdiğimiz bilgilere bakılabilir. Ayrıca bu kitaplara ait örneğin temizlik ve namaz bahisleri, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ındaki ilgili bahsilerle mukayese edilebilir.

[887] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 50.

[888] Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı üzerine taramalar yapılabilir. Örnek olarak tezin dördüncü bahsi olan şüf'a bahsine bakılabilir.

[889] İbn Kutluboğa'nın *et-Tashîh ve't-tercîh* adlı eseri, Kudûrî'nin metne taşıdığı görüşler, ihtilaflı olarak aktardığı meselelerde hangi görüşün tercih edildiği konusunda bilgiler sunmaktadır. Kitap üzerinde taramalar yapılabilir. Örnek olarak bkz. İbn Kutluboğa, *et-Tashîh*, s. 427-443.

Şeybânî'nin (sâhibeyn/imâmeyn) görüşünü tercih edip metne sadece onu taşımıştır.[890] *Muhtasar*'ındaki bu genel tavır, fıkıhta onun Ebû Hanîfe'ye atfettiği otorite ile ilgili olmalıdır. Kerhî'nin *Muhtasar*'ı üzerine kaleme aldığı şerhinin girişinde neden Ebû Hanîfe'nin mezhebinin diğer mezheplere öncelenmesi gerektiğini anlatırken onun bu otoritesini, müçtehit olmayan birinin bir fakihin görüşüyle amel edecekse kendi nezdinde fakihlerin en üstünü olarak gördüğü kişinin görüşüyle amel etmesi gerektiğiyle izah eder. Ebû Hanîfe'yi en büyük fakih kabul eder. İmam Mâlik ve onun öğrencisi Şâfiî'nin ise fıkıhçı değil hadisçi olduğunu ileri sürer. Daha sonra imamının üstün yönlerine değinirken onun ashabı içerisinde hiçbir kimsede olmayan Ebû Yûsuf, Züfer, Şeybânî, Hasan b. Ziyâd, Afiye b. Yezîd, Dâvûd et-Tâî, Yûsuf b. Hâlid es-Semtî, Kâsım b. Ma'n gibi hadiste, siyerde, Arap dilinde ve matematikte uzman kişilerin bulunduğunu, mezhebini bu kişilerle istişare ederek oluşturduğunu, böyle bir mezhebin tek kişinin kanaatiyle oluşan mezhepten daha sahih olduğunu söyler.[891] Onun bütün bu savunması diğer mezheplere karşıdır. Ebû Yûsuf ve Şeybânî doktrinin teşekkülünde görüşleri dikkate alınan fakihler olsa da mezhebi dışarıya karşı bunlar değil, bunların hocası Ebû Hanîfe temsil etmekte ve mezhep doğrudan ona nispet edilmektedir. Bu durum tabii olarak öncelikle varsa Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tespit edilmesini, normal şartlar altında metne önce onun görüşlerinin taşınmasını ve tercih hiyerarşisinde tabii olarak önce ona yer verilmesini gerekli kılmaktadır.

Mezhepte daha çok Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerinin tercih edildiği[892] ve muhtasarlarda ilgili bölümlerin onların görüşleri doğrultusunda kaleme alındığı vakıf, müzâre'a ve müsâkât bahislerinde önce Ebû Hanîfe'nin görüşünün tespit edilmesi bu durumla ilişkili olmalıdır. Bu üç konuda hocası Ebû Hanîfe'den temelde farklı düşünen Şeybânî, *el-Asl*'da mezkûr bahisleri Ebû Yûsuf ve kendisinin görüşleri doğrultusunda ele almıştır.[893] Muhtasarlarda genelde Ebû Hanîfe'nin görüşüne değinildikten sonra metinler imâmeynin görüşleri doğrultusunda kaleme alınmıştır.[894] Kudûrî de önceki

[890] İbn Kutluboğa, *et-Tashîh*, s. 137, 201, 311.
[891] Kudûrî, *Şerh* (Müellifin önsözü), c. I, s. 53-56.
[892] İbn Kutluboğa, *et-Tashîh*, s. 315-319.
[893] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 527-583, c. XII, s. 96-102.
[894] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 127, 132-133, 136-138; Kerhî *Muhtasar*'ında vakıf bahsine yer vermez. Müzâraada ise girişte imamlar arasındaki temel ihtilafı zikrettikten sonra bazı meselelerde "Ebû Hanîfe müzâraayı câiz göseydi görüşü ne olurdu?" şeklindeki çıkarımlar hariç diğer tüm meselelerde konunun Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleri üzerine tefrî edildiğini söyler. Bkz. Kudûrî, *Şerh*, c. VIII, s. 318-365.

muhtasarlarda olduğu gibi Ebû Hanîfe'nin temel görüşünü zikretmekte sonra bu konuları Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleri ekseninde işlemektedir.[895] Ancak önemli bir husus; Ebû Hanîfe'nin müzârea ve müsâkâtı bâtıl kabul ettiği yönündeki temel yaklaşımı noktasında muhtasarlar arasında bir farklılık yok iken vakıfla ilgili onun adına farklı görüşler geliştirilmiştir. Kudûrî'nin metnine taşıdığı mezhepte Ebû Hanîfe adına geliştirilen görüş, bazı tashihlerle sonraki muhtasarlarda benimsenmiştir.[896]

Kudûrî, imamlar arası görüş ayrılıklarına yer verdiği meselelerde açık bir tercihte bulunmamaktadır. Kesin bir şey söyleme imkânı olmamakla birlikte hangisinin mezhep görüşü olduğu konusunda genel bir kanaat oluşmadığı için bu meselelerde tevakkuf etmiş olabilir. Çünkü *Muhtasar*'ında her meselede ihtilafa değinmemekte, ihtilaflı olmasına rağmen birçok meselede belli bir görüşü tercih edip metinde sadece o

[895] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 362-367, 403-410.

[896] Ebû Hanîfe adına geliştirilen görüşün nasıl bir seyir takip ettiği muhtasarlara da yansımıştır. Tahâvî *Muhtasar*'ında mevcut mezhep müktesebâtından, "*Ebû Hanîfe'ye göre bir adamın evini ve arazisini en sonunda Allah için olduğunu belirtse bile vakfetmesi caiz değildir ancak ölüm hastalığında böyle bir tasarrufta bulunursa vasiyet gibi kabul edilir*" şeklinde bir çıkarımda bulunur. Daha sonra Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin aksi yönündeki görüşünü zikreder. Vakıfla ilgili bütün meselelerde daha çok Ebû Yûsuf'un görüşlerini tercih eder. Cessâs, Tahâvî'nin olumsuz olarak kurduğu cümleyi, "*Ebû Hanîfe'ye göre vakıf caizdir ancak vakfedilen bir arazi vakfedenin mülkiyetinden çıkmaz. Bir şeyi vakfetmek onun üzerinde satış, hibe gibi tasarruflara engel değildir*" şeklinde olumlu cümleye dönüştürür. Ölüm hastalığında yapılan vakfın vasiyet gibi olduğu çıkarımını ise Ebû Hanîfe'nin böyle bir görüşünü bilmediğini, Tahâvî hariç başka bir kitapta ona bu tür bir görüş nispet edilmediğini ifade eder. Aslında sonuç olarak Tahâvî ile aynı şeyleri söyleseler de o, Şeybânî'nin kendi hocasını çok ciddi eleştirdiği ve diğer fakihlerin hemen hemen ittifakla kabul ettiği bir konuda mezhep imamını karşıt bir görüşe koymak yerine olumlu bir cümleyle onun vakfı kabul ettiğini belirterek hem vakfın meşruiyyeti konusunda imamlar arasında bir ihtilafın olmadığına vurgu yapmaya çalışır hem de mezhepte Ebû Hanîfe adına geliştirilecek görüşün ilk adımlarından birini atar. Şerhinde Ebû Hanîfe'nin görüşünü akli ve nakli delillerle savunur. Açıkça söylemese de Şeybânî'nin itirazlarına cevap verir. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Hizânetü'l-fıkh*'ta vakıf bahsine "*alimler vakfın cevâzı konusunda ittifak etmiştir*" cümlesiyle başlaması, vakfın meşrûiyyeti konusunda Ebû Hanîfe'nin muhalif olmadığını özellikle vurgulamaya matuf gibi durmaktadır. Daha sonra o, Ebû Hanîfe'nin vakfı; hâkim kararının olması, vakfedenin vakfı ölüm şartına bağlaması ve vakfın sonunda tüm fakirlere ait kılınması şartıyla caiz gördüğünü belirtir. Cessâs'ın şerhinde yer vermediği bu görüş ya kendisinin geliştirdiği ya da daha önce geliştirilen aynı zamanda onun tarafından da tercih edilen bir görüş olmalıdır. Onun cümleyi kurgulayış biçimi Ebû Hanîfe'ye göre vakfın bu üç şartın bulunmasıyla caiz olduğunu ifade eder mahiyettedir. Kudûrî ilk iki şartı alır. Ancak Ebû Hanîfe'nin görüşünü; "*hâkimin hükmü veya vakfedinin vakfı ölümüne bağlaması durumu hariç Ebû Hanîfe'ye göre vakfedilen mal üzerinde vakfedenin mülkiyeti zail olmaz*" şeklinde Ebü'l-Leys'ten farklı ifade eder. Sonraki bütün muhtasarlarda bazı tashihlerle Ebû Hanîfe'nin görüşü olarak Kudûrî'nin metni esas alınır. *Vikâye*'de vakfedenin vakfı ölümüne bağlı olarak yapmasının aslında vasiyet olduğu göz önünde bulundurularak bununla vakfın vakfedenin mülkiyetinden çıkmayacağı sadece hâkimin hükmüyle çıkacağı ifade edilir. Metinler arası farklılığı değerlendiren İbrâhim Halebî, Kudûrî'deki vakfın ölüme bağlanması durumunda vakfedenin mülkiyetinden çıkacağını zayıf bir görüş olarak verir. Dipnotta verilen sıraya göre krş. Tahâvî, *Muhtasar*, s. 136; Cessâs, *Şerh*, c. IV, s. 5-15; Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 210; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 362, Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. III, s. 286-287; Halebî, *Mültekâ*, c. II, s. 569. Konuyla ilgili inceleme ve değerlendirmeler için bkz. Bedir, Murtaza, *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul: İsam Yayınları, 2014, s. 143-174.

görüşe yer vermektedir.[897] Önce zikrettiği Ebû Hanîfe'nin görüşlerini tercih etmiş olabilir. *Muhtasar*'ında genelde Ebû Hanîfe'nin görüşünü metne taşıması ve Cessâs'ın, Ebû Hanîfe'nin görüşlerini diğer imamlara önceleđiği bilgisi[898] aynı çevrenin ikinci kuşak fakihi olan Kudûrî'de de bu tavrın bulunma ihtimalini teyit etmektedir. Ancak yine de bu hususa ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Çünkü muhtasarlar, müelliflerinin kendi değerlendirmeleri sonucu mezhebin normal şartlar altında uygulamaya esas olan temel görüşlerini tespit amacıyla kaleme alınmıştır. Halbuki tercih, kişilere, zamana ve şartlara göre değişebilen çok etkenli bir faaliyettir.

İlk muhtasarlarda Hanefî fıkhının ihtisarının mezhep müktesebatın bütününün dikkate alınarak gerçekleştirildiğini açık bir şekilde gözlemleyebiliyoruz. Bu hususun yansımaları, metne taşınan görüşlerin kimlere ait olduğu ve hangi kaynaklardan alındığı takip edildiğinde Kudûrî'nin *Muhtasar*'ında da görülmektedir. Metninde yer verdiği görüşlere bakılırsa o, ihtisarın ana kaynaklarını oluşturan mezhebin zâhiru'r-rivâye eserlerine mutlak bir öncelik tanımamaktadır.[899] *Muhtasar*'ında kaynağı nâdiru'r-rivâye olan görüşlere yer vermekte, bazı meselelerde daha sahih veya muhtemelen oluşturulan doktrinle daha uyumlu bulduğu için nâdiru'r-rivâye görüşü zâhiru'r-rivâyeye tercih etmektedir.[900]

Kudûrî, *Muhtasar*'ını öncekilerin örnekliğinde hazırladığı için dil olarak daha kısa bir metin kaleme almıştır. İhtisarla birlikte fıkhın dili daha soyut bir yapıya bürünse de muhtasarlarda ihtisara zemin teşkil eden eserlerdeki meseleci üslup muhtemelen daha sade ve anlaşılır olması, bir konu altına giren meselelerin hepsinin soyut bir kurala bağlanamaması sebebiyle tamamen terkedilmemiştir. Özellikle Kerhî'nin öncülüğünü yaptığı soyut ifade yapısı Kudûrî tarafından benimsenip ileri bir aşamaya taşınmamıştır. Bunun yerine ikili bir üslup takip edilerek ana düşünce bazen soyut bir ifade yapısıyla bazen somut örnekler üzerinden aktarılmıştır. Ancak metin dili tamamen soyut olmasa

[897] İbn Kutluboğa, *et-Tashîh*, s. 233, 269, 322, 340, 367, 411-414.

[898] Mevsılî, *el-İhtiyâr*, c. II, s. 347.

[899] Bunun örneklerinden birini şart muhayyerliğinde sürenin belirli olmasının zorunlu olup olmadığı meselelesi oluşturur. Kudûrî, *el-Asl*'da yer alan zorunlu olmadığı görüşünü sahih bulmaz. Tahâvî ve Kerhî'nin yer verdiği bu tür bir durumda sürenin belirli olması görüşünün daha sahih olduğunu söyler. Bu tercihini *Muhtasar*'ına da yansıtır. *Muhtasar*'ında Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin konuyla ilgili görüşünü zikrederken belirli olması kaydını ekler. Krş. Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 184; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 231.

[900] İbn Kutluboğa, *et-Tashîh*, s. 165, 202-203, 204, 214-215, 221, 258, 270-271, 308, 363, 370, 418.

da onun seçtiği meseleler, son derece bilinçli tercih edilmiş, ana düşünceyi temsil düzeyi yüksek, bazen onu izaha ve örneklendirmeye bazen de eksik kalan hususları tamamlamaya yöneliktir. Bunun en bariz örneklerinden birini bey‘ bahsinin fâsit satışlar bölümü oluşturur. Kudûrî’nin meseleleri ele alış sıralaması Kerhî ile büyük ölçüde uyuşmakla birlikte akdi ifsât eden şeyleri iki madde hariç onun gibi soyut bir ifade yapısıyla değil, somut meseleler üzerinden ele alır, soyut ifade yapısıyla verdiği iki maddede de buna zemin teşkil eden örnekleri zikreder.[901] Kudûrî’nin bu üslubu Alâeddîn es-Semerkandî’nin *Tuhfetü’l-fukahâ*’sı hariç sonraki muhtasar metinlerin hemen hepsinde belirleyici olmuştur.

Muhtasar, dil olarak kısa olsa da muhteva olarak yoğun bir eserdir. On iki bin mesele ihtiva ettiği söylenir.[902] Metni dil olarak kısaltıp muhteva olarak yoğunlaştırma muhtasarların bir özelliğidir. Ancak ihtisarda asıl ehemmiyet arz eden şey bir muhtasarın lafzen ne kadar mesele içerdiğinden çok, fıkhın herbir bahsinin ana düşünceyi temsil düzeyi yüksek temel mesellerini tespitteki başarısıdır. Zira muhtasarların kuşatıcılığı, fıkhın tüm mesailini ihtiva etmelerinden değil, açıkça yer verdiği temel meselelerin tespitiyle birlikte metinde yer vermediği ancak temel meselenin kapsamına giren ilgili diğer tali meselelerin hangi başlık hangi mesele altında ele alınması gerektiğini belirlemesinden kaynaklanmaktadır. Kudûrî’nin *Muhtasar*’ının bu süreçteki en önemli özelliği, içerdiği mesele sayısından çok mezhebin ana düşüncesini temsil eden temel meselelerinin ne olduğunun büyük ölçüde onunla netleşmiş ve bu muhtevanın sonraki muhtasarların hepsine kaynaklık teşkil ederek eksik görülen noktaların onun üzerinden ikmal edilmeye çalışılmış olmasıdır.

Muhtasar’ın genel konu tasnifi, öncekilerle hemen hemen aynıdır. Kudûrî, hemen bütün muhtasırlar gibi konular arasındaki mantıksal ilişkiyi dikkate alarak kendi bakış açısıyla sıralamada bazı takdim ve tehirler yapmaktadır.[903] Bunun dışında dikkat çeken husus önceki muhtasarlarda bir bahsin alt başlığı olan birçok konuyu müstakil bir bahse dönüştürmesi, bunun sonucunda diğer muhtasarlara göre daha fazla bölüm oluşturmasıdır. Meselâ, ric‘at, îlâ, hul‘, zıhâr, liân, iddet, radâ‘ ve nafaka konuları

[901] Krş. Kudûrî, *Şerh*, c. III, s. 46-75; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 240-246.
[902] Kâtip Çelebî, *Keşfü’z-zunûn*, c. II, s. 1631.
[903] Tahâvî, Kerhî ve Kudûrî’nin *Muhtasar*’larının içindekiler kısmı mukayese edilebilir.

Tahâvî'nin *Muhtasar*'ında kitabü't-talâk içerisinde alt başlık olarak ele alınmışken, Kudûrî, bunların her birini ayrı bir bölüme dönüştürür. Kerhî'de iddet ayrı bir bölümdür. Diğerleri talâk bahsinin alt başlıklarıdır. Yine kısâs, diyât ve cirâhât Tahâvî'de tek bölüm iken, Kudûrî bunları cinâyât ve diyât diye iki ayrı bölüm olarak ele alır.[904] İç tasnif açısından ise Tahâvî'nin, bazı bölümlerde nisbeten Kerhî'nin *Muhtasar*'ına göre daha ileri düzey bir sistematiğe sahiptir. Fıkhın farklı alanlarını ilgilendiren her bir konunun kendine has özellikleri olması sebebiyle aynı metnin bir parçasını oluşturmalarına rağmen fıkhın her bir bölümünün iç sistematiği aynı düzeyde gelişmiş değildir. Kudûrî'nin *Muhtasar*'ında da bu noktada bölümler arasında bazı farklılıklar vardır. Örneğin şüf'a bahsiyle temizlik bahsi kıyas edildiğinde temizlik bahsi daha tertiplidir. Bu da ilgili bahsin sistematiğinin şüf'adan önce daha oturaklı bir yapıya kavuştuğunu göstermektedir.[905]

Mezhep fıkhının ihtisar sürecinde, yeni bir evreye geçişin ana metnini oluşturan Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı Hanefî çevrelerde tanınmaya başladığı andan itibaren çok büyük bir ilgi görmüş, üzerine şerh, haşiye, ihtisar, nazım tarzı onlarca çalışma yapılmıştır. Gerek doğrudan kendisi gerekse ondan hareketle kaleme alınan metinler üzerine yapılan çalışmalar dikkate alındığında Hanefî fıkıh doktrinini izaha yönelik neredeyse sonraki bütün çalışmaların, *Muhtasar*'ında ortaya koyduğu temel mesail üzerine yapıldığı söylenebilir. *Muhtasar*'ın henüz tanınmaya başladığı zamanlarda Hanefî coğrafyaya hâkim olan ve şerhe konu edilen muhtasarlar Tahâvî, Kerhî ve Hâkim eş-Şehîd'in *Muhtasar*'larıdır. Hicrî VI. asrın başlarından itibaren bu eserlerin şerhine ilgi duyulmamıştır. İlk muhtasarların aksine Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına olan ilgi kaleme alındığı V. asırdan geleneksel anlamda mezhep eksenli fıkıh yapma geleneğimizin terk edilmeye başlandığı XIII. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. İlk şerh öğrencisi Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Akta' (ö. 474/1081), son şerhlerden biri İbn Âbidîn'nin öğrencisi Abdulganî el-Meydânî (ö. 1298/1881) tarafından kaleme alınmıştır.[906] Eserin asırlar boyu şerhe konu edilmesi, mezhebin temel meselelerinin ve görüşlerinin ne olduğunun onunla netleşmiş olması sebebiyle her asırda mezhep düşüncesini izaha zemin teşkil edebilecek özelliğini muhafaza etmesi, sonraki herhangi

[904] Söz konusu müelliflere ait muhtasarların zikredilen bölümleri mukâyese edilebilir.
[905] Zikredilen iki bölüm karşılaştırılabilir. Bkz. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 11-55, 304-316.
[906] Üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1631- 1634.

bir muhtasar metin üzerinden Hanefî fıkhını okumak veya izah etmekle Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı üzerinden okuma ve izah etme arasında önemli bir farkın olmamasıdır.

B. Ana Metni İkmal ve Tertibe Yönelik İki Önemli Metin

Kudûrî'den sonra onun *Muhtasar*'ı üzerine biri Ebû Bekr Alâeddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 539/1144) diğeri Ebü'l-Hasan Burhâneddîn Alî b. Ebû Bekr el-Merğînânî (ö. 593/1197) tarafından farklı hususiyetlere sahip iki önemli metin kaleme alınmıştır.

1. *Tuhfetü'l-fukahâ (VI. Asır)*

Alâeddîn es-Semerkandî'ye ait olan bu eser, müellifinin açıklamasına göre Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını ikmal ve izah amacıyla kaleme alınmıştır. Önsözünde kendi zamanında *Muhtasar*'a olan ilgiden bahseden Semerkandî, eserini çevresindeki insanların talebi üzerine telif ettiğini; metnin daha anlaşılır ve faydalı olması için konuları taksim ederek ve delillerine yer vererek ele aldığını ifade eder.[907] Ancak bunu Kudûrî'nin *Muhtasar*'ındaki metni değil, daha çok Kerhî'nin *Muhtasar*'ını ve Kudûrî'nin onun üzerine kaleme aldığı *Şerh*'teki açıklamalarını dikkate alarak gerçekleştirir.[908] Aynı konuları farklı bir üslup ve sistematikle ele alarak yeni bir metin oluşturur. Kudûrî, sadece meseleleri zikreder, bazı meseleler hariç delillere, mezhepler arası ihtilaflara yer vermez, mezhep içi ihtilafları ise Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleriyle sınırlandırır. Semerkandî ise daha anlaşılır bir metin kaleme almayı amaçladığı için meseleleri ele alırken gerekli gördükçe onların delillerine, ilgili farklı rivayetlere, imamlardan sonraki fakihlerin (meşâyıh) görüşlerine, mezhep içi ve mezhepler arası ihtilaflara yer verir. Tasnifte Kudûrî'yi değil, onun *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî* adlı eserindeki katkılarından da yararlanarak daha çok Kerhî'nin *Muhtasar*'ındaki sistematiği örnek alır. Bölümler arası bazı farklılıklar olsa da konunun kısımlarını, tanımını, bazen delilini zikretme Kerhî'nin *Muhtasar*'ıyla benzer taraflarıdır. Farklı olan yönü hemen her bir konunun girişinde onun hangi başlıklar altında işleneceği zikredilip

[907] Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (müellifin önsözü), c. I, s. 5.

[908] Şüf'a bahsi üzerinden iki eser arasında mukayese yapılabilir. Söz konusu bahis Kudûrî'nin şerhinin özeti mahiyetindedir. Konular daha çok özetlenerek, bazı meseleler aynen alınmıştır. Bkz. Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 122-211; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, c. III, s. 49-61. Ayrıca konuyla ilgili bazı tespitler için bkz. Ençakar, "Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi", s. 21-24.

daha sonra ilgili meselelerin, onlara ilişkin delil ve tartışmaların bu başıklar altında ele alınmasıdır.[909]

Semerkandî'nin, kitabının arka planını Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına dayandırmasına rağmen onun metnini takip etmemesi, eserinde farklı bir üslup ve sistematik benimsemesinden dolayı olmalıdır. Muhtemelen o, fıkhı daha külli bir bakış açısıyla ele alma imkânı sunduğu için Kerhî'nin *Muhtasar*'ındaki sistematiği anlaşılır ve öğretici bulup tercih etmiş, eserinde bu sistematiği geliştirerek ileriye taşımıştır. İhtisarda bu üslup ve sistematik devam ettirilseydi büyük olasılıkla fıkıh daha soyut bir ifade yapısına kavuşabilir; Kudûrî'den sonraki muhtasarlarda metin dili farklı bir seyir takip edebilirdi. Ancak Semerkandî'nin damadı Alâüddîn el-Kâsânî hariç[910] mezhepte bu yöntem muhtemelen meseleleri kısa bir metinde daha akıcı bir anlatım tarzıyla ele alma imkânı sunmaması, bu tür bir yöntemde metinden ziyade sistematiğin takip edilebilir olması, fıkhın bütün mesailinin soyut bir ifade yapısına kavuşturulamaması gibi sebeplerle benimsenmemiş, sonraki muhtasarlarda Kudûrî'nin *Muhtasar*'ındaki üslup ve bu üslubu devam ettiren Merğînânî'nin *Bidâyetü'l-müptedî*'si takip edilmiştir.

2. *Bidâyetü'l-mübtedî (VI. Asır)*

Ebü'l-Hasan Burhâneddîn Alî b. Ebû Bekr el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ile Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'ini bir araya getirerek kaleme aldığı bir eserdir.[911] Merğînânî, Semerkandî'nin *Tuhfetü'l-fukahâ*'daki yönteminin aksine Kudûrî'nin metnini çok küçük bazı tasarruflarla aynen takip etmiş;[912] *el-Câmiu's-sağîr*'den, farklı bir mesele veya görüşün olması durumunda alıntılar yapmıştır. Bu alıntılara yeri geldikçe ilgili alt başlıklar içerisinde, alt başlıklar altına

[909] Verdiğimiz bilgilere ilişkin örnek bir bahis için bkz. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 11-57; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, c. I, s. 7-95.

[910] Kâsânî eserinin önsözünde, kitap telif etmenin asıl amacının okuyuculara bilgiyi kolay ulaştırmak ve anlaşılır kılmak olduğunu, bunun da ancak çok iyi bir tertiple olabileceğini ifade eder. Tertîbi; meseleleri çok iyi inceleyip kısım ve fasıllara ayırmak, onların dayandığı kâide ve asılları tespit etmek olarak tanımlar. Hanefî fakihlerin fıkıhla ilgili birçok eser kaleme aldığını ancak hiçbirinin hocası Alâeddîn es-Semerkandî gibi tertip konusunda özel gayret sarfetmediğini, bu özelliğinden dolayı kitabını onun eserinin tertibini örnek alarak kaleme aldığını dile getirir. Kerhî, Semerkandî ve Kâsânî'nin eserlerinda kâide ve dâbıtlara çokça yer vermeleri, iç sistematikte aynı mantığı takip etmelerinin sonucu olmalıdır. Bkz. Kâsânî, *Bedâi'* (Müellifin önsözü), c. I, s. 88-89.

[911] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 227-228.

[912] Örnek olarak her iki eserin şüf'a bahisleri mukayese edilebilir. Bkz. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 304-315; Merğînânî, Burhâneddîn Ali b. Ebû Bekr, *Bidâyetü'l-müptedî* (*el-Hidâye* ile birlikte), Tahkîk: Sâid Bektaş, Medîne: Dâru's-sirâc, 1440/2019, c. VI, s. 259-315.

dahil edemediği veya etmediği meselelere bölüm sonunda yer vermiştir.[913] Eserini Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını esas alarak telif ettiği için bölüm başlıkları, onun bölüm başlıklarıyla aynıdır. Sadece ferâiz bahsine yer vermez. Kudûrî'nin müstakil bir bahse dönüştürdüğü bazı konuları ilgili bahsin alt başlığı haline getirip bölüm sayısını azaltır. İbadetlerden sonraki konu sıralamasında takdim tehirler yaparak bölüm başlıklarını ve sıralamasını yeniden düzenler.[914] Bu başlıklar sonraki muhtasarların hemen hepsinde korunarak devam ettirilir. Konu içi tasnifte de bazı düzenlemelere gider. Sistematik olarak oturmuş bahislerde meseleleri olduğu gibi takip ederken, tasnif olarak tam oturmamış bahisleri gerektiğinde alt başlıklara ayırarak, meseleler arasında takdim tehirler yaparak yeniden düzenler.[915] Bu tasarruflarıyla Kudûrî'nin metninin iç tasnifteki eksik yönlerini tamamlar. Onun konu sıralamasında Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr*'inin tertibini esas aldığı söylense de[916] iki eserin ne genel konu sıralaması ne de iç tasnifi birbiriyle pek örtüşmemektedir.[917]

Bidâyetü'l-müptedî, mezhebin muteber metinleri arasında sayılmasına rağmen metniyle değil, Merğînânî'nin kendi eseri üzerine yazdığı *el-Hidâye* adlı şerhiyle şöhret bulmuştur. *Bidâye* üzerine ilk önce *Kifâyetü'l-müntehâ* adıyla kapsamlı bir şerh yazmaya başlayan Merğînânî, bunun çok uzun olduğunu görünce daha kısa yeni bir çalışma yaparak *el-Hidâye*'yi kaleme alır.[918] *Bidâyetü'l-mübtedî*'de, Kudûrî'nin metnini *el-Câmiu's-sağîr*'deki mesaille ikmal edip düzenleme dışında tercih, tashih, metni yeniden kaleme alıp fıkıh diline katkı sunma gibi faaliyetlerde bulunmaz. Şerhinde getirdiği izah ve tenkitlerle metni tahkim eder. İhtilaflı meselelerde tercihlerde bulunarak mezhebin temel düşüncesini kendi içerisinde bütünlüğe kavuşturmaya

[913] Örnek olarak her iki eserin şüf'a bahisleri mukayese edilebilir. Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 360-362; Merğînânî, *Bidâyetü'l-müptedî*, c. VI, s. 264, 292-293, 312-315.

[914] Her iki eserin içindekiler kısmı mukayese edilebilir.

[915] Bu konuda temizlik (tahâret) ile şüf'a bahisleri mukayese edilebilir. Merğînânî temizlik bahsinde Kudûrî'nin metnini aynı tertiple takip ederken, iç tasnif olarak düzenli bir yapıya sahip olmayan şüf'a bahsini alt başlıklara ayırarak yeniden düzenler. Bkz. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 11-56, 304-315; Merğînânî, *Bidâyetü'l-müptedî*, c. I, s. 287-401, c. VI, s. 259-315.

[916] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 227-228.

[917] Her iki eser hem konu sıralaması hem de iç tasnif açısından mukayese edilebilir. *el-Câmiu's-sağîr* tedvin dönemine ait bir eser olması sebebiyle iç tasnif açısından örnek alınabilecek bir metin değildir. Genel konu tasnifinde ise Merğînânî, Kûdûrî'nin metnini takip ettiği için sıralamada ve başlıklarda bazı küçük tasarruflarla onun konularını esas almıştır.

[918] Merğînânî, Burhâneddîn Ali b. Ebû Bekr, *Bidâyetü'l-müptedî* (Müellifin önsözü) (el-Hidâye ile birlikte), Tahkîk: Sâid Bektaş, Medîne: Dâru's-sirâc, 1440/2019, c. I, s. 284-285.

çalışır.[919] Onun metninden çok şerhinin ilgi görmesinin ve diğerlerinin aksine mezhebin muteber metin kategorisine dahil edilmesinin arka planında, şerhinin dirâyet ve rivayet açısından güçlü olması yanında bu özelliği de etkili olmalıdır. *Hidâye* mezhepte birçok muhtasar metinden çok daha fazla ilgi görmüş, üzerine onlarca şerh, haşiye tarzı çalışma yapılmıştır.[920]

C. Diğer Temel Metinler (Mütûn-i Erbea) (VII. Asır): Ana Metnin Tashih, İkmal ve Tertibi

Kudûrî ile birlikte fıkhın temel meselelerinin ve bunlara yönelik mezhebin ana düşüncesinin ne olduğu büyük ölçüde netliğe kavuşunca sonraki muhtasarlarda hemen hemen aynı meseleler aynı sistematik ve üslupla ele alınmaya başlanmıştır. Muhtasarlarda benzer metin ve görüşlerin tekrarlanması onların aynı amaca yönelik kaleme alınmış olmalarının doğal sonucudur. Hatta bu benzerlik sadece mezhep içinde değil, temel meseleleri tespit noktasında mezhepler arasında da söz konusudur. Ana düşünce ve onu temsil eden mesail büyük ölçüde belirginleştikten sonra tekrar aynı ameliyeye girişme mevcudu keşfetme olacağından dolayı sonraki fakihler bunun yerine var olan metni mezhebin ana kaynakları ve geçmişten tevârüs ettikleri birikim çerçevesinde okuyarak eksiklerini giderme, hatalı gördükleri ifade ve bilgileri tashih, sahih ve râcih görüşleri tespit gibi faaliyetler içerisine girerek daha güçlü bir metin kaleme almaya; Kudûrî'de ihtilaflı olarak verilen meselelerde tercihlerde bulunarak metni, dolayısıyla mezhebi kendi içinde tamamen bir bütünlüğe ve tutarlılığa kavuşturmaya çalışmışlardır. Kâsım b. Kutluboğa'nın *et-Tashîh ve't-tercîh* adlı çalışmasını diğer metinler yerine Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı üzerine yapması bir tesadüf değil, sonraki hemen bütün şerh ve ihtisar çalışmalarının ana metnini Kudûrî'nin eserinin oluşturması sebebiyle oldukça bilinçli bir tercihtir.[921]

---

[919] Merğînânî hem Kudûrî'nin *Muhtasar*'ındaki hem onunla *el-Câmiu's-sağîr* arasındaki ihtilaflı meselelerde tercihlerde bulunur. Onun tercih ettiği görüşün delilini en son zikrettiği söylenir. Birkaç örnek için bkz. Merğînânî, *el-Hidâye*, c. I, 334-335, 420-421, 423. *el-Hidâye*'de takip edilen yöntem ile bilgi için bkz. Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-saâde*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985, c. II, s. 239-240.

[920] Üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 2031-2040.

[921] Tercîh ve tashîh kitapları, muhtasarlardaki meseleleri sıhhat ve tercih açısından incelemeye tabi tutan konuya özel çalışmalardır. Bu tür çalışmaların en özellikli yanı, mezhepte hangi görüşün râcih ve sahih olduğuyla ilgili önceki değerlendirmeleri bir araya getirmesi ve zamanla değişen tercihleri göstermesi itibariyle muhtasarı tarihsel bir

Muhtasarlarda öncelikli olarak mezhebin temel görüşleri tespit edilmeye çalışıldığına göre söz konusu eserler üzerine yapılacak en büyük yanlış okumalardan birinin sosyo-ekonomik ve siyasi değişikliklerin etkisini bu kitaplarda aramak olduğu söylenebilir. Çünkü metnin statik olması, fıkhın ve onun bir parçasını oluşturan fetvanın statik olduğu anlamına gelmemektedir. Muhtasarlar normal şartlar altında mezhebin amel edilmesi gereken temel görüşlerinin belirlendiği, bundan dolayı literatür arasındaki tercih hiyerarşisinde ilk sırada yer verildiği eserler olsa da tarihin her döneminde fakihler karşılaştıkları meselelere ilişkin görüş beyan ederken zamanın şartlarını ve müsteftînin durumunu dikkate almışlardır.[922] Fıkhın kendi dinamikleri içerisinde değişen hayata uyumunu, fetvalar aracılığıyla sağlamaya çalışarak bunlara metinlerden ziyade şerhlerde ve konuya özel bir literatür olan fetva kitaplarında yer vermişlerdir. Doktrinin teşekkülünde kayda değer hiç bir belirleyiciliği olmasa da fetvaların metne etkisi de olmuştur. Genel kabul gören, konuyu ikmal edici veya zamanla değişen bazı fetvalara metinlerde yer verilmiştir.[923]

Metnin Kudûrî ile birlikte netleşmesinin diğer önemli bir sonucu, muhtasarların metin dili olarak gittikçe daha girift bir yapıya bürünmesidir. Anlaşılamama veya zorluk göreceli bir husus olmakla birlikte, mevcut metni kolayca ezberlenebilmesi için daha kısa ifade etmeye, geliştirilen çeşitli kavram ve tekniklerle metne daha fazla anlam ve muhteva katmaya, birden fazla metni tek metinde özetlemeye çalışma gibi sebepler muhtasarları öncekilere göre dil olarak oldukça karmaşık bir yapıya büründürmüştür.

Kudûrî sonrasında mezhebin metin seyrinde etkili ve belirleyici her birinin kendine has hususiyetleri olan dört temel muhtasar kaleme alınmıştır. Mütûn-i erbea

---

metin olarak okumada yardımcı olmalarıdır. Bu konuda Kâsım b. Kutluboğa'nın eseri Hanefîlerin bu alandaki ilk çalışmadır. İbn Kutluboğa, eserini Şâfiîler'in bu alandaki çalışmalarından esinlenerek hazırladığını söylemektedir. Bkz. İbn Kutluboğa, *et-Tashîh* (müellifin önsözü), s. 122-134. Şâfiîler'de bu literatür daha gelişmiştir. Şîrâzî'nin *et-Tenbîh*'i, Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn*'i, üzerine bu tarz çalışma yapılan eserlerden bazılarıdır. Şâfiî tercih-tashih literatürü hakkında daha detaylı bilgi için bkz. a. mlf, *a.g.e.* (4 numaralı dipnot bilgisi), s. 132.

[922] İbn Âbidîn önceki fakihlerin konuyla ilgili görüşlerini aktardıktan sonra müftünün içinde bulunduğu zamanı ve halkın durumunu dikkate almadan zâhiru'r-rivâye kitaplarda aktarılan görüşleri dondurmaya hakkının olmadığını, bunu yapması durumunda pek çok hakkı zayi edeceğini, zararının faydasından çok olacağını söyler. Bkz. İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Neşru'l-arf fî binâi b'azil ahkâmi ale'l-örf* (*Mecmûatü Resâili İbn Âbidîn* içerisinde), y.y., ts., c. II, s. 129-13.

[923] Birkaç örnek için bkz. Nesefî, *Kenz*, c. I, s. 408-409; Halebî, *Mültekâ*, c. III, s. 532-533.

olarak isimlendirilen bu eserler, doğrudan veya dolaylı Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı üzerine veya onun örnekliğinde kaleme alınmışlardır.

1. *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye*

Burhânüşşerîa Mahmûd b. Ahmed'in (ö. 673/1274),[924] kız tarafından torunu Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd (ö. 747/1346) için kaleme aldığı bir eserdir. Burhânüşşerîa, torununun Arap dili ve edebiyatı alanındaki temel metinleri ezberlemesinden sonra fıkıhta ezberleyebileceği tertibi iyi, herkes tarafından güzel bulunan bir metin olmadığını görünce onun için bir muhtasar kaleme almaya karar verir. Bu çalışmasına ana kaynak olarak çok büyük kıymet atfettiği Burhâneddîn el-Merğînânî'nin *el-Hidâye* adlı şerhini tercih eder. *Hidâye*'nin sadece mesailini ihtiva eden, mezhepte sahih ve râcih kabul edilen görüşler içerisinden kendince en sahih ve racih olanları aldığı, gerekli gördüğü hususlarda ihtilaflara, sonraki fakihlerin görüş ve fetvalarına yer verdiği, dil olarak oldukça vecîz bir eser kaleme almayı hedefler. Yapmış olduğu çalışmaya *Vikâyetü'r-rivâye bi mesâili'l-Hidâye* adını verir.[925]

Hidâye'nin metnini yine aynı müellife ait *Bidâyetü'l-mübtedî*'nin, bu eserin ana metnini Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının oluşturduğu dikkate alındığında, *Vikâye* aynı zamanda Kudûrî üzerine yapılmış bir çalışma olarak kabul edilebilir. Nitekim Burhânüşşerîa metninde *Bidâyetü'l-mübtedî*'nin mesâlini esas almış, *Hidâye*'deki açıklama, tercih ve tashihlerden yararlanarak gerekli gördüğü yerlerde şerhten metne bazı kayıtlar düşmüş, meseleler eklemiştir.[926] Ana kaynağı *Hidâye* olmakla birlikte, ihtilaflı meselelerde diğer eserlerden de istifade etmiştir.[927] Mevcut metni dönemindeki mezhep birikimi karşısında yeniden değerlendirmeye tabi tutup gerekli gördüğü yerlerde ekler yaparak kendince daha tertipli, sahih, kâmil, dil olarak kısa ancak muhteva olarak çok daha kapsamlı bir metin ortaya koymaya çalışmıştır.

---

[924] Eserin Burhânüşşerîa Mahmûd b. Ahmed'e ait oluşuyla ilgili tespitleri için bkz. Orazov, Orazsahet, "Vikâyetü'r-Rivâye fî-Mesâili'l-Hidâye Adlı Eserin Müellifinin İsim ve Lakabının Tespiti", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 31, 2018, s. 688-694.

[925] Burhânüşşerîa, *Vikâye* (Müellifin önsözü), c. I, s. 4-5.

[926] Örnek olarak *Vikâye*, *Bidâyetü'l-mübtedî* ve *Hidâye*'nin Şüf'a bahisleri karşılaştırılabilir.

[927] Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Serahsi ve Kâdîhân'ın tercihlerine açık atıflar yapması onun mezhebin şerh ve fetva literatüründen istifade ettiğini göstermektedir. Bkz. Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. III, s. 16, 39, c. V, s. 77.

Ana metnin başlıkları, konu sıralaması ve iç tasnifinin Merğînânî'nin yaptığı düzenlemelerle büyük ölçüde oturaklı bir yapıya kavuşmuş olması sebebiyle genel konu tasnifinde *Bidâyetü'l-mübtedî*'yi olduğu gibi takip eder. İç tasnifte ise meseleler arası küçük bazı takdim tehirlerle metnin eksik gördüğü yönlerini gidermeye çalışır.[928] Kudûrî'de var olan metni genelde Ebû Hanîfe'nin görüşlerini önceleyerek kaleme alma, müzârea ve müsâkât bahislerini Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşleri doğrultusunda kaleme alma, vakıf bahsinde Ebû Hanîfe ile imâmeyn arasındaki ihtilafı zikrettikten sonra diğer meseleleri imameynin görüşleri doğrultusunda kaleme alma Burhânüşşerîa'da da vardır.[929] Eserini kaleme almasındaki temel amaçlarından birinin mezhebin sahih ve râcih görüşlerini tespit etme olduğundan dolayı muhtasarına esas aldığı metni bu açıdan değerlendirir. Hatalı gördüğü noktaları tashih eder.[930] İhtilaflı olarak zikredilen meselelerde bazen ihtilafları verip kendi tercihini, "bihî yüftâ", "aleyhi'l-fetva", "hüve's-sahîh" gibi tercih-tashih lafızlarıyla açıkça belirtir.[931] Bazen de doğrudan tercih ettiği görüşü metne taşır.[932] Bazı meselelerde muhtemelen hangisinin râcih olduğu konusunda kesin bir sonuca varamadığı için ihtilafı verir, açık bir tercihte bulunmaz.[933] Tercih konusundaki genel tavrı Ebû Hanîfe'nin görüşünden yanadır. Bununla birlikte bu hususta ona mutlak bir öncelik tanımaz. Daha çok zaman-mekân değişikliğinden kaynaklı ihtilaflarda olmak üzere mezhepte ya da kendi nezdinde Ebû Yûsuf, Şeybânî veya sonraki fakihlere ait kabul gören görüşlerde onların görüşlerini tercih eder.[934] Bütün bu çabaları sonucu Merğînânî'nin dolayısıyla Kudûrî'nin metninde ihtilaflı olarak zikredilen meselelerde hangi görüşün râcih ve sahih olduğunu kendi açısından büyük oranda netliğe kavuşturur. Hem metin düzeyinde ihtilafları daha da aza indirgemiş hem de mezhepte kendi dönemi itibariyle hangi görüşlerle amel edilmesi gerektiği konusunda bir sonuca varmış olur. *Vikâye*'nin mezhebin temel metinlerinden

[928] Örnek olarak iki kitabın Şüf'a bahisleri karşılaştırılabilir.

[929] Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. III, s. 286-290, c. V, s. 74-80.

[930] Bir örnek için krş. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 362; Merğînânî, *Bidâyetü'l*-müptedî, c. IV, s. 367; Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. III, s. 286-287.

[931] Birkaç örnek için bkz. Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. III, s. 16, 17, 36, 41. Eserde yer alan tercih lafızlarının tamamı için bkz.

[932] Birkaç örnek için krş. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 31, 36, 42, 57-58, 103; Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. II, s. 52, 59, 72, 103, 151.

[933] Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. II, s. 53, 55, 62, 68, 94, 95, 202, 203, 225, 227, 230.

[934] Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. II, s. 185, c. III, s. 17, 16, 22, 36, 41, c. IV, s. 138, 190; Atan, Ömer Faruk, "Hicrî VII. Yüzyıl Hanefî Fakihlerinden Burhânüşşerîa'nın Vikâye Adlı Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, (2016/2), s. 143-147.

biri olarak kabul edilmesinin arkasındaki temel etken, zikrettiğimiz hususiyetleri olmalıdır.

Müellifin torunu Sadrüşşerîa es-Sânî, *Vikâye* üzerine yazdığı şerhin önsözünde, eserin nüshalarının farklı bölgelere yayılması sonucu orijinal metinde bazı tahrifatın olduğundan bahseder.[935] Bu onun kaleme alındığı dönemden itibaren büyük ilgi gördüğünü göstermektedir. Osmanlı alimlerinin de çok fazla rağbet gösterdiği eser, medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, üzerine şerh, ihtisar, ta'lik, tashih, risâle tarzı birçok çalışma yapılmıştır.[936]

2. *el-Muhtâr li'l-fetvâ*

el-Muhtâr, Abdullah b. Mahmûd el-Mevsılî (ö. 683/1284) tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Önsözündeki beyanına göre eserini, arkadaşlarının kendisinden Ebû Hanîfe'nin görüşlerini ihtiva eden bir muhtasar talep etmesi üzerine kaleme almış, fakihlerin çoğunun fetvada Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih etmesi sebebiyle ona *el-Muhtâr li'l-fetvâ* adını vermiştir. Kitap ilgi görüp ezberlenmeye başlayınca yine arkadaşlarının talebi üzerine diğer fakihlerin görüşlerini dolaylı olarak ifade etmek için rumuzlar oluşturmuş; böylece metinde zikredilen görüşün önüne hangi fakihi temsil eden rumuzu koymuşsa o konuda söz konusu fakihin farklı görüşü olduğuna işaret ederek bu teknikle metne daha fazla anlam katmaya çalışmıştır.[937]

Mevsılî, eserinin kaynaklarıyla ilgili bilgi vermemektedir. Ancak muhteva, tasnif ve üslup benzerlikleri onun Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının örnekliğinde kaleme alındığını çok açık göstermektedir.[938] Bu hususu kendisinin muhtasarına yaptığı şerhindeki Kudûrî'ye atıfları da teyit etmektedir. Şerhinde Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını ve onun Kerhî'nin *Muhtasar*'ı üzerine yazdığı şerhi kaynak olarak kullanır.[939] Kudûrî'nin muhtevasını ve sistematiğini büyük ölçüde koruyarak bazı ekleme, çıkarma, konu ve mesele sıralamasındaki düzenlemelerle dil olarak daha kısa yeni bir metin kaleme

[935] Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye* (Müellifin önsözü), c. II, s. 4-5.

[936] Orazov, Orazsahet, "Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâili'l-Hidâye Bağlamında Oluşan Fıkıh Edebiyatı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29/1, (Haziran 2020), s. 91-113.

[937] Mevsılî, *el-Muhtâr* (müellifin önsözü), c. I, s. 35-37.

[938] Örnek olarak şüf'a bahsi mukayese edilebilir. *el-Muhtâr*'ın şüf'a bahsi Kudûrî'nin *Muhtasar*'ındaki ilgili bahsin özetlenerek yeniden düzenlenmiş halidir.

[939] Mevsılî, *el-İhtiyâr*, c. II, s. 80-81, 153-154, c. IV, s. 107.

alır.[940] Metni büyük ölçüde tek görüş çerçevesinde kaleme aldığı için bazı istisnalar hariç Burhânüşşerîa gibi tercih tashih lafızlarını kullanma ihtiyacı duymaz.[941] Eserine ayrıcalık katan şey; ana metin üzerine tashih ve tercihlerde bulunması, ihtilafları kaldırıp metni daha çok Ebû Hanîfe'nin görüşleri çerçevesinde kaleme alarak iç bütünlüğe kavuşturması böylece kendi açısından mezhebin normal şartlar altında amel edilmesi gereken temel görüşlerini tespit noktasında bir karara varmasıdır.

Mevsılî, metni Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda oluşturmasını onun mezhebin ilk ve ilmen en üstün imam olmasına bağlar.[942] Vakıayla uyumlu olmasa da rivayetler, mezhepteki otoritesi sebebiyle Ebû Hanîfe'nin görüşlerini önceleyen tavrın izlerini geriye doğru onun öğrencilerine kadar götürür.[943] Bu tavır Ebü'l-Leys ve Kudûrî'nin muhtasarlarında daha belirgin bir hale gelir. Mevsılî'nin *el-Muhtâr*'ında ise tamamen somutlaşır. Metni Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda oluştursa da Ebû Hanîfe'den rivayetin olmadığı[944] veya mezhepte farklı bir görüşün genel kabul görüp tercih edildiği meselelerde Ebû Yûsuf, Şeybânî, Züfer ve sonraki fakihlerin bazı görüşlerine de yer verir. Vakıf, müzârea ve müsâkât bahislerinde Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin temel yaklaşımını tercih eden mezhepteki genel tavır onda da vardır.[945] Bunların dışındaki konular daha çok zaman, mekân değişikliğinden kaynaklı tercihlerdir. İmâmet, Kur'an öğretme gibi ibâdet mahiyetindeki hizmetleri ifa etmeden dolayı ücret alınabileceği, borç davasını takibe vekil olanın kabza vekil olmadığı, ticaret mallarının ve gayrimenkullerin hâkim tarafından haczedilip satılabileceği, had, kısâs dışındaki davalarda da şahitlerin durumunun (tezkiye) gizlice araştırılabileceği, menkul mallarla ilgili davalarda hâkimler arasındaki yazışmaların geçerli olduğu, evlenip eşinin mehrini ödeyen kişinin onu uzak bir yere götüremeyeceği gibi meseleler bu hususa

[940] Örnek olarak iki kitabın şüf'a bahsi mukayese edilebilir.

[941] Mütûn-i erbe'a'da yer alan tercih ve tashih lafızları için bkz. Selek, Hasan, "Mütûn-i Erbaa'da Tercih Farklılıkları (Temel İbadetler)", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü, 2020), s. 50.

[942] Mevsılî, *el-İhtiyâr* (müellifin önsözü), c. I, s. 36.

[943] Uğur, Seyit Mehmet, *Hanefîlerde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019, s. 304-305.

[944] Şüf'a hakkını düşürmek için hîle yapma meselelesi örnek olarak verilebilir. Kudûrî, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye ait iki görüşü de zikreder. Mevsılî ihtilafa yer vermez. Ebû Yûsuf'un mekruh olmadığı görüşünü tercih ederek metne bu görüşü taşır. Bkz. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 313; Mevsılî, *el-İhtiyâr*, c. II, s. 117.

[945] Mevsılî, *el-İhtiyâr,* c. II, s. 513-531, c. III, s. 15-33.

örnek olarak verilebilir.[946] Şerhine bakılırsa bu tür tercihler metinde yer alandan daha fazladır.[947] Temel meseleler dışında detay meselelere inildiğinde veya tarih içinde farklı dönemlerde kaleme alınmış kitaplara mürâcaat edildiğinde bu tavrın onlarca örneği ile karşılaşmak mümkündür. Metne yansıyanları mezhepte ve müellif nezdinde genel kabul gören belirli meselelerle sınırlı olmalıdır. Mevsılî, Cessâs'ın imamlar arasındaki zaman, mekân değişikliğinden kaynaklı görüş ayrılıklarını, aynı dönemde yaşasalardı aynı görüşü beyan edecekleri gerekçesiyle gerçekte bir ihtilaf olarak değerlendirmediğini aktarır.[948] Bu bilgi, onun metni Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda kaleme almasına rağmen bazı meselelerde neden Ebû Yûsuf, Şeybânî ve sonraki fakihlerin görüşlerine yer verdiğinin, bazen onların görüşünü tercih edip metne taşıdığının izahlarından biri olabilir.

el-Muhtâr, Hanefî çevrelerde ilgi görüp ders kitabı olarak okutulmaya başlayınca ilk şerh *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* adıyla kendi müellifi tarafından yapılmıştır. Sonrasında eseri bizzat kendisinden okuyan öğrencisi Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Mevsılî olmak üzere birçok fakih şerhe konu etmiştir.[949]

3. *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*

İbnü's-Sââtî künyesiyle maruf Müzafferuddîn Ahmed b. Ali (ö. 694/1295) tarafından Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ile Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye fi'l-hilâf / Nazmu'l-hilâfiyyât* adlı eserlerinin bir araya getirilmesiyle kaleme alınmıştır.[950] *el-Manzûme*, Hanefî imamlar ile İmam Mâlik ve Şâfiî arasındaki görüş ayrılıklarını konu edinen hilâfa dair manzum bir eserdir.[951] *Muhtasar*'ında Kudûrî'nin metnini esas alan İbnü's-Sââtî, onun muhtevası üzerine *el-Manzûme*'den yararlanarak mezkûr imamlar arasındaki görüş ayrılıklarını derceder. Kısa bir metin kaleme almayı amaçladığı için ihtilafları açıkça belirtmez. İhtisarın nasıl yapıldığını anlatırken üzerinde durduğumuz gibi[952] imamların ittifak ve

[946] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 142, 224-225, 244-245, 345, c. III, s. 106.
[947] Metinde olmayıp şerhte yer alan meselelerden birkaçı için bkz. Mevsılî, *el-İhtiyâr*, c. I, s. 296-297, c. II, s. 40, 47.
[948] Mevsılî, *el-İhtiyâr*, c. II, s. 346-347.
[949] Şerhleri için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1622-1623.
[950] İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn* (müellifin önsözü), s. 57-58.
[951] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1867.
[952] Tez metni, s. 83-86.

ihtilaf ettiği meseleleri farklı cümle yapılarıyla ifade eden bir metin tekniği geliştirir. Böylece ayrı bir açıklama yapma ihtiyacı duymadan metinde yer alan bir meselenin ihtilaflı olup olmadığını, ihtilaflı ise kimin hangi görüşe sahip olduğunu okuyucuya öğrenme imkânı sunar. Ayrıca ihtilafların ve kendi yaptığı eklerin anlaşılmasını kolaylaştırmak için cümlelerin sonuna imamları temsil eden rumuzlar koyar. Metnine esas aldığı iki eseri deniz (bahr) ve ışık saçan (neyyir) olarak nitelendirir. Kendi eserine de bu ikisinin birleştiği ve buluştuğu yer (mecma‘-mültekâ) anlamında *Mecma‘u’l-bahreyn ve mülteka’n-neyyireyn* ismini verir.[953]

Mecma‘u’l-bahreyn’in tek metin üzerinden mezhep içi ve mezhepler arası ihtilafları okuma imkânı sunması önemli bir hususiyeti olsa da Hanefî muhtasarlar arasında onu ayrıcalıklı kılan asıl yönü müellifinin ana metin üzerine yaptığı tercih, tashih ve ikmal faaliyetidir. Burhânüşşerîa ve Mevsılî gibi İbnü’s-Sââtî de ana metni bu noktada, temel kaynaklarını muhtasar, şerh ve fetva kitaplarının oluşturduğu mevcut birikimden istifade ederek yeniden değerlendirir; eksiklerini gidermeye çalışır ve böylece kendi açısından daha kâmil, mezhebin sahih, güçlü ve râcih görüşlerini tespit eden bir metin kaleme alır.[954] Metinde ihtilaflara yer verdiği, ana metni sıhhat ve tercih açısından değerlendirmeye tabi tuttuğu için eserinde tercih ve tashih lafızlarını çokça kullanır.[955] Ana metnin Kudûrî, onun iç tasnifinin ise büyük ölçüde Merğînânî ile netliğe kavuşması sebebiyle öncekiler gibi o da meseleler ve başlıklar arası bazı takdim ve tehirler yaparak tasnifte eksik gördüğü noktaları gidermeye çalışır.[956]

Mecma‘u’l-bahreyn üzerine şerh, ihtisar ve nazım tarzı çeşitli çalışmalar yapılmıştır. İlk şerhin müellifi tarafından yazılması onun kaleme alındığı dönemden itibaren ilgi gördüğüne işaret etmektedir. Eserin yöntemi aynı zamanda benzer nitelikte metin kaleme almak isteyenlere örnek teşkil etmiştir.[957]

---

[953] İbnü’s-Sââtî, *Mecma‘u’l-bahreyn* (Müellifin önsözü), s. 57-68.

[954] İbnü’s-Sââtî, *Mecma‘u’l-bahreyn* (Müellifin önsözü), s. 59.

[955] Kitab üzerine taramalar yapılabilir. Müellifin kullanmış olduğu tercih ve tashih lafızlarıyla ilgili toplu bilgi için bkz. Selek, “Mütûn-i erbaa’da Tercih Farklılıkları”, s. 55.

[956] Kudûrî’nin *Muhtasar*’ı, *Bidâyetü’l-mübtedî* ve *Mecmeu’l-bahreyn*’in şüf‘a bahsileri mukayese edilebilir.

[957] Eser üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü’z-zunûn*, c. II, s. 1599-1601.

4. *Kenzü'd-dekâik*

Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (ö. 710/1310) tarafından kaleme alınan *Kenzü'd-dekâik*, müellifin bir önceki çalışması olan *el-Vâfî* adlı muhtasarının özetidir. Öğrencisi Kıvâmüddîn Kâtib b. Ömer el-İtkânî'den (ö. 758/1357) aktarıldığına göre Nesefî ilk başlarda *el-Hidâye*'yi şerhetmek ister. Onun bu niyeti dönemin meşhur diğer bir Hanefî fakihi Tâcüşşerîa'ya ulaşınca, o böyle bir şeyin onun şanına layık olmayacağını söyler. Bunun üzerine Nesefî, şerh yazmaktan vazgeçer. *Hidâye*'yi örnek alarak *el-Vâfî*'yi kaleme alır. Daha sonra bunu *el-Kâfî* adıyla şerh eder. Böylece doğrudan olmasa da dolaylı olarak sanki *el-Hidâye*'yi şerhetmiş gibi olur.[958]

Kendisi *el-Vâfî*'nin önsözünde bundan bahsetmez. Şeybânî'nin *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sağîr*, *ez-Ziyâdât*, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ve Necmeddîn en-Nesefî'nin *el-Manzûmetü'n-Nesefî*'ye adlı eserlerindeki mesail ile bazı fetva ve vâkıât meselelerini ihtiva eden bir kitap kaleme alma imkânı olursa onu *el-Kâfî* adıyla şerh etme arzusundan söz eder. Öğrencileri çoğalıp çevresinden talepler gelince bu düşüncesini gerçekleştirmek için eserini kaleme alır ve ona *el-Vâfî* adını verir. Kitabında mezhebin kendi nezdinde sahih ve râcih kabul edilen görüşlerine yer verir. Öncekiler gibi müzârea ve müsâkât bahisleri hariç metni daha çok Ebû Hanîfe'nin görüşleri doğrultusunda kaleme alır. Vakıf konusunda Ebû Hanîfe adına geliştirilen görüşü benimsedikten sonra menkullerin, şâyi hisseli malların vakfı gibi diğer konularda genelde Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerini tercih eder. Ana kaynaklarından birinin *el-Manzûme* olması sebebiyle metinde ihtilaflara da yer vermek ister. Ancak metni uzatmamak için onları açıkça zikretmez. Ebû Hanîfe'yi "ha/ح", Ebû Yûsuf'u "sîn/س", İmam Muhammed'i "mîm/م", Züfer'i "ze/ز", İmam Şâfiî'yi "şın/ش", İmam Mâlik'i "kâf/ك" harfleriyle sembolize eder. Meselelerin sonuna bu rumuzları koyarak o konuda ilgili fakihin farklı düşündüğüne işaret eder. İmamlardan yapılan bir rivayete veya mercûh bir kıyasa yer vermişse bunu ifade etmek için "vâv/و" harfini

[958] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1997.

kullanır. İhtilaflara açıkça yer vermediği ve metni tek görüş çerçevesinde kaleme aldığı için tercih tashih lafızlarını kullanma ihtiyacı duymaz.[959]

Nesefî *el-Vâfî*'nin ana kaynakları arasında Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını zikretse de *Bidâyetü'l-müptedî* ve *Vikâye*'nin muhtevası ve metin dilinden yararlanır. Kudûrî'nin tespit ettiği, Merğînânî ve Burhânüşşerîa'nın kayıt ve ekleriyle zenginleştirdiği metni gerekli görmediği açıklama ve bilgileri çıkararak dil olarak daha da kısaltıp oldukça veciz bir hale getirir. Konuları ele alırken önce ana metnin muhtevasını aktarır diğer kaynaklardan alacağı meseleleri genelde bölüm veya konu sonlarına bazen çeşitli meseleler (mesâili müteferrika) başlağıyla ekler. Metni tercih ettiği tek görüş çerçevesinde kaleme alır.[960]

Nesefî *el-Vâfî*'yi kaleme aldıktan sonra kısa metinlere duyulan ilgi ve çevresinden gelen yeni bir talep üzerine onu daha da özetlemek ister.[961] *el-Vâfî*'nin temel mesailini ve özelliklerini muhafaza ederek metni yeniden redakte eder. Ana metne diğer kaynaklardan eklediği meselelerin bir kısmını çıkarır. Bazı ifade biçimlerinde değişikliklere giderek metni daha anlaşılır kılmaya çalışır.[962] On kadar meselede fetvada tercih edilen görüşe değinir.[963] Hazırlamış olduğu yeni eserine *Kenzü'd-dekâik* adını verir. Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının on iki, *Kenzü'd-dekâik*'in kırk bin mesele ihtiva ettiği söylenir.[964] Metinde açık olarak verilen mesaile bakılırsa Kudûrî'nin ortaya koyduğu ana metne *Kenzü'd-dekâik*'de doğrudan metni üç veya dört kat büyütecek bir muhteva yüklenmemiştir. Bu durum söz konusu metnin, ihtilafları rumuzlarla ifade etme, cümleleri veciz bir hale getirip metne dolaylı olarak daha fazla anlam yükleme gibi hususiyetleriyle ilişkili olmalıdır.

---

[959] Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *el-Vâfî* (Müellifin önsözü), İtinâ: Muhammed Nizâr Temîm, Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 1441/2020, c. I, s. 157-159.

[960] Zikredilen bilgiler için örnek bir bahis olarak *Muhtasaru'l-Kudûrî, Bidâyetü'l-mübtedî, Vikâye* ve *el-Vâfî*'nin tahâret ve şüf'a bahisleri mukayese edilebilir.

[961] Nesefî, *Kenz* (Müellifin önsözü), c. I, s. 42-44.

[962] Zikredilen bilgiler için örnek bir bahis olarak *el-Vâfî* ve *Kenzü'd-dekâik*'in tahâret ve şüf'a bahisleri mukayese edilebilir.

[963] Bektaş, Sâid, *Tekvînü'l-mezhebi'l-Hanefî me'a teemmülâtin fî davâbidi'l-müftâ bihî*, Beyrut: Şeriketü dâri'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1403/1983, s. 60.

[964] Bektaş, Sâid, *Dirâse ani'l-Lübâb'i ve Muhtasari'l-Kudûrî* (*el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb* içerisinde), (2 nolu dipnot bilgisi), Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1435/2014, c. I, s. 312.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: *Kenzü'd-dekâik*; ana kaynağı itibariyle Kudûrî'nin tespit ettiği metnin, Nesefî tarafından dil, muhteva, mezhep görüşünü doğru ifade etme, sahih ve râcih görüşü tespit gibi hususlarda mevcut birikim çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutularak kaleme alınmış, üslup olarak öncekilere göre oldukça veciz, aynı zamanda hukuk dili olarak daha gelişmiş yeni bir metindir. Hanefî fıkhının ihtisar süreci açısından onu ehemmiyetli kılan ve mezhebin muteber dört muhtasar metninden biri olarak kabul edilmesine sebep olan temel özelliği bu olmalıdır. Yine muhtemelen bu özelliğinden dolayı mütûn-i erbea içerisinde *Vikâye* ile birlikte en fazla şerh, haşiye tarzı çalışmalara konu edinilen eser olmuştur. Üzerine onlarca çalışma yapılmıştır.[965]

IV. TEMEL MUHTASAR METİNLERİN CEM, İHTİSAR VE İKMALİ (HİCRÎ VIII. ASIR VE SONRASI)

Hanefî fıkhının ihtisar süreci açısından mütûn-i erbea sonrasını yeni bir merhaleye geçiş olarak kabul edebiliriz. Kudûrî'den sonra, onun ortaya koyduğu ana metni, sahih, râcih ve fetvaya asıl olan görüşü tespit, eksik konuları ikmal, mezhep görüşünü daha doğru ve vecîz ifade etme gibi noktalarda değerlendirmeye tabi tutan yeni muteber metinler kaleme alınmıştır. Kudûrî'nin metnine nispetle, dil ve muhteva açısından daha gelişmiş sayabileceğimiz bu metinler sonrakiler için örnek teşkil etmiştir. Müellifler mezhebin mevcut metin birikiminden istifade ederek kendi çalışmalarını onları cem, ihtisar ve ikmal etmeye yönelik olarak yürütmüşlerdir. Süreç içerisinde başka metinler kaleme alındıkça dikkate değer bulunan eserler de sonra kaleme alınan muhtasarların kaynakları arasına dahil edilmiştir. Mütûn-i erbea sonrasında mezhebin öne çıkan aşağıdaki metinleri kaleme alınmıştır.

A. en-Nukâye

en-Nukâye, Burhânüşşerîa Mahmûd b. Ahmed'in, torunu Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd (ö. 747/1346) için kaleme aldığı *Vikâyetü'r-rivâye* adlı eserinin torunu tarafından yapılan ihtisarıdır. Bundan dolayı *Muhtasaru'l-Vikâye* olarak da bilinir. Muhtasarların ilim halkalarında ders kitabı olarak okunup ezberlenmesi

[965] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1515-1516.

sebebiyle pratik bir ihtiyacı karşılamaya dönük kaleme alınmıştır. Dönemindeki insanların *Vikâye*'yi ezberlemede gevşeklik gösterdiğini gören Sadrüşşerîa es-Sânî daha kısa bir metin ezberlemek isteyenler için *Vikâye*'nin temel meselelerini muhafaza ederek onu özetler. *Hidâye*'deki mesaili hatırında tutmak isteyenlerin *Vikâye*'yi, buna vakti olmayanların *en-Nukâye*'yi ezberlemesini tavsiye eder.[966] İhtisarın'da *Vikâye*'yi lafız olarak kısaltır, muhtevadan birçok açıklama ve meseleyi çıkarır. İhtilaflı olarak verilen meselelerde sadece tercih edilen görüşe yer verir.[967] İbn Âbidîn onu mezhebin muteber metinleri içerisinde sayar.[968] Ders kitabı olarak okutulması ve ilgi gören bir eser olması sebebiyle üzerine birçok şerh çalışması yapılmıştır.[969]

B. Uyûnü'l-mezâhib

Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kâkî'nin (ö. 749/1348) mezhepler arası görüş ayrılıklarını ihtiva eden bu eseri; Kudûrî sonrası muhtasarların muhtevası, metin dili ve sistematiği esas alınarak söz konusu muhtevaya mezhep içi ve mezhepler arası görüş ayrılıklarının dercedildiği bir eserdir. Bu özelliği sebebiyle Hanefî muhtasar metinleri arasına dahil edilebilir. Eser, dört mezhebin fıkhının tek metin üzerinden kolayca okunup ezberlenmesine imkân tanıma amacıyla kaleme alınmıştır. Müellif eserinde İbnü's-Sââtî'nin metninden istifade etmekle birlikte yöntemini takip etmemiştir. İhtilafları verirken her bir fakihin görüşünü açıkça belirtmiş; ortak görüşün olduğu yerlerde Ebû Yûsuf ve Şeybânî için "indehumâ"; İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel için "inde's-selâse" tabirlerini kullanmıştır. Mezhep içi farklı rivayet ve görüşlerde sahih ve râcih olanı belirtmiştir.[970]

C. Dürerü'l-bihâr

Dürerü'l-bihâr, Müzafferuddîn İbnü's-Sââtî'nin *Mecma'u'l-bahreyn*'i üzerine Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Konevî ed-Dımaşkî (ö. 788/1386)

---

966 Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd, *en-Nukâye* (Müellifin önsözü) (*Fethu bâbi'l-inâye* ile birlikte), İtinâ: Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm, Beyrut: Dâru'l-erkâm, ts., c. I, s. 38-39.

967 *Vikâye* ve *Nukâye*'nin şüf'a bahisleri mukayese edilebilir.

968 İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî,* c. I, s. 36-37.

969 Üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1971-1972.

970 Kâkî, Muhammed b. Muhammed, *Uyûnü'l-mezâhib* (Müellifin önsözü), Tahkîk: Ahmed İzzuinâye, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1425/2004, s. 13. Mezhebin temel metinleriyle ilişkisine dair bilgi edinmek için *Kenz, Mecma'u'l-bahreyn* ve diğer metinlerin şüf'a bahsi ile *Uyûnü'l-mezâhib*'in ilgili bahsi mukayese edilebilir.

tarafından yapılan bir tekmile çalışmasıdır. İbnü's-Sââtî muhtasarında ihtilaflı meseleleri aktarırken Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine değinmemiş sadece İmam Mâlik ve Şâfiî'nin görüşlerine yer vermiştir. Şemseddîn Konevî, eksiklik olarak gördüğü bu hususu ikmal etmek ister. *Mecmeu'l-bahreyn*'in muhtevasına, onun ihtilafları farklı cümle yapıları ile ifade eden metodunu takip ederek Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini derç eder. Hicrî 746 yılında başladığı eserini bir buçuk ayda tamamlar.[971] Her birini bahr/deniz olarak nitelendirdiği mezheplerin temel kaynaklarından istifade ederek hazırladığı için ona *Dürerü'l-bihâr* adını verir.[972] Eserinde *Mecma'u'l-bahreyn*'in metnini kendi ifadeleriyle yeniden kaleme alarak daha da kısaltır. Telifinde takip edilen metot sebebiyle girif olan metni dil olarak daha karmaşık bir hale getirir. Ancak böyle de olsa *Dürerü'l-bihâr*, fıkhın temel meselelerini, mezhebin sahih ve râcih görüşlerini, mezhep içi ve mezhepler arası ihtilafları öğrenmek isteyenler için tüm bunları çok kısa bir metinde okuma ve ezberleme imkânı sunan, bu özellikleri sebebiyle fakihler tarafından ilgi gören bir eser olmuştur.[973]

D. Letâifu'l-işârât

Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddîn Mahmûd b. İsrâil (ö. 820/1417) tarafından fıkhın temel meselelerini, bunlara ilişkin mezhep içi ve mezhepler arası görüş ayrılıklarını, bu görüşlerin dayandığı temel ilkeleri hatırlatma amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. *Mecma'u'l-bahreyn*, *Muhtâr*, *Kenz* ve *Vikâye*'nin mesailini ihtiva eden eserde, *Mecma'u'l-bahreyn*'in metni, yöntemi ve sistematiği esas alınmıştır. Söz konusu eserin mezhep içi ve mezhepler arası ittifak ve ihtilaf edilen meseleleri farklı cümle yapıları ile ifade eden tekniği benimsenerek onun muhtevası üzerine mezkûr temel metinlerden ve bu metinlerde olmayıp diğer kaynaklardan elde edilen bilgiler ilgili bölüm içerisindeki mesaile eklenmiş; temel mesail içerisine dahil edilmeyen meselelere ise tekmile, müteferrika, şettâ başlıklarıyla bölüm sonlarında yer verilmiştir. İhtilaflı meselelerde hangi görüşün sahih ve fetvaya asıl olduğu belirtilmiştir. Görüşlerin kime

[971] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 746.

[972] Konevî, Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf, *Dürerü'l-bihâr fi'l-mezâhibi'l-erbaati'l-ahyâr*, Dâru'l-kütübi'z-zâhiriyye, nr.: 2598., vr., 2b-3b.

[973] Üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. I, s. 746.

ait olduğu daha kolay anlaşılsın diye cümle sonlarına görüş sahibi fakihi temsil eden rumuzlar konulmuştur.[974]

Letâifu'l-işârât, ana kaynakları itibariyle mezhebin muteber kabul edilen temel dört metninin tek metin içerisinde derlenip telif edildiği, fıkıh kitaplarından birçok ekleme yapılarak, aynı zamanda meselelerin delil ve gerekçelerine kısaca temas edilerek diğer muhtasarlara göre metnin muhtevasının oldukça genişletildiği bir eserdir. Mehmet Birgivî (ö. 981/1573) onu muteber olmayan mütedâvil kitaplardan sayar.[975] Ana kaynakları mezhepte ittifakla muteber kabul edilen metinler olması sebebiyle aslında onun da tabii olarak muteber bir metin olarak kabul edilmesi gerekir. Birgivî'nin bu yargısı onun tercihleri ile diğer kaynaklardan metne taşıdığı görüş, rivayet ve fetvalarla ilgili olmalıdır.

Şeyh Bedreddîn eserini kendisi kolayca anlaşılsın diye şerh eder ve ona bu amacını ifade eden *et-Teshîl* ismini verir. Şerhi neşreden Bülent Dadaş, onun tercihlerinin büyük ölçüde mezhebin muteber kabul edilen kitaplarındaki tercihlerle örtüştüğü, bununla birlikte zaman zaman nâdiru'r-rivâye görüşlerin zâhiru'r-rivâyeye, fetvada diğer imamların görüşünün Ebû Hanîfe'ye tercih edildiği, altı meselede ise başka bir mezhebin görüşünün kabul edildiği tespitinde bulunur. Kitapta tasrih edilen tercih gerekçeleri olarak örf, fesâdü'z-zaman, zarûret, hâcet gibi hususları zikreder.[976] Zamanın değişmesinden dolayı tercih ve fetvaların değişmesi, bunların şerhlerde veya fetva kitaplarında yer alması daha önce dile getirdiğimiz gibi bu tür niteliğe sahip bütün fıkıh kitaplarında karşılaşabileceğimiz olağan bir durumdur. Metnin muteberliği açısından önemli olan, farklı görüş ve fetvaların metne ne kadar taşındığıdır. Zira mezhebin asıl görüşlerini temel metinlerde kabul gören İmamlara ait görüşler temsil etmektedir. Bunlar dışında metne çokça fetva meselesi taşımak bir zayıflık sebebi olarak değerlendirilmektedir.[977] Şerhine yönelik tespitler *Letâifu'l-işârât* hakkında fikir verse de onun muteber bir eser olup olmadığı konusunda en kesin hüküm metninde yer

[974] Şeyh Bedreddîn, Mahmûd b. İsrail, *Letâifu'l-işârât* (Müellifin önsözü) (*et-Teshîl* ile birlikte), Tahkîk: Mustafa Bülent Dadaş, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, c. I, s. 79-81.

[975] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn,* c. II, s. 1551.

[976] Dadaş, Mustafa Bülent, *Şeyh Bedreddîn ve et-Teshîl'i* (*et-Teshîl* ile birlikte), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019, c.I, s. 36-39.

[977] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî,* c. I, s. 36-37.

verilen görüş, rivayet ve tercihlerin mezhebin genel kabulleriyle ne kadar örtüştüğünü tespitle mümkün olacaktır.

E. Gurerü'l-ahkâm

Gurerü'l-ahkâm, Fatih Sultan Mehmet döneminin meşhur Osmanlı alimlerinden Molla Hüsrev lakabıyla maruf Mehmed b. Ferâmurz b. Ali (ö. 885/1480) tarafından kaleme alınmıştır. Kadılık görevi sırasında fetva meseleleriyle karşılaşan müellif, bu süre içerisinde kendisine sorulan fetvaların cevaplarını araştırırken pekçok cüzi meselenin hükmünü inceleme ve metinlerde mutlak olarak zikredilen meselelerin kayıtlarına vakıf olma imkânı elde eder. Gerek bu tecrübe gerekse gençlik yıllarından beri fıkıh kitapları üzerine yaptığı okumalar onu usulü fıkıhla ilgili yazdığı *Mirkâtü'-vusûl* gibi fürûu fıkıhla ilgili de bir muhtasar yazmaya sevk eder. Ancak 872/1467 yılında İstanbul'da başlayan büyük salgında veba hastalığına yakalanması sebebiyle bu arzusunu gerçekleştiremez. Hastalıktan kurtulması durumunda tertibi güzel, zayıf rivayetlerden hali, muhtasar metinlerde mutlak olarak zikredilen meselelere düşülen kayıtları, metnin zayıf yönlerine yapılan işaretleri, metinlerde yer almayan önemli ve fetva konusu meseleleri ihtiva eden sağlam bir metin kaleme almaya niyetlenir. Aynı yıl iyileşir. Eserini kaleme almaya başlar. Altı yıl sonra (878/1474) tamamlar. Bitirmeye yakın istemeyerek yaptığı kadılık görevinden ayrılır. Hem bunun hem arzuladığı metni tamamlamak üzere olmasının şükrü olarak eserini bitirdikten sonra şerhetmeye başlar. Şerhine *Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Gurari'l-ahkâm* adını verir.[978]

Molla Hüsrev, önsözünde zikrettiği faaliyetleri, ana kaynak olarak daha çok *Vikâye* ve *Kenzü'd-dekâik*'i (*Kenz*) esas alıp mezhebin diğer muhtasar ve şerhlerinden istifade ederek gerçekleştirmiştir. Büyük ölçüde *Vikâye* ve *Kenz* olmak üzere mezhebin öne çıkan metinlerini mezhep görüşünü doğru ifade edip etmeme açısından tenkide tabi tutmuş, doğru bulduğunu ya olduğu gibi veya mezcederek ya da kendi ifadeleriyle kaleme almıştır.[979] Özellikle şerhlerdeki izah ve tenkitlerden istifade ederek iki metni

[978] Krş. Molla Hüsrev, Gurerü'l-ahkâm (müellifin önsözü) (Dürerü'l-hükkâm ile birlikte), y.y.: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts., c. I, s. 4; a. mlf., *Dürer*, c. I, s. 3; *Gurer* ve *Dürer*'in kaleme alınış tarihleri ile bigi için bkz. Ençakar, Orhan, "Molla Hüsrev'in Dürerü'l-Hükkâm'ı Etrafında Oluşan Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 12, S. 23, 2014, s. 226.

[979] Örnek olarak *Vikâye*, *Kenz* ve *Gurer*'in şüf'a bahisleri mukayese edilebilir.

mukayese etmiş, bazen *Vikâye*'nin bazen *Kenz*'in ifade biçimini daha güzel bulmuştur.[980] Zaman zaman her ikisinin ibaresini de tenkit etmiş, kendi oluşturduğu veya başka kaynaklardan tercih ettiği ifadelere yer vermiştir.[981] Mezhep görüşünü doğru ifade etme noktasında müelliften veya müstensihten kaynaklı olduğunu düşündüğü eksik ve hatalı yerleri düzeltmiştir.[982] Muhtasarlardan, şerh ve fetva kitaplarından istifade ederek metne birçok kayıt düşmüş, eksik gördüğü meseleleri eklemiştir.[983] Onun metne yaptığı kayıt ve ziyâdeler hem metnin eksik ve hatalı yönünü gidermeye hem de daha doğru anlaşılmasına yöneliktir. Molla Hüsrev eserinde, temel metinlerde bulunmayan önemli ve konuyu ikmal edici gördüğü fetva konusu birçok meseleye yer vermiştir. Ancak daha önce ifade ettiğimiz gibi fetvaların mezhebin temel görüşlerini temsil etmemesi ve zamana göre değişmesi sebebiyle bu husus, metin için olumsuz bir durum olarak değerlendirilmiştir. Her ne kadar müellifi önsözünde amacının zayıf rivayetlerden hali sağlam bir metin (metni metîn) kaleme almak olduğunu söylese de[984] İbn Âbidîn zikredilen sebepten dolayı *Gurer*'i muteber olmayan metinler kategorisine dahil etmiştir.[985]

Fıkhın konu ve mesele sıralamasında bazı takdim tehirler bütün muhtasarlarda olmuştur. *Gurer*'in bu konuda dikkat çekici özelliği konu sıralamasında temel ibadetlerden sonra udhiyye, sayd, zebâih, cihâd, ihyâü'l-mevât, kerâhiyye ve istihsân bahislerine yer verilerek bölüm itibariyle ibadetlerin diğer muhtasarlara göre daha geniş tutulmasıdır. Molla Hüsrev, udhiyye ve saydı hacla, zebâihi ilk ikisiyle olan ilişkisi; cihâdı beşinci ibadet olması, ihyâü'l-mevâtı cihâdla olan ilgisi, kerâhiyye ve istihsânı ise helal haram konularını ihtiva etmesinden dolayı ibadetle olan ilgisi sebebiyle peş peşe getirir.[986] Diğer bahislerin sıralamasında da aynı mantığı devam ettirir.[987] Fıkıh bahislerinde kurgulanan teorinin birbiriyle ilişkisinin konu sıralamasıyla sağlanmaya çalışıldığına daha önce değinmiştik. Molla Hüsrev'in ve genel olarak Hanefî fakihlerin

[980] Molla Hüsrev, *Dürer*, c. I, s. 258, 329, 349, c. II, s. 18, 34, 208.
[981] Molla Hüsrev, *Dürer*, c. I, s. 58, 171, 366, 385, c. II, s. 84.
[982] Molla Hüsrev, *Dürer*, c. I, s. 36, 172, 402, 407, c. II, s. 41, 47, 49, 54, 109, 125, 214, 255, 356.
[983] Molla Hüsrev, *Dürer*, c. I, s. 94, 185, 187, 353, 359, 370, 403, c. II, s. 12, 17-18, 34, 49, 84, 209, 384.
[984] Molla Hüsrev, *Gurer* (Müellifin önsözü), c. I, s. 4.
[985] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 36-37.
[986] Molla Hüsrev, *Dürer*, c. I, s. 265, 272, 282, 306.
[987] Şerhinde birçok bölümün sıralamadaki yerine yönelik izahlar yapar. Bazı bölümlerde herhangi bir açıklama yapmaz. Bunlar bir önceki bahisle irtibatının zahir olduğunu düşündüğü bölümler olmalıdır. Mesela "nikah" için açıklama yapar ancak "radâ'" ve "talâk" için açıklama yapmaz. Bkz. Molla Hüsrev, *Dürer*, c. I, s. 325, 355, 358.

konular arası sıralamada nasıl bir mantıksal bütünlük kurduğu üzerine kapsamlı bir inceleme yapılabilir.

Zikrettiğimiz özellikleri dikkate alındığında *Gurer*; Hanefî muhtasar metinlerin oluşum seyri itibariyle Kudûrî'nin tespit ettiği, daha çok *Vikâye* ve *Kenz* müelliflerinin dil ve muhteva olarak daha ileri bir aşamaya taşıdıkları metnin, mezhebin muhtasar, şerh ve fetva literatüründeki tenkit, izah ve tercihlerden istifade edilerek tashih, ikmal ve cem edilmiş hali olarak nitelenebilir. *Gurer*'in hem kendisinin hem şerhinin sonraki fakihler arasında ilgi görmesinin arkasında bu özelliği etkili olmalıdır.[988]

F. Mevâhibü'r-Rahmân

Memlük dönemi Mısır Hanefî fukahâsından Burhâneddîn Ebû İshak İbrâhim b. Mûsâ et-Trablusî'nin (ö. 922/1516), *Mecma'u'l-bahreyn*'in ihtilafları farklı cümle yapıları ile ifade eden yöntemini takip ederek kaleme aldığı bir eserdir.[989] İsmail Paşa onun *Mecma'u'l-bahreyn*'in muhtasarı olduğunu söylese de[990] Trablusî eserinde metin olarak sadece *Mecma'*ı değil aynı zamanda *Kenz* ve *Vikâye*'yi takip eder. Büyük ölçüde bu üç muhtasar olmak üzere mezhep metinlerinden beğendiği ifadeleri bazen olduğu gibi alıntılar, bazen mezceder veya kendi ifadeleriyle yeniden kaleme alır.[991] Mezhebin şerh ve fetva literatüründen istifade ederek kaleme aldığı metne önemli gördüğü kayıtları düşer; meseleler ekler.[992] Aynı zamanda metnine esas aldığı muhtasarları mezhebin tercih ehli olarak kabul ettiği Serahsî, Merğînânî, Nesefî ve Kâdîhân ile diğer fakihlerin eserlerinden yararlanarak sıhhat ve tercih açısından değerlendirir.[993] İhtilaflı olan meselelerde, el-asah, es-sahîh, el-muhtâr, esahhu mâ yüftâ bihî, ez-zâhir, zâhirü'l-mezheb, zâhiru'r-rivâye, el-eşbeh gibi lafızlarla sahih ve tercih edilen görüşü belirtir.[994] Bazen zayıf rivayet ve görüşe değinir. Bunları kîle, rivayetün veya metruk gibi lafızlarla

---

[988] *Gurer* üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1199-1200. *Dürer* üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Ençakar, "Molla Hüsrev'in *Dürerü'l-Hükkâm*'ı Etrafında Oluşan Literatür", s. 227-276.

[989] Trablusî, Burhâneddîn İbrâhim b. Mûsâ, *Mevâhibü'r-Rahmân ilâ mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Numân* (müellifin önsözü), Tahkîk: Ya'lâ Kahtân ed-Dûrî, Beyrut: Kitâb-Nâşirûn, 2018/1439, s. 149-160.

[990] İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, c. I, s. 25.

[991] Örnek olarak *Mevâhibu'r-Rahmân* ile *Mecma'u'l-bahreyn*, *Vikâye* ve *Kenz*'in şüf'a bahisleri mukayese edilebilir.

[992] Krş. Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. II, s. 6-55; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 69-81; Trablusî, *Mevâhib*, s. 161-183.

[993] Trablusî, Burhâneddîn İbrâhim b. Mûsâ, *el-Burhân şerhu Mevâhibi'r-Rahmân* (Müellifin önsözü), Câmiatü Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, nr. 48, vr. 9b.

[994] Trablusî, *Mevâhib*, s. 162, 166, 169, 171, 176, 179.

ifade eder.[995] *Mevâhibü'r-Rahmân*, Kudûrî sonrası kaleme alınan muhtasar metinlerin, mezhebin şerh ve fetva literatüründeki birikim çerçevesinde muhteva, dil, sıhhat ve tercih açısından incelenip ortak bir metinde güncellenerek kendi içinde tutarlılığa kavuşturulmuş hali olması itibariyle *Gurer* ile benzer özelliklere sahiptir. Aralarındaki fark ihtilaflara yer verilmek istenmesi sebebiyle *Letâifu'l-işârât*'ta olduğu gibi İbnü's-Sââtî'nin ihdas ettiği yöntemin takip edilmesidir. Eser üzerine bilinen tek şerh çalışması *el-Burhân* adıyla müellifi tarafından yapılmıştır.[996]

G. Mahzenü'l-fıkh

Mahzenü'l-fikh, II. Beyazıt dönemi Osmanlı alimlerinden Muslihiddîn Mûsâ b. Mûsâ el-Amâsî (ö. 938/1532) tarafından kaleme alınmıştır. Mezhebin öne çıkan on metnini cem etmeyi amaçlayan müellif, eserinde ana metin olarak *Vikâye*'yi esas almıştır. Söz konusu muhtasar üzerine *Mecma'u'l-bahreyn*, *Kenzü'd-dekâik*, *el-Muhtâr*, *Uyûnu'l-mezâhip*, *Tekmiletü'l-Kudûrî*, *Gurerü'l-ahkâm*, *Letâifu'l-işârât*, *Nukâye* ve *Hidâye*'den önemli gördüğü meseleleri eklemiştir. *Vikâye* dışında diğer eserlerden yaptığı alıntıları belirtme amacıyla her bir eseri belirli bir harfle remz etmiştir.[997] Farklı rivayet ve görüşlerin olduğu meselelerde sahih ve tercih edilen görüşleri belirtmiştir.[998] Müellif aynı zamanda eserinin ibadetler bahsini şerh etmiştir.[999] *Mahzenü'l-fıkh*, Kudûrî sonrası mezhebin muteber metinlerini, cem, tashih, ikmal etme gibi hususlarda IX ve X. asırda kaleme alınan diğer muhtasarlarla benzer özellikleri taşımaktadır.

H. Mülteka'l-ebhur

İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549) bu eseri mezhebin temel metinlerini cem etme amacıyla kaleme alınmıştır. Ana kaynak olarak *Kudûrî*, *Vikâye*, *Kenz* ve *el-Muhtâr*'ın mesailini esas alan Halebî, *Mecmâu'l-bahreyn* ve *Hidâye*'den önemli gördüğü meseleleri ekleyerek eserinde mezhebin en muteber altı metnini derlemiştir. Bundan dolayı eserine, "denizlerin birleştiği yer alamında" *Mülteka'l-ebhur* adını vermiştir. Metinleri derlerken imamlar arasındaki ihtilaflı meselelerde tercihlerde

[995] Trablusî, *Mevâhib*, s. 162, 171, 181-182, 190.
[996] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1895.
[997] Amâsî, Mûsâ b. Mûsâ, *Mahzenü'l-fıkh*, Süleymaniye Kütüphanesi, nr.: 963, vr., 3a.
[998] Amâsî, *Mazhenü'l-fıkh*, vr., 3a-7a.
[999] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1639.

bulunmuş; tercih lafızlarıyla açıkça belirttikleri hariç, râcih görüşü önce, mercûh olanı sonra zikretmiştir. İmamlardan sonraki fakihler veya eserine ana kaynak olarak esas aldığı metinler arasındaki farklılıklarda ise kîle (denildiki) veya kâlû (dedilerki) lafızlarıyla önce zikredip sahih olduğunu belirttiği rivayetleri diğerlerine tercih etmiştir. Yöntem olarak kendi nezdinde râcih ve sahih olan görüşü önce vermeyi benimsediği için ihtilaflı olan her konuda sahih, güçlü veya fetvaya asıl olan görüşü açıkça belirtme gibi ayrı bir çaba içerisine girmemiş; böylece metni tercîh tashih lafızlarıyla gereksiz yere uzatmaktan kaçınmıştır.[1000] Dil ve sistematik olarak *Kudûrî* sonrası kaleme alınan metinler içerisinde özellikle *Vikâye*'yi daha çok örnek almış, ana metin *Kudûrî*'den de yararlanarak anlaşılması kolay bir metin oluşturmaya çalışmıştır.[1001] *Mültekâ*, mezhebin en muteber metinlerini derlemesi, aralarındaki farklılıkları kendi içinde tercih ve sıhhat açısından bir çözüme kavuşturması, tedris, fetva ve kazâ vazifelerini deruhte edenlere hem bu metinleri hem de sahih ve râcih görüşleri tek metin üzerinden okuma ve okutma imkânı sunması itibariyle oldukça ilgi görmüş, birçok şerh çalışmasına konu edilmiştir.[1002]

İ. Tenvîru'l-ebsâr ve câmi'u'l-bihâr

Şemseddîn Muhammed b. Abdullah et-Timurtâşî'nin (ö. 1006/1598) *Tenvîru'l-ebsâr*'ı da mezhebin muhtasar metinleri üzerine kaleme alınmış bir eserdir. Timurtâşî önsözünde mutemed metinlerdeki mesailin çoğunu ihtiva eden bir eser kaleme alacağından bahseder. Ancak kaynaklarıyla ilgili açık bir isim vermez.[1003] Muteber/mutemed metinler ile öncelikle temel muhtasar metinlerin kastedildiğini dikkate aldığımızda, kitabın ana kaynaklarını mütûn-i selâse ve erbea grubuna giren metinlerin oluşturduğu söylenebilir. Kudûrî sonrası muhtasarlarda dil ve sistematik olarak en etkili metinler, *Vikâye* ve *Kenz*'dir. Bizim şüf'a bahsi üzerine yaptığımız mukâyesede, eserde *Kenz*'den istifade edilmekle birlikte büyük ölçüde *Vikâye*'nin metninin takip edildiği ve Molla Hüsrev'in *Gurer*'inden de yararlanıldığı görülmüştür.

[1000] Halebî, *Mültekâ* (Müellifin önsözü), c. I, s. 13-14. Kitabın özellikleriyle ilgili tespitler için bkz. Has, Şükrü Selim, "Mülteka'l-ebhur", *DİA*, c. XXXI, Ankara, 2020, s. 548-549.

[1001] Örnek olarak *Mültekâ* ile onun ana kaynaklarını oluşturan metinlerin şüf'a bahisleri mukayese edilebilir.

[1002] Üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. II, s. 1814-1816; Has, "Mülteka'l-ebhur", *DİA*, c. XXXI, s. 549-551.

[1003] Timurtâşî, *Tenvîru'l-ebsâr* (Müellifin önsözü), s. 2.

Eser, fetva ve kazâ vazifesiyle iştigal edenlere kaynak olsun diye hazırlanmıştır. Muhtemelen bundan dolayı genelde sahih ve râcih görüş metne taşınmış, ihtilaflara çok az yer verilmiştir. İhtilafın zikredildiği yerlerde tercih edilen görüş veya rivayet belirtilerek metin düzeyinde uygulamaya esas görüşler tespit edilmeye ve mezhep içi birlik sağlanmaya çalışılmıştır.[1004]

İbn Âbidîn, çokça fetva meselesi ihtiva etmesi sebebiyle *Tenvîru'l-ebsâr*'ı muteber olmayan metin olarak nitelendirir.[1005] Ancak eser Hanefî ulema arasında oldukça ilgi görmüş, Timurtâşî'nin kendisinin kaleme aldığı *Minehu'l-gaffâr* yanında eser üzerine çeşitli şerhler yazılmıştır. Bunlardan biri olan Alâeddîn el-Haskefî'nin (ö. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-muhtâr*'ı üzerine İbn Âbidîn, dönemine kadarki mezhep birikimini hulasa ettiği kapsamlı bir haşiye çalışması yapmıştır.[1006]

Temel muhtasar metinlerin cem ve ihtisarı, Hanefî fıkhının ihtisar sürecindeki son merhale, *Tenvîru'l-ebsâr* da bu merhalenin son metinlerinden biri olarak kabul edilebilir. Geleneksel manada fıkıh tedrisimiz devam etse ve fıkhî faaliyetler belirli bir mezhebe bağlı olarak yürütülseydi muhtemelen ihtisar devam edecek; ana metin ve temel meseleler aynı kalacak, değişen şey genel kabul görüp metne dahil edilen bazı fetvalar ile zaman mekân değişikliğinden kaynaklı tercih farklılıkları olacaktı. Ancak İslam dünyasının batılı devletler karşısında siyasi ve iktisadi üstünlüğünü kaybetmesi, varlığını koruyabilmek için birtakım ıslahatlara girişmesi; eğitim, yargı gibi birçok alanda köklü değişiklikleri beraberinde getirmiş, fıkıh tarihi açısından bunun en önemli sonuçları, fıkhın kanunlaştırılması, karşılaşılan problemlere çözüm bulabilmek için ictihadın tekrar canlandırılması ve geleneksel anlamda tek mezhebe bağlı fıkhî bilgi üretiminin terkedilmesi olmuştur. Mecelle ile başlayan ve fıkıh tarihinde yeni bir merhale olarak nitelendirebileceğimiz fıkhın kanunlaştırılması, İslam dünyasını ayakta tutan Osmanlı Devleti'nin yıkılması, akabinde kurulan devletlerdeki siyasal yapıların genelde Avrupa'ya ait kanunları benimsemeleri sebebiyle yeterli düzeyde başarıya ulaşamamıştır. Kadim fukahâmız, mezhep imamı olarak kabul ettikleri fakihlerin görüşleri üzerine merkezini ihtisar ve şerhin oluşturduğu faaliyetlerle bir doktrin inşa

[1004] Timurtâşî, *Tenvîru'l-ebsâr*, s. 2-7, 202-205.
[1005] İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, c. I, s. 36-37.
[1006] Mahbûbî, Muhammed Emin, *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*, Beyrut: Dâru sâdır, ts., c. IV, s. 19.

edip tarihi süreç içerisinde bu doktrini büyük ölçüde kendi içerisinde tutarlı ve sağlam bir yapıya kavuşturabilmişlerdir. Bunda onların belirli bir fıkıh birikimini esas alıp geliştirmelerinin, geçmişle bağını koparmadan kendi çalışmalarını öncekiler üzerine inşa ederek mevcudu bir adım daha ileriye taşıma gayretlerinin önemli etkisi olmuştur. Bir mezhebe bağlı kalmadan fıkhı bir bütün olarak inceleyip mezhepler arası tercihlerde bulunan ve ictihad yapmayı önceleyen yeni dönemdeki fıkhî faaliyetlerin küllî ve tutarlı bir bilgi üretip üst bir doktrin inşa edip edemeyeceğini zaman gösterecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ŞÜF‘A ÖRNEĞİ

I. ŞÜF'A HAKKININ MEŞRUİYET DELİLLERİ VE BİLGİ KAYNAKLARI

Aynı kökten türeyen kelimeler bulunmakla birlikte Kur'an-ı Kerîm'de şüf'a kelimesi veya bu hakkın kullanımıyla ilgili herhangi bir ifade geçmez. Cahiliyye devrinde bazı uygulamaları da bulunan şüf'a hakkı, meşruiyetini Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarından alır. Bu hakkın varlığı ve kullanımıyla ilgili birçok hadis, sahabe ve tabiûn görüşü rivayet edilir. Başta hadis kitapları olmak üzere çeşitli kaynaklarda derlenen bu rivayetler, İslam hukukunda şüf'a hakkının temel dayanağını oluştururlar.[1007] Zamanla bu rivayetler etrafında oluşan teorik ve pratik birikim, şüf'ayı fıkhın ana konularından biri haline getirmiş; ilk dönemlerden itibaren şüf'a fıkıh kitaplarında müstakil olarak ele alınan bir konu olmuştur. Muâmelât bahsi olması sebebiyle şüf'ayla ilgili meselelere, genel fıkıh kitapları yanında şurût, edebü'l-kâdî, hiyel gibi fıkhın farklı alt dallarıyla ilgili yazılan birçok eser içerisinde de yer verilmiştir.

Şüf'a konusunda Hanefî mezhebinin ihtisara esas teşkil eden bilgi kaynaklarını, diğer konularda olduğu gibi Şeybânî'nin mezhep fıkhını tedvine yönelik kaleme aldığı zâhiru'r-rivâye eserler oluşturmaktadır. Mezhebin ana kaynağı *el-Asl*'da, şüf'a müstakil bir bölüm/kitap olarak işlenir. Şeybânî, sonraları şurût ilminin konusu haline gelen belge tanzimi meseleleri de dahil Hanefî halkanın şüf'ayla ilgili fıkıh müktesebatını oldukça kapsamlı bir şekilde bu bahis içerisinde derlemiştir. Kitabını Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendisinin görüşleri ekseninde kaleme almakla birlikte baba, dede ve vasînin çocuğa ait şüf'a hakkından feragat etmesi durumunda bunun geçersiz olduğu meselesinde Züfer'in; alıcının satın aldığı arsaya bina yapması durumunda şefîin ya bu binayı satın alması ya da hakkından feragat etmesi gerektiği meselesinde Hasan b. Ziyâd ile Ebû Hanîfe'nin çağdaşı İbn Ebû Leylâ'nın görüşüne yer vermiştir.[1008]

el-Asl'da şüf'ayla ilgili meseler sadece kendi bölümünde ele alınmamıştır. Her bir bahis müstakil bir kitap olarak kaleme alındığından ve her kitapta diğer bölümlerle ilgili meseleler de derlenmeye çalışıldığından dolayı yeri geldikçe diğer bölümlerde de

[1007] Dönmez, İbrahim Kâfi, "Şüf 'a", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 248. Konuyla ilgili rivayetler için bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Mûsannef,* Kâhire: Dâru't-ta'sîl, 1432/2015, c. VI, s. 430-440, nr. 15191-15247.

[1008] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 232, 275.

şüf'a bazen alt başlık bazen mesele düzeyinde ele alınmıştır. Bunun tabii bir sonucu olarak kitabın bölümleri arasında bazı tekrarlar olmuş, şüf'ayla ilgili olmasına rağmen bazı meseleler şüf'ada değil diğer bahislerde işlenmiştir. Mudârebe, mükâtep, 'abdü'l-me'zûn, hiyel, müzâraa, sulh, vekâlet ve şehâdât, şüf'ayla ilgili meselelere özel alt başlık açılan bahislerdir.[1009] Büyû', hibe, kısmet, hul', ikrâh, vasâyâ, nikâh ve kısmet bölümlerinde ise bir veya birkaç meseleye yer verilmiştir.[1010] Vekâlet bölümündeki meseleler bazı farklılıklar ile büyük ölçüde hem başlık hem içerik olarak şüf'a bölümünde;[1011] mudârebe bölümündeki meseleler, biri hariç aynı ifadelerle şüf'a bölümü sonunda nâdiru'r-rivâye mesail olarak tekrarlanmıştır.[1012] Bunların dışındaki bölümlerde, büyük ölçüde farklı meselelere yer verilmiştir.[1013] Diğer zâhiru'r-rivâye eserler, *el-Câmiu'l-kebîr*, *el-Câmiu's-sağir* ve *ez-Ziyâdât*'ta da şüf'ayla ilgili çeşitli meselelere müstakil bir başlık ayrılır.[1014] Ancak bu eserlerde konu, *el-Asl*'daki gibi her yönüyle ele alınmaz. *es-Siyeru'l-kebîr*'de, dinden dönenin (mürted) ve İslam ülkesine emanla giren gayr-i müslimin (müstemen) şüf'a hakkının olup olmadığıyla ilgili birkaç meseleye yer verilir.[1015]

Şeybânî'nin, kendi halkasının fıkhını savunma amacıyla kaleme aldığı *el-Hucce alâ Ehli'l-Medîne*'de ise şüf'ayla ilgili Kûfeliler ile Medîneliler arasındaki ihtilaflı meseleler işlenir. Kitap, iki fıkıh muhiti arasındaki ihtilaf konusu meseleler yanında Hanefîlerin şüf'ayla ilgili görüşlerini hangi delillere dayandırdığı hususunda bilgiler sunmaktadır.[1016] Hanefîlerin şüf'ayla ilgili görüşlerine esas teşkil eden rivayetler konusunda önemli bir kaynak da Ebû Yûsuf ve Şeybânî rivayetiyle günümüze ulaşan Ebû Hanîfe'nin *Kitâbu'l-âsar*'ıdır. Şüf'ayla ilgili Şeybânî rivayetinde bulunan üç

[1009] Şeybânî, *el-Asl*, c. IV, s. 286-290, c. VI, s. 348-350, c. IX, s. 143-149, 490-495, c. X, s. 164-168, 605-607, c. XI, s. 442-450, 548-549.
[1010] Şeybânî, *el-Asl*, c. II, s. 468, c. III, s. 282, 385, c. IV, s. 561, c. V, s. 525, c. VII, s. 316, c. X, s. 236, 240.
[1011] Krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IV, s. 561, c. IX, s. 235-244, 264-265, 303-305, c. X, s. 240, 605-607, XI, 548-549.
[1012] Krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IV, c. 287-289, c. IX, s. 319-320.
[1013] Krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 241, c. XI, s. 549.
[1014] Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr*, s. 142, 199, 307-314; Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 360-362; Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *ez-Ziyâdât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr.: 1385, vr. 371a-373a.
[1015] Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *es-Siyeru'l-kebîr* (Muhammed b. Ahmed es-Serahsî'ye ait şerhle birlikte), Tahkîk: Muhammed Hasan, Beyrut, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997, c. V, s. 195-196.
[1016] Şeybânî, *el-Hucce*, c. III, s. 67-97.

hadisten ikisi, *el-Asl*'ın şüf'a bölümünün girişinde aynı senetlerle aktarılmaktadır.[1017]

Şüf'a konusunda ihtisara konu müktesebatın ikinci önemli kaynağını, *Emâli* ve *Nevâdir* kayıtları ile Hasan b. Ziyâd'a ait eserler oluşturmaktadır. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin meclislerine ait bilgileri ihtiva eden *Emâlî* ve *Nevâdir* kayıtları, farklı görüş ve meselelerin tespiti, anlaşılması ve yorumlanmasında sıkça başvurulan kaynaklardır. Hasan b. Ziyâd'ın eserleri de aynı bağlamda kaynak eserler arasında yer almaktadır. Literatürde, ona şüf'ayla ilgili müstakil bir eser de nispet edilir. Kudûrî'nin, Ebû Hanîfe'ye ait bir görüşte hem *el-Mücerre*d hem de *Kitâbu'ş-şüf'a*'ya atıf yapması onun ayrı bir eser olduğunu gösteriyor. Söz konusu eser Hasan b. Ziyâd'ın Hanefî fıkhını tedvine yönelik kaleme aldığı kitaplardan biri olmalıdır.[1018]

Emâlî ve *Nevâdir* kayıtlarını dışarıda bırakırsak Ebû Yûsuf'un kaleme aldığı eserler, doğrudan şüf'ayla ilgili mezhep görüşlerinin tespitinde esaslı bir yer teşkil etmemektedir. Ona nispet edilen usûl kitapları içerisinde şüf'ayla ilgili bir kitabın olması güçlü ihtimaldir. Ancak bu kitaplar yaygınlık kazanmamıştır. Mezhepte öne çıkan ve günümüze ulaşan eserleri belli bir konuya özeldir. Bunlar içerisinde *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*'da Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leylâ'nın ihtilaf ettiği meseleler işlenirken şüf'ayla ilgili ihtilaflara müstakil bir başlık ayrılır. Bu kitap, Hanefî kaynaklarda İbn Ebû Leylâ'nın görüşlerinin aktarıldığı en önemli kaynaklardan biridir. Hem Mervezî hem Kerhî *Muhtasar*'larında İbn Ebû Leylâ'nın görüşlerine yer vermişlerdir.[1019]

Sonuç olarak şüf'a konusunda mezhebin ihtisara esas teşkil eden ana bilgi kaynaklarını; öncelikle Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye olarak nitelenen eserlerinin, daha sonra *Emâlî* ve *Nevâdir* kayıtları ile Hasan b. Ziyâd'ın eserlerinin oluşturduğu söylenebilir. Literatürde şüf'ayla ilgili yapılan atıflar bu hususu teyit etmektedir.[1020]

[1017] Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *Kitâbu'l-âsâr*, Tahkîk: Hâlid el-Avvâd, Kuveyt: Dâru'n-nevâdir, 1429/2008, c. II, s. 647-649.

[1018] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 133; *Muhîtu'l-Burhânî*'de ilgili kitaba yapılan atıflar için bkz. Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. VII, s. 263,264, 267, 277.

[1019] Mervezî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed, *el-Kâfî fî fürûi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr.: 580., vr. 236a, 236b, 237b, 240b; Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 146.

[1020] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 130-250.

II. ŞÜF‘A BAHSİNİN SİSTEMATİĞİ

İhtisarın fıkhın konu içi sistematiğinin gelişiminde etkili olması ve aynı zamanda bilginin sistematize edilmesindeki önemli rolü sebebiyle bu bölümde şüf‘a bahsinin iç tasnifi üzerinde durulacak; metinler arası mukayeseler yapılarak bu konudaki değişim tespit edilmeye çalışılacaktır. Söz konusu bahisle ilgili ilk dönem literatürü içerisinde mukayeseye esas alınabilecek tek eser Şeybânî’nin *el-Asl*’ıdır. Çünkü *el-Asl,* onun mevcut eserleri içerisinde şüf‘anın en kapsamlı işlendiği eserdir. Diğerlerinde konuyla ilgili çeşitli meselelere yer verilmiştir. Bundan dolayı söz konusu eserleri iç tasnif açısından mukayeseye konu etmek pek mümkün değildir.

A. Şeybânî’nin el-Asl’ında ve İlk Muhtasarlarda

Bugün elimizde olan *el-Asl*’ın konu içi mesele tasnifinin, Şeybânî tarafından mı yoksa daha sonraki öğrenciler tarafından mı gerçekleştirildiğiyle ilgili kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak *el-Asl’*ın şüf‘a bölümündeki alt başlıklar ile Merveẓî’nin *el-Kâfî* adlı eserindeki ilgili bölümün alt başlıklarının aynı oluşu, -eğer *el-Asl,* Merveẓî’nin *el-Kâfî*’sine göre yeniden düzenlenmemişse- mevcut tasnifin IV. asırdan önce yapılmış olduğunu göstermektedir. Merveẓî ile aynı dönemde yaşayan Kerhî de *Muhtasar*’ında benzer nüshalardan istifade etmiş olmalıdır.

*el-Asl’*ın şüf‘a bölümünde, Şeybânî’nin, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’tan duyduğu meseleler, kendi ders halkasında gündeme gelen konular tek tek serdedilmiş, zaman zaman soru cevap usulü kullanılmıştır.[1021] Konu içerisindeki alt başlıklar mesele eksenli oluşturulmuştur. Girişte ilk önce şüf‘ayla ilgili Şeybânî’nin Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’tan rivayet ettiği, Hanefîlerin konuyla ilgili görüşlerine esas teşkil eden rivayetler aktarılmış, daha sonra şüf‘a hakkının sebepleri, konusu, şüf‘a davası, şüf‘a konusu yerin hangi bedel karşılığında alınacağı, şüf‘a hakkından feragat etme, şüf‘ayla ilgili çeşitli belgelerin nasıl düzenleneceği, şüf‘a konusu yerin bedelinin nasıl ödeneceği gibi farklı birçok mesele ele alınmıştır.[1022] Girişten sonra belli meselelerin toplandığı alt başlıklarda zaman zaman farklı meselelere de yer verilmiştir.[1023] Her bir meselenin tek

[1021] Soru cevap üslubunun kullanıldığı yerler için bkz. Şeybânî, *el-Asl,* c. IX, s. 259, 312-318.
[1022] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 217-235.
[1023] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 249, 295, 298.

tek ele alınması ve onunla ilgili başka meselelere de yer verilmesi,[1024] görüşler delillendirilirken benzer meselelerin birbirine örnek gösterilmesi[1025] tekrarlara ve konu dağınıklığına neden olmuştur.

Mervezî'nin *el-Kâfî*' adlı muhtasarındaki şüf'a bölümü ihtisardan kaynaklı bazı değişiklikler hariç Şeybânî'nin *el-Asl'*ının birebir özetinden ibarettir. *el-Asl*'da yirmi başlıkta ele alınan meseleler, *el-Kâfî*'de yapılan düzenlemelerle on üç başlıkta toplanmıştır. Mervezî, *el-Asl'*da müstakil bir başlıkla verilen *"Fâsit akitle satılan yerlerde şüf'a hakkı"* başlığını, muhtemelen bu tür bir akitle satılan yerlerin şüf'a hakkı doğurmamasını dikkate alarak kaldırmış, bununla ilgili meseleleri bir önceki başlık olan *"Nikah, hul' gibi şüfa' hakkı gerektirmeyen durumlar*" başlığı altında işlemiştir. *"Kanallarda, neft (petrol) ve zift kaynaklarında, sazlıklarda şüf'a hakkı"* başlığını kaldırarak konuyla ilgili meseleleri, benzer meselelerin işlendiği *"Tarlalarda ve nehirlerde şüf'a hakkı"* başlığı altında ele almıştır. *el-Asl'*da şüf'a konusu yerin alım satımı ve şüf'a hakkı talebinin vekil aracılığıyla yapılmasıyla ilgili üç farklı başlıkta işlenen meseleleri, sıralamada değişiklik yapmadan *"Şüf'ada vekalet"* adıyla tek başlık altında toplamıştır. Aynı şekilde zimmînin, dinden dönen kişinin (mürtedin) ve İslam ülkesine emanla giren gayrimüslimin (müste'men) şüf'a hakkıyla ilgili ayrı başlıklar altında verilen meseleleri aynı sırayla *"Kâfirin şüf'a hakkı"* adıyla tek başlık altında vermiştir. *"Buluntu çocuğun (lakît) şüf'a hakkı"* başlığını ve bu başlıkta işlenen meseleleri ise tamamen çıkarmıştır. Şüf'ayla ilgili diğer bahislerde işlenen mesaile, tekrarları çıkararak kendi bahislerinde yer vermiş, bunları şüf'a bölümüne taşımamıştır.[1026]

*el-Asl'*ın ve *el-Kâfî'*nin ana başlıktan sonra konu içindeki alt başlıkları şöyledir:

el-Asl	el-Kâfî
1. Şüf'a da şahitlik / باب الشهادة في الشفعة	1. Şüf'a da şahitlik / باب الشهادة في الشفعة
2. Şüf'a konusu yerin bedelinin mal olması / باب الشفعة بالعروض	2. Şüf'a konusu yerin bedelinin mal olması / باب الشفعة بالعروض
3. Tarlalarda, nehirlerde ve değirmenlerde şüf'a	3. Tarlalarda ve nehirlerde şüf'a hakkı / باب الشفعة

[1024] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 253, 275-276, 291-292.
[1025] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 235, 241, 249, 274.
[1026] Krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 284-294, c. XI, s. 442-450; Mervezî, *el-Kâfî*, vr. 243a-244a.

باب الشفعة في الأرضين والأنهار والأرحاء/ hakkı

4. Hibe edilen mallarda şüf'a hakkı / باب الشفعة في الهبة

5. Şüf'a konusu yerin muheyyerlikle satılması / باب الخيار في الشفعة

6. Nikah, hul' ve şüf'a hakkına konu olmayan şeyler/ باب النكاح و الخلع وما لا تجب فيه الشفعة

7. Fâsit akitle satılan yerlerde şüf'a hakkı / باب الشفعة في البيوع الفاسدة

8. Kişinin hasta ve yaralı iken (sattığı yerde) varisin şüf'a hakkı / باب الشفعة في المرض للوارث والجراحات

9. Kanallarda, petrol ve zift kaynaklarında, sazlıklarda şüf'a hakkı / باب الشفعة في القنات وعين النفط وعين القير والأجام

10. Şefîin şüf'a hakkından feragat etmesi / باب تسليم الشفيع الشفعة

11. İsyancının şüf'a hakkı / باب شفعة أهل البغي

12. Şüf'ada vekâlet ve ticaret mallarında şüf'a hakkı / باب الوكالة في الشفعة والشفعة في العروض

13. Şüf'a da vekâlet / باب الوكالة في الشفعة

14. Şüf'a da ve şüf'a davasında vekâlet / باب الوكالة في الشفعة و الخصومة فيها

15. Zimmînin şüf'a hakkı / باب شفعة أهل الذمة

16. Dinden dönen kişinin (mürtedin) şüf'a hakkı / باب شفعة المرتد

17. Müst'emen harbînin şüf'a hakkı / باب شفعة الحربي المستأمن

18. Sulh durumunda şüf'a hakkı / باب الشفعة في الصلح

19. Buluntu çocuğun (lakît) şüf'a hakkı / باب شفعة اللقيط

20. Bina ve diğer şeylerde şüf'a hakkı / باب الشفعة في البناء و غيره [1027]

في الأرضين والأنهار

4. Hibe edilen mallarda şüf'a hakkı / باب الهبة في الشفعة

5. Şüf'a konusu yerin muhayyerlikle satılması / باب الخيار في الشفعة

6. Nikah ve diğer şüf'a hakkı gerektirmeyen durumlar/ باب ما لا يجب من الشفعة من النكاح وغيره

7. Hasta iken satılan yerlerde şüf'a hakkı / باب الشفعة في المرض

8. Şüf'a hakkından feragat / باب تسليم الشفعة

9. İsyancının şüf'a hakkı / باب شفعة أهل البغي

10. Şüf'a da vekâlet / باب الوكالة في الشفعة

11. Kâfirin şüf'a hakkı / باب شفعة أهل الكفر

12. Sulh durumunda şüf'a hakkı / باب الشفعة في الصلح

13. Bina ve diğer şeylerde şüf'a hakkı / باب الشفعة في البناء و غيره [1028]

[1027] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 217-318.

[1028] Mervezî, *el-Kâfî*, vr. 235b-247a.

Mervezî, ihtisarında *el-Asl*'ın metnini takip ettiği için tekrarları çıkarma dışında şüf'a bahsinin iç sistematiğinin gelişimine bir katkı sunmamıştır. Mervezî gibi belirli bir metni takip etmeyip mezhep fıkhı üzerine kapsamlı bir okuma yapan Tahâvî ve Kerhî ise mevcut bilgiyi özetlerken aynı zamanda kendi bakış açılarıyla tertip etmişlerdir. Meselelerin aktarımında belirli bir sıra gözetilmekle birlikte mezhebin ilk muhtasar metni olması hasebiyle Tahâvî'nin *Muhtasar*'ındaki iç tasnif gelişmiş değildir. Nitekim Tahâvî'nin tertibine uyarak *Muhtasar*'ı şerheden Cessâs'ın, alt başlıklarında neredeyse her bir meseleyi konu başlığı olarak kaydetmesi bunu göstermektedir. Ayrıca Tahâvî'nin *Muhtasar*'ında, şüf'a bölümü dışında sulh, dava, mükâtep (bir bedel karşılığında hürriyetine kavuşması için efendisiyle anlaşma yapan köle), me'zûn (efendisi tarafından ticaretine izin verilmiş köle) ve kısmet bölümlerinde de şüf'ayla ilgili bazı meselelere yer verilmiştir. Bu meselelerin hepsi Şeybânî'nin *el-Asl* ve *el-Câmiu's-sağîr*'inden bazen olduğu gibi bazen özetlenerek alıntılanmıştır.[1029]

Kerhî'nin *Muhtasar*'ı ise -aslı elimizde olmamakla birlikte- onun ifadelerini cümle cümle açıklayan şârih Kudûrî'nin konu sıralaması ve başlıkları, asıl metnin nasıl bir tertibe sahip olduğu noktasında belli bir fikir edinme imkânı sunmaktadır. Kudûrî'nin *Şerh*'indeki alt başlıkların Cessâs'ın *Şerh*'inde olduğu gibi mesele olarak değil de bâb başlığı olarak verilmesi, başlıklar ister Kerhî isterse Kudûrî tarafından konulmuş olsun, meselelerin belli bir konu bütünlüğü içerisinde aktarıldığını göstermektedir. Kudûrî'nin *Şerh*'indeki sıralama ve başlıklar dikkate alındığında ilk muhtasarlar içerisinde en tertipli ve kendisinden sonraki eserler üzerinde en etkili metnin Kerhî'nin *Muhtasar*'ı olduğu söylenebilir. Zirâ Kerhî'nin *Muhtasar*'ındaki şüf'a bahsinin ilk dört başlığı (şüf'a hakkının konusu, sebepleri, talep edilmesi ve şefîin şüf'a hakkını sona erdiren tasarrufları) sonraki muhtasarlarda şüf'a bölümünün ana çatısını oluşturmuştur.

Aşağıda Kerhî'nin *Muhtasar*'ıyla ilgili verdiğimiz konu başlıkları Kudûrî'ye, Tahâvî'nin *Muhtasar*'ıyla ilgili olanlar ise Cessâs'a ait *Şerh* içerisindeki başlıklardır:

Şerhu Muhtasari'l-Kerhî	Şerhu Muhtasari't-Tahâvî

[1029] Krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. VI, s. 349, c. IX, s. 232, 303; a. mlf., *el-Câmiu's-sağîr*, s. 182-183; Tahâvî, *Muhtasar*, s. 101, 362, 395, 416, 425-426.

1. Şüf'a hakkının konusu
2. Şüf'a hakkının sebepleri
3. Şüf'a hakkının talep edilmesi
4. Şüf'a hakkının nerede talep edileceği
5. Şefîn şüf'a hakkını düşüren ve düşürmeyen tasarrufları
6. Şefî'e satım akdinin haber verilmesi, şefîin hakkından feragat etmesi sonra satım akdinin kendisine verilen bilgiden farklı bir şekilde gerçekleştiğini öğrenmesi
7. Şefîin şüf'a davası açması durumunda şüf'a konusu yerin bedelini mahkemde peşin ödeyip ödememesinin hâkimin kararına nasıl etki edeceği
8. Şüf'a konusu yerin birden fazla şefîi olması
9. Satıma konu olan şeyin bir kısmı üzerinde şefin şüf'a hakkı talep etmesi
10. Bir kişinin konak/dâr[1030] satın alması, konağın içindeki binanın yıkılması veya müşterinin yıkması, daha sonra şefîin gelip (şüf'a hakkını talep etmesi).
11. Bir kişinin hurma ağaçlarıyla birlikte bir tarla satın alması, ağaçlar üzerinde hurma olması veya satıştan sonra ağacın meyve vermesi daha sonra şefîin gelmesi meyvelerin mevcut veya tüketilmiş olması.
12. Ekili tarlanın satın alınması
13. Şefî ile müşterinin (şüf'a konusu yerin) bedelinde ihtilaf etmesi
14. Çocuğun şüf'a hakkı
15. Vekil aracılığıyla satın alınan konakta şüf'a

1. Şüf'a hakkının konusu
2. Komşunun şüf'a hakkı[1032]
3. Şüf'a hakkında öncelik
4. Şefîin, şüf'a hakkını şahit tutarak elde etmesi
5. Şahit tutma anında (şüf'a konusu yerin) bedelini hazır bulundurmanın şart olmadığı
6. Bedelini alıncaya kadar müşterinin şüf'a konusu konağı elinde tutma (hapis) hakkının olması
7. Şüf'a hakkının doğuşu, sübutu ve şüf'a konusu yerin mülk edinilmesi
8. Şüf'a konusu yerin bedelinde, mislinin veya kıymetinin esas alınması
9. Şüf'a konusu olmayan şeyler
10. Şefîin hakkını talep ettikten ve şahit tuttuktan sonra susması
11. Şüf'a davasında satıcı ve müşterinin hazır bulunmasının zorunlu olduğu
12. Şefî, şüf'a konusu yeri müşteriden değil de satıcıdan alımışsa, tazmin sorumluluğunun satıcıda olması
13. Şüf'a konusu yeri tazmin sorumluluğunun parayı alanda olması
14. Şüf'a hakkı (payının), şüf'a konusu yerdeki paya göre değil, bu hakka sahip olan kişi sayısına göre olması
15. (Şüf'a konusu yerin bedelinde) müşterinin söylediğinin geçerli olması
16. (Şüf'a konusu yerin bedeliyle ilgili) şefî ve müşterinin delillerinin çelişmesi

[1030] Arapça'da dâr kelimesi, menzil ve beyti de kapsayan eskinin en geniş konut tipini ifade eder. Bölgelere göre bazı faklılıklar olabilse de dâr; içerisinde odaları, mutfağı, tuvaleti, ahırı ve üstü açık avlusu bulunan evlere denir. Menzil, dâra göre daha küçüktür. İki veya üç odadan (beyt) oluşan, tuvaleti ve mutfağı olan, ahırı ve avlusu olmayan evlerdir. Beyt ise sadece gece yatmak için yapılan üstü kapalı tek odaya denmektedir. Dârın tam bir Türkçe karşılığının olmaması sebebiyle dâr kelimesini buna nispeten karşılık gelebileceğini düşündüğümüz konak kelimesiyle ifade ettik. İlgili kelimelerin anlamları için bkz. İbn Âbidîn, Hâşiye,

[1032] Cessâs, *Şerh*, c. III, s. 343-350.

hakkının talep edilmesi
16. Müşterinin satın aldığı yere bina yapması, şefîin gelip şüf'a hakkını talep etmesi veya şefiin bina yapması daha sonra başkasının şüf'a konusu olan bu yerde hak talep etmesi
17. Şüf'a konusu konağın, yeni bir şüf'a hakkının doğuşuna sebep olması
18. Müşteri ve şefîin şüf'a konusu yerin tek akitle mi yoksa iki ayrı akitle mi satıldığı, satım akdinin şüf'a konusu yerin tamamı üzerinde mi yoksa bir kısmı üzerinde mi gerçekleştiği hususunda ihtilaf etmeleri
19. Müşteri, satıcı ve şefîin satım akdinin fâsit, sahih ve muhayyerlik şartıyla yapıldığı konusunda ihtilaf etmeleri
20. Kişinin elinde olan bir konak nedeniyle şüf'a hakkı talep etmesi.
21. Şüf'a sebepleri
22. Duvar ve su tahliyesi (mesîlü'l-mâ') nedeniyle şefî olma
23. Satım akdinin feshedilmesi durumunda şüf'a hakkı[1031]

17. Bedelin mal olması ve bu malın helak olması, müşteri ile şefîin malın kıymetinde ihtilaf etmeleri
18. Şefîin şüf'a konusu yerde görme muhayyerliğinin olması
19. Şefîin, (iki kişiden bir konak satın alan) müşterinin yaptığı akdi bölememesi
20. Müşteri iki kişi ise şefîin bunlardan dilediğine karşı hakkını ileri sürebilmesi
21. Şüf'a hakkının miras bırakılamaması
22. Şefîin, (tek akitle iki konak satın alan müşterinin) akdini bölememesi
23. Şefî geri alıncaya kadar, müşterinin satın aldığı şey üzerinde mülkiyetinin devam etmesi
24. Müşteri, satın aldığı şeyi satmışsa, şefîin (bu şeyi birinci veya ikinci satım akdine göre geri almada) muhayyer olması
25. Şefîn, müşterinin hibesini iptal edebilmesi
26. Şüf'a konusu yerde başkasının hak iddia etmesinin sonucu
27. Şefîin, şüf'a konusu yere bina yapan müşteriye yaptığı binayı yıktırma hakkının olması
28. Satıcının muhayyerlik hakkıyla sattığı bir yerde şüf'a hakkının olmaması
29. Zimmînin şüf'a hakkı
30. Velînin, çocuğun şüf'a hakkından feragat etmesinin caiz oluşu
31. Şefîin, satın almaya vekil tayin edilen kişiden satın aldığı şeyi geri alması[1033]

Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'larında ortaya konan tecrübeden istifade eden Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Hizânetü'l-fikh*'da muhtevayı daraltıp iç tasnifi daha da geliştirir. Eserin tertîbi şöyledir:

[1031] Bölüm girişlerine genelde başlık konulmamaktadır. 1. başlık muhtevaya bakarak tarafımızca verilmiştir. Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 122-250, 664-666.

[1033] Cessâs, 1, 17, 18, 20 ve 21. başlıklarda sadece "mesele" başlığını vermiş, meselenin ne olduğunu belirtmemiştir. Buralarda başlıklar, meselenin ne olduğuna bakılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Bkz. Cessâs, *Şerh*, c. III, s. 341-365.

1. Şüf'a hakkının konusu (ما فيه الشفعة)
2. Şüf 'a hakkına sahip olanlar (الشفعاء)
3. Su alma ve yolda paydaş olanın (şüf'a hakkı) (الخليط في الشرب والطريق)
4. Şüf'a hakkının doğuşu ve sübutu (وجوب الشفعة واستقرارها)
5. Şüf'a konusunun mülk edinilmesi (تملك الشفعة)
6. Talep şartı (شرط الطلب)
7. Dâvânın (geciktirilmesi sebebiyle) hakkın düşmesi (سقوط الحق في الدعوى)
8. Satıcıya karşı satım akdinin feshedildiği davada müşterinin hazır bulunması (حضور المشتري في دعوى فسخ البيع على البائع)
9. Peşin bedelin getirilmesi (احضار الثمن الحال)
10. Bedelin vadeli olması (الثمن المؤجل)
11. Şefîin ödemesi gereken şey (ما يدفعه الشفيع)
12. Şüf 'a konusu olan şeyler (ما تجب فيه الشفعة)
13. Şüf 'a konusu olmayan şeyler (ما لا شفعة فيه)
14. Şüf 'a hakkını sona erdiren şeyler (ما تبطل به الشفعة)
15. Şüf'a hakkı tekrar elde edilmeksizin müşterinin mebîi geri alma hakkının bulunduğu durumlar (استرداد المبيع في حق المشتري دون عودة الشفعة)
16. Kişinin aldanmış sayılmayacağı şeyler (ما لايعد الرجل مغرورا)

Ebü'l-Leys'in, bölüm başında şüf'a hakkının konusuna değinip daha sonra tekrar aynı konuyu ele alması dönemi için kabul edilebilecek bir tasnif zaafıdır. Daha üst bir başlık altına alma imkânı varken birçok detay meseleye alt başlık açması, bölüm sonunda "*Kişinin aldanmış sayılmayacağı durumlar*" diye başlık açıp şüf'ayla ilgili olmayan diğer meseleleri de zikretmesi, eserinde takip ettiği öğretici yöntemin bir sonucu olsa gerektir. Bu hususları dikkate almazsak onun konu sıralamasında; şüf'a hakkının sebebleri ve doğuşu, talep ve dava edilmesi, konusu ve sona ermesi şeklinde sonraki muhtasarlarda daha belirgin hale gelen hüküm ve konu esaslı üst bir tasnifi takip ettiği söylenebilir.[1034]

B. Mezhebin Temel Muhtasar Metinlerinde

Kudûrî'nin *Muhtasar*'ında birçok bahis iç tasnif açısından gelişmiş olmakla birlikte şüf'a için aynı durum söz konusu değildir. Konuyla ilgili meseleler başlıklara ayrılmadan belli bir sıra gözetilerek aktarılır. Ancak bu tertip bahsin bütünü itibariyle çok düzenli değildir. Kudûri, konuya önce şüf'a sebeplerini vererek başlar. Daha sonra

[1034] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fikh*, s. 241-244.

sırasıyla, şüf'a hakkının doğuşu, talep edilmesi, şüf'a konusu olan ve olmayan şeyler, şüf'a davası, şüf'a hakkının sona ermesi ile ilgili meselelere yer verir. Şüf'a hakkını sona erdiren şeyler içerisinde şüf'a hakkı gerektiren ve gerektirmeyen bazı meseleleri de alır. Şüf'ayla ilgili temel konulardan sonra aslında çoğu yukarıdaki konular içerisinde işlenebilecek olan diğer meseleleri verir. Bunlar; şüf'a konusu yerin bedelinin ödenmesi, aynı derecede birden fazla şefîin olması durumunda şüf'a konusu yerin nasıl paylaşılacağı, şefîin hakkından feragat etmesi, şüf'a konusu yerin vekil aracılığıyla satın alınması durumunda davalı tarafın kim olacağı, şüf'a konusu yerin bir kısmının satılması, şefîi hakkından mahrum etmek için hile yapılması, müşterinin şüf'a konusu yere ağaç dikmesi, bina yapması veya oradaki bir binayı yıkması, binanın yıkılması, yanması durumunda şefîin şüf'a hakkını nasıl kullanacağı ve bu yerin bedelini nasıl ödeyeceği, satıldığı vakitte şüf'a konusu yerdeki ağaçlarda bulunan meyvenin kime ait olduğu, şüf'a konusu yerde görme ve ayıp muhayyerliği, şüf'a konusu yerin vadeli satılması, paydaşlar arasında taksim edilen yerde şüf'a hakkının olmaması, daha önce feragat edilen yerdeki şüf'a hakkının yeniden kazanılıp kazanılamayacağıyla ilgili meselelerdir.[1035]

Kudûrî'de şüf'anın iç tasnifi tam olarak gelişmemiş olsa da temel meselelerinin ne olduğu onunla netleşmiştir. Sonraki iki eser bu ana muhtevayı alt başlıklara ayırarak sistematize etmede önemli bir yere sahiptir. Bunlardan biri Alâeddîn es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Tuhfetü'l-fukâhâ*, diğeri Merğînânî'nin *Bidâyetü'l-müptedî* adlı eseridir.

Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının anlaşılması zor meselelerini açıklama, eksik bıraktığı konuları tamamlama amacıyla *Tuhfetü'l-fukâhâ*'yı kaleme aldığını ifade eden Semerkandî, şüfa'yı dört başlık altında özetlemiştir:

1. Şüf'a hakkı gerektiren şeyler (Şüf'a sebepleri) / ما تجب به الشفعة
2. Şüf'a hakkının varlığı için gerekli olan şartlar / شرائط الوجوب
3. Şüf'a hakkını elde etme şekli (Taleb-i şüf'a) / كيفية الوجوب
4. Şüf'ayla ilgili hükümler / الأحكام المتعلقة بالشفعة [1036]

[1035] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 304-315.
[1036] Semerkandî, *Tuhfe*, c. III, s. 49.

Semerkandî, eserinde Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını esas alsa da onun metnini takip etmez. Ana düşünceyi temsil eden mesaili ve bu mesailin üzerine inşa edildiği ortak noktayı dikkate alarak bir başlıklandırmaya gider. Merğînânî ise *Bidâyetü'l-mübtedî*'de Kudûrî'nin metnini takip eder. *el-Câmiu's-sağîr*'den yaptığı eklemelerle mevcut kendi içinde başlıklandırarak yeniden düzenler. Aralarında bazı farklar olsa da şüf'a hakkının sebepleri, doğuşu, elde edilmesi, kullanımı ve sona ermesi şeklindeki tasnif mantığının her iki eserde de var olduğu söylenebilir. *Bidâyetü'l-mübtedî*'nin tasnifi şöyledir:

Giriş: Şüf'a hakkının sebepleri, doğuşu, subûtu ve hükmü

1. Şüf'a hakkının talep edilmesi ve şüf'a davası / باب طلب الشفعة و الخصومة فيها
a. Fasıl: Şüf'a konusu yerin bedelinde ihtilaf edilmesi
b. Fasıl: Şüf'a konusu yerin bedelinin ödenmesi
c. Fasıl: Müşterinin şüf'a konusu yerde bina yapma ağaç dikme, mevcut binayı yıkma, ağacı kesme gibi tasarrufta bulunması, şüf'a konusunun müşterinin elinde helak olması ve bu yere ait semerelerin kime ait olduğu
2. Şüf'a konusu olan ve olmayan şeyler / باب ما تجب فيه الشفعة وما لا تجب
3. Şüf'a hakkını sona erdiren şeyler / باب ماتبطل به الشفعة
1. Fasıl: Alıcı ile satıcının şefiîn şüf'a hakkının tamamını veya bir kısmını iptal etmesi, bunun için hile yapmaları.

Çeşitli meseleler (mesâili müteferrika): Müşteri veya satıcının birden fazla kişiden oluşması durumunda şefîin şüf'a hakkını nasıl kullanacağı; yarısı satın alınan şâyi hisseli bir yerin, satıştan sonra taksim edilmesi durumunda şefîin müşterinin payına düşen kısım üzerinde şüf'a hakkı talep edebileceği, ticaret yapmasına izni verilmiş köle bir yer sattığında efendinin, efendi sattığında kölenin bu yer üzerinde şüf'a hakkı olduğu, babanın veya vasinin çocuğun şüf'a hakkından feragat etmesi.[1037]

Merğînânî'nin bu tasnifi mütûn-i erbea'nın en etkili iki metni *Vikâye* ile *Kenzü'dekâik*'de ana başlıklar itibariyle aynen benimsenmiştir. *Vikâye*'de bazı meselelerin tertibinde takdim tehir yapılmış, *Kenz*'de ise büyük oranda *Bidâyetü'l-mübtedî*'nin sıralaması takip edilmiştir.

[1037] Merğînânî'nin başlıklandırmayı muhtasarı üzerine *el-Hidâye* adıyla yaptığı şerhinde de koymuş olması muhtemeldir. Ancak ister metni isterse şerhi kaleme alırken koymuş olsun her halukarda mevcut başlıklar aynı müellife aittir ve kendisi tarafından kaleme alınan muhtasarın konu tasnifini yansıtmaktadır. Konu başlıkları için bkz. Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 259-314.

Temel metinler içerisinde Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı esas alınarak kaleme alınan bir diğer eser İbnü's-Sââtî'nin *Mecmeu'l-bahreyn*'idir. İbnü's-Sââtî de Merğînânî'nin *Bidayetü'l mübtedî*'de yaptığı gibi ihtisar ettiği metnin muhtevasını kendi bakış açısıyla tertip etmiştir. Her iki müellife ait metinler alt başlıklar itibariyle birbirinin aynıdır. Sadece bunların sıralamasında farklılık vardır. İbnü's-Sââtî'nin şüf'a bölümündeki konu tasnifi şöyledir:

Giriş: Şüf'a hakkının sebepleri, doğuşu ve şartları, şüf'a konusu olan ve olmayan şeyler.

1. Şüf'a talebi ve davası
2. Şüf'a hakkını sona erdiren ve erdirmeyen şeyler.
3. Fasıl (Şefiin, şüf'a konusu yerde tasarrufta bulunması veya elinde iken şüf'a konusu yerin helak olması, ayıplı hale gelmesi).[1038]
4. Şüf'a konusu yer ve buranın bedeli ile ilgili ihtilafın olması.[1039]

Yukarıdaki tasnifte İbnü's-Sââtî, Merğînânî'den farklı olarak, "*Şüf'a konusu olan ve olmayan şeyler*"i, "*Şüf'a talebi ve davası*" ile ilgili konudan önce getirmiş; Merğînânî'nin, "*şüf'a talebi ve davası*" alt başlığı içerisinde verdiği, "*Şefiin, şüf'a konusu yerde tasarrufta bulunması veya elinde iken şüf'a konusu yerin helak olması, ayıplı hale gelmesi*", "*Şüf'a konusu yer ve buranın bedeli ile ilgili ihtilafın olması*" konularını bölüm sonunda vermiştir. Alt başlıklar arası benzerliklerden öyle anlaşılıyor ki İbnü's-Sââtî, konu içi tasnifte Merğînânî'den istifade etmekle birlikte konu sıralamasında tamamen onu taklid etmemiştir.

Mevsılî'nin, *el-Muhtâr*'ındaki tasnif de genel olarak dönemin muhtasar metinlerinde var olan tasnifi yansıtmakla birlikte, konu ve mesele sıralaması nisbeten dağınıktır. Mevsılî, ana başlıktan sonra tek alt başlık kullanır. Konuya başlarken sırasıyla; şüf'a hakkının konusu, doğuşu ve elde edilmesi, şüf'a sebepleri, şüf'a hakkına sahip olan kişilerin birden fazla olması durumunda şüf'a konusu yerin nasıl paylaşılacağı; şüf'a talebi ve davası, şüf'a konusu yerin bedelinin ödenmesi, artırılması veya azaltılması ve bunula ilgili taraflar arasında ihtilafın vuku bulması meselelerine yer verir.

[1038] İbnü's-Sââtî burada sadece "fasıl" alt başlığını kullanmaktadır. Başlık konu içindeki meseleler dikkate alınarak tarafımızdan konulmuştur.
[1039] İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 388-403.

"Şüf'a hakkı ne ile sona erer" alt başlığında ise şüf'a hakkını ortadan kaldıran ve kaldırmayan durumlara, şefîin hak kaybına neden olan tasarrufları ile şüf'a hakkının sona ermesine sebep olan olayları işler. Daha sonra yukarıda bahsi geçen temel metinlerde "mesâl-i müteferrika" olarak verilen veya alt başlıklar içerisine dağıtılan meselelere yer verir ki bunlar: Şüf'a hakkı doğmaması için hile yapma, şüf'a konusu yerin önce bir bölümünün sonra bir bölümünün satılması durumuda şüf'aya konu olan kısmın neresi olduğu, şüf'a konusu yerin vadeli satın alınması, alıcının şüf'a konusu yerde tasarrufta bulunması veya elinde iken helak olması, satıldığı vakitte şüf'a konusu yerdeki ağaçlarda meyve olması durumunda bunların kime ait olduğu meseleleridir.[1040]

C. Mütûn-i Erbea Sonrası Muhtasarlarda

Temel metinlerden sonra kaleme alınan, onları cem ve telif etmeyi, eksiklerini gidermeyi amaçlayan dördüncü nesil muhtasarlar olarak niteleyebileceğimiz eserlerde ise genelde *Vikâye*'nin konu içi tasnifi takip edilmiştir.[1041] Diğerlerinden farklı olarak *Letâifu'l-işârât* ve *Mevâhibu'r-Rahmân*'da, *Mecma'u'l-bahreyn*'in etkisiyle şüf'a konusu olan ve olmayan şeyler, şüf'a hakkının talep edilmesinden önce işlenmiştir.

D. Değerlendirme

Şüf'a bahsi üzerinden yaptığımız mukayese, fıkhî bilginin sistematik bir yapıya kavuşmasının belirli bir süreç içerisinde gerçekleştiğini, metinlerin birbirinden etkilenerek zaman içerisinde daha düzenli bir yapıya kavuştuğunu göstermektedir. *el-Asl*'da daha çok meseleler üzerinden oluşturulan ve kendi içerisinde tam bir insicam arzetmeyen başlıklar, mevcut müktesebat özetlenip tertip edildikçe hem sayıca azalmış hem de hüküm ve konu esaslı başlıklara dönüşmüştür. Şüf'a hakkının doğuşundan sona ermesine ana başlık içerisinde oluşturulan alt başlıklar kendi içerisinde mantıksal bir bütünlük gözetilerek sıralanmıştır. Şüf'a konusunda Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'larından itibaren muhtevada ve iç tasnifte ortak bir bakış açısı var olsa da

[1040] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 101-120.

[1041] Krş. Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 54-65; Sadrüşşerîa, *en-Nukâye*, c. II, s. 389-399. Krş. bkz. Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 54-65; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 208-217; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 202-205. Halebî, ana başlıktan sonra ele aldığı meselelerde *Vikâye*'yi, Merğînânî'nin bölüm sonunda "*Mesâilü'l-müteferrika*" olarak verdiği, Nesefî'nin ise başlıklandırmadan aynı sırayla ihtisar ettiği meselelerde *Kenzü'd-dekâik*'i örnek almıştır. Diğer konularda hem *Kenzü'd-dekâik* hem de *Vikâye*'den istifade etmiştir. Bkz. Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 101-123.

Kudûrî ana muhtevayı belirlemede, Merğînânî ise bu muhtevayı tasnif etmede öncü rol oynamış, sonraki bütün muhtasarlarda şüf'a genel olarak; şüf'a hakkının sebepleri, doğuşu, talep edilmesi, konusu ve sona ermesi şeklindeki kurgu üzerinden işlenmiştir. Metinler arasındaki farklılıklar, daha çok konu içi alt başlıklara verilen isimler, bunların sıralaması, meselelerin başlıklarla ve birbiriyle ilişkilendirilmesinde olmuştur. Örneğin *Bidâyetü'l-mübtedî*'de Merğînânî, şüf'a sebeplerinden sonra şüf'a hakkının talep ve dava edilmesi konusuna yer verirken, Alâeddîn es-Semerkandî *Tuhfetü'l-fukâhâ*'da önce şüf'a sebeplerini sonra *"Şüf'a hakkının elde edilmesi için gerekli olan şartlar"* başlığı altında şüf'a hakkına konu olan şeyleri ve bunun için gerekli şartları işler. Şüf'a hakkının talep ve dava edilmesi konusuna daha sonra yer verir. Merğînânî'nin *"Şüf'a hakkına konu olan ve olmayan şeyler"* başlığı yerine Semerkandî *"Şüf'a hakkının elde edilmesi için gerekli olan şartlar"*; *"Şüf'a hakkını sona erdiren şeyler"* başlığı yerine *"Şüf'ayla ilgili hükümler"* başlığını tercih eder. Şüf'a hakkının sona ermesiyle ilgili meseleler yanında Merğînânî'nin farklı başlıklar altında verdiği, şefîin şüf'a konusu yerde tasarrufta bulunması, şüf'a konusu yerin bedelinde ihtilaf edilmesi gibi birçok meseleyi bu başlık altında işler.[1042] Aslında her iki müellif genel olarak benzer tasnif mantığını kullanır. Ancak Semerkandî'nin konu sıralaması daha sistematik, kullanmış olduğu başlıklar daha kuşatıcı kabul edilmiş olacak ki *Mecelle*'de şüf'a konusu işlenirken "*Merâtib-i şüf'a, şerâit-i şüf'a, taleb-i şüf'a ve hükm-ü şüf'a*" şeklinde benzer bir tasnif benimsenmiştir.[1043] Meselelerin ortak noktası ve aralarındaki mantıksal ilişki dikkate alınarak konulan bu başlıklar fakihin konuyu algılama tarzını ortaya koymakta, aynı zamanda şüf'anın hangi esaslar üzerine inşa edildiğine ve temel meselelerinin ne olduğuna işaret etmektedir. Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö. 430/1039) özellikle ihtilaflı olan meseleleri açıklama, delillerini ve dayandığı temel gerekçelerini ortaya koyma amacıyla kaleme aldığı eseri *el-Esrâr fi'l-fürû'*da şüf'ayla ilgili meselelerin; şüf'a hakkının sebepleri, şartı, rüknü ve şüf'a hakkını düşüren şeyler olmak üzere dört esas üzerinde bina edildiğini söylemesi bahsettiğimiz hususun bir ifadesi olmalıdır.[1044] Bu durumda şüf'anın temel meselelerini tespit edebilmek, neyin onun sebebi, rüknü ve şartı olduğunu hangi şeylerin onu sona erdirdiğini tespit edebilmek demektir.

[1042] Krş. bkz. Semerkandî, *Tuhfe,* c. III, s. 49-61; Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 259-314.
[1043] *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Yayına Hazırlayan: Ali Himmet Berkî, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982, s. 198-206.
[1044] Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer, *el-Esrâr fi'l-fürû'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr.: 1019, vr. 710a.

III. ŞÜF‘A BAHSİNİN MUHTEVASI

Bir önceki başlıkta ele aldığımız şüf‘anın iç sistematiğine ait serüven, -*el-Asl*’dan muhtasarlara- söz konusu bahsin her bir eserde nasıl bir muhtevaya sahip olduğu hususunda genel olarak fikir yürütme imkânı sunmaktadır. Ancak bu başlıklar altında hangi mesailin nasıl işlendiğine değinmek, şüf‘anın sistematiğinin ve Hanefîlerin ana kaynaklardaki mesailden hareketle mezhebin şüf‘a anlayışını hangi esaslar üzerine inşa ettiğinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Öncelikle şunu ifade edelim ki fıkhın tedvin dönemine ait eserler ile muhtasarlar arasında hem konuyu ele alış tarzı hem muhteva bakımından önemli farklar vardır. Bunun sebebi; tedvin dönemine ait eserlerde fıkhın her bir bahsiyle ilgili imamların ortaya koyduğu tüm mesailin tek tek kaydedilmeye çalışılarak konuların mesele düzeyinde ele alınması ve tasnif edilmesi; muhtasarlarda ise bu mesailin üzerine inşa edildiği ana düşünceyi ve ana düşünceyi temsil eden temel meseleleri tespite yönelik bir faaliyetin yürütülmesidir. İki farklı döneme ve faaliyete ait eserleri doğrudan mukayese mümkün olmadığı gibi maksadı da tam olarak gerçekleştirmeyecektir. İç tasniflerinin gelişmiş olmaması ve içerik olarak aralarında bazı farklılıkların bulunması sebebiyle ilk muhtasarlarla temel muhtasar metinleri de bu konuda birebir mukayese pek mümkün değildir. Bundan dolayı muhtasarlar arası yapacağımız mukayesede, *Bidâyetü’l-mübtedî*’nin şüf‘a sistematiği takip edilerek ana metnin standart bir yapıya dönüştüğü Kudûrî’nin *Muhtasar*’ının muhtevası esas alınacak, metinler arası farklılıklar onun üzerinden incelenmeye çalışılacaktır. Mukâyesede daha çok Tahâvî, Kerhî ve Kudûrî’nin *Muhtasar*’ları ile *Vikâye*, *Kenz*, *Gurer*, *Mültekâ* ve *Tenvîru’l-ebsâr* esas alınacak. Diğer muhtasarlara tercih, mezhep görüşünü doğru ifade etme gibi önemli görülen hususlarda başvurulacaktır.

A. Şüf‘a Kavramı

Sözlükte, bir şeyi diğerine katma, birleştirme anlamına gelen şüf‘anın teknik anlamda bir fıkıh terimi olarak tanımlanması tespit edebildiğimiz kadarıyla V. asırdan sonra gerçekleşmiştir. Fıkhî birikimin şerh ve ihtisar edilmesine paralel olarak pek çok kavram zaman içerisinde tanımlanmasına rağmen şüf‘anın tanımlanmaması; Kudûrî,

Serahsî, Merğînânî gibi farklı dönemlerde mezhebin önemli şerhlerini kaleme alan müelliflerin sözlük anlamından hareketle aynı açıklamaları yapmaları,[1045] bu kavramın belli bir süre sözlük anlamı etrafında açıklana geldiğini, ıstılahî anlamı üzerinde pek durulmadığını göstermektedir.

İlk muhtasar müellifleri Tahâvî ve Mervezî eserlerinde şüf'a tanımına yer vermezler. Birçok konuya ilgili kavramı tanımlayarak başlayan Kerhî ve Ebü'l-Leys es-Semerkandî de şüf'a tanımına değinmez.[1046] Nizâmettîn el-Merğînânî'nin, dönemindeki muhtasarları cem etme amacıyla kaleme aldığı *Cevâhiru'l-fıkh* adlı eserinde şüf'a tanımına yer vermemesi, bu kavramın önceki muhtasarlarda tanımlanmadığına işaret etmektedir.[1047] Muhtasarlar içerisinde şüf'a ilk defa Burhânüşşerîa'nın *Vikâye*'sinde teknik anlamıyla tanımlanmıştır. Nesefî de *Kenzü'd-dekâik*'de konuya şüf'a tanımıyla başlar. Mütûn-i erbeanın diğer iki metni *Mecmeu'l-bahreyn* ve *el-Muhtâr*'da ise şüf'a tanımına yer verilmez. Burhânüşşerîa'dan önce şüf'ayı ıstılahî anlamda ilk tanımlayanlardan biri Radıyyüddîn es-Serahsî'dir (ö. 571/1176). Ancak kavramın açıklanması ve mezhep içerisinde tartışmaya açılması muhtasarlarda yer almasıyla başlamıştır.

Radıyyüddîn es-Serahsî şüf'ayı; *"Müşteriye mal olduğu bedel mukabilinde satın alınan şeyin menfaatini temlik etmek / تمليك المنفعة المشتراة بمثل الثمن الذي قام على المشتري"* olarak tanımlar.[1048] Bedreddîn el-Aynî de (ö. 855/1451) benzer bir şekilde şüf'ayı menfaatin elde edilmesiyle izah eder.[1049] Bu tanım mezhepte benimsenmemiştir. Çünkü şüf'a hakkının talep edilmesiyle satılan şeyin menfaati değil bizatihi kendisi (aynı) mülk edinilmektedir. Ayrıca meşfû' akar her ne kadar müşteriden alınsa da onun

[1045] İlk şerhlerde şüf'a hakkına neden bu ismin verildiği üzerinde durulur. Şüf'anın "çift" anlamına gelen "şef'" kökünden türediği, sözlükte ekleme anlamına geldiği, şefîin bu hakka dayanarak kendi yerine şüf'a konusu yeri eklemesi nedeniyle bu ismi aldığı açıklaması yapılır. Krş. bkz. Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 119; Serahsî, *Mebsût*, c. XIV, s. 109; Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 259.

[1046] Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin yer verdiği tanımlardan bir kısmı için bkz. Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 167, 184, 197, 203, 212, 214, 221, 233, 234, 236, 245, 249, 252-254.

[1047] Merğînânî, *Cevâhiru'l-fıkh*, vr. 175a.

[1048] Radiyyüddîn es-Serahsî, Muhammed b. Muhammed, *el-Muhîtu'r-radavî fî fürûi'l-fikhi'l-Hanefî*, İ'tinâ: Abdülhafîz Muhammed Ali Baydûn, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1442/2021, c. VI, s. 369.

[1049] Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 274. Aynî, Nesefî'nin *Kenzü'de-dekâik*'i üzerine yazmış olduğu şerhte ise şüf'ayı "*Ortaklık veya komşuluk sebebiyle satın alınan taşınmazın, şefîin taşınmazına eklenmesidir.*" şeklinde sözlük anlamıyla ilintili olarak tanımlar ve bu tanımının daha güzel olduğunu ifade eder. a. mlf., *Remzü'l-hakâik*, Ta'lîk. Naîm Eşref Nûr Muhammed, Karaçi: İdâretü'l-Kurân, 1424/2004, c. II, s. 333.

temlikiyle değil, Şâri'in tanıdığı hakka dayalı olarak şefî' tarafından zorla alınmaktadır. Radıyyüddîn es-Serahsî, tanımında mutlak olarak satın alınan şey (müşterât) ifadesini kullanmıştır. Halbuki satın alınan bir yerin şüf'a konusu olabilmesi için taşınmaz olması şarttır. Burhânüşşerîa tanımında bu hususlara vurgu yapar. Burhânüşşerîa'nın *Vikâye*'deki tanımı şöyledir: "*Satın alındığı bedel mukabilinde bir taşınmazın, müşteriden zorla alınıp mülk edinilmesidir /* هي تملك عقار على مشتريه جبرا بمثل ثمنه".[1050] Akar kelimesinin binalar için de kullanılması sebebiyle yanlış anlamaları önlemek için Nesefî bunun yerine, toprak parçası anlamında "buk'a/بقعة" kelimesini tercih ederek şüf'anın araziye/arsaya bağlı bir hak olduğuna özellikle vurgu yapar: "*Müşteriye mal olduğu bedelle, bir taşınmazın zorla alınıp mülk edinilmesidir /* هي تملك البقعة جبرا على المشتري بما قام عليه".[1051] Daha sonraki muhtasarlarda genelde bu iki tanım bazen olduğu gibi bazen mezcedilerek aktarılmıştır. Sadrüşşerîa, *en-Nukâye* adlı eserinde *Vikâye*'deki tanımı aynen almıştır.[1052] İbrâhim Halebî ve Molla Hüsrev ifade biçimi olarak iki tanımı mezceder.[1053] Molla Hüsrev, tanıma *"taşınmaz hükmünde olan"* kaydını da ekler.[1054] Timurtâşî, *Kenzü'd-dekâik*'deki tanımı tercih eder. Ancak Nesefî'nin tanımındaki *"temellük/mülk edinme"* yerine *"temlîk/mülk edindirme"* kavramını kullanır.[1055] *Mecelle*'de benimsenen *"Bir mülk-ü müşterâyı müşteriye her kaça mâl olduysa ol miktar ile temellük etmektir."* şeklindeki tanım muhtasarlarda yer alan tanımdır.[1056]

Muhtasarlardaki bu tanımlar şârihler tarafından eksik ve hatalı bulunmuş, çeşitli açılardan tenkit edilmiştir. Bu konudaki en önemli eleştiri, şüf'anın kavram olarak mülk edinmenin kendisini mi yoksa mülk edinme hakkını mı ifade ettiğiyle ilgilidir. Bazı fakihlere göre şüf'a, mülk edinme hakkını ifade eder. Çünkü şüf'a hakkının doğmasıyla meşfû' akar doğrudan şefîin mülkü olmamakta ancak talep edilmesi sonucu müşteri kendi rızasıyla teslim etmesi veya hâkimin hükmüyle mülkü olmaktadır. Eğer hakkın doğmasıyla meşfû' akar doğrudan şefîin mülkü olsaydı, talep ve dava edilmesine gerek

[1050] Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. V, s. 54.
[1051] Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 376.
[1052] Sadrüşşerîa, *en-Nukâye*, c. II, c. 389.
[1053] İbrâm Halebî'nin tanımı şöyledir: "هي تملك العقار على مشتريه بما قام عليه جبرا". Bkz. Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 101.
[1054] Molla Hüsrev'in tanımı şöyledir: "هي تملك العقار و ما في حكمه جبرا على مشتريه بمثل ما قام عليه". Bkz. Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 208.
[1055] Timurtâşî'nin tanımı söyledir: "هي تمليك البقعة جبرا على المشتري بما قام عليه". Bkz. Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 202.
[1056] *Mecelle*, mad. 950.

kalmazdı.[1057] Bazıları muhtasarlardaki tanımda şüf'a sebeplerinin olmamasını eksiklik görerek, tanıma *"paydaşlık ve komşuluk"* kaydını da eklemişlerdir.[1058] Tanımla ilgili üzerinde durulan bir diğer husus ise meşfû' akarın temlik mi temellük mü edildiğiyle ilgilidir. Meşfû'un şüf'a hakkına istinaden zorla alınmasına dikkat çeken şârihler, temlîk/mülk edindirme yerine temellük/mülk edinme kavramını tercih ederler. Bu gerekçeden hareketle *Tenvîru'l-ebsâr*'da Timurtâşî'nin kullandığı "*akarın temlîk edilmesi/تمليك البقعة*" ifadesini eleştiren İbn Âbidîn, doğru olanın *Kenzü'd-dekâik*'de yer alan "*temellük*" ifadesinin olduğunu söyler.[1059]

Bütün bu eleştiriler, kavramların tanımlanması gibi belli bir olgunluğa kavuşmasının da süreç içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. Muhtasarların bu noktadaki önemli fonksiyonlarından biri ihtisarın en güzel örnekleri olarak kabul edebileceğimiz kavram tanımlarına olan katkısı yanında üzerine yapılan şerhlerle bunların kritik edilmesine zemin oluşturmasıdır.

B. Şüf'a Hakkının Sebepleri, Doğuşu ve Kazanılması

Mevsılî'nin *el-Muhtâr*'ı hariç temel muhtasar metinlerin ana başlıktan sonra ilk işlenen konusu şüf'a hakkının sebepleri, doğuşu ve kazanılmasıdır. Bazıları konuya sebeplere, bazıları ise doğuşu ve kazanılmasına yer vererek başlar. Şüf'a sebepleriyle ilgili olarak şüf'a dereceleri ve aynı düzeyde birden fazla şefiin bulunması durumunda şüf'a konusu yerin nasıl paylaşılacağı meseleleri birlikte ele alınır. Bu konuda Tahâvî'nin *Muhtasar*'ı ile temel metinler aynı içeriğe sahiptir. Kerhî'nin *Muhtasar*'ında ise konuyla ilgili detay kabul edebileceğimiz birçok meseleye ve rivayete yer verilmiştir. Temel metinlerdeki konu bütünlüğü Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'larında mevcut değildir. Her iki muhtasarda da ilgili meseleler aynı yerde peş peşe işlenmemektedir.

[1057] Kadızâde, *Netâic*, c. IX, s. 376-377; Tûrî, *Tekmile*, c. VIII, s. 228; İbn Âbidîn, *Hâşiye*, c. IX, s. 316.
[1058] Tûrî, *Tekmile*, c. VIII, s. 228.
[1059] İbn Âbidîn, *Hâşiye*, c. IX, s. 316.

1. *Sebepleri*

Şüf'a hakkının sebepleri, şüf'a konusunda Iraklılar ile Hicazlılar arasındaki temel tartışmalardan biridir. Hicazlılar sadece satılan taşınmazda paydaş olmayı şüf'a sebebi kabul ederken, Iraklılar taşınmazın irtifak muhtevalı haklarında paydaş olmayı ve ona bitişik komşuluğu da şüf'a sebebi sayarlar. Bu konuda iki farklı fıkıh çevresinin görüşlerini, bulundukları coğrafyada geçmişten beri var olan uygulamalar ile tercih ettikleri rivayetler şekillendirmiştir. Kaynaklardaki bilgilerden, Iraklıların görüşünün Kûfe'de hemen herkesçe kabul edilen bir uygulama olduğu, bu uygulamanın Ebû Hanîfe ve öğrencileri tarafından da benimsendiği anlaşılmaktadır. Şeybânî gerek el-*Asl*'ın şüf'a bahsinin girişinde gerekse *el-Hücce*'de konuyla ilgili görüşlerine kaynak teşkil eden birçok rivayet aktarır. Bunlar içerisinde Hz. Peygamber'in hadisleri yanında sahâbe ve tabiûn uygulamaları da vardır.[1060] Şeybânî'nin verdiği bilgi, Kûfe'deki hâkim görüşün oluşmasında Hz. Ömer'in komşuluğu şüf'a sebebi sayması ve bununla hüküm vermesi yönünde talimat gönderdiği şehrin kadısı Şüreyh'in uygulamalarının etkili olduğunu göstermektedir.[1061] Hz. Ali Kûfe'ye gelince aynı şekilde hüküm vermiş, Şüreyh'e de bu yönde hüküm vermesini söylemiştir.[1062] Ebû Yûsuf'un verdiği bilgiye bakılırsa bu uygulama sonraki Kûfe kadılarından Ebû Hanîfe'nin çağdaşı İbn Ebû Leylâ'ya kadar devam etmiş olmalıdır. Anlattığına göre iki hocası Ebû Hanîfe ile İbn Ebû Leylâ şüf'a sebepleri konusunda aslında aynı görüşte olmasına rağmen Abbâsilerin kurucusu Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın (ö. 136/754) şüf'a davalarında sadece meşfû' akarda paydaşlığı şüf'a sebebi sayması yönündeki talimatından sonra İbn Ebû Leylâ Hicâzlılara ait olan bu görüşle hüküm vermiştir.[1063] Siyasi iradenin emriyle yargıda değişen karar ne kadar devam etti bilmiyoruz. Fakat Şeybânî'nin, rivayetler arasında ihtilaf olunca Kûfelilerin ittifak ettiğini tercih ettikleri şeklindeki sözüne bakılırsa;[1064] Ebû Hanîfe halkasının, İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği "*Şüf'a hakkı sadece taksim edilmemiş malın paydaşı için vardır.*"[1065] hadisi yerine, onun irtifak haklarında paydaşlığı ve komşuluğu

[1060] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 217-220; a. mlf., *el-Hucce*, c. III, s. 67-75.
[1061] Şeybânî, *el-Hucce*, c. III, s. 73-74.
[1062] Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hâdîsî ve'l-fıkhî*, Tahkîk: Abdullah b. Hammûd el-İzzî, Ammân: Müessesetü'l-İmâm Zey b. Ali es-sakâfiyye, 1422/2002, s. 195-196.
[1063] Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ*, Tashih: Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarâbâd: Matbaatü'l-vefâ, h. 1358, s. 37-38.
[1064] Şeybânî, *el-Asl*, c. V, s. 167-168.
[1065] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 218-219.

da şüf'a sebebi sayan hadislerini tercih etmelerinde Kûfe'deki ortak kabulün büyük etkisi olmalıdır. Aynı şey Hicaz fıkhının temsilcisi İmam Mâlik için de geçerlidir. O da konuyla ilgili Hz. Peygamber'in hadisini aktardıktan sonra, uygulamanın böyle olduğuna, bu konuda kendi aralarında herhangi bir ihtilaf olmadığına, Said b. Müseyyeb ile Süleymân b. Yesâr'ın kendilerine sorulan fetvalara bu yönde cevap verdiğine vurgu yapar.[1066]

Literatürde şüf'a konusunda aktarılan hadis ve sahabe kavilleri, büyük ölçüde şüf'a sebepleriyle ilgilidir. Ebû Hanîfe ve öğrencileri görüşlerine esas aldıkları rivayetler üzerine birçok mesele türetmiş, karşılaştıkları soruları bu doğrultuda çözüme kavuşturmuşlardır. Hanefî mezhebinde onların türettikleri meseleler ihtisara konu edilmiş, mezhep görüşü bu meselelerden elde edilen sonuçlar üzerine oluşturulmuştur. Şeybânî *el-Asl*'da şüf'a sebepleriyle ilgili birçok meseleye yer verir. Konunun ana kaynaklarda nasıl ele alındığını gösterme amacıyla *el-Asl*'dan bazı alıntılar yapıp daha sonra bunların muhtasarlardaki ifade biçimleriyle mukayese etmek istiyoruz:

> "Bir adam, bir evin (menzil) belli bir hissesini satın alırsa, evin paydaşının öncelikli şüf'a hakkı vardır. Paydaş şüf'a hakkından feragat ederse, konakta (dâr) ve özel yolda paydaş olan, komşuya göre (şüf'a hakkında) daha önceliklidir. Eğer özel yolda paydaş olan da şüf'a hakkından feragat ederse, komşunun şüf'a hakkı vardır. Bize göre şüf'a hakkına sahip olan komşu, konağı, satın alınan konağa bitişik olan komşudur. Eğer iki konak arasında işlek bir yol varsa diğerinin şüf'a hakkı yoktur.
>
> Ana yola, çıkmaz bir sokakla bağlı olan ve içerisinde konaklar bulunan bir avludan (finâ) bir konak satılsa, konakları çıkmaz sokakta olanların hepsinin şüf'a hakkı vardır. Çünkü onlar hem avluda hem de yolda paydaştırlar. Eğer bunlar şüf'a haklarından vazgeçerlerse, bunlardan sonra bitişik komşunun şüf'a hakkı vardır."[1067]
>
> "Bir adam bir konaktan (dâr), üst katı birisine alt katı başka birisine ait olan bir oda (beyt) satın alsa, satın aldığı odanın (beytin) yolu başka bir konaktan olsa, şüf'a hakkı yolun bulunduğu konak sahibine aittir. Üst kat sahibinin komşuluk sebebiyle şüf'a hakkı vardır; paydaşlık

[1066] Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Tashih: Muhammed Fuat Abdülbaki, Beyrut: Dâru ihyâit'-türâsi'l-Arabî, 1406/1985, s. 713-714.
[1067] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 220-221.

nedeniyle değil. Odanın yolunun bulunduğu konak sahibi, şüf'a hakkında daha önceliklidir. Çünkü o (yolda) paydaştır."[1068]

"Bir adam bir tarla satın alsa, başka birisinin o tarlada taksim edilmemiş bir payı olsa, bu kişi şüf'a hakkında sulama hakkı ortağından (eş-şerîkü fi'ş-şirb) daha önceliklidir. Çünkü sulama hakkı paydaşı, yolda paydaş olan gibidir. Evin kendisinde paydaş olan, yolda paydaş olandan şüf'a hakkında önceliklidir. Eğer tarlada paydaş olan şüf'a hakkından vazgeçmişse, sulama hakkında paydaş olan şüf'a hakkında komşudan önceliklidir. Küçük nehirde paydaş olanların hepsi şüf'a hakkında bitişik komşudan önceliklidir. Eğer gemilerin gidebileceği ölçüde büyük bir nehir olursa, bitişik komşu şüf'a hakkında önceliklidir. Çünkü nehir gemilerin gideceği kadar büyük olduğunda bunlar sulama konusunda paydaş olmazlar. Eğer komşuluk, şüf'a konusu tarlaya bitişik şekilde değilse şüf'a hakkı yoktur."[1069]

"Bir adam yatağıyla birlikte bir nehir satın alsa, birisinin nehrin üst kıyısında, diğer bir kişinin de aşağı kıyısında nehre bitişik arazileri olsa, birlikte şüf'a haklarını talep etseler, buna hakları vardır. Yukarıdan aşağıya nehir aralarında ortak olur. Kanal, su kaynağı ve kuyu da böyledir."[1070]

"Bir adam birisinden bir nehir satın alsa, nehirde paydaş olan şüf'a hakkını talep etse, nehrin arazisinden geçmesi nedeniyle ona komşu olan kişi de şüf'a hakkını talep etse, nehirde paydaş olan bu konuda önceliklidir. Çünkü o paydaştır, diğeri komşudur, paydaş daha önceliklidir."[1071]

"Bir nehrin üst kısmı birisine, alt kısmı başka birisine ait olsa, nehrin yatağı (mecrâ) diğer bir kişinin arazisinde olsa, birisi nehrin üst kısmını satın alsa, nehrin arazisinden geçtiği kişi ve nehrin alt kısmının sahibi şüf'a haklarını talep etseler, her ikisinin de komşuluk sebebiyle şüf'a hakkı vardır. Mesîl (başka birisinin arazisinden suyunu geçirme) hakkına sahip olan kişinin bundan dolayı (öncelik) hakkı yoktur. Aynı şekilde nehrin alt kısmına sahip olan kişi nehri satsa, nehrin üst kısmına sahip olan kişinin şüf'a hakkında önceliği yoktur."[1072]

"Bir zimmî diğer bir zimmîden veya müslümandan arazi veya konak satın alsa, bir adam oraya komşu olsa, diğer bir adamın da orada yolu olsa, yolun sahibi, mesîl (su geçirme) hakkı sahibine göre şüf'a hakkında önceliklidir. Mesil hakkına sahip olan, komşu gibidir. Aynı şekilde onun konağın üstünde bir odası (beyt) olsa veya kirişi konağın duvarlarından birinin veya tavan kamışlarının yahut kirişinin üstünde olsa, (şüf'a hakkına sahip olmada) komşu gibidir. Aynı şekilde onun konağın altında veya üstünde bir odası olsa, ancak yolu başka bir

[1068] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 249.
[1069] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 249-250.
[1070] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 255.
[1071] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 255-256.
[1072] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 256.

konaktan olsa komşuluk nedeniyle şüf'a hakkı vardır. O bitişik komşu gibidir. Paydaş gibi değildir."[1073]

Fıkhî mesâlin tespit ve tedvin edildiği dönemde, her mesele kendi özelinde ele alınıp çözüme kavuşturulmaktadır. *el-Asl*'da farklı konularla irtibatlı olarak ayrı ayrı yerlerde ele alınan zikrettiğimiz bütün bu meseleler, belli bir olay veya durumla ilgili mezhep imamlarının görüşünü ihtiva etmektedir. Hepsinin ortak noktası, sırasıyla, satılan şeyin kendisinde veya özel yol ve su kanalı gibi bir hakkında paydaşlık ile satılana bitişik komşu olmanın şüf'a sebebi olmasıdır. Meseleler arası farklılık, neyin paydaşlık neyin komşuluk olduğuyla ilgilidir. Muhtasarlarda detay meselelere yer verilmeden daha çok bu ana düşünce ortaya konmaya çalışılmıştır. Nitekim Tahâvî, şüf'ada öncelik sırasına da dikkat çekerek konuyla ilgili mezhebin görüşünü şöyle özetler:

"Şüf'a hakkına sahip olan kişiler arasında satıma konu malı almada öncelikli hak sahibi, satılan malın paydaşıdır. Sonra bunu, satıma konu olan malı paylaşıp yolda paydaşlığı kalan kişi takip eder. Sonra bunu da bitişik komşu takip eder / وأولى الشفعاء بالمبيع: الشريك الذي لم يقاسم، ثم يتلوه الشريك الذي قاسم وبقيت له شركة في الطريق، ثم يتلوه الجار الملاصق."[1074]

Kerhî ise konuyu nisbeten daha kavramsal bir çerçeveye oturtur. Konuyu şüf'a hakkına sahip olan kişiler değil, şüf'a sebepleri olarak ele alır. Şeybânî'nin tek tek örnekler üzerinden aktardığı meseleleri, bütünü kapsayacak şekilde şöyle ifade eder:

"Ebü'l-Hasan dedi ki: 'Ashabımıza göre şüf'a hakkı üç şeyle elde edilir: Satım akdinin gerçekleştiği şeyde paydaşlık veya satılan şeyin haklarında paydaşlık veya yakından uzağa doğru komşuluk / قال ابو الحسن رحمه الله تعالى: الشفعة تستحق عند اصحابنا بثلاثة معان: بالشركة فيما وقع عليه عقد البيع، او بالشركة في حقوق ذلك، او بالجوار الأقرب فالأقرب."[1075]

Kerhî'nin, satılan akarın irtifak muhtevalı haklarında paydaş olmaktan doğan şüf'a sebebini, Tahâvî'de olduğu gibi belli bir örnek üzerinden aktarmak yerine, "hak" kavramıyla ifade etmesi, kavrama dayalı kapsayıcı bir dil kullanması itibariyle önemlidir. Şeybânî, gerek "merâfık" gerekse "hak" kavramını irtifak haklarıyla ilişkili

[1073] Şeybânî, el-Asl, c. IX, s. 296-297.
[1074] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 120.
[1075] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 138.

olarak kullanmaktadır.[1076] Ancak mevcut muhtasarlar içerisinde irtifak muhtevalı haklardan kaynaklı şüf'a sebebini, belli bir örnek üzerinden vermek yerine kavramla ifade eden Kerhî olmuştur. Sonraki muhtasarlarda Kerhî'nin ifadelerinin biraz daha geliştirilerek yer alması, onun bu konuda diğerlerine örnek olduğunu göstermektedir. Kerhî'nin ifadelerinde dikkat çeken önemli bir husus, komşulukta şüf'a konusu akara bitişik olmayı değil, yakından uzağa komşuluğu esas almasıdır. Komşuluğun şüf'a sebebi olması konusunda Kûfeliler arasında ittifak varken, bunun keyfiyyeti konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Şüreyh'in görüşü yakından uzağa komşuluk yönündedir. Şeybânî *el-Asl*'da bu görüşü zikreder ve tercih etmediklerini açıkça belirtir. Kendilerinin bitişik komşuluğu şüf'a sebebi kabul ettiklerini birçok yerde vurgular.[1077] Böyle olmasına rağmen Kerhî'nin, ana kaynaklarda yer alanın aksine mezhep imamları arasında ittifak olduğunu söyleyerek yakından uzağa komşuluğu şüf'a sebebi olarak göstermesi[1078]çelişkili bir durumdur. Eğer müstensih hatası değilse bu hususta bir diğer çelişki metnin kendi iç tutarlılığıyla ilgilidir. Çünkü Kudûrî, başka bir yerde açıkça adını zikretmeden Kerhî'ye nispetle mezhep imamlarının hepsine göre bitişik komşuluğun şüf'a sebebi olduğunu, yakından uzağa komşulukla şüf'a hakkı elde edilemeyeceği bilgisine yer verir. Diğer bir yerde açıkça Kerhî'ye nispet ederek bitişik olmayan komşuluğun şüf'a sebebi olmadığını söylemesi bu bilgiyi teyit etmektedir.[1079] Kerhî, farklı rivayetlere dayanarak mı bu bilgileri vermektedir? Kendisi bu konuda herhangi bir açıklama yapmaz. Kerhî'nin *Muhtasar*'ını şerheden Kudûrî de bu konu üzerinde durmaz. Sadece Ebû Yûsuf'tan rivayet edilen Kadı Şüreyh'ın bahsi geçen görüşünü aktarır. Sahih olanın Ebû Hanîfe'nin bitişik komşuluğu esas alan görüşü olduğunu söyler.[1080] Bu durum Kerhî'nin *Muhtasar*'ına özeldir. Diğer bütün muhtasarlarda, el-*Asl*'da yer alan görüş tercih edilmiştir.

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Hizânetü'l-fikh*'ında konu tamamen kavramsal bir çerçeveye oturtulur. Ancak o konuyu Tahâvî gibi şüf'a hakkına sahip olan kişiler üzerinden ele alır:

[1076] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 227, 253.
[1077] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 219.
[1078] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 138; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 285.
[1079] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 135.
[1080] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 141.

> Üç kişinin şüf'a hakkı vardır: Satılan malın kendisinde paydaş olan. Sonra satılan malın haklarında paydaş olan ki bu yol ve su alma (şirb) hakkında paydaş olandır. Sonra bitişik komşu / الشفعة واجبة لثلاثة نفر: الخيلط في نفس المبيع ثم الخليط في حق المبيع وهو الشرب والطريق ثم الجار الملاصق .[1081]

Kudûrî *Muhtasar*'ında aynı ifadelere yer vermiş; ondan da diğer muhtasar müellifleri olduğu gibi almıştır.[1082] Muhtasarlarda şüf'a sebepleri bu üç maddede özetlenmiştir. Metinlere yapılan ekler birkaç mesele ve kayıtla sınırlıdır. Merğînânî *Bidâyetü'l-mübtedî*'de, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ındaki muhtevaya *el-Câmiu's-sağîr*'de yer alan, bitişik evin duvarı üzerinde kirişi olanın paydaşlık değil, komşuluk sebebiyle şüf'a hakkına sahip olduğu meselesini ekler.[1083] Su kanalı/nehir, yol gibi satılan akarın irtifak muhtevalı haklarının şüf'a sebebi olabilmesi için bunların kamuya değil şahıslara ait olması gerekir. Nesefî, bu hususu dikkate alarak metne "*özel yol ve özel su kanalı*" kaydını düşer.[1084] Burhânüşşerîa bahsi geçen kayıtlara ek olarak özel yol ve özel su kanalının ne anlama geldiğini de açıklar; *el-Asl*'da belirtilen çıkmaz sokağın özel yol, gemilerin geçemeyeceği kadar küçük olan su kanallarının özel su kanalı sayıldığı bilgisini verir.[1085]

Burhânüşşerîa'nın özel su kanalı/nehirle ilgili verdiği bu bilgi Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in görüşüdür.[1086] Kerhî, *Muhtasar*'ında İmam Muhammed'in konuyla ilgili bahsi geçen görüşü yanında mezhep imamlarından yapılan farklı rivayetlere yer verir. Ebû Yûsuf'tan bu konuda iki rivayet aktarır. Bir rivayete göre, bu konuda herhangi bir sınırlama getirilemez. Bu, duruma göre görüldüğünde karar verilebilecek bir hususdur. Diğer rivayete göre iki veya üç bostanın sulandığı nehirler küçük, bunların dışındakiler büyük kabul edilir.[1087] Muhtasarlarda düşülen kayıtlardan bu konuda zâhiru'r-rivâye metinlerde yer alan görüşün tercih edildiği anlaşılmaktadır. Tahâvî ise *Muhtasar*'ında bu meseleye değinmez.

[1081] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 241.

[1082] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 241; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 304; Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 54; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 376-378; Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 104; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 388; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 208-209; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 102-103.

[1083] Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 264.

[1084] Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 377.

[1085] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 54.

[1086] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 263.

[1087] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 236-237; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 288-289.

Kerhî'nin *Muhtasar*'ında konular nisbeten daha geniş ele alınmıştır. Bundan dolayı diğer muhtasarlardan farklı olarak, şüf'a sebepleri zikredildikten sonra alt ve üst komşuluk, mesîl (su tahliye) hakkı ve satılan taşınmazın duvarında paydaş olmaktan kaynaklı şüf'a hakkıyla ilgili detay sayılabilecek birçok meseleye yer verilir. Kerhî'nin aktardığı meseleleri özetle ifade edecek olursak; satılanın kendisinde veya yolunda paydaşlıklıkları yoksa alt ve üst kat sahipleri birbiriyle komşuluk nedeniyle şüf'a hakkına sahip olurlar.[1088] Mesîl (su tahliye) hakkı, şirb (su alma) hakkı gibi değildir; kişiye özeldir. Bundan dolayı mesîl hakkı sahibi de paydaşlık değil komşuluk sebebiyle şüf'a hakkına sahip olur.[1089] Kerhî, satılan taşınmazın duvarında paydaş olanın taşınmaza paydaş mı yoksa komşu mu sayılacağıyla ilgili ise mezhep imamlarından farklı rivayetlere yer verir. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den aktardığı bir rivayete göre duvara paydaş olan taşınmazda paydaşlık; Ebû Yûsuf'tan ve Züfer'den aktardığı diğer rivayete göre duvara paydaş olan taşınmazda komşuluk sebebiyle şüf'a hakkına sahip olur. Kerhî, ilk rivayetin daha sahih olduğunu belirtir.[1090] Mecellede de bu görüş tercih edilmiştir.[1091]

2. *Şüf'a Dereceleri*

Kûfelilerin kabul ettikleri birden fazla hususu şüf'a sebebi sayan rivayetlerde hak sahipleri arasında bir sıralamaya gidilmiş; satılan malın kendisinde paydaş olan (şerîk) irtifak haklarında paydaş olana (halît), irtifak haklarında paydaş olan da komşuya öncelenmiştir. Şeybânî, *el-Asl*'da hem Hz. Peygamber'den konuyla ilgili hadis rivayet eder hem de Şüreyh'in görüşüne yer verir.[1092] Bu Kûfe'de ilk dönemden itibaren şüf'a hakkı sahipleri (şefî') arasında sıralamaya gidildiğini, Hanefî halkanın konuyla ilgili görüşlerine bu uygulamanın esas teşkil ettiğini göstermektedir. *el-Asl*'da şefî'ler arasındaki sıralamayı ifade eden birçok mesele aktarılır. Üst düzeydeki bir şefîin hakkından feragat etmesi durumunda, şüf'a hakkının alt düzeydeki şefî'e geçtiği açıkça dile getirilir. Bu konuda imamlar arasında herhangi bir ihtilafa yer verilmez.[1093] Ebû

[1088] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 138-144.
[1089] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 241.
[1090] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 241-243.
[1091] *Mecelle*, mad. 1012.
[1092] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 218, 220.
[1093] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 218, 220-221.

Yûsuf'tan üst düzeydeki şefîin varlığı, alt düzeydekilerin hakkını düşürür şeklinde bir görüş aktarılır. Ancak muhtasarlarda bu görüşe yer verilmemiş; *el-Asl*'da zikredilen görüş tercih edilmiştir.[1094] Tahâvî, Kerhî, Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Kudûrî şüf'a sebeplerini zikrettikten sonra şüf'a derecelerine ayrıca yer verir.[1095] Metni mümkün olduğunca kısa kaleme almayı hedef edinen mütûn-i erbea müellifleri ise konuyu ayrıca zikretmeye gerek görmeyip Arapça'da tertip ifade eden "sümme/ثم" atıf harfini kullanarak bahsi geçen sıralamaya işaretle iktifâ ederler.[1096]

3. *Aynı Düzeyde Birden Fazla Şefîin Bulunması*

Şüf'a sebepleri içerisinde ele alınan temel meselelerden biri de aynı düzeyde birden fazla şefîin bulunmasıdır. Hanefîler, bu konuda sebeb birliğini esas alırlar. Diğerlerinin haklarından feragat etmesi durumunda tek kalan şefîin meşfû' akarın tamamını alma hakkının olmasını göz önünde bulundurarak aynı düzeyde birden fazla şefîin bulunması durumunda bunların meşfû' akar üzerinde eşit oranda şüf'a hakkına sahip olduğunu kabul ederler. Şeybânî'nin *el-Asl*'da; "*Bize göre şüf'a pay sahibi sayısına göredir.*", "*Şüf'a kişi sayısına göredir; pay oranına göre değil.*" şeklinde zikrettiği bu mesele, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Hizânetü'l-fıkh*'ı hariç diğer bütün muhtasarlarda aynı anlama gelecek ifadelerle yer almıştır.[1097]

4. *Şüf'a Hakkının Doğuşu, Kazanılması ve Hükmü*

Şüf'a hakkı, meşfû' akarın satılmasıyla doğar; talep edilmesiyle ve talep edildiğine dair şahit tutmakla kazanılır. Eğer şefî', meşfû' akarın satıldığını öğrendiğinde şüf'a talebinde bulunmaz ise hakkını kaybeder.[1098] Şüf'anın hükmü, sebep ve şartları mevcut ise şefîin meşfû' akarı talep edip ona malik olabilmesidir. Bu da

---

[1094] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 262-263.

[1095] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121; Kudûrî, *Şerh*, VI, 139-142; Konuyla ilgili Ebü'l-Leys es-Semerkandî ile Kudûrî'nin ifadeleri hemen hemen aynıdır. Kudûrî, Ebü'l-Leys'ten metni olduğu gibi almıştır. Krş. Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 241; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 304.

[1096] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 54; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 376-377; Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 104; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 388.

[1097] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 221, 301; Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121; Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 177; a. mlf., *Muhtasar*, s. 311; Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 54; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 378; Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 107; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 388.

[1098] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 268-269.

müşterinin kendi rızasıyla şüf'a konusu malı şefî'e teslim etmesi, eğer müşteri teslim etmezse hâkimin şefî' lehine karar vermesiyle gerçekleşir.[1099]

Hanefîlerin şüf'a hakkının doğuşu, kazanılması ve hükmüyle ilgili görüşlerinin özeti mahiyetinde olan bu bilgiler muhtasarlarda bir cümlede özetlenmiştir. Şeybânî ve Ebû Yûsuf'un eserlerinde bulunmayan, sonradan biçimlendirildiği kuvvetle muhtemel olan bu ilkeye,[1100] muhtasarlardan önce Ebû Bekir el-Hâssâf (ö. 261/875) yer verir. Kerhî bu ilkeyi mezhebin ana düşüncesini ortaya koyan ilke/asl olarak takdim eder.[1101] Bu ilke temel muhtasar metinlerin bazılarında şüf'a tanımından, bazılarında ise şüf'a sebeplerinden sonra şüf'a hakkının talep edilmesi konusuna giriş mahiyetinde zikredilir.

Muhtasarlar arasındaki ifade farklılıkları, bu ilkenin zamanla daha olgun bir yapı kazandığını göstermektedir. Özellikle Ebü'l-Leys es-Semerkandî tarafından şekillendirilen ve Kudûrî tarafından aynen alınan ifade biçimi mezhebin görüşünü doğru yansıtıp yansıtmadığı noktasında şârihlerce çeşitli açılardan tenkit edilmiştir. Yapılan eleştiriler bu ilkenin sonraki muhtasalardaki ifade biçimi üzerinde etkili olması yanında şerhlerin metnin oluşumuna katkısıyla ilgili fikir vermesi bakımından önemlidir. Hem değişimi hem de metinlerin birbiri üzerindeki etkisini daha yakından gözlemleme amacıyla Hassâf'tan itibaren bu ilkenin ifade biçimlerine yer vermek istiyoruz.

Hassâf bu ilkeyi şöyle zikreder:

> "Şüf'a, satım akdinin gerçekleşmesiyle doğar; talep etmekle ve talep edildiğine dair şahit tutmakla kazanılır; müşteri teslim ettiğinde veya hâkimin hükmüne dayalı olarak teslim almakla mülk edinilir. / الشفعة تجب بعقد البيع و تستحق بالطلب و الإشهاد عليه و تملك بالأخذ إذا سلمها المشتري أو حكم بها حاكم"[1102]

[1099] Radıyyüddîn es-Serahsî, *el-Muhît*, VI, 369. Haskefî şüf'anın hükmünü, sebepleri gerçekleştiğinde şüf'a hakkını talep edebilme olarak belirtmektedir. Bkz. Haskefî, Muhammed b. Ali, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerh-u Tenvîri'l-ebsâr*, Tahkîk: Abdülmünim Halil İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002, s. 621.

[1100] Tahâvî, *eş-Şurûtu's-sağîr* adlı eserinde bu ilkeyi Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî'ye nispet ederek aktarır. Şeybânî'nin eserleri üzerine yaptığımız incelemelerde tespit edemediğimiz bu ilkenin mezhep imamlarına nispet edilerek aktarılması, kanaatimizce onların düşüncesini içermesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Hanefî litaratürde sonradan oluşturulan birçok ifade ve ilkenin mezhep imamlarının görüşlerini içermesi nedeniyle onlara nispet edilmesi oldukça yaygın bir uygulamadır. Bkz. Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed, *eş-Şurûtu's-sağîr*, Tahkîk: Ruhi Özcan, Bağdat: Matbatü'l-'ânî, 1394/1974, s.357.

[1101] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 155.

[1102] Hassâf, *Edebü'l-kâdî*, vr. 41b.

Tahâvî gereksiz gördüğü bazı kelimeleri çıkararak Hassâf'ın metnini biraz daha kısaltır.

> "Şüf'a, satım akdinin gerçekleşmesiyle doğar; şahit tutmakla ve talep etmekle kazanılır; teslim almakla mülk edinilir. / "الشفعة تجب بعقد البيع و تستحق بالإشهاد و الطلب و تملك بالأخذ [1103]

Kerhî'nin metni, Tahâvî'ninkiyle benzerlik arzetmektedir:

> "Şüf'a, satım akdinin gerçekleşmesine bağlı olarak doğar; şahit tutmakla elde edilir; teslim almakla mülk edinilir "الشفعة تتعلق بعقد البيع و تستقر بالإشهاد و تملك بالأخذ/ [1104]

Ebü'l-Leys es-Semerkandî, mezhep görüşünü en doğru şekilde ifade edebilme noktasında tercihlerde bulunur. Oluşturduğu metin öncekileri mezceden bir yapıya sahiptir:

> "Şüf'a, satım akdinin gerçekleşmesiyle doğar; talep etme ve şahit tutmakla elde edilir; müşterinin teslim etmesiyle veya hâkimin hükmüne dayalı olarak teslim almakla mülk edinilir. "الشفعة تجب بعقد البيع و تستقر بالطلب و الإشهاد و تملك بالأخذ إذا سلمها المشتري أو حكم بها حاكم/ [1105]

Kudûrî, *Muhtasar*'ında bu ilkeyi aynı ifadelerle zikreder. Sadece *"(Şüf'a) talep etme ve şahit tutmakla elde edilir"* cümlesindeki "*talep etme*" ifadesine yer vermez.[1106] Şüf'a hakkı her ne kadar hemen talep edilmekle elde edilse de bunu ispat şahit tutmayla gerçekleştiğinden dolayı Kudûrî'nin talep etmeyi ayrıca zikretmeye ihtiyaç duymadığı anlaşılmaktadır. Nitekim şerhlerde bu ilke açıklanırken şüf'a hakkının zayıf bir hak oluşuna vurgu yapılarak meşfû' akarın satımı duyulduğu an hemen talepte bulunmanın şart olduğu belirtilir.[1107]

Hanefî literatürde bu ilkenin en geniş anlamda tenkidi Kudûrî'nin *Muhtasar*'ındaki ifade biçimi üzerinde gerçekleşmiştir. Eleştiriler iki noktada olmuştur. Birincisi "*Şüf'a satım akdinin gerçekleşmesiyle doğar/*الشفعة تجب بـعقد البيع" cümlesindeki, "be/ب" harfi cerrinin sebep anlamı ifade etmesinden dolayı cümlenin satım akdinin şüf'a hakkının sebebi olduğu izlenimi vermesidir. Merğînânî satım akdinin şüf'a

[1103] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121.
[1104] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 155.
[1105] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 241-242.
[1106] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 305.
[1107] Aynî, *Binâye*, c. XI, s. 297-298; Tûrî, *Tekmile*, c. VIII, s. 232-233.

hakkının sebebi değil şartı olduğunu belirtir ve cümledeki "be" harfinin "sonra/بعد" anlamına geldiğini söyler.[1108] Onun bu izahı muhtasarlar üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Burhânüşşerîa' *Vikâye*'de bu durumu dikkate alarak metni "*Şüf'a satım akdinin gerçekleşmesinden sonra doğar; şahit tutmakla elde edilir; karşılıklı rıza ile veya hâkimin hükmüne dayalı olarak teslim almakla mülk edinilir. /* هي... تجب بعد البيع و تستقر بالإشهاد و تملك بالأخذ بالتراضي أو بقضاء القاضي" şeklinde oluşturmuştur.[1109] Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*'i hariç diğer bütün muhtasarlarda "be" harfi cerri yerine "sonra" anlamına gelen "ba'de/بعد" zarf edatı tercih edilmiştir.[1110]

Diğer eleştiri ise şüf'a konusu akarın şefî' tarafından mülk edinilmesini ifade eden "(*Şüf'a) müşterinin teslim etmesiyle veya hâkimin hükmüne dayalı olarak teslim almakla mülk edinilir. /* وتملك بالأخذ إذا سلمها المشتري أو حكم بها حاكم" kısmıyla ilgilidir. "Hakeme" kelimesinin "selleme" kelimesine atfedilme imkânı sebebiyle metinden ister müşteri kendi rızasıyla versin isterse hâkimin hükmüne dayalı olarak alınsın şüf'a konusu yerin mülkiyetinin teslim almakla şefî'e geçtiği anlaşılmaktadır. Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'larında mülkiyetin teslimle geçtiği ifadesine yer verilmesinde bu durum daha barizdir. Halbuki meşfû' akar hâkimin hükmüne dayalı olarak alınmış ise mülkiyetin intikali için teslim şart değil, hâkimin şefî' lehine karar vermesi yeterlidir. Şeybânî *el-Asl*'da, şüf'a davasında hâkimin kararının şefîi bağlayıcı olduğunu açıkça zikreder[1111] ve şefîin hâkim kararıyla meşfû' akara malik olmasıyla ilgili meselelere yer verir.[1112] Şârihler mevcut metnin bu konuda mezhebin görüşünü tam olarak yansıtmadığını belirterek metni tashih ederler.[1113] Molla Hüsrev de bu hususa dikkat çekerek metnin şöyle olması gerektiğini belirtir:

[1108] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 266; Kadızâde, Merğînânî'nin yapmış olduğu bu açıklamayı eleştirir, "be" harf-i cerrinin "ba'de/sonra" anlamına geldiğiyle ilgili meşhur Arapça kitaplarda herhangi bir bilginin olmadığı, doğru olanın buradaki "be" harfinin beraberlik anlamını ifade eden "mea" ile izah edilmesi olduğunu söyler. Bkz. Kadızâde, *Netâic*, c. IX, s. 379.

[1109] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 54.

[1110] Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 378; Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 103-104; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 388; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 101-102; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 208; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 202.

[1111] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 226-227.

[1112] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 227, 233-234.

[1113] Zebîdî, *el-Cevhera*, c. I, s. 601.

"Şüf'a, satım akdinin gerçekleşmesinden sonra doğar; şahit tutmakla elde edilir, hâkimin hükmüyle veya müşterinin rızasına dayalı olarak teslim almakla mülk edinilir. / هي ...تثبت بعد البيع... و تستقر بالإشهاد و تملك بالقضاء أو الأخذ بالرضى" [1114]

C. Şüf'a Hakkının Kullanımı: Şüf'a Talebi ve Davası

Şüf'a hakkının doğuşu ve kazanılmasıyla ilgili yukarıda yer verdiğimiz ilkede özetle ifade edildiği gibi şüf'a hakkının elde edilebilmesi için talep edilmesi şarttır. Bu da sırasıyla belirli irade beyanlarının yapılmasıyla gerçekleşir.

el-Asl'da şüf'a talebiyle ilgili meselelere yer verilir. Ancak bunlar muhtasarlarda olduğu gibi konu bütünlüğü içerisinde işlenmez.[1115] Sonraki fıkıh kitaplarında bu meseleler ve konuyla ilgili diğer kaynaklardan elde edilen rivayetler değerlendirilerek mezhebin ana düşüncesini ortaya koyacak şekilde sistematize edilir ve kavramlaştırılır. Şüf'a talebiyle ilgili *taleb-i muvâsebe, taleb-i takrir ve işhâd, taleb-i husûmet ve temellük* olmak üzere üç kavram türetilir. Gerek konunun sistematize edilmesine gerekse ilk eserlerde mevcut olmayan bu kavramlara, şüf'a hakkının doğuşu, kazanılması ve hükmüyle ilgili yukarıda yer verdiğimiz ilkenin ilham vermiş olması muhtemeldir. Zira bahsi geçen ilke, sırasıyla üç talebi içerdiği gibi -taleb-i muvâsebe hariç- kavramlaştırmada kullanılan kelimeler, söz konusu ilkede yer alan kelimelerle aynıdır.

Tahâvî ve Kerhî, *Muhtasar*'larında bu kavramları açıkça zikretmezler. Ancak sonraki muhtasarlar kadar sistematik olmasa da konuyla ilgili muhtevayı öncelik sırasına dikkat ederek özetlerler. Mezhebin temel muhtasar metinlerinde de şüf'a talebi anlatılırken genelde kavramların tanımı mahiyetindeki muhtevaya yer verilir. Vikâye ve onun etkisinde kaleme alınan *Mülteka'l-ebhur, Gureru'l-akâm* ve *Tenvîru'l-ebsâr*'da tanımlar verildikten sonra o tanımın hangi kavramı ifade ettiği ayrıca zikredilir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanefî literatürde şüf'a talebiyle ilgili kavramlara ilk yer

[1114] Molla Hüsrev, *Gurer,* c. II, s. 208-209.

[1115] *el-Asl*'da şüf'a talebiyle ilgili meseleler, ana başlıktan sonra şüf'a da şahitlik, şüf'a hakkından feragat, isyancının (bâğî) şüf'a hakkı, müstemen harbînin şüf'a hakkı, başlıkları altında verilen çeşitli meslelerden oluşmaktadır. Bkz. Şeybânî, *el-Asl,* c. IX, s. 233-234, 243, 275, 282-284, 302.

verenlerden biri Ebü'l-Leys es-Semerkandî'dir.[1116] Söz konusu kavramların hicrî IV. asırda ortaya çıkmış olmaları muhtemeldir.

Mezhebin temel muhtasar metinlerinde hakkın talep edilmesinin bir sonucu olarak şüf'a davası, meşfû' akarın bedelinin ödenmesi, bedelde ihtilaf veya indirim olması, müşterinin meşfû' akarda tasarrufta bulunması, akarın müşterinin elinde helak olması ve bu yere ait semerelerin kime ait olduğuyla ilgili meseleler şüf'a talebi başlığı altında ele alınır.

1. *Taleb-i Muvâsebe*

Taleb-i muvâsebe; şefîin meşfû' akarın satıldığını veya mâlî muâvaza nitelikli bir akde konu edildiğini öğrendiği mecliste hemen şüf'a hakkını kullanmak istediğini belirten bir beyanda bulunmasına denir. Muvâsebe, sözlükte sıçramak, bir şeye atılmak anlamına gelir. Kavram'ın bu kelimeyle isimlendirilmesinin sebebi, şefîin, meşfû' akarın satımını duyduğunda hemen hakkını kullanmak istediğini belirten bir beyanda bulunması gerektiğiyle izah edilir. Bazı Hanefî fakihler söz konusu kavrama, Hz. Peygamber'in konuyla ilgili hadisinde geçen bir kelimeden hareketle teberrüken bu ismin verildiğini söylerler.[1117]

Muhtasarlarda taleb-i muvâsebenin tanımı mahiyetinde verilen özet bilgiler, ihtilaflı meselelerde fakihlerin tercihleri ve mezhepte öne çıkan görüşlerin metinlerin oluşumundaki etkileri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerin geriye doğru kaynaklarını takip ettiğimizde mezhep imamlarından aktarılan rivayetlerin, ilk muhtasarlar; ilk muhtasarların da daha sonraki muhtasarlar üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Nitekim Şeybânî'nin, *el-Asl*'da yer verdiği şu meselenin, taleb-i muvâsebeyle ilgili muhtasarlarda yer alan metinlere esas teşkil ettiği söylenebilir:

[1116] Ebü'l-Leys, şüf'a talebiyle ilgili kavramları "Ebû Hanîfe dedi ki" ifadesiyle aktarır. Mezhep imamlarının görüşlerini aktaran ilk eserler içerisinde bu kavramlar kullanılmadığı gibi konuyla ilgili meseleler muhtasarlardaki gibi konu bütünlüğü içerisinde verilmez. Muhtemelen burada Ebû Hanîfe'ye ait görüşün dönemin gelişen ve kavramlaşan fıkıh diliyle ifade edilmesi söz konsu olmalıdır. Bkz. Ebü'l-Leys, Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Muhtelefu'r-rivâye*, Tahkîk: Abdurrahman b. Mübârek el-Ferec, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, h. 1422, c. III, s. 1574.

[1117] Dönmez, "Şüf'a", *DİA*, c. XXXIX, s. 257.

"Birisi bir konak satın alır, şefî' bunu öğrenir, öğrendiği yerde talep etmezse, şefîin o konakta şüf'a hakkı yoktur / وإذا اشترى الرجل دارا فعلم الشفيع فلم يطلب مكانه فلا شفعة له فيها" [1118]

Şeybânî'nin konak/dâr üzerinden aktardığı mesele, Tahâvî'nin *Muhtasar*'ında, daha genel bir yapıya büründürülerek, aynı zamanda taleb-i muvâsebenin şahit tutularak yapılması gerektiği noktasında Tahâvî'nin vardığı sonuç metne yansıtılararak şöyle özetlenir:

"Şüf'a hakkına konu olan bir şey satıldığında, şefî' bunu öğrenir, öğrendiği yerde (hakkını talep ettiğine dair) şahit tutarsa şüf'a hakkına sahip olur. Eğer şahit tutmazsa hakkı düşer / وإذا وقع البيع فيما تجب فيه الشفعة فعلم بذالك الشفيع فإن أشهد مكانه أنه على شفعته و إلا بطلت شفعته" [1119]

Kerhî ise *Muhtasar*'ında, *el-Asl*'da geçen bu mesele yanında, İbn Semâa'nın (ö. 233/848) Ebû Yûsuf'tan; İbrâhim b. Rüstem (ö. 211/) ve Hişâm b. Ubeydullah er-Râzî'nin (ö. 221/) Şeybânî'den aktardığı nevâdir rivayetlere de yer verir. İbn Semâa'nın aktardığına göre; şefî' meşfû' akarın satıldığını duyduğunda hemen talep etmezse şüf'a hakkı düşer. Bu görüş Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a aittir. Şeybânî'den ise iki farklı görüş aktarılır. İbn Rüstem'in rivayetine göre; şefî' meşfû' akarın satıldığını duyduğunda sussa şüf'a hakından vaz geçmiş sayılır. Hişâm'ın rivayetine göre; şefî' meşfû' akarın satıldığını duyduğunda bir süre sussa sonra hakkını talep etse şefîin şüf'a hakkı vardır. İlk rivayet taleb-i muvâsebenin hemen ikinci rivayet meclis boyunca yapılabileceğine işaret etmektedir. Bütün bu rivayetleri değerlendiren Kerhî, hocası Ebû Saîd el-Berdaî'nin (ö. 317/930) görüşünü de dikkate alarak taleb-i muvasenin hemen değil meclis boyunca yapılabileceği, bu konuda rivayetler arasında ihtilafın olmadığı sonucuna varır.[1120]

Daha sonraki muhtasarlar hem Tahâvî'nin muhtevasını hem de Kerhî'nin tercihini yansıtacak şekilde kaleme alınmıştır. Şöyleki Ebü'l-Leys es-Semerkandî *Hizânetü'l-fıkh*'ta Tahâvî'nin *Muhtasar*'ındaki muhtevaya Kerhî'nin tercihini dercederek metni oluşturmuştur. Kudûrî de bu metni küçük bazı değişikliklerle *Muhtasar*'ına almıştır:

[1118] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 233.
[1119] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 120.
[1120] Krş. Cessâs, *Şerh*, c. III, s. 353; Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 145-147; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 301-302.

"Şefî' (meşfû' akarın) satıldığını öğrendiğinde, bulunduğu mecliste şüf'a hakkını talep ettiğine dair şahit tutar / و إذا علم الشفيع بالبيع أشهد في مجلسه ذالك على المطالبة" [1121]

Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının kaynak teşkil ettiği mezhebin temel muhtasarlarının bir kısmında bu metin olduğu gibi bir kısmında ise eksik görülen bazı meseleler eklenerek alıntılanmıştır. İhtilaflı meselelerde fakihlerin tercihlerini de yansıtan muhtasarlardaki bir iki cümlelik metinlerde, taleb-i muvâsebenin süresi, taleb-i muvâsebede bulunurken şahit tutma, taleb-i muvâsebenin şekli ve taleb-i muvâsebede öğrenmenin gerçekleşmiş sayılması için meşfû' akarın satış bilgisini getirenlerin sayı ve niteliklerinin nasıl olması gerektiğiyle ilgili meselelere yer verilir.

a. *Taleb-i Muvâsebenin Süresi*

Taleb-i muvâsesebede bulunabilmek için şefîin meşfû' akarın satıldığını öğrenmesi gerekir. Satım akdini öğreninceye kadar şefîin şüf'a hakkı devam eder.[1122] Muhtasarlarda konuyla ilgili ilk cümleden, bunun için herhangi bir sürenin söz konusu olmadığı, aradan uzun bir zaman da geçse, satım akdinin yapıldığını öğrendiğinde şefîin şüf'a hakkını talep edebileceği anlaşılmaktadır. Bu konuda asıl tartışma, öğrenme gerçekleştikten sonra şefîin bulunduğu mecliste hemen mi yoksa haktan feragat ettiğine delalet eden herhangi bir beyan veya davranışta bulunmamak kaydıyla meclis sonuna kadar mı taleb-i muvâsebede bulunması gerektiğiyle ilgilidir.

Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye olarak bilinen eserlerinde bu konuda herhangi bir ihtilafa yer verilmez. Meselenin tartışma mevzûu olmasının sebebi, mezhep imamlarından farklı rivayetlerin aktarılmasıdır. Konuyla ilgili rivayetleri değerlendiren Kerhî'nin, hocası Ebû Saîd el-Berdaî'nin görüşünü de dikkate alarak taleb-i muvâsebenin meclis boyunca yapılabileceği sonucuna vardığını yukarıda söylemiştik. Tahâvî'nin açık bir beyanı olmamakla birlikte farklı rivayetleri zikretmeden konuyu *el-Asl*'da bulunan meseleyle benzer şekilde ifade etmesi, onun tercihinin de aynı yönde olduğu şeklinde yorumlanabilir. Nitekim *el-Asl*'daki meseleyi şerheden fakihler söz konusu meselenin taleb-i muvâsebenin meclis boyunca yapılabileceğine işaret ettiği

[1121] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 305.
[1122] Şeybânî, *el-Hucce*, c. III, s. 81.

yorumunda bulunurlar.[1123] Cessâs da bu görüşü daha sahih bulur.[1124] Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Hizânetü'l-fıkh*'ta metni Kerhî'nin tercihi doğrultusunda kaleme alır.[1125] Kudûrî, Şâfiî'ye karşı mezhebinin görüşlerini savunduğu eseri *et-Tecrîd*'de mezhepteki her iki görüşe yer verip taleb-i muvâsebenin hemen yapılması gerektiğini ifade eden görüşü zâhiru rivayeti'l-asl olarak nitelemesine rağmen *Muhtasar*'ında metni Kerhî'nin tercihini yansıtacak şekilde kaleme almıştır. [1126]

Kudûrî sonrasında temel muhtasar metinlerin hepsi ifade biçimi olarak Kerhî'nin tercihini yansıtacak şekilde kaleme alınmıştır.[1127] Muhtasarlardaki metinler yoruma açık olsa da Molla Hüsrev, metinlerin zahirinden hareketle ne kadar uzun sürerse sürsün taleb-i muvâsebenin meclis boyunca yapılabileceği görüşünü daha sahih bulmuş; diğerini zayıf bir görüş olarak zikretmiştir.[1128] Bununla birlikte temel metinlerin aksine mezhepte çoğunluğun tercihi, taleb-i muvâsebe'nin hemen yapılması gerektiği şeklinde olmuştur. *Mecelle*'de de bu görüş kanunlaştırılmıştır.[1129]

Taleb-i muvâsebenin hemen yapılması gerektiği görüşü Hanefî kaynaklarda zâhiru'r-rivâye, zâhiru'l-mezheb, er-rivâyetü's-sahîha gibi isimlerle anılmaktadır.[1130] Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye olarak nitelenen eserlerinde bu konuda açık bir bilgi yoktur. Hanefî literatürde konuyla ilgili tartışmalar *el-Asl*'da yer alan mesele üzerinden değil daha çok yukarıda yer verdiğimiz İbn Semâa, İbn Rüstem ve Hişâm'ın rivayetleri üzerinden yapılır. Merğînânî bu durumu dikkate alarak her iki görüşe kaynak teşkil eden rivayetin, nâdiru'r-rivâye olduğunu söyler.[1131] Bu da *el-Asl*'daki meselelerin yorumlanmasında nevâdir kaynakların dikkate alınıp, mezhepte ortak kabul göreninin

[1123] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 145; Serahsî, *Mebsût,* c. XIV, s. 140.

[1124] Burhâneddîn Ali b. Ebû Bekr, *Muhtârâtü'n-nevâzil*, Tahkîk: Ahmed Salih Ahmed Gyunesh, ("Burhâneddîn el-Mergînânî'nin "Muhtâratu'n-Nevâzil" Eserinin Edisyon Kritiği", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), s. 398.

[1125] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 242.

[1126] Kudûrî, *Muhtasar,* s. 305; a. mlf.., *et-Tecrîd*, c. VII, s. 3443-3446.

[1127] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye,* c. V, s. 55; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 379; Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 108; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 392; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 104; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 209; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.

[1128] Molla Hüsre, *Gurer*, c. II, s. 209; Alâeddîn Haskefî de bu konuda yaygın kanaatin aksine temel metinlerde yer olan görüşü tercih eder. Bkz. Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, s. 622.

[1129] *Mecelle,* mad. 1029.

[1130] Kudûrî, *et-Tecrîd*, c. VII, s. 3443; Radıyyüddîn es-Serahsî, *Muhît*, c. VI, s. 393; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur,* c. IV, s. 105.

[1131] Krş. Serahsî, *Mebsût*, c. XIV, s. 140; Merğînânî, *Hidâye,* c. VI, s. 268-269; Aynî, *el-Binâye,* c. XI, s. 300-302.

zâhiru'r-rivâye olarak nitelendiğini göstermektedir. Muhtasarlardaki metinler, zahiren Şeybânî'nin *el-Asl*'ındaki ifade biçimiyle uyumludur ancak mezhepte çoğunluk tarafından tercih edilen görüşü tam olarak yansıtmamaktadır. Bundan dolayı şerhlerde bu konunun tashih edilmesine ihtiyaç duyulmuş; şârihler metinlerdeki "*bulunduğu mecliste*" ifadesine "*hemen*" kaydını eklemişlerdir.

b. *Taleb-i Muvâsebede Bulunurken Şahit Tutma*

Taleb-i muvâsebeyle ilgili muhtasarlardaki metinler üzerinden ele alınan ikinci bir mevzu, taleb-i muvâsebede şahit tutma meselesidir. Şeybânî'nin *el-Asl*'ında şefîin şüf'a hakkını talep ettiğine dair şahit tutmasıyla ilgili meselelere yer verilse de taleb-i muvâsebede şahit tutma ve bunun hükmü müstakil bir mesele olarak ele alınıp görüş beyan edilmez. Kaynaklarda doğrudan konuyla ilgili biri Hasan b. Ziyâd, diğeri Şeybânî'nin öğrencisi Mûsâ b. Nasr er-Râzî'den iki farklı görüş aktarılır. Hasan b. Ziyâd'ın görüşü, yanında başka birisi yoksa şefîin şüf'a talebinde bulunamayacağı yönündedir.[1132] Mûsâ b. Nasr er-Râzî'den aktarılan görüş ise şahitler olsun olmasın meşfû' akarın satımını öğrendiğinde şefîin şüf'a talebinde bulunması gerektiği şeklindedir.[1133]

Mezhepte Mûsâ b. Nasr'dan aktarılan görüş tercih edilmiş, taleb-i muvâsebede her zaman şahit tutma imkânının bulunamayacağına ve şahitliğin bir ispat vasıtası oluşuna vurgu yapılarak hakkın talep edilmesi ile şahit tutma birbirinden ayrılmıştır. Buna göre taleb-i muvâsebede asl olan şahit tutmak değil beyanda bulunmaktır. Şefî', meşfû' akarın satıldığını duyduğunda yanında başkaları varsa mahkemede hakkını ıspat için onları şahit tutar. Yoksa diyâneten hakkının mahfuz kalması, yalan beyanda bulunmama ve yemin teklif edildiğinde yalan yere yemin etmemek için mutlaka şüf'a hakkını kullanmak istediğini belirten bir beyanda bulunması gerekir. Bunu yaptıktan sonra başka bir yerde veya bulunduğu meclise şahitleri çağırtarak taleb-i muvâsebede bulunduğuna dair şahit tutabilir.[1134]

[1132] Aynî, *el-Binâye,* c. XI, s. 300.
[1133] Aynî, *el-Binâye,* c. XI, s. 300.
[1134] Krş. Semerkandî, *Tuhfe*, c. III, s. 52; Kâsânî, *Bedâi',* c. VI, s. 129-130; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 303; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, c. IV, s. 105; Tûrî, *Tekmile,* c. VIII, s. 233.

Meselenin muhtasar metinlere dâhil edilmesi yukarıda verdiğimiz alıntılarda da görüleceği gibi taleb-i muvâsebenin; şefîin, meşfû‘ akarın satımını öğrendiği yerde şüf‘a hakkını talep ettiğine dair şahit tutması şeklinde tanımlanmasıyla olmuştur. Nitekim Kudûrî, taleb-i muvâsebe ve talebi takrîr için de "*işhâd*" kelimesini kullanır. İlki için şüf'a konusu akarın satıldığını öğrendiği mecliste şahit tutma, diğeri için satıcı, müşteri veya meşfû‘ akar nezdinde şahit tutma ifadesini kullanır.[1135] Ancak söz konusu metin, mezhepte yerleşik görüşü yansıtma noktasında tashih ve şerhe muhtaçtır. Muhtemelen Burhânüşşerîa bu durumu dikkate alarak *Vikâye*'de, "*şahit tutma*" yerine "talep etme" ifadesini tercih eder. Onun bu ifadesi kendisinden sonra *Gureru'l-ahkâm, Tenvîru'l-ebsâr*' ve *en-Nukâye* müellifleri tarafından benimsenir.[1136]

c. *Taleb-i Muvâsebenin Nasıl Yapılacağı*

Muhtasarlarda taleb-i muvâsebeyle ilgili yer verilen bir diğer mesele taleb-i muvâsebenin nasıl yapılması gerektiğidir. Bu meseleyi metne derceden Burhânüşşerîa olmuştur. Ondan da *Gureru'l-ahkâm, Tenvîru'l-ebsâr* ve *en-Nukâye* müellifleri bu bilgiyi aynen almışlardır. Gerek ilk muhtasar müellifleri gerekse Kudûrî, muhtasarlarında bu meseleye değinmezler. Şeybânî'nin zâhiru'r-rivâye olarak nitelenen eserlerinde de bu meseleye yer verilmez.[1137] Mezhep imamlarından konuyla ilgili aktarılan görüşler, nevâdir kaynaklarda geçen görüşlerdir. Bu konuda Ebû Yûsuf'tan, şefîin hakkını talep ettiğini açıkça beyan etmesi gerektiği, talep içermeyen, şüf‘a hakkının varlığını iddiaya yönelik beyanların taleb-i muvâsebe yerine geçmeyeceği; Şeybânî'den ise şefîin şüf‘a hakkını talep ettiğini gösteren herhangi bir beyanının talebi-i muvâsebe için yeterli olduğu görüşü nakledilir.[1138] Mesele sonraki fukaha arasında tartışma konusu olmuş; çoğunluk, Şeybânî'nin görüşünü tercih etmiştir. Burhânüşşerîa da metne bu görüşü almış;[1139] Mecelle'de de bu görüş tercih edilmiştir.[1140]

d. *Meşfû‘ Akarın Satış Bilgisini Getirenlerin Sayı ve Nitelikleri*

[1135] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 305-306, 309.
[1136] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 55; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 209; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.
[1137] Serahsî, *Mebsût*, c. XIV, s. 117.
[1138] Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 304.
[1139] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 55.
[1140] *Mecelle*, mad. 1029.

Bu konuya Molla Hüsrev'in *Gurer*'i hariç diğer muhtasarlarda değinilmez. Şeybânî'nin *el-Asl*'ında bu hususta açık bir bilgi yoktur. Konuyla ilgili görüşlere esas teşkil eden meseleler nevâdir kaynaklardan aktarılmaktadır. Ebû Hanîfe'ye göre iki adam veya adil bir kişi bu bilgiyi getirmişse şefîin taleb-i muvâsebede bulunması gerekir. Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den yaptığı bir diğer rivayete göre bu bilgiyi en az iki adam veya bir adam iki kadının haber vermiş olması gerekir. Ebû Yûsuf ve Şeybânî ise bu konuda sayı ve adalet şartı aramaz. Onlara göre bilgiyi getiren çocuk veya kadın da olsa şefî' meşfû' akarın satıldığını öğrendiğinde taleb-i muvâsebede bulunması gerekir; eğer bulunmazsa şüf'a hakkı düşer.[1141] Molla Hüsrev, *Gureru'l-ahkâm*'da metni Ebû Hanîfe'den aktarılan her iki görüşü de içerecek şekilde kaleme almıştır.[1142]

Taleb-i muvâsebe ile ilgili verilen bilgiler, muhtasarlarda yer alan bütün görüşlerin mezhepte çoğunluğun tercih ettiği görüşler olmadığını ve zâhiru'r-rivâye olarak nitelenen görüşlerin kaynağının Şeybânî'nin bilinen altı eseriyle sınırlı olduğu tezine ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini göstermektedir. Yine muhtasarlardaki bütün meseleler, bilinen anlamıyla zâhiru'r-rivâye görüşlerden oluşmamaktadır. Kaynağı nâdiru'r-rivâye de olsa konuyla ilgili eksik görülen meseleler muhtasarlarda metne dâhil edilmiştir. Her fakih, ulaştığı kaynaklar çerçevesinde, aktarılan rivayetleri, bu rivayetlerden sahih ve önemli gördüğünü kendi yorumuyla metne taşımıştır.

2. *Taleb-i Takrîr ve İşhâd*

Şefîin, taleb-i muvâsebede bulunduktan sonra mümkün olan en kısa sürede, meşfû' akarın veya müşterinin yahut zilyetliği devam ediyorsa satıcının yanında şüf'a hakkını talep ettiğini beyan etmesi gerekir.[1143] Bahsi geçen üç yerden birinde yapılan bu talepten sonra şüf'a hakkının sübut bulması/kazanılması nedeniyle literatürde bu taleb için *taleb-i takrîr* veya *taleb-i istihkâk*; davalının inkâr edebileceği ihtimaline karşı şüf'a hakkının kullanıldığına dair söz konusu üç yerden birinde şahit tutulması nedeniyle *taleb-i işhâd* kavramları kullanılır. Literatürde her iki kavram ayrı ayrı birbirinin yerine

[1141] Ebü'l-Leys, *Uyûnü'l-mesâil*, s. 134.
[1142] Molla Hüsre, *Gurer*, c. II, s. 209;
[1143] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 271.

kullanıldığı gibi birlikte de kullanılmaktadır.[1144] Yaygın olan iki kavramın bir arada kullanımıdır. Kavrama "takrîr" isminin verilmesinde Ebû Hanîfe'ye ait olan taleb-i muvâsebe ve taleb-i takrîrde bulunulduktan sonra taleb-i husûmetin geciktirilmesinin şüf'a hakkını düşürmeyeceği, dolayısıyla taleb-i takrîr ile şüf'a hakkının sübut bulacağı görüşünün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu düşünce Hassâf'tan itibaren şüf'a talebinin bir ilke halinde formüle edildiği metinlerde vurgulanmış, oradan da kavramlaşarak bütün muhtasarlarda benimsenmiştir.[1145]

Şüf'a talebini, *taleb-i muvâsebe* ve *el-mutâlebet-ü mine'l-hasm* diye ikiye ayıran Alâeddîn es-Semerkandî ise taleb-i takrîr kavramını kullanmaz. Bunun yerine müşteri ve satıcının şüf'a da davalı (hasım) oluşunu dikkate alarak, - şüf'a davasını da içerecek şekilde- taleb-i takrîr ve taleb-i husûmet yerine, şüf'a konusu yerin davalıdan (hasım) talep edilmesi anlamına gelen *el-mutâlebet-ü mine'l-hasm* kavramını tercih eder.[1146] Kanaatimizce ilk ayrım, mezhep düşüncesini ifadede daha sistematik bir yapı arzetmektedir.

Şeybânî'nin *el-Asl*'ında taleb-i takrîr ile ilgili meseleler, ana başlık ile şüf'a da şahitlik, bâğînin (isyancının) ve müste'men harbînin (islam ülkesine emanla giren gayrimüslimin) şüf'a hakkıyla ilgili alt başlıklar içerisinde ele alınır. Şefîin satıcı, müşteri veya meşfû' akarla aynı şehirde olması, bunların bulunduğu şehirden başka bir şehirde veya ülkede olması ile ilgili birçok meseleye yer verilir.[1147] Bu meseleler içerisinde mezhebin ana düşüncesini en kapsamlı yansıtanlardan biri şudur:

> "Bir adam bir konak satın alsa şefî', o konağı şüf'a hakkına istinaden almak istediğine dair evinde şahit tutsa; satıcı, müşteri veya konağın yanına gelip şüf'a talebinde bulunmasa şefîin şüf'a hakkı yoktur. / و إذا اشترى الرجل دارا فأشهد الشفيع في بيته أنه أخذها بالشفعة و لم يجئ إلى البائع و لا إلى المشتري و لا إلى الدار و لم يطلبها فلا شفعة له"[1148]

el-Asl ve Hişâm b. Ubeydullah'ın Şeybânî'den derlediği nevâdirlerde şefîin satıcıya karşı taleb-i takrirde bulunabilmek için meşfû' akarın onun zilyetliğinde olması

[1144] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 270; Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 55; Nesefî, *Kenz*, c. II, c. 390.
[1145] Krş. Ebü'l-Leys, *Muhtelefu'r-rivâye,* c. III, s. 1574; Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 271-272; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 298;
[1146] Semerkandî, *Tuhfe*, c. III, s. 52-53.
[1147] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 233-234, 243, 282-284, 302.
[1148] Krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 243.

gerektiğine işaret eden meseleler aktarılır.[1149] Muhtasarlarda metinler oluşturulurken bu husus da dikkate alınır. Bazı fakihler, Şeybânî'nin *el-Câmiu'l-kebîr*'inde yer alan bir meseleden hareketle taleb-i takrîrin zilyetliği devam etmese de istihsânen satıcı nezdinde yapılabileceği sonucuna varmışlardır.[1150] Ancak muhtasarlarda ilk görüş tercih edilmiştir.

Tahâvî, şüf'a hakkı talep edildikten sonra şahit tutma konusunda müttereddid olmasa da bunun, meşfû' akar, müşteri veya satıcının yanında yapılıp yapılmaması gerektiği hususunda biraz tereddütlüdür. Şurûtla ilgili eserinde bu görüşü Hassâf'ın imamlardan aktardığı, Hasan b. Ziyâd'ın görüşü veya rivayeti olabileceğini, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin rivayetlerinden dolayı bu konuda çok fazla ihtilafın olduğunu, kendisine yöneltilebilecek itirazlardan kaçınmak için doğru olma ihtimalini göz önüne alarak bu meseleye yer verdiğini söyler.[1151] Aktardığı bu bilgiler, şahit tutma konusunda olmasa da taleb-i takrîr konusunda mezhep görüşünün en azından onun nezdinde tam olarak netleşmediğine işaret ediyor. Şeybânî *el-Asl*'da satıcının şüf'a davasında hasım olabilmesi için meşfû' akarı zilyetliğinde bulundurması gerektiğini açıkça zikreder.[1152] Taleb-i takrîrin satıcı nezdinde yapılabilmesine, satıcının şüf'a davasında hasım oluşunun gerekçe gösterilmesine[1153] bakılırsa fakihler, *el-Asl*'da yer alan bu meseleden tahric ederek mezkûr kaydı metne düşmüş olmalılar. Hassâf'ın satıcı nezdinde tutulan şahitliği, onun şüf'a davasında hasım oluşunun hemen akabinde zikretmesi bunu teyit etmektedir.[1154] Tahâvî'nin, konuyla ilgili mezhep görüşünü *Muhtasar*'ında sadece Şeybânî'ye nispet ederek aktarması farklı rivayetler sebebiyle ileri sürülen ihtilaflardan kaynaklansa gerekir:

> "Yalnızca Muhammed b. Hasan'dan onun şöyle dediği rivayet edildi: Şüf'a hakkının talep edildiğine dair şahit tutmanın şüf'a hakkının talep edildiği kişi veya şüf'a konusunun yanında

[1149] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 222; Ebü'l-Leys, *Uyûnü'l-mesâil*, s. 133-134.
[1150] Krş. Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr*, s. 353; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, VII, 269; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 306.
[1151] Krş. Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed, *el-Câmiu'l-kebîr fi'ş-şurût* (Kitâbü'ş-şüf'a), Neşreden: Joseph Schacht, y.y.: Matbatü'l-'ânî, 1929, s. 3; a. mlf., *eş-Şurûtu's-sağîr*, s. 355-356.
[1152] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 222.
[1153] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 271; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 305-306.
[1154] Hassâf, *Edebü'l-kâdî*, vr. 42b.

وقد روي عن محمد بن الحسن رضي الله عنه خاصة أنه قال: وينبغي أن يكون الإشهاد/yapılması gerekir بمحضر المطلوب بالشفعة أو بحضرة المبيع المشفوع فيه"[1155]

Tahâvî'nin metni kısa, kavrama dayalı, nisbeten muğlak ve daha kapsayıcıdır. Bu metni doğru bir şekilde anlayabilmek metnin alt yapısını oluşturan meseleleri bilmeyi zorunlu kılmaktadır. Zira Tahâvî'nin metninde yer alan "*Şüf'a hakkının talep edildiği kişi*" ifadesi ile müşteri veya satıcının kastedildiğini anlayabilmek için taleb-i takrîrin bu kişilerin huzurunda yapılması gerektiğiyle ilgili meseleleri bilmek gerekmektedir. Ayrıca söz konusu metin, satıcı nezdinde taleb-i takrirde bulunabilmek için meşfû' akarın satıcının zilyetliğinde olması gerektiği görüşünü ifade etme noktasında oldukça muğlaktır. Bununla birlikte metinde yer verilen *"Şüf'a hakkının talep edileceği kişi"* ifadesi dolaylı olarak bu görüşü içermektedir. Çünkü Tahâvî, şüf'a davasıyla ilgili meseleleri aktarırken, satıcıya karşı şüf'a talebinde bulunabilmek için satıcının meşfû' akarı zilyetliğinde bulundurması gerektiğini açıkça ifade eder.[1156] İleride açıkça zikredeceği konuya, taleb-i takrirle ilgili meselede işaret ile iktifa eder.

Taleb-i takrîr ile ilgili rivayetlerin sıhhati konusunda Tahâvî'deki tereddüt Kerhî'de yoktur. Gerek *el-Asl*, gerekse nâdiru'r-rivâye kaynaklardan elde ettiği bilgileri özetleyen Kerhî, Tahâvî'ye göre konuyu daha detaylı ele alarak satıcının, müşterinin, meşfû' akarın ve şefîin aynı şehirde bulunup bulunmaması, şefîin hakkını talep etmesine engel bir durumun olup olmaması ihtimallerine göre her bir meseleyi tek tek ele alır. [1157] Kerhî'nin *Muhtasar*'ında yer verdiği meselelerin ortak noktası, ister aynı isterse başka şehirde olsun taleb-i muvâsebede bulunduktan sonra mümkün olan en kısa zamanda müşteri, zilyetliği devam ediyorsa satıcı veya meşfû' akardan herhangi birinin yanında şefîin veya vekilinin şüf'a hakkını talep ettiğine dair şahit tutmasıdır. *Hizânetü'l-fıkh*, Kudûrî ve sonraki muhtasarlarda sadece bu ana düşünceye yer verilir.[1158] Burhânüşşerîa *Vikâye*'de bu muhtevaya, taleb-i takrîrin nasıl yapılacağını, Molla Hüsrev, *Vikâye*'nin muhtevasına, mezhep imamlarının görüşlerinden tahric edilen taleb-i muvâsebenin mezkûr üç yerden birinde yapılması durumunda taleb-i takrîr

[1155] Şüf'a konusu akarı, Şeybânî hep, konak, ev, tarla gibi örnekler üzerinden aktarır. Tahâvî, meşfûun fîh kavramını kullanır. Bu kavramı onun ihdas etmiş olması güçlü ihtimaldir. Bkz. Tahâvî, *Muhtasar*, s. 120.

[1156] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121.

[1157] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 155-161; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 305.

[1158] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 242; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 306; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 379; Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 109; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 392.

yerine de geçeceği meselesini ekler. *Mülteka'l-ebhur* ve *Tenvîru'l-ebsâr*'da *Vikâye*'nin muhtevası esas alınır.[1159]

3. *Taleb-i Husûmet ve Temellük: Şüf'a Davası*

Taleb-i takrîr ve işhâddan sonra müşteri kendi rızasıyla şüf'a konusu yeri şefi'e vermezse, şefîin meşfû' akarı alabilmek için dava açması gerekir. Şefî' mahkemeye başvurur, davayı kazanırsa doğrudan meşfû' akara malik olur. Literatürde bu talep için şefîin meşfû' akarı alması, mülk edinmesi veya bunun için dava açması anlamında *talebü'l-ahz, talebü'l-istihkâk, taleb-i husumet* veya iki kavramın birlikte kullanıldığı *taleb-i husûmet ve temellük, taleb-i husumet ve temlîk* kavramları kullanılır.[1160] Şüf'a konusu yerin şefî' tarafından cebren alınması nedeniyle *temlîk* kavramı kabul görmemiş, *Mecelle*'de *temlik* yerine *temellük* kavramı tercih edilmiştir.[1161]

Şeybânî'nin *el-Asl*'ında taleb-i husûmetle ilgili, şüf'a davasında taraflar, şahitler, davalıyı vekilin temsil etmesi gibi birçok mesele farklı başlıklar altında aktarılır. Muhtasarlarda ana kaynaklardaki bilgiler derlenip düzenlenir. Konuyla ilgili davanın açılmasından sonuçlarına aşağıdaki meseleler ele alınır:

a. *Dava Açma Süresi*

Şefîin imkânı olduğu halde dava açmaması durumda şüf'a hakkının düşüp düşmeyeceği ile ilgili mezhep imamlarından farklı görüşler rivayet edilir. Ebû Hanîfe'ye göre şefî' taleb-i işhâdda bulunduktan sonra şüf'a hakkı sübut bulur. Şefî' şüf'a davasını ne kadar geciktirirse geciktirsin feragat ettiğini beyan etmediği sürece hakkı düşmez. Şeybânî ve Züfer hakkın kötüye kullanılması ihtimalini dikkate alarak maslahat gereği istihsanen bu süreyi bir ayla sınırlandırırlar. İmkânı olduğu halde bir ay içerisinde dava açmazsa hakkının düşeceğini söylerler[1162] Ebû Yûsuf'tan ise üç farklı görüş nakledilir. Birincisi Ebû Hanîfe'nin, diğeri Şeybânî'nin görüşü gibidir. Üçüncüsü,

[1159] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye,* c. V, s. 55; Molla Hüsrev, *Gurer,* c. II, s. 209-210; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 104-105; Timurtâşî, *Tenvîr,* s. 203.
[1160] Krş. Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye,* c. V, s. 55; Burhâneddîn el-Buhârî, *el-Muhît*, c. VII, s. 270; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, c. VIII, s. 234; Şelebî, *Hâşiye,* c. V, s. 244.
[1161] *Mecelle,* mad. 1028.
[1162] Kudûrî, *Şerh,* c. VI, s. 149-150.

şefî‘ imkân bulduğu ilk fırsatta dava açmaz ise şüf‘a hakkı düşer şeklindedir.[1163] *el-Asl*’da şüf‘a hakkı talep edildikten sonra davanın açılması ne kadar uzun sürerse sürsün şefîin hakkının düşmeyeceği belirtilir.[1164] Diğer görüşler *Nevâdir* kaynaklarda aktarılır.[1165] *el-Asl*’da herhangi bir ihtilafa yer verilmediği için ondaki, imamların ittifak ettikleri ilk görüşleri, diğerleri sonradan meydana gelen görüş değişiklikleri olmalıdır.

Tahâvî *Muhtasar*’ında, zikredilen görüşlerden, dava açmanın geciktirilmesinin şüfâ hakkını düşürmeyeceği ile bunu bir ayla sınırlandıran görüşe yer verir. İlkini Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf’a, ikincisini İmam Muhammed’e nispet eder. Kendi tercihinin ilk görüşten yana olduğunu belirtir.[1166] Kerhî konuyu büyük ölçüde nevâdir rivayetler üzerinden ele alır. Ulaşabildiği rivayetlerin hemen hepsine yer verir. Bunlar içerisinde Bişr b. Velîd ile Ali b. Ca‘d’ın Ebû Yûsuf’tan rivayet ettikleri, hâkimin azledilmiş ve kayıp olma durumu hariç dava süresini bir ayla sınırlandıran görüşü tercih eder.[1167] *Hizanetü’l-fıkh* ve Kudûrî’nin *Muhtasar*’ında Ebû Hanîfe ile Şeybânî’nin görüşü olarak Tahâvî’nin zikrettiği görüşlere yer verilir. Açık bir tercihte bulunulmaz. *Kenz* ve *İhtiyâr*’da mezhebin temel görüşü olan Ebû Hanîfe’nin görüşüne yer verilir. *Vikâye*’de her iki görüş zikredilir. Şeybânî’nin görüşü tercih edilir. *Mecma‘u’l-bahreyn*’de iki görüş yanında Ebû Yûsuf’un, imkânı olduğu halde dava açmazsa hakkı düşer şeklindeki görüşüne de yer verilir. Ebû Hanîfe’nin görüşü tercih edilir. Sonraki muhtasarlarda da genelde Ebû Hanîfe’nin görüşü tercih edilir.

b. *Şefîin Hâkim Huzurunda Hakkını Nasıl Talep Edeceği*

Muhtasarlar içerisinde bu konuya Burhanü’ş-şerîa yer verir. Onun metninde yer alan talep şekli şöyledir:

> “Şefî‘ taleb-i işhâdda bulunduktan sonra şüf‘a hakkını hâkim huzurunda şu ifadelerle talep eder: Falanca şu konağı satın aldı; bana ait olan şu konak sebebiyle o konak üzerinde şüf‘a

[1163] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 150-151.
[1164] Şeybânî, *el-Asl*, IX, 233.
[1165] Krş. Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 150-151; Ebü’l-Leys, *Uyûnü’l-mesâil*, s. 133.
[1166] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121.
[1167] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 150; Aynî, *Binâye*, c. XI, s. 311

hakkım vardır; ona emret konağı bana teslim etsin / ثم يطلب عند قاض فيقول: اشترى فلان دارا كذا وأنا شفيعها بدار كذا لي فمره يسلم الي."[1168]

Şeybânî, şüf'a davasında yargılamanın nasıl yapılacağıyla ilgili meselelere daha çok şüf'a da vekâlet başlığı altında yer verir.[1169] Muhtasarlarda yer alan ifade kalıpları ana kaynaklardaki mesailden hareketle formüle edilmiş olmalıdır. Bu tür ifade kalıplarının birçoğunun özellikle yargılama usulünü konu edinen edebü'l-kâdî türü eserlerde daha önceden oluşturulmuş olması güçlü ihtimaldir. Nitekim Burhânü'şerîa'nın hem taleb-i işhâd hem taleb-i husûmetle ilgili verdiği ifade kalıplarının aynısı veya benzerlerine önceki eserlerde rastlamak mümkündür.[1170] *Vikâye* sonrasında *Gurer*, *Mültekâ* ve *Tenvîru'l-ebsâr* müellifleri bu meseleye eserlerinde yer verirler.[1171] *Gurer* ve *Tenvîru'l-ebsâr*'da *Vikâye*'deki ifadeler aynı şekilde alınır. Halebî, Mültekâ'da "*bana ait olan şu ev/*بدار كذا لي" ifadesinin bütün şüf'a sebeplerini kapsayıcı olmadığını dikkate alarak bunun yerine yerine "*şu sebepten dolayı/*بسبب كذا" ifadesini kullanır.[1172] Şârihler, ilk ifadenin sadece komşuluk ve irtifak haklarında paydaşlığı ihtiva ettiğine, şüf'a konusu akarın kendisinde paydaşlığı içermediğine, ikincisinin bundan daha kapsayıcı olduğuna vurgu yaparlar.[1173]

c. *Hâkimin Tarafları Yargılaması*

Şefîin mahkemede hakkını nasıl talep edeceğine değinildikten sonra hâkimin yargılamayı nasıl yapacağı ele alınır. Şeybânî *el-Asl*'da yargılamayla ilgili çeşitli meselelere -özellikle vekilin şüf'a davasını takip etmesi bağlamında- şüf'ada vekâlet başlığı altında yer verir.[1174] Ancak konuyu düzenli olarak işlemez. Bu konu özel olarak mezhebin yargılama usulünü konu edinen edebü'l-kâdî türü eserlerde ana kaynaklardaki

[1168] Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. V, s. 56.
[1169] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 285-293.
[1170] Taleb-i işhâdın nasıl yapılacağıyla ilgili Burhânüşşerîa'dan yaklaşık bir asır önce yaşayan Sadrüşşehîd Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülaziz İbn Mâze'nin (ö. 536/1141) *Şerhu Edebi'l-Kâdî* adlı eserinde yer alan metne, Merğînânî'nin aynı ifaderlerle Hidâye'de yer vermesi; Aynî'nin teleb-i husûmetle ilgili ifadenin bir benzerini Ebü'l-Leys es-Semerkandî'den aktarması bu tür ifade kalıplarının önceden teşekkül etmiş olduğuna işaret ediyor. Krş. Sadrüşşerîa, Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. V, s. 55; Ubeydullah b. Mes'ûd, *Şerhu'l-Vikâye*, Amman: Müessetü'l-verrâk, 2006, c. IV, s. 19; Aynî, *Binâye*, c. XI, s. 311.
[1171] Krş. Burhânüşşerîa, *Vikâye*, c. V, s. 56; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 210; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.
[1172] Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 105-106.
[1173] Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, s. 622; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, c. VI, s. 226.
[1174] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 285-293.

bilgiler derlenerek belirli bir sistematikle işlenir. Hassâf'ın *Edebü'l-kâdî*'si bunlardan biridir.[1175]

İlk muhtasarlarda hâkimin yargılamayı nasıl yapacağına değinilmemiştir. Kudûrî konuyla ilgili mezhebin görüşünü aşağıdaki şekilde özetlemiş; sonraki muhtasar yazarları aynı bilgileri ondan alıntılamıştır:

> "Şefî' hâkime gelip şüf'a konusu malın satıldığını iddia eder ve hakkını talep ederse, hâkim davalıya, şefîin kendisi sebebiyle şüf'a hakkına sahip olduğu malın (meşfûun bih) maliki olup olmadığını sorar. Davalı itiraf ederse ona göre karar verir. İtiraf etmezse şefî'den şüf'a hakkı iddia ettiği malın maliki olduğuna dair delil getirmesini ister. Eğer delil getiremezse, davalıdan şefîin meşfûun bihin maliki olduğunu bilmediğine dair yemin etmesini ister. Davalı yeminden yüz çevir veya şefî lehine bir delil getirirse, meşfûun bihinin şefîin mülkü olduğuna karar verilir. Hâkim daha sonra davalıya şüf'a konusu akarı satın alıp almadığını sorar. Davalı satın aldığını inkar ederse, şefî'den davalının satın aldığına dair delil getirmesini ister. Şefî' delil getiremezse, davalı şüf'a konusu akarı satın almadığına veya şefîin zikrettiği cihetten sahip olduğu mal üzerine şüf'a hakkının bulunmadığına yemin eder."[1176]

Kudûrî'nin amacı şüf'a davasında yargılamanın baştan sona tüm safhalarını anlatmak değil, hakkın sübûtu için ihtiyaç duyulan temel meseleleri zikretmek ve konuyu metne taşıyarak ilgili diğer meselelerin bunlarla birlikte ele alınmasına imkân tanımaktır. Şerhlerde, hâkimin davalıdan önce davacıya şüf'a konusu akarın nerede ve nasıl olduğu, kendisinin hangi sebebe binaen şüf'a hakkı talep ettiği gibi birtakım sorular yöneltilmesi gerektiği belirtilerek hem konu daha kapsamlı ele alınır hem de bir yönüyle metnin eksik tarafına işaret edilir.[1177]

d. *Meşfû' Akarın Bedelini Mahkemede Hazır Bulundurmanın Şart Olup Olmadığı*

Hâkimin yargılamayı nasıl yapması gerektiğinin akabinde, şüf'a davasının görülebilmesi için şefîin meşfû akarın bedelini mahkemede hazır bulundurmasının şart olup olmadığı meselesi ele alınır. Bu konuda imamlardan faklı rivayetler aktarılır. *el-Asl*'da konuyla ilgili açık bir hüküm yoktur. Ancak onda yer alan; "*Hâkim, şefîin meşfû'*

[1175] Hassâf, *Edebü'l-kâdî*, vr. 41b-43b.
[1176] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 309.
[1177] Aynî, *Binâye*, c. XI, s. 310-311.

akar üzerinde şüf'a hakkının olduğuna hüküm verse, şefî' şüf'a konusu akarı teslim almadan ve bedelini ödemeden vefat etse, satım akdi varisleri bağlayıcıdır.",[1178] meselesinden hareketle şefîin meşfû' akarın bedelini mahkemede hazır bulundurmasının şart olmadığı yönünde bir çıkarımda bulunulur.[1179] Bu mesele, meşfû' akarın mülkiyetinin hâkimin kararıyla şefî'e geçtiği yönündeki mezhep görüşüne dayanak teşkil eden meselelerden biridir. Eğer şefî', meşfû' akara hâkimin hükmüyle malik oluyorsa, prensip olarak meşfû' akarın bedelini karardan sonra borçlanmış olması gerekir. Öncesinde borçlu olmadığına göre bedelini mahkemede hazır bulundurmaması, davanın görülmesine engel bir durum olmamalıdır. Şeybânî *el-Asl*'da zikredilen meselede herhangi bir ihtilafa yer vermese de nevâdir kayıtlarda kendisinden farklı görüşler aktarılır. Bundan dolayı yukarıda zikredilen görüş Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf'a nispet edilir. İbn Semâa *Nevâdir*'inde Şeybânî'nin görüşü olarak; hakîmin şüf'a davasına bakabilmesi için şefîin meşfû akarın bedelini mahkemede hazır bulundurması gerektiğini; şefî' ödeme için zaman isterse bir, iki veya üç gün mühlet tanınabileceğini, bu süre içerisinde bedeli getirmezse hâkimin şüf'a hakkını iptal yetkisinin olduğunu aktarır. Hasan b. Ziyâd da Ebû Hanîfe'den, mahkemede bedeli hazır bulundurma konusunda benzer bir görüş rivayet eder.[1180] Bu görüşün gerekçesi, şefîin müflis olması sebebiyle müşterinin zarara uğratılma ihtimalidir.[1181] Şeybânî ve Ebû Hanîfe'nin bu görüşlerinde kıyası terkedip istihsân prensibini esas aldıkları anlaşılmaktadır.

Muhtasar müellifleri, zikredilen görüşler içerisinden farklı tercihlerde bulunurlar. Tahâvî, Şeybânî'nin görüşünü tercih ettiğini belirtir.[1182] Kerhî'nin tercihi konusunda açık bir bilgi yoktur. Şârih Kudûrî, onun bu konuda Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayeti zikrettiğini ifade eder. Eğer *Muhtasar*'ında sadece buna yer verdiyse aynı görüşü Şeybânî'nin değil Ebû Hanîfe'nin görüşü olarak tercih etmiş olmalıdır.[1183] Ebü'l-Leys es-Semerkandî, Şeybânî'nin görüşünü tercih eder. Metninde sadece İbn Semâa'nın ondan yaptığı rivayete yer verir.[1184] Kudûrî ise *el-Asl*'dan istihrâc

[1178] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 234.
[1179] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 172; Serahsî, *Mebsût*, c. XIV, s. 119.
[1180] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 172-173.
[1181] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 173; Aynî, *Binâye*, c. XI, s. 314-315.
[1182] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 120-121.
[1183] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 173.
[1184] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 242.

edilen görüşü meşhur kabul eder. *Muhtasar*'ında bu görüşü tercih ederek metni; "*Şefi' meşfû' akarın bedelini mahkemede hazır bulundurmasa da şüf'a davasının görülmesi caizdir.*" şeklinde oluşturur.[1185] Sonraki muhtasarlarda metinler, mezhepte zâhiru'r-rivâye olarak nitelenen bu görüş doğrultusunda kaleme alınır.[1186] Bürhânü'ş-şerîa metne, şefîin bedeli ödemeyi geciktirmesinin hakkını düşürmeyeceği kaydını ekler.[1187] İbnü's-Sââtî her iki görüşe de yer verir. Ancak Şeybânî'nin görüşünün "*Bu bir rivayettir.*" diyerek zayıf olduğuna işaret eder.[1188]

e. *Meşfû' Akarın Bedelinin Ödenmesi ve Hapis Hakkı*

Hâkim, şüf'a hakkının varlığına karar verdiğinde meşfû' akarın mülkiyeti şefî'e geçmektedir. Bunun doğal sonucu, şefîin müşteriye karşı borçlu hale gelmesidir. Bedeli ödeme yükümlülüğü meşfû' akarın sadece mahkeme yoluyla alınmasına has bir durum değildir. Ancak hâkimin şüf'a hakkının varlığına karar vermesinin tabi bir sonucu olması sebebiyle muhtasarlarda yargılamayla ilgili meselelerle birlikte ele alınır. Şefîin borçlu, müşterinin alacaklı olmasının diğer bir sonucu da borç ödeninceye kadar müşterinin hapis hakkının olmasıdır. Şeybânî, *el-Asl*'da her iki konuya da değinir.[1189] Tahâvî, konuyu "*Hâkim, şüf'a hakkının varlığına karar verince, bedeli ödeninceye kadar davalının meşfû' akarı teslim etmeme (hapis) hakkı vardır.*" diye özetler.[1190] Bu cümle dolaylı olarak şefîin bedeli ödeme yükümlülüğünü ihtiva ettiği için onu açıkça ifade etme ihtiyacı duymaz. Kudûrî ise sadece şefîin borcunu ödeme yükümlülüğüne değinir.[1191] Bu hüküm dolaylı olarak müşterinin hapis hakkını ifade etmesi sebebiyle ona ayırca değinme ihtiyacı duymaz. Sonraki muhtasarların bir çoğunda her iki hususa da yer verilerek mezhep görüşü; "*Hâkim şüf'a hakkının varlığına karar verdiğinde şefîin meşfû akarın bedelini ödemesi gerekir, bedeli ödeninceye kadar müşterinin*

[1185] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 309.

[1186] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 56; Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 112; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 381; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 210; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 107; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.

[1187] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 57.

[1188] İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 394.

[1189] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 226-227, 234, 300-301.

[1190] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 120.

[1191] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 309.

meşfû‘ akarı teslim etmeme hakkı vardır” şeklinde ifade edilir.[1192]

f. *Şefiin Görme ve Ayıp Muhayyerliğine Sahip Olması*

Şefî‘, şüf‘a hakkını kullanıp meşfû‘ akarı satıldığı bedel mukabilinde aldığında onun yeni alıcısı olarak kabul edilmekte, normal müşterinin sahip olduğu görme ve ayıp muhayyerliği onun için de tanınmaktadır. Şeybânî *el-Asl* ve *el-Câmiu’l-kebîr*’de her iki konuya farklı başlıklar altında spesifik meseleler üzerinden değinir.[1193] Söz konusu muhayyerlikler, şüf‘a hakkının talep edilmesi sonucu ortaya çıkması sebebiyle muhtasarlarda şüf‘a davasıyla ilgili meseleler içerisinde ele alınır. Tahâvî, ana kaynaklardaki mesaili genel bir hükme dönüştürerek mezhep görüşünü şöyle ifade eder: “*Daha önce görmemişse, şefiin, şüf‘a hakkına istinaden almış olduğu şeyde görme muhayyerliği vardır. Eğer meşfû‘ akarda bir ayıp bulmuşsa müşterinin olduğu gibi şefiin de dava açma hakkı bulunmaktadır.*”[1194] Kerhî’nin *Muhtasar*’ında doğrudan konuya temas ettiğine dair açık bir atıf yoktur. Kudûrî bu hususu; “*Şefiin, şüf‘a konusu konağı görme ve ayıp muhayyerliğinden dolayı geri verme hakkı vardır.*” diye ifade eder.[1195] *Vikâye*’de metin “*Şefiin görme ve ayıp muhayerliği vardır*.” şeklinde daha da kısaltılır.[1196] *Kenz*’de aynı metne, müşteri ayıptan beraat şartını koşsa bile şefiin ayıp muhayyerliğinin olduğu kaydı düşülür.[1197] *Gurer*, *Mültekâ* ve *Tenvîru’l-ebsâr*’da bu metin alıntılanır.[1198]

g. *Davalılar ve Meşfû Akardaki Ayıp-Zapt Sorumluluğu*

Şüf‘a davasıyla ilgili diğer bir konu, şefiin kime karşı dava açacağı ile meşfû‘ akarın ayıplı veya başkasına ait çıkması durumunda hakkını kimden talep edeceğidir. Ayıp ve zapt sorumluluğunun genelde meşfû‘ akarı zilyetliğinde bulunduran kişiye ait kabul edilmesi, bu kişinin aynı zamanda davalı olması sebebiyle iki konu *el-Asl*’da

[1192] Bürhânü’ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 56; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 210; Halebî, *Mültekâ,* c. IV, s. 107; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.
[1193] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 227, 282, 317; a. mlf, *el-Câmiu‘l-kebîr,* s. 310.
[1194] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 122.
[1195] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 309.
[1196] Bürhânü’ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 57.
[1197] Nesefî, *Kenz,* c. II, s. 382.
[1198] Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 211; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 108; Timurtâşî, *Tenvîr,* s. 203.

birlikte ele alınır. Muhtasarlarda mevcut rivayetler dikkate alınarak konu, müşteri, satıcı ve vekilin davalı olma durumu üzerinden işlenir.

Müşteri ve satıcının davalı olmasıyla ilgili muhtasarlardaki metinlere, aynı zamanda mezhep görüşüne esas teşkil eden *el-Asl*'daki mesele şudur:

> "Şefî', konağı (dâr) müşteriden alırsa ayıp-zapt (uhde) ve hasar (damân) sorumluluğu onu teslim alan müşteri üzerinedir. Eğer satıcıdan alır, bedelini öderse sorumluluğu ve tazmini satıcı üzerine olur. Konak müşterinin elinde olur, müşteri orada olmazsa, gelinceye kadar şefî' ile satıcı davalaşamaz. Konak satıcının elinde olur, satıcı orada olmazsa, satıcı gelinceye kadar şefî' ile müşteri davalaşamaz. Eğer konak müşterinin elinde olursa, o davada taraftır, şefî' hakkını almak için dava açabilir." [1199]

Tahâvî bu meseleyi; "*Satılan şey satıcının elinde ise satıcı ve müşteri birlikte davalıdır. Onlardan biri bulunmadan hâkim şüf'a davasına bakamaz. Hâkim ikisinin huzurunda hükmünü verince şefi' onun hüküm verdiği bedel mukabilinde meşfû' akarı alır. Meşfûun ayıp ve zapt sorumluluğu satıcıya ait olur. Eğer müşteri meşfû' akarı teslim almışsa davalı satıcı değil sadece müşteridir. Meşfûun ayıp ve zapt sorumluluğu müşteriye ait olur.*" şeklinde özetler.[1200] Kerhî de *Muhtasar*'ında aynı görüşlere yer verir. Konuyu biraz daha detaylı ele alır. Nevâdir kaynaklardan istifade ederek, meşfû akarı satın alanın vekil olup olmadığı konusunda şefî ile arasında ihtilaf olması durumunda bunun nasıl çözüleceği ile ilgili meselelere de değinir.[1201] Ebü'l-Leys es-Semerkandî *Hizânetü'l-fıkh*'ta sadece satıcının davalı oluşuna yer verir.[1202] Satıcının davalı olabilmesi için meşfû' akarın onun elinde bulunması gerektiği hususu, dolaylı olarak eğer müşteriye teslim etmişse onun değil müşterinin davalı olma durumunu içerdiği için bunu ayrıca zikretme ihtiyacı duymaz. Kudûrî de aynı anlatım tarzını benimser. Sonraki bütün muhtasarlarda onun metni özetlenerek alınır.[1203]

Vekilin davalı olmasıyla ilgili ise imamlardan farklı rivayetler aktarılır. *el-Asl*'da yer alan; "*Bir adam, başkası için bir konak (dâr) satın alsa, kendisi için satın*

[1199] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 222.
[1200] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121.
[1201] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 215-216.
[1202] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 242.
[1203] Krş. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 309; Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 57; Mevsılî, *Muhtâr*, c. II, s. 111-112; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 381-382; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 211; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 107-108; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.

aldığı kişi orada olmasa, şefi‘ şüf‘a hakkını ileri sürerek satın alandan konağı geri alabilir.”[1204] meselesi şefîin vekile karşı şüf‘a davası açabileceğini, bunun için müvekkilin mahkemede hazır bulunmasının şart olmadığına işaret etmektedir. İbn Semâa’nın *Nevâdir*’inde Şeybânî’den, biri *el-Asl*’daki görüşü destekler ve açıklar, diğeri onunla çelişir mahiyette iki farklı görüş rivayet edilir. İlk görüş, vekil meşfû‘ akarı müvekkile teslim etmemişse şefî‘ ona karşı dava açabilir, bunun için müvekkilin mahkemede hazır bulunması gerekmez; diğeri, vekil satıcı gibidir, müşteri mahkemeye gelmeden satıcı yargılanamadığı gibi müvekkil olmadan da vekil yargılanamaz şeklindedir.[1205] Konuyla ilgili bir görüş de Ebû Yûsuf’tan aktarılır. Ona göre; meşfû‘ akar vekilin elinde, müvekkil de orada ise şefî‘ vekile dava açamaz. Vekile, meşfû‘ akarı müvekkile teslim etmesi söylenir. Dava müvekkile karşı açılır. Malın ayıp ve zapt sorumluluğu ona ait olur.[1206]

Tahâvî’den itibaren bütün muhtasarlarda Şeybânî’nin, meşfû‘ akarı müvekkile teslim etmemişse vekile karşı şüf‘a davası açılabileceği, bunun için satıcıda olduğu gibi müvekkilin mahkemede hazır bulunmasının şart olmadığı görüşü tercih edilmiş; nevâdir rivayetlerden alınan bu görüş muhtemelen hem *el-Asl*’daki mesele ile hem de mezhepteki vekilin akdin hukukundan sorumlu olduğu temel anlayışıyla uyumlu olduğu için meşhur kabul edilmiştir.[1207] Vekilin davalı olması konusunda Tahâvi, Ebû Yûsuf ve Şeybânî arasındaki ihtilafa yer verirken; Kudûrî ve sonraki muhtasarlarda ihtilafa yer verilmez. Metinler Şeybânî’nin görüşü doğrultusunda kaleme alınır.[1208]

h. *Şüf‘a Konusu Akarın Bedelinde İhtilaf Edilmesi*

Meşfû‘ akar, müşteriye mal olduğu bedel mukabilinde mülk edinilmektedir. Taraflar bedelde mutabıksa şefî‘ bunu ödemekle yükümlüdür. İhtilaf olması durumunda bunun nasıl çözüleceği, hakkı talep etmenin sonuçlarından biri olarak şüf‘a davasıyla ilgili meseleler içerisinde ele alınır. Şeybânî, *el-Asl*’ın şüf‘a bahsinin girişinde müşteri,

[1204] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 228.
[1205] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 215-217.
[1206] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 124.
[1207] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 215-217.
[1208] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 124; Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 215; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 312; Bürhânü’ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 57; Mevsılî, *Muhtâr*, c. II, s. 111-112; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 382; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 211; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 107-108; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.

satıcı ve şefî‘ arasındaki ihtilaflara yer verir.[1209] Muhtasarlarda konuyla ilgili *el-Asl*’da yer alan -bir kısmını tekrar kabul edebileceğimiz- meselelerin hepsine değil, müellifin kendince önemli gördüğü meselelere değinilir. Kudûrî’nin *Muhtasar*’ındaki metne esas teşkil edenleri şunlardır:

> “Bir adam bin dirheme bir konak satın alsa, onu teslim alıp parasını ödese, sonra şefî‘ ve müşteri konağın bedelinde ihtilaf etseler, müşteriye yemin ettirilerek onun söylediği dikkate alınır. Şefiin delil getirmesi gerekir. Eğer şefi’ delil getirirse, ispat ettiği bedel üzerinden konağı alır. Eğer müşteri daha fazla bedel karşılığında satın aldığına delil getirirse, onun delili kabul edilmez. Çünkü bu durumda her birisi iddia ettiği bedel konusunda müşterinin ikrarına karşı delil getirmiş olmaktadır. Burada davacının (şefiin) ona (müşteriye) karşı getirdiği delil, onun delilinden daha üstündür. Çünkü biz burada iki ikrarın olduğunu kabul ediyoruz. Şefiin, müşterinin aleyhine olan ikrarı, müşterinin kendi lehine olan ikrarından üstündür. Bu Ebû Hanîfe ve Muhammed’in görüşüdür. Eğer her ikisi de kendi iddialarının doğru olduğuna delil getirirse şefiin delili kabul edilir. Bu konuda başka bir görüş vardır. O da Ebû Yûsuf’un görüşüdür. O, bedelin daha fazla olduğu konusunda delil getirmesi sebebiyle müşterinin delilini ve sözünü kabul ediyor.” [1210]

> “Satıcı, müşteri ve şefî‘ bedelde ihtilaf etseler, konak satıcının veya müşterinin elinde olsa, bedeli de ödenmemiş olsa, diğerlerinin söylediklerinden az olsun çok olsun bu konuda yemin ettirilerek satıcının söylediği dikkate alınır. Eğer satıcının söylediği çok ise diğerleri konağı ancak bu bedelle alabilir. Dilerlerse almaktan vazgeçerler. Eğer satıcının söylediği diğerlerinin söylediğinden az ise aradaki farkı satıcı müşteriyi ibrâ etmiş olur. Şefî’ satıcının dediği bedelle konağı alır.” [1211]

Kudûrî bu meseleleri şöyle özetler:

> “Müşteri ile şefiin bedelde ihtilaf etmesi durumunda müşterinin söylediği esas alınır. Her ikisi de iddiasına delil getirirse Ebû Hanîfe ve Muhammed’e göre şefiin delili geçerli sayılır. Müşteri bir bedel iddia eder, satıcının iddia ettiği bedel ondan az olur, satıcı da bedeli teslim almamış olursa şefî‘ meşfû‘ akarı satıcının söylediği bedelle alır. Bu müşteri için yapılmış bir indirim kabul edilir. Eğer satıcı bedeli teslim almışsa şefî‘ meşfû‘ akarı müşterinin söylediği bedelle alır. Satıcının söylediği dikkate alınmaz.”[1212]

[1209] Konuyla ilgili meseleler için bkz. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 221, 225-226, 230-232, 240-241, 245, 265.
[1210] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 221.
[1211] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 225.
[1212] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 310-311.

Aralarında küçük bazı muhteva farklılıkları olmakla birlikte ilk muhtasarlarda da benzer meselelere değinilir. Tahâvî, müşteri ile şefîin ihtilaf etmesi meselesini verir. Satıcı ile müşteri arasındaki ihtilafa değinmez. Müşteri ile şefî‘ arasında farklı bir ihtilaf olarak; "*Meşfû‘ akarın bedeli mal olur, şefî‘ ile müşteri bedel olan malın kıymetinde ihtilaf ederlerse şefîin istemesi durumunda yemin ettirilerek müşterinin söylediği dikkate alınır. Eğer her biri iddiasına delil getirirse Ebû Hanîfe'ye göre şefîin, Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre müşterinin delili dikkate alınır.*" meselelesine yer verir.[1213] Kerhî *Muhtasar*'ında Kudûrî'nin meseleleri yanında, *el-Asl*'da zikredilen, şüf‘a hakına konu konak (dâr) içerisinde yer alan bir binanın yıkılması, yıkılan bu binanın konağın değerinde ne kadarlık düşüşe sebep olduğu konusunda taraflar arasındaki ihtilafa yer verir.[1214] *Hizânetü'l-fıkh*'ta konuya değinilmez. Kudûrî sonrası muhtasarlarda onun zikrettiğimiz metni, bazen olduğu gibi bazen ekleme ve çıkarmalarla takip edilir.[1215] Halebî, *Hidâye*'den alıntılayarak *Mültekâ*'da mevcut metne; "*Satıcı bedeli teslim almamış, onun iddia ettiği bedel müşterinin iddia ettiğinden daha fazla olursa karşılıklı yeminleşirler, yeminden kaçınan olursa kaçınmayanın söylediği dikkate alınır, her ikisi de yemin ederse satım akdi feshedilir, şefî‘ şüf‘a konusunu satıcının söylediği bedelle alır.*" meselesini ekler.[1216] Mevsılî ise müşteri ile şefî‘ arasındaki ihtilafı, "*Müşteri ile şefî‘ bedelde ihtilaf ederlerse müşterinin söylediği, delil getirirse şefîin delili geçerlidir.*" şeklinde oldukça veciz bir şekilde ifade eder.[1217] Sadece bu meseleye değinerek muhtemelen konuya başlık açmak, diğer meselelerin bu başlık altında ele alınmasına imkân tanımak ister.

Müşteri ile şefîin meşfû akarın satış bedeline ilişkin farklı tutarlar ileri sürüp iddialarına delil getirmesi durumunda kimin delilinin geçerli olduğu, *el-Asl*'dan aktardığımız ilk meselede de görüleceği üzere tartışmalıdır. Ebû Hanîfe ve Şeybânî şefîin, Ebû Yûsuf müşterinin delilinin esas alınacağını söylemektedir. Tahâvî hem bu meselede hem kendisinin yer verdiği meşfû‘ akarın bedelinin mal olup şefî‘ ile müşterinin malın kıymetinde ihtilaf etmeleri meselesinde imamlar arasındaki görüş

[1213] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121-122.
[1214] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 206-211.
[1215] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 57-58; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 382-383; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 211; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.
[1216] Krş. Meğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 282; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 108-109.
[1217] Mevsılî, *Muhtâr*, c. II, s. 113.

ayrılıklarını zikreder. İlk meselede Ebû Hanîfe ile Şeybânî'nin ikinci meselede Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin görüşünü tercih ettiğini belirtir.[1218] Kerhî, ihtilafı aktarır; tercih konusunda açık bir beyanda bulunmaz. Kudûrî, metninde sadece Ebû Hanîfe ve Şeybânî'nin görüşüne yer verir. Sonraki muhtasarlarda metinler bu görüş doğrultusunda kaleme alınır.[1219]

4. *Meşfû' Akarın Hangi Bedel Karşılığında Alınacağı*

Şüf'a hakkının talep edilmesinin bir sonucu olarak şüf'a davasıyla ilgili meselelerden sonra şefîin meşfû' akarı hangi bedel karşılığında alacağına değinilir. Konuyla ilgili, satıcının bedelde indirim yapması, müşterinin bedeli artırması, bedelin kıyemî, keyli veya veznî bir mal, gayrimenkul, şarap veya domuz olması, satışın vadeli yapılması meseleleri ele alınır. Kudûrî'nin ilk muhtasarlardaki birikimden de istifade ederek derlediği ve her biri farklı bir hususun hükmünü ihtiva eden bu meselelerin hepsi *el-Asl*'da yer almaktadır.[1220] Kudûrî, konuyu oldukça dağınık işler. Merğînânî, onun derlediği meseleleri tertip ederek aşağıdaki sıralamayla "*Meşfû' akarın hangi bedel karşılığında alınacağı*" başlığı altında toplar:

> "Satıcı, bedelin bir kısmında müşteriye indirim yapsa, bu indirim şefî' için de geçerli olur. Eğer tamamını indirirse bu indirim şefî' için geçerli değildir. Müşteri satıcı lehine bedelde artırıma giderse bu artış şefîi bağlamaz. Bir kimse ticâri bir mal karşılığında bir konak satın alırsa şefî' onu kıymetiyle, keyli veya veznî bir mal karşılığında alırsa misliyle alır. Akar karşılığında akar satın alırsa şefî, meşfû' akarı bedeli olan akarın kıymetiyle alır. Müşteri konağı vadeli satın almışsa şefî' muhayyerdir. Dilerse peşin olarak alır. Dilerse vade bitinceye kadar bekler, bittiğinde alır. Zimmî bir kişi şarap veya domuz karşılığında bir konak satın alır, şefî' de zimmi bir kişi olursa, bu kişi konağı şarabın misliyle, domuzun kıymetiyle, şefî' müslüman ise her ikisinin de kıymetiyle alır." [1221]

Tahâvî, konuyla ilgili sadece, meşfûun fîh'in bedeli mislî ise şefî misliyle değilse kıymetiyle satın alınacağı hususunu zikreder, diğer meselelere değinmez.[1222] Açık bir atıf olmasa da Kerhî'nin, meşfû' akarın bedelinde ihtilaf edilmesi meseleleri

---

[1218] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121-122.

[1219] Kudûrî, *Muhtasar,* s. 310-311; Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye,* c. V, s. 57-58; Nesefî, *Kenz,* c. II, s. 382-385; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 211; Halebî, *Mültekâ,* c. IV, s. 108-109; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.

[1220] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 223, 225, 226, 244-249, 268-269, 271, 294.

[1221] Krş. Kudûrî, *Muhtasar*, s. 310-312; Merğînânî, *Bidâye,* c. VI, s. 284-288.

[1222] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121.

içerisinde bedelde kısmen veya tamamen indirim yapılması meselelerine de değindiği anlaşılmaktadır. Kudûrî, şüf'a bahsinin sonunda Kerhî'nin eksik bıraktığı meşhur meseleler olduğundan bahseder. Bölüm sonuna bazı eklemeler yapar. Bunlar içerisinde meşfû' akarın vadeli satılması ile zimmîler arasındaki şarap ve domuz karşılığı satış meseleleri de vardır.[1223] Ebü'l-Leys es-Semerkandî, sadece vadeli satış ile bedelin mislî veya kıyemi bir mal olmasıyla ilgili meselelere yer verir. Farklı olarak şüf'a konusu konak dirhemle satın alınıp daha sonra bu bedelin elbise olarak ödenmesi durumunda, şefîin konağı dirhemle satın alacağı meselesine değinir.[1224] Kudûrî sonrası muhtasarlarda ise büyük ölçüde onun muhtevası takip edilir.[1225] Molla Hüsrev, Halebî ve Timurtâşî metne, şüf'a konusu akarın vadeli satılması durumunda şefîin hakkını ne zaman talep etmesi gerektiği meselesini de ekler. İmamlar arasında ihtilaflı olan bu konuda Molla Hüsrev ile Timurtâşî, Ebû Hanîfe ve Şeybânî'nin, satış vadeli de olsa şefîin hakkını kaybetmemek için hemen talep etmesi gerektiği görüşünü tercih ederek metinde sadece bunu zikreder.[1226] Halebî, bu görüşü tercih etmekle birlikte Ebû Yûsuf'un, şefîin vadeye kadar bekleyip vade geldiğinde hakkını talep edebileceği görüşüne de yer verir.[1227] İlk görüş, *el-Asl*'da özel olarak zikredilmez. Ancak meşfû akarın satıldığını öğrendiğinde şefîin hakkını bulunduğu yerde talep etmesine değinildiğinden ve bu genel kabul gördüğünden zâhiru'r-rivâye olarak nitelenir. Ebû Yûsuf'un görüşünü öğrencisi Hasan b. Ebû Mâlik aktarır. Nevâdir olan bu rivayete göre Ebû Yûsuf başlangıçta diğer imamlarla aynı görüşte iken daha sonra bu görüşünden rücu etmiştir.[1228] Timurtâşî ayrıca şarap ve domuzun kıymetinin nasıl tespit edileceğine değinir. Bu konuda müslüman olmuş zimmînin veya tövbe etmiş fasığın bilgisine başvurulması gerektiğini belirtir.[1229]

5. *Meşfû' Akarın Değişikliğe Uğraması ve Başkasına Ait Çıkması*

Şüf'a hakkının talep edilmesinin son konusu olarak, tarafların meşfû' akar üzerinde tasarrufta bulunması, ilgili akarın herhangi bir sebeple zâyi olması ve

[1223] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 209, 251, 256.
[1224] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 242.
[1225] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 58; İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 402-403; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 382-385.
[1226] Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 211-212; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.
[1227] Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 109-111.
[1228] Serahsî, *Mebsût*, c. XXIV, s. 103.
[1229] Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.

başkasına ait çıkması durumunda tarafların ne tür haklara sahip olduğu konuları ele alınır. Tahâvî, önce müşterinin satın aldığı akar üzerindeki yetkisine değinir. Müşterinin söz konusu akarın maliki olduğunu, satım, hibe gibi tasarruflarda bulunabileceğini ancak şefîin dilerse satım akdini veya hibeyi bozdurup meşfû‘ akarı geri alabileceğini belirtir. Daha sonra şefî‘ veya müşterinin meşfû‘ akar üzerinde bina yapma yönünde tasarrufta bulunması meselelerine yer verir.[1230] Kerhî konuyu oldukça kapsamlı ele alır. Tahâvî'nin zikrettiği meseleler yanında, meşfû‘ akara tabi bir malın zayi olması ile tarafların meşfû‘ akarın semereleri üzerindeki haklarıyla ilgili meselelere yer verir.[1231] Ebü'l-Leys, şefîin bina yapması meselesi hariç konuya değinmez. Bu meseleyi de "*Kişinin aldanmış sayılmayacağı şeyler*" adıyla şüf'ayla doğrudan ilgisi olmayan bir başlıkta ele alır.[1232] Sonuncusu hariç Kudûrî'nin yer verdiği *el-Asl*'da zikredilen aşağıdaki meseleler, sonraki hemen tüm muhtasarlarda konuyla ilgili mezhep görüşlerinin temel meselelerini oluştur.

a. *Müşterinin Şüf'a Konusu Akar Üzerine Bina Yapması ve Ağaç Dikmesi*

Müşteri meşfû‘ akarı satın aldıktan sonra üzerine bina yapar, ağaç diker, daha sonra şefî‘ şüf'a hakkını kullanarak burayı almak isterse, muhayyerdir. Dilerse meşfû‘ akarı bedelini ödeyerek alır, müşteriden binayı yıkıp ankazını taşımasını, ağaçları söküp götürmesini ister. Dilerse akarın bedeli ile binanın yıkılmış ve ağacın sökülmüş halinin kıymetini ödeyerek hepsini alır. [1233] Bu görüş Ebû Hanîfe ve Şeybânî'ye aittir. Ebû Yûsuf'tan da bu yönde bir görüş rivayet edilmiştir. Ebû Yûsuf'tan aktarılan diğer görüşe göre; müşteri, binayı yıkmaya veya ağaçları sökmeye zorlanamaz. Şefî‘ ya akarı almaktan vazgeçer veya bina ve ağaçların kıymetini ödeyerek akarla birlikte hepsini alır. İlk görüş *el-Asl*'da zikredilmektedir.[1234] Ebû Yûsuf'un ikinci görüşünü Hasan b. Ziyâd rivayet etmektedir.[1235]

Ebû Hanîfe ve Şeybânî'ye göre müşteri, şefîin geri alma hakkının bulunduğu bir mal üzerinde onun iznini almadan tasarrufta bulunmaktadır. Şefîin hakkı, müşterinin

[1230] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 123-124.
[1231] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 195-205, 218-221.
[1232] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 244.
[1233] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 313.
[1234] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 231-232.
[1235] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 218.

hakkından daha güçlüdür. Çünkü şefi‘, hakkına binaen önceki akdi bozdurup meşfûu müşteriden alabilmektedir. Bundan dolayı binayı yıktırma, ağaçları söktürme yetkisi vardır. Ebû Yûsuf’un ikinci görüşünde konuyla ilgili bakış açısı şöyledir: Meşfû‘ akar, şefî‘ alıncaya kadar müşterinin mülkü olduğu için müşteri yetkisiz bir iş yapmamış, kendi mülkü üzerinde bir tasarrufta bulunmuştur. Müşteriyi, yetkisi dâhilinde yaptığı şeyleri yıkmaya ve sökmeye zorlamak haksız bir davranıştır. Burada her ne kadar şefi‘, şüf‘a hakkını kullanmak istediğinde bina ve ağaçları almak zorunda kalıyor, bundan dolayı bir zarara uğruyorsa da binayı yıktırma veya ağaçları söktürme durumunda müşterinin uğrayacağı zarar onun zararından daha büyüktür. Böyle bir durumda büyük zarar küçük zarara tercih edilir.[1236]

Tahâvî *Muhtasar*’ında iki görüşü de zikreder. Ebû Hanîfe ve Şeybânî’nin görüşünü tercih eder. Ebû Yûsuf’un sahih görüşünün bu olduğunu söyler.[1237] Kerhî, ihtilafı zikreder, açık bir tercihte bulunmaz.[1238] Kudûrî ve sonrası muhtasarlarda metinler ilk görüş doğrultusunda kaleme alınır.[1239] Timurtâşî, *Tenvîru’l-ebsâr*’da ana metne, şefîin, müşterinin tüm tasarruflarını bozma yetkisinin olduğunu, hatta vakfetse, mezarlık yapsa, üzerine mescit inşa etse bile şefîin şüf‘a konusu yeri alma hakkının olduğu kaydını düşer.[1240]

b. *Şefîin Meşfû‘ Akar Üzerinde Bina Yapması, Ağaç Dikmesi*

Şefî‘ meşfû akarı aldıktan sonra üzerine bina yapsa, ağaç dikse, daha sonra birisi akarın kendisine ait olduğunu iddia edip ıspatlasa ve akarı alsa, şefi‘ akarı kimden almışsa sadece ödediği bedeli almak üzere ona rücû eder. Yapmış olduğu bina ve dikmiş olduğu ağaçların kıymetini almak için onlara rücu edemez.[1241] Çünkü şefî‘ meşfû‘ akarı satıcı veya müşterinin rızasıyla değil, zorla almıştır. Satım akdinde olduğu gibi karşı tarafın rızasıyla alsaydı, aldanmış sayılabilirdi. Ancak böyle olmadığı için aldanmış sayılmaz. Aldanmış sayılmadığı ve hakkı olmayan bir mülk üzerinde

[1236] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 289-290.
[1237] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 123-124.
[1238] Kudûrî, Şerh, c. VI, s. 218.
[1239] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 313; Bürhânü’ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 59; Mevsılî, *Muhtâr*, c. II, s. 118; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 385-386; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 212; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 111; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.
[1240] Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.
[1241] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 313.

tasarrufta bulunduğu için meşfû‘ akar üzerinde yapmış olduğu harcamalardan dolayı alıcı veya satıcıya rücu edemez. Ebû Yûsuf'a göre şefî‘ akarı aldığı kişiye rücû edebilir. Çünkü o meşfûu, satıcı veya müşteriden alarak mülk edinmiştir. Bu yönüyle şüf‘ada şefîin bir malı müşteri veya satıcıdan alması ile satım akdinde müşterinin satıcıdan alması arasında bir fark yoktur.[1242]

İlk görüş *el-Asl*'da ve *Camiu's-sağir*'de herhangi bir ihtilafa yer verilmeden zikredilmekte,[1243] Ebû Yûsuf'un görüşünü Hasan b. Ziyâd ile Bişr b. Velîd aktarmaktadır.[1244] Tahâvî bu konuda ilk görüşü tercih ederek *Muhtasar*'ında sadece bu görüşe yer verir. *el-Asl*'dan alıntılayarak, bu konuda şefîin müşteri gibi olmadığı, müşteri bu durumda aldanmış sayılırken şefîin sayılmadığı şeklindeki gerekçesine de değinir. Ayrıca aynı meseleyi kitâbü'd-davâ ve'l-beyyinâtta tekrarlar[1245] Kerhî, ihtilafı zikreder, açık bir tecihte bulunmaz.[1246] Kudûrî ve sonraki muhtasarlarda sadece Ebû Hanîfe ve Şeybânî'nin görüşüne yer verilir.[1247]

c. *Şüf‘a Konusu Akar Üzerindeki Binanın Kendiliğinden Yıkılması, Yanması ve Ağaçların Kuruması*

Herhangi bir kişinin fiili olmadan meşfû‘ akar üzerindeki konak yıkıldığında, veya konaktaki bir bina yandığında, bahçenin ağaçları kuruduğunda şefî‘ muhayyerdir. Dilerse meşfû‘ akarı bedelin tamamı karşılığında alır, dilerse almaz.[1248] Çünkü bunlar şüf‘a hakkının asıl konusunu teşkil etmemekte, ona tabi olduklarından dolayı meşfûun kapsamına dahil edilmektedir. Maksût olmadıkları, yani, doğrudan akdin konusu yapılmadığı veya açıkça belirtilerek akde dahil edilmediği sürece tabî olan şeylerin bedelden bir karşılığı olmaz. Bundan dolayı zayi olması durumunda bedelde herhangi bir indirim istenemez.[1249]

[1242] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 290-291.
[1243] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 318; a. mlf., *el-Câmiu's-sağîr*, s. 310.
[1244] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 219.
[1245] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 123, 362.
[1246] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 219.
[1247] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 313; Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 59; Mevsılî, *Muhtâr*, c. II, s. 118; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 385-386; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 212; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 111-112; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 203.
[1248] Konuyla ilgili *el-Asl*'daki mesele ve bunun Kudûrî'deki özet hali için krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 230; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 314.
[1249] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 291.

Tahâvî *Muhtasar*'ında bu konuya değinmemektedir. Kerhî'nin yer verdiğine dair açık bir atıf yoktur. Ancak *Muhtasar*'ının şerhinde konuya değinilmesi, metinde yer almış olabileceğine işaret ediyor.[1250]

d. *Müşterinin Meşfû' Akar Üzerindeki Bir Binayı Yıkması*

Müşteri meşfû' akardaki binayı yıkarsa, şefî dilerse arsayı payına düşen bedelle alır; dilerse almaz. Şefî' binanın enkazını alamaz.[1251] Müşterinin binayı yıkması onun kendiliğinden yıkılmasından farklıdır. Çünkü müşteri binayı yıkarak onun üzerinde bir tasarrufta bulundu, bu tasarrufuyla onu maksût (amaçlanan) bir şey haline getirdi. Tâbî olan, maksût olduğunda semenden karşılığı olur. Bu durumda arsanın ve binanın akdin yapıldığı günkü kıymeti esas alınır. Binanın kıymeti meşfû' akarın alış bedelinden düşülür. Binalar arsaya tabi olarak şüf'a hakkına konu olurlar. Yıkıldıklarında meşfû akardan ayrı hale geldikleri için şefî' enkaz üzerinde hak talep edemez.[1252]

Tahâvî bu konuya değinmemektedir. Kerhî'nin *Muhtasar*'ının şerhinde yer almakta ancak ona açık bir atıf yapılmaktadır.[1253]

e. *Şüf'a Konusu Bahçenin Meyveleriyle Birlikte Satın Alınması*

Bir kimse bir bahçeyi meyveleri ile birlikte satın alsa, daha sonra şefî' şüf'a hakkını kullanarak bahçeyi geri alsa, meyveleriyle birlikte alır. Müşteri meyveleri toplamışsa, kıymeti bahçenin bedelinden düşülür.[1254] Çünkü müşteri akit anında meyvelerin satışa dahil olduğunu açıkça belirterek onları akdin konusu haline getirmiştir. Meyveler akit yapıldığı anda meşfû' mala bitişik olması sebebiyle onun kapsamına dahil edilmiştir. Bundan dolayı şefî' şüf'a hakkını kullandığında meyveler henüz toplanmamışsa, bahçeyi onlarla birlikte alır. Eğer toplanmışsa, satın alınırken mevcut olması ve akdin konusuna dahil edilmesi sebebiyle kıymeti, şüf'a konusu

[1250] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 195-198.
[1251] Konuyla ilgili *el-Asl*'daki mesele ve aynı meselenin Kudûrî'deki ifade biçimi krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 230; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 314.
[1252] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 291-292.
[1253] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 195-198.
[1254] Konuyla ilgili *el-Asl* ve *el-Câmiu's-sağîr*'deki meseleler ile bunların Kudûrî'deki özet hali için krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 250; a. mlf., *el-Câmiu's-sağîr*, s. 310; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 314.

bahçenin bedelinden düşülür. Şüf'a konusu akardan ayrıldığı için şefî' meyveleri geri isteyemez.[1255]

Tahâvî, bu konuya değinmemektedir. Kerhî bu mesele yanında satıcının meyveleri istihlak etmesine de yer verir. Bu durumda da kıymetin bedelden düşüleceğini ifade eder.[1256]

f. *Şüf'a Konusu Bahçedeki Ağaçların Satın Alındıktan Sonra Meyve Vermesi*

Şüf'a konusu bahçedeki ağaçlar satın alındıktan sonra meyve vermiş, şefî' meyveler toplandıktan sonra hakkını talep etmişse, meyveleri alamaz; bundan dolayı bedelde indirim isteyemez. İsterse bedelin tamamını ödeyerek bahçeyi alır.[1257] Meyveler sonradan da ortaya çıksa satılan şeyin semeresi olduğu için onun kapsamına dahil edilir. Toplanmadığı sürece şüf'a konusuna tâbî sayılır. Ancak satım akdinin gerçekleştiği anda mevcut olmadığı için bedelde bir karşılığı olmaz. Şefî' meyveler toplanmadan hakkını kullanırsa, şüf'a konusu mala tabi olduğu için bahçeyi meyvelerle birlikte alır. Toplandıktan sonra hakkını kullanırsa, şüf'a konusu maldan ayrıldığı ve akit yapılırken bedelde bir karşılığı olmadığı için kıymetini talep edemez.[1258]

Tâhâvî bu meseleye değinmemektedir. Kerhî, konuyu bahçe satıcı ve müşterinin elinde iken meyvelerin ortaya çıkması, helak olması, tüketilmesi bağlamında daha kapsamlı ele alır. Kudûrî bir önceki meseleye yer verir, buna değinmez. Hem *el-Asl* hem *el-Câmiu's-sağîr*'de zikredilen bu meseleyi, Merğînânî *el-Câmiu's-sağîr*'den alarak metne dahil eder.[1259]

g. *Şüf'a Konusu Arazinin Ekili Olması*

Muhtasarlar içerisinde bu konuya sadece Kerhî'nin *Muhtasar*'ında yer veririlir. Şeybânî *el-Asl*'da şüf'a konusu bir arazinin satın alındıktan sonra ekilmesi ile ekili

[1255] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 292-293.
[1256] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 199-203.
[1257] Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 292.
[1258] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 292-293.
[1259] Konuyla ilgili *el-Asl* ve *el-Câmiu's-sağîr*'deki meseleler ile bunların *Bidâyetü'l-mübtedî*'deki özet hali için krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 250; a. mlf., *el-Câmiu's-sağîr*, s. 310; Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 292.

olarak satın alınması meselelerine değinmektedir. Müşterinin, satın alınan araziyi ekmesi durumunda, ekin hasat edilinceye kadar şefîin araziyi alamayacağını belirtir. Bu hususta müşterinin uğrayacağı zararı dikkate alır. Bina yapma ve ağaç dikme meselelerinde takip ettiği, şefîin arazi üzerindeki hakkının müşteriden daha güçlü olduğu dolayısıyla bunları yıktırma ve söktürme hakkının bulunduğu esasını terk ederek istihsan prensibine başvurur. Arazinin ekili olarak satın alınması ve şefîin hakkını talep etmesi durumunda ise konuyla ilgili temel yaklaşımını devam ettirir. Şefîin tarlayla birlikte ekini de alacağını söyler.[1260]

Kerhî, *el-Asl*'daki müşterinin araziyi ekmesi meselesine değinmez. Ekili olarak satın alınan arazi ile ilgili meselerere yer verir. Bir arazinin ekili olarak satın alınması ve hasat edilmeden şefî' tarafından geri alınması konusunda *el-Asl*'daki arazinin ekiniyle birlikte alınacağı bilgisini aktarır. Ekili olarak satın alınan arazideki ekinin müşteri tarafından hasat edilmesi konusunda ise İbn Semâa'nın Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den aktardığı nevâdir rivayetleri kaynak olarak kullanır. Bu hususta; müşterinin, araziyi satın aldığında yeşermiş ve elinde iken olgunlaşmış ekini hasat etmesiyle, aldığında henüz tohum halinde olan, elinde iken yeşerip olgunlaşan ekini hasat etmesine ayrı ayrı değinir. Satın alındığında ekin hangi halde olursa olsun müşterinin ekini hasat etmesinden sonra şefî' hakkını talep ederse ekinin kıymetinin bedelden düşüleceği konusunda ittifak vardır. Görüş ayrılığı kıymetin nasıl takdir edileceği noktasındadır. Ebû Yûsuf'a göre tarlanın satın alındığı gün ekin hangi durumdaysa onun kıymeti esas alınır. Ekin yeşermişse o haldeki, tohum halindeyse tohum olarak kıymeti tespit edilir. Tespit edilen tutar bedelden düşülür. Şeybânî'ye göre ise akdin yapıldığı gün tarlanın ekili haldeki kıymetiyle ekili olmayan haldeki kıymeti esas alınır. Aradaki fark bedelden düşülür. Ebû Yûsuf bu konuda, ekinin tarlaya tabi olarak akde konu olmasını dikkate almaktadır. Ona göre akdin asıl konusunu teşkil eden tarlada satış fiyatı esas alınıyor, daha sonra meydana gelen kıymet artışı dikkate alınmıyorsa ona tabi olan şeyin de akde dahil olduğu günkü kıymeti esas alınmalı, sonradan oluşan artış dikkate alınmamalıdır. Bu da araziden bağımsız ekinin hasat edilmiş veya tohum haldeki kıymetidir. Şeybânî ise ekinin akde nasıl dahil olduğunu dikkate almaktadır. Ona göre ekin, ekili olarak akde dahil olmaktadır. Ekinin sadece tohum veya biçilmiş halinin

[1260] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 250-251.

kıymetini esas almak şefi'e zarar verir. Bundan dolayı ekili haldeki kıymetleri esas alınmalıdır. Bu da tarlanın ekili ve çıplak haldeki kıymetinin tespitiyle olur.[1261]

D. Şüf'a Konusu Olan ve Olmayan Şeyler

Muhtasarlarda bu konu, farklı sıralama ve başlıklandırma ile ele alınmıştır. Meğînânî'nin tasnifini takip ettiğimiz için vermiş olduğumuz başlık ona aittir. Semerkandî *Tuhfetü'l-fukhâ*'da aynı konuyu, şüf'anın şartları başlığıyla şüf'a sebeplerinden sonra ikinci konu olarak işler.[1262] Merğînânî'nin vermiş olduğu başlıktaki meseleler incelendiğinde, konuyu, şüf'a hakkının konusu ve şartları veya doğrudan Semerkandî gibi şüf'anın şartları olarak isimlendirmek mümkündür. Çünkü şüf'a hakkının konusu akar ve akar hükmünde olan mallardır. Bunun dışında aktarılan meselelerin hemen hepsi bir akarın hangi durumlarda şüf'a hakkına konu olacağıyla ilgilidir.[1263]

Şeybânî *el-Asl*'da, farklı başlıklar altında şüf'a hakkına konu olan ve olmayan şeylerle ilgili birçok meseleye yer verir.[1264] Muhtasarlarda *el-Asl* ve diğer kaynaklardaki bilgilerden elde edilen sonuçlar belirli bir bütünlük içerisinde aktarılmaya çalışılır. Tahâvî ve Kudûrî konuyu nisbeten dağınık ele alır. Merğînânî, Kudûrî'nin meselelerini zikredilen başlıkta tertip eder. Şârihler Merğînânî'nin sıralamasında konunun öncekilerle ilişkisini; şüf'a hakkının varlığı için gerekli olan hususlara kısaca değinildikten sonra konunun detaylı bir şekilde ele alınması, detaylı anlatımın konuya kısaca değinmenin akabinde olması gerektiğiyle izah ederler.[1265] Çünkü şüf'a hakkının varlığı için sebebinin mevcut, hakkın doğmuş ve talep edilmiş olması şarttır. Bu üç konuya değinildikten sonra diğer şartlar daha detaylı ele alınmıştır.

Tahâvî, şüf'a bahsine, şüf'a hakkının konusuyla başlar. Şüf'a hakkının sebepleri, talep edilmesi, doğuşu ve elde edilmesi ile ilgili meselelerden sonra; mehir, kira bedeli, ödül (cu'l), hul' bedeli, kasten yapılan cinayetlerdeki sulh bedeli karşılığında alınan akarlarda şüf'a hakkının olmadığına değinir. Şüf'a dışında, sulh ve

[1261] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 204-205.
[1262] Semerkandî, *Tuhfe*, c. III, s. 49-51.
[1263] Merğînânî, *Bidâyetü'l-müptedî*, c. VI, s. 294-302.
[1264] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 221, 226, 253, 258-259, 264-267, 303-305, 318.
[1265] Aynî, *Binâye*, c. XI, s. 346.

kısmet bölümlerinde de konuyla ilgili meselelere yer verir.[1266] Kerhî konuyu daha kapsamlı ele alır. Şüf'anın diğer konularında pek kullanmadığı soyutlayıcı ifade yapısını burada kullanır.[1267] Ebü'l-Leys konuyu, şüf'a hakkına konu olan ve olmayan şeyler şeklinde iki başlıkta ele alır. İlk başlıkta şüf'a hakkının akarda söz konusu olduğunu belirttikten sonra diğer başlıkta bir akarın hangi durumlarda şüf'a hakkına konu olamayacağı meselelerine değinir. Akar dışındaki şeylerin şüf'aya konu olamayacağı örnekleri içerisinde gemi ve ticâret mallarını açıkça zikreder.[1268] Muhtevada aralarında bazı farklılıklar olsa da Kudûrî de benzer meselelere yer verir. Diğer bütün konularda olduğu gibi bu konuda da onun metne taşığı her mesele, farklı bir şarta işaret eden veya onu örneklendirmeye yönelik bilinçli seçilmiş meselelerdir. Sonraki muhtasarlarda Kudûrî'nin metni bazı ekleme ve çıkarmalarla tekrarlanır. Aşağıda konu, yine onun *Muhtasar*'ındaki meseleler üzerinden ele alınacak; yeri geldikçe farklı olan hususlara işaret edilecektir.

1. *Şüf'a Hakkına Konu Olan Şey Akar veya Akar Hükmünde Olmalıdır*

el-Asl'da bu konudaki mezhep görüşüne esas teşkil eden meselelerden biri şöyledir: "*Arazi ve konakların (dâr) dışındaki şeylerde şüf'a hakkı yoktur. Bunların dışında köle, gemi, hayvan, eşya, ticaret malı gibi şeylerin hiçbirinde ne ortağın ne de başka birisinin şüf'a hakkı yoktur.*"[1269] Yine bir akarın şüf'a hakkına konu olabilmesi için taksim edilmiş veya edilebilir olması şart değildir. *el-Asl*'da iki hususla ilgili de çeşitli meseleler aktarılır.[1270] Tahâvî bu meseleleri dikkate alarak konuyla ilgili mezhep görüşünü şöyle özetler: "*Şâyi hisseli olsun taksim edilmiş olsun konak ve arazi dışındaki şeylerde şüf'a hakkı yoktur.*"[1271] Kerhî ise bir akarın şüf'a hakkına konu olabilmesi için gerekli şartların hemen hepsini ihtiva edecek şekilde konuyu özetler:

> "Hz. Peygamber (sav)'in sünneti nedeniyle, satıma konu olan bütün akarlarda şüf'a hakkı vardır. Bunların dışındaki şeylerde yoktur. İslam ülkesinin, ister şehir, köy veya kırsalında isterse başka bir yerinde olsun, konaklar (dâr), evler (menzil), dükkanlar, hanlar, kanallar,

[1266] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 101, 124, 416.
[1267] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 122-134.
[1268] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 241-243.
[1269] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 221.
[1270] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 226, 258-259.
[1271] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 120.

mezralar, bostanlar, çorak araziler, hamamlar ve diğer bütün akarlar, satım akdi arsa üzerine yapılır, sahibi tarafından satılması caiz bir mülk olur ve muhayyerlik şartıyla değil kesin olarak satılırsa şüf'a hakkına konu olurlar." [1272]

Bir şeyin şüf'a hakkına konu olabilmesi için; akar olması, satışa konu edilmesi, islam ülkesinde olması, satım akdinin arsa üzerine yapılması, satılabilir bir mülk olması, satışın kesin, yani satıcının mülkiyetini sona erdirecek şekilde olması şartlarını ihtiva eden bu cümle ana kaynaklardaki onlarca meseleden elde edilen sonucun özetle ifadesidir. Ebü'l-Leys konuyu Tahâvî'nin ele aldığı kapsamda şöyle ifade eder: "*Değirmen ve kuyu gibi taksim edilebilir olmasa da şüf'a hakkı akarda olur.*"[1273] Kudûrî aynı cümleyi taksimi mümkün olmayan değil, şüf'aya konu olmayan mal örnekleriyle verir: "*Taksim edilebilir olmasa da şüf'a hakkı akarda olur. Ticaret mallarında, gemilerde şüf'a hakkı yoktur.*"[1274] Kudûrî sonrası muhtasarlarda metne bölünemeyen mallarla ilgili değirmen, hamam, kuyu, küçük ev, özel yol ve nehir gibi örnekler de eklenir.[1275] Bu tür örneklendirmeler ya konuyu izah veya o konuda mezhebin tavrını belirlemek için zikredilmektedir. Ebü'l-Leys'in örnekleri daha çok izah, Kudûrî'nin örnekleri aynı zamanda muhalif görüşe dolaylı cevap vererek mezhebin o konudaki görüşünü belirtmeye matuf gibidir. Çünkü İmam Mâlik, gemilerde şüf'a hakkının olduğunu kabul etmektedir. Benzer bir durum akara düşülen, taksim edilebilir olsun olmasın kaydında da söz konusu olmalıdır. Zira bu konuda da İmam Şâfiî'nin görüşü taksimi mümkün olan akarda şüf'a hakkının bulunmadığı yönündedir.[1276]

Merğînânî, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının bazı nüshalarında, "*Bina ve hurma ağaçları araziden bağımsız satıldıklarında şüf'a hakkına konu olmazlar*" şeklinde bir ifadenin yer aldığını, bunun sahih olduğunu ve *el-Asl*'da zikredildiğini ifade etmektedir. Çünkü şüf'a hakkına konu olan asıl şey arazidir. Araziye bitişik olan bina ve ağaçlar ondan bağımsız olduklarında menkul mala dönüşmekte, bundan dolayı şüf'a hakkına konu olmaktadır.[1277] *Hidâye*'deki bu bilgi ondan alınarak *Vikâye*'de ve sonraki

[1272] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 122-123.
[1273] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 242.
[1274] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 307.
[1275] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 60-61; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 213; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.
[1276] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 294-295.
[1277] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 295.

muhtasarların hemen hepsinde yer almış; şüf'a hakkının asıl arazide olduğuna, onun dışındaki şeylerin ona tabi olarak şüf'aya konu olduklarına vurgu yapmak için metne "kasten/قصدا" kaydı düşülmüştür.[1278]

Hidâye'de, bina ve ağaçların arsadan bağımsız şüf'a hakkına konu olamayacakları belirtildikten sonra farklı bir durum olarak üst katın, yolu alt kattan olmasa bile arsa üzerinde inşaat hakkı (hakku'l-karâr) olması sebebiyle şüf'a hakkına konu olduğuna değinilir.[1279] Şeybânî *el-Asl*'da alt ve üst katın başka kişilere ait olması durumunda bunların birbirinde komşuluk sebebiyle şüf'a hakkına sahip olduğunu söyler. Bu konuda herhangi bir ihtilafa yer vermez.[1280] *Ziyâdât*'da üst hakkının daimi bir hak olup olmadığı konusunda Ebû Yûsuf ile kendisi arasında ihtilaf olduğunu belirtir. Ebû Yûsuf'a göre bu hak daimidir; kendisine göre değildir. İbn Semâa, Bişr b. Velîd ve Ali b. Ca'd da hocaları Ebû Yûsuf'tan, üst ve alt katın biribiri üzerinde şüf'a hakkı olmasının istihsânen caiz görüldüğü şeklinde benzer bir görüş aktarırlar. Çünkü asıl kural şüf'a hakkının arsa üzerinde olmasıdır. Ancak üst hakkı arsa üzerinde ebedi bir hak olduğundan dolayı bu kuraldan istisna edilmekte, arsa gibi kabul edilerek şüf'aya konu edilmektedir.[1281] *el-Asl*'da yer alan meseleler Ebû Yûsuf'un görüşü doğrultusunda yorumlanmış olacak ki mezhepte bina ve ağaçlardan farklı olarak üst katın kendi başına şüf'aya konu olacağı kabul görmüştür. Kerhî *Muhtasar*'ında bu meseleye değinir. Alt ve üst katın birlikte veya ayrı ayrı satılmaları durumunda şüf'a hakkına konu olacağını belirtir. Ebû Yûsuf'un öğrencilerinin ondan yaptıkları rivayeti de zikreder.[1282] Kudûrî'nin *Muhtasar*'ında değinmediği bu meseleyi, Molla Hüsrev muhtemelen *Hidâye*'den alarak şüf'a hakkına akar ve akar hükmünde olan şeyler konu olur şeklinde metne ekler. Akar hükmünde olan şeye üst katı örnek verir.[1283] *Mültekâ*'da mesele; "*Üst kat tek başına, alt ise üst kat sebebiyle şüf'a hakkına konu olur.*" şeklinde daha açık ifade edilir. [1284]

[1278] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 60; Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, c. V, s. 60.
[1279] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 295.
[1280] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 249.
[1281] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 129-130; Aynî, *Binâye*, c. XI, s. 350-351.
[1282] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 129-130.
[1283] Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 213.
[1284] Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 115.

2. *Şüf'a Konusu Akar Malî Değeri Olan Bir Bedel Karşılığında Mülk Edinilmiş Olmalıdır*

Şefî', meşfû' akarı müşterinin satın aldığı bedel karşılığında almaktadır. Bedelsiz almışsa, meşfû' satım veya satım hükmünde bir akde konu edilmediği için şüf'a hakkı yoktur. Bedelli almışsa ifasının mümkün olabilmesi için meşfûun bedelinin mali değeri olan bir şey olması gerekir. Şeybânî *el-Asl*'da bu hususla ilgili birçok mesele aktarır. "*Nikah, hul' ve şüf'a hakkına konu olmayan şeyler*" adıyla konuya özel bir başlık açar. Bu başlık altında nikah, hul' ve kasten işlenen cinayetlerde sulh bedeli olarak verilen akarla ilgili meselelere değinir. Ayrıca hibe edilen ve sulhe konu olan şeylerde şüf'a hakkı başlıklarında ve diğer başlıklarda konuyla ilgili meselelere yer verir.[1285] Tahâvî bu meseleleri; "*Mehir, kira bedeli, ödül (cu'l), boşanma (hul') ve kasten işlenen cinayetlerde sulh bedeli olarak verilen şeylerde şüf'a hakkı yoktur.*" şeklinde özetleyerek doğrudan meseleleri zikretmeyi tercih eder. Bu cümleyi, "*Şüf'a konusu akarın (meşfûun fîh) bedeli mislî ise misliyle kıyemî ise kıymetiyle ödenmelidir.*" cümlesinden hemen sonra zikrederek misli veya kıyemi olsun meşfûn mali değeri olan bir bedel karşılığında alınmış olması gerektiğine işaret etmek ister.[1286] Ayrıca sulh bahsinde, hak iddia edilip elinde bulunduran kişinin davacının iddiasını reddetmesine rağmen davadan kurtulmak için sulh yaptığı akarlarda şüf'a hakkı olmayacağı meselesine yer verir.[1287] Kerhî bu şartı meseleler üzerinden değil onların ortak noktasını dikkate alarak; "*Bedelsiz veya mal olmayan bir bedel karşılığında mülk edinilen şeylerde şüf'a hakkı yoktur.*" şeklinde genel bir kurala dönüştürür. Örneklendirmeye gitmez. Sadece genel kuralın tam olarak ifade etmediği, kaşılıksız olarak hibe edilen bir akar için daha sonra bir bedel takdir edilirse bunda da şüf'a hakkı olmayacağı meselesine değinir.[1288] Sonradan takdir edilen bedel, hibe edilen akarın (mevhûb) değil, hibeden rücu etme hakkını düşürmenin karşılığı olarak kabul edilir.[1289] Ebü'l-Leys

[1285] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 258-259, 264-267, 303-305, 318.
[1286] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 121
[1287] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 101.
[1288] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 126, 128-129.
[1289] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 129.

konuyu Tahâvî gibi meseleler üzerinden ele alır.[1290] Kudûrî ise bu iki anlatım tarzını mezceder. Önce kuralı sonra örnekleri zikredererek konuyu şöyle özetler:

> "Bir akar, mal olan bir bedel karşılığında mülk edinilirse şüf'a hakkına konu olur. Mehir, ev veya başka bir şeyin kirası; bir kadının anlaşmalı boşanma (hul') bedeli olarak verdiği, kasten işlenen cinayetlerde sulh veya bir kölenin azat bedeli olarak verilen konakta şüf'a hakkı yoktur. Birisinin hak iddia edip konağı elinde bulunduranın açıkça inkar veya sukût ettiği ancak davadan kurtulmak için davalıyla belirli bir bedel üzerine sulh yaptığı konakta da şüf'a hakkı yoktur. Ancak davalı elindeki konağın davacıya ait olduğunu ikrar eder, daha sonra belirli bir bedel üzerine sulh yaparsa bu akarda şüfa hakkı vardır. Hibe edilen şeyde şüf'a hakkı yoktur. Ancak bir bedel karşılığında hibe edilmiş ise vardır."[1291]

Kudûrî'nin zikrettiği mehir, kira, hul', kasten cinayet ve azat bedeli olarak verilen akar malî bir bedel karşılığında mülk edinilmediği için bunlarda şüf'a hakkı bulunmamaktadır. Başkasının hak iddia edip zilyedin inkar ettiği, zilyedin davayla uğraşmamak için belirli bir bedel karşılığında sulh yaptığı akarda şüf'a hakkının olmaması ise bahse konu akarın zilyede ait olma ihtimalinin bulunması ve anlaşılan bedelin akar değil, davadan kurtulma karşılığında verilmiş olmasıdır. Zilyedin ikrar etmesi durumunda bu şüphe ortadan kalktığı, sulh yoluyla anlaşılan bedel akarın karşılığı haline geldiği için şüf'a hakkının varlığı kabul edilmektedir. Hibe edilen akarda şüf'a hakkının olmaması ise karşılıksız verilmesinden dolayıdır. Karşılık olması durumunda satım mahiyetinde kabul edilmesi sebebiyle şüf'a hakkına konu olmaktadır.[1292] Kudûrî'nin başta zikrettiği kural sadece akarın mal olmayan bedel karşlığında verilmesi hususunu ihtiva etmekte, hibede olduğu gibi bedelsiz verilme durumlarını kapsamamaktadır. Kerhî'nin ifade yapısı zikredilen iki hususu da içermesi sebebiyle daha kuşatıcıdır.

Kudûrî sonrasında, onun *Muhtasar*'ındaki muhteva takip edilir. *Vikâye*'de mevcut metne; bedelsiz alınan akara örnek olarak hibe yanında miras ve sadaka yoluyla alınma durumu, belirli bir tutarı geri ödemek şartıyla konağın mehir olarak verilmesi halinde onun tamamında şüf'a hakkının olmayacağı meseleleri eklenir. Son mesele Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf ve Şeybânî arasında ihtilaflıdır. Burhânüşşerîa, Ebû Hanîfe'nin

[1290] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 243.
[1291] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 307-308; Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 296-299.
[1292] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 296-299.

görüşünü tercih ederek metinde sadece buna yer vermiştir.[1293] *el-Asl*'da bir kimse eşinin bin dirhem ödemesi karşılığında bir konağı ona mehir olarak verse Ebû Hanîfe'ye göre konağın tamamında, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye göre sadece mehri misle denk gelen kısımda şüf'a hakkının olmayacağı, bin dirheme gelen kısmında olacağı aktarılır. Hul' yapılması durumunda da imamların aynı bakış açısına sahip olduğu belirtilir.[1294] Ebû Hanîfe bu konuda konağın aslen hangi amaçla verildiğini esas almaktadır. Evlilik akdinde mehir olarak verilmesini asıl, aldığı karşılıktan dolayı satım mahiyetinde olmasını ona tabi bir durum olarak değerlendirmekte ve asıl olana göre hüküm vermektedir. Ebû Yûsuf ve Şeybânî ise kısmî de olsa burada bir malî mübadele olduğu, bundan dolayı payına düşen kısımda şüf'a hakkının olacağını kabul etmektedir.[1295] *el-Asl*'da zikredilen ancak Kudûrî'de yer almayan bu meseleyi *Vikâye* müellifi *Hidâye*'den alarak metne taşır. Kudûrî'nin zikrettiği, başkasının hak iddia edip zilyedin inkar ettiği akarda şüf'a hakkının olup olmayacağı meselesine ise yer vermez. *Gurer* ve *Tenvîru'l-ebsâr*'da *Vikâye*'nin metni esas alınır.[1296] *Mültekâ*'da ise Kudûrî ve *Vikâye*'deki mesailin hepsine yer verilir.[1297]

3. *Şüf'a Konusu Akar Üzerinde Satıcının Mülkiyete İlişkin Herhangi Bir Hakkının Kalmamış Olması Gerekir*

Şüf'a hakkının varlığı, şüf'a konusu akarın satıcının mülkiyetinden çıkmış olmasına bağlıdır. Tahâvî, konuyla ilgili satıcının muhayyerlikle satması durumunda şefiin şüf'a hakkının olmadığı; müşterinin muhayyerlikle satarsa olduğu meselesine yer verir.[1298] Kerhî bu şartı; akar muhayyerlik şartıyla değil, kesin olarak satılırsa şüf'a hakkına konu olur, şeklinde ifade eder. Devamında görme ve ayıp muhayyerliğinin şüf'a hakkının varlığına engel olmadığını söyler. Daha sonra, satıcının feshetme yetkisi olduğu sürece fâsit bir akitle satılan şeyde şüf'a hakkının olmadığı, müşterinin fâsit akitle aldığı şeyi sahih bir akitle satması veya üzerine bina yapması durumunda ilk satıcının akdi bozma yetkisinin olmadığına değinir. Fâsit akitle alınan akara müşterinin

[1293] Krş. Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 61; Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, c. V, s. 61.
[1294] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 265.
[1295] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 297-298.
[1296] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 61; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 213; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.
[1297] Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 113-115.
[1298] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 124.

bina yapması durumunda satıcının akdi bozma yetkisinin düşüp düşmeyeceği konusunda imamlar arasındaki ihtilafı da aktarır. Ebû Hanîfe'ye göre bu durumda satıcının akdi bozma hakkı düşer, dolayısıyla şefîin şüf'a hakkı olmaz. Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye göre satıcının akdi bozma yetkisi vardır, dolayısıyla şefîin şüf'a hakkı yoktur.[1299] Tahâvî ve Kerhî'nin aktardığı meselelerin hepsi *el-Asl*'da yer almaktadır.[1300] Kudûrî de konuyu aynı meseleler üzerinden ele alır. İhtilafa yer vermeden *Muhtasar*'ında konuyu şöyle özetler:

> "Muhayyerlik şartı ile satılan akarda şüf'a hakkı yoktur. Ancak satıcı muhayyerliğini düşürürse vardır. Muhayyerlik şartı ile alınan akarda ise şüf'a hakkı vardır. Bir kimse fâsit bir satışla bir konak satın alırsa o konakta şüf'a hakkı yoktur. Eğer fesih hakkı düşerse vardır." [1301]

Muhayyerlik şartıyla satışta, satılan şeyin satıcının mülkiyetinden çıkmaması; fâsit satışlarda satılan şey müşteri tarafından kabz edilmemişse satıcının mülkiyetinde olması, kabz edilmişse fıkhen feshedilmesi gereken bir akit olması sebebiyle şüf'a hakkına konu olmamaktadır. Satıcının muhayyerlik hakkını sona erdirmesi, fâsit satışlarda fesih hakkının düşmesi ve müşterinin muhayyerlik hakkına sahip olması durumunda ise satılan mal üzerinde satıcının mülkiyete ilişkin hakkı sona ermekte, bundan dolayı şüf'aya konu olmaktadır. Görme ve ayıp muhayyerliğinin şüf'a hakkının varlığına engel bir durum olmaması da bunların satılan şeyin satıcının mülkiyetinden çıkmasına engel olmaması hususuyla ilişkilidir.[1302] Kudûrî'de, zikredilen iki mesele üzerinden ele alınan konu sonraki muhtasarlarda aynı şekilde işlenir.[1303]

4. *Şüf'a Konusu Akar Satım veya Satım Mahiyetinde Bir Akde Konu Edilmelidir*

Satım, malın malla mübadelesine denir. Bu veya bu mahiyette bir akde konu edilmeyen akarda şüf'a hakkı yoktur. Tahâvî, şarta esas teşkil eden meseleyi *el-Câmiu's-sağîr*'den alarak aynı ifadeyle şüf'ada değil, kısmet bahsinde; "*Taksim edilen ve görme muhayyerliğinden dolayı geri verilen şeyde şüf'a hakkı yoktur*." şeklinde yer

[1299] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 123-126.
[1300] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 233, 261, 264, 267-269, 278.
[1301] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 310; Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 299-301.
[1302] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 299-301.
[1303] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 61-62; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 387-390; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 213; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 115-116; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.

verir.[1304] Kerhî bu şarta, satışa konu edilen akarın hepsinde şüf'a hakkı vardır, cümlesiyle dikkat çeker.[1305] Kudûrî, eksik gördüğü hususları ekleyerek konuyu Tahâvî gibi meseleler üzerinden benzer bir üslupla işler:

> "Paydaşlar, sahip oldukları akarı taksim ederlerse, taksimden dolayı akarın komşuları için şüf'a hakkı yoktur. Bir kimse bir konak satın alsa, şefî şüf'a hakkından feragat etse, daha sonra müşteri görme veya şart muhayyerliğine yahut hâkim kararına dayalı olarak ayıp sebebiyle akarı geri verse şefiin şüf'a hakkı yoktur. Hâkim kararı olmaksızın ayıp sebebiyle geri verilen veye satım akdinin taraflarca feshedildiği (ikale) akarda şefiin şüf'a hakkı vardır."[1306]

Çünkü taksim, bir satım değil, ifrazdır. Şüf'a hakkı meşfû' akarın satıma konu edilmesi durumunda meşru kılınmıştır. Şefî', şüf'a hakkından ferâgat ettikten sonra müşteri görme, şart muhayyerliği veya hâkimin hükmüne dayalı olarak ayıp sebebiyle konağı geri verdiğinde teslim almış olsun olmasın bu da yeni bir satım akdi değil bütün taraflar açısından önceki akdin feshi sayılır. Akit olmadığı için şüf'a hakkı da olmaz. Ancak müşteri hâkim kararı olmadan bir ayıp sebebiyle gerir verir veya satıcıyla anlaşıp akdi feshederlerse (ikâle) bu, satıcı ve müşteri açısından bir fesih mahiyetinde olsa da üçüncü bir taraf olan şefî' açısından yeni bir akit kabul edilir. Yeni akit kabul edildiği için şefî tekrar şüf'a hakkına sahip olur.[1307] Hâkim kararına dayalı da olsa ayıp sebebiyle iadenin fesih sayılabilmesi için teslimden sonra olması gerektiği ifade edilir. Kudûrî'nin metninde mutlak zikrettiği bu hususa şerhte kayıt düşülür.[1308]

5. *Şüf'a Konusu Akar Satımı Caiz Bir Mülk Olmalıdır*

Tahâvî, Kudûrî ve sonrasındaki muhtasarlarda bu konuya açıkça yer verilmez. Şüf'a hakkının varlığı için, meşfû' akarın mali bir bedel karşılığında satılmış ve satıcının mülkiyetinden çıkmış olması şartlarıyla ilgili aktarılan meseleler bu hususa işaret etmekle birlikte Kerhî diğerlerinden farklı olarak konuyu açıkça ele alır. Önce, "*Satımı caiz olmayan veya hiçbir şekilde satışla mülk edinilemeyen akarlarda şüf'a*

[1304] Krş. Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 362; Tahâvî, *Muhtasar*, s. 416.

[1305] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 122.

[1306] Kudûrî'nin zikrettiği meselelerin *el-Asl* ve *el-Câmiu's-sağîr*'deki karşılıkları için krş. Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 238-239, 246, 277-278, 284; a. mlf, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 362; Kudûrî, *Muhtasar*, s. 315; Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 302.

[1307] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 302.

[1308] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 302.

hakkı olmaz." şeklinde mezhep görüşünü genel bir prensiple ifade eder.[1309] Daha sonra bunu açarak aşağıdaki meselelere yer verir:

> "Vakıflarda, vakıf olarak verilmiş (tesbîl) han, çeşme ve kuyularda, bunların vakfını caiz görenlere göre şüf'a hakkı yoktur. Vakfı caiz görmeyene göre ise bunlarla diğer akarlar aynıdır. Hepsinde şüf'a hakkı vardır.[1310] Müslümanlar, mescitlerin satışının batıl olduğu konusunda icma ettiler. Zikredilenler dışında satışı caiz olanlardan şâyi hisseli olarak satılan akarlarda şüf'a hakkı vardır. Aynı şekilde onun belirli bir bölümünün satılması durumunda da şüf'a hakkı vardır. Şâyi hisseli olsun tayin edilmiş olsun akarın bir kısmı ile tamamı üzerinde şüf'a hakkının olması arasında fark yoktur. Satımı caiz olmayanların bir kısmının satılması da böyledir. Mekke'nin evlerinin satışını caiz görenlere göre bu evlerde şüf'a hakkı vardır. Caiz görmeyenlere göre yoktur.[1311] Hz. Ömer Sevâd arazisini vakfetti diyenlere göre haraç arazisinin satışı caiz değildir. Buna göre bu tür arazilerde şüf'a hakkı yoktur. Devletin işlenmesi için verdiği (ıktâ'); bina yapmak, ağaç dikmek (icâre) veya ziraat yapmak (ikâre) için kiraya verilen; harap halde iken ıslah ve imar etmek (ihâze) için verilen mülk arazileri sahipleri satarsa, satış caizdir. Bunlarda şüf'a hakkı vardır. Kiralayan veya ıslah eden satarsa satış batıldır. Şüf'a hakkı yoktur.[1312] İhyâ edilen arazilerin devlet başkanının emriyle satışı caizdir. Devlet başkanının emriyle satılmazsa caiz değildir. Ebû Hanîfe, Sultanın kira gelirinin (galle) olduğu Bağdat'taki evler ve çarşı dükkânlarının satışının caiz olmadığını söyledi. Bunlarda şüf'a hakkı yoktur. Çünkü Mansur, Bağdat'taki bu yerlere insanlar bina yapsın diye izin verdi. Arsaları üzerine vergi (harâc) koydu. Bina sahipleri, arsalarına malik değildir. Bundan dolayı onları satmaları caiz değildir. Köylerde yer alan, köy ağalarının (dihkân) kira geliri elde ettiği evlerde oturan kişilerin bu evleri satmaları caiz değildir. Eğer oturanlar binayı satarlarsa şüf'a hakkı olmaz. Köy ağası, arsayı satarsa şüf'a hakkı olur."[1313]

Onun zikrettiği bütün bu meseleler, ana kaynaklarda yer alan imamlara ait görüşler üzerine yaptığı okumalardan elde ettiği sonuçlardır. Temel muhtasar metinler içerisinde Timurtâşî, Mekke'nin evlerinin satışı meselesine şüf'a bahsinin girişinde yer verir. Kerhî gibi ikili bir hüküm vermez. Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih ederek, Mekke evlerinin satışı caizdir, bunlarda şüf'a hakkı olur, şeklinde ifade eder.[1314]

[1309] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 130.
[1310] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 130.
[1311] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 131.
[1312] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 132.
[1313] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 133-134.
[1314] Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 202.

E. Şüf'a Hakkına Sahip Olan Kişiler

Bu konu Merğînânî'nin yaptığı tasnifte, zimmînin şüf'a hakkı bağlamında şüf'a konusu olan ve olmayan şeyler başlığı altında ele alır. Kudûrî bu meseleyi akarın şüf'a hakkına konu olacağını belirttikten hemen sonra zikreder. Merğînânî, onun metnini tertip ederken ilk cümleyle birlikte bunu da alıp, şüf'a hakkına konu olan ve olmayan şeyler başlığı altında ikinci mesele olarak vermiş olmalıdır. *Mültekâ*'da aynı başlık altında son mesele olarak işlenir. İbnü's-saâtî ise şüf'a sebepleri içerisinde zikreder. *Vikâye, Kenz, Gurer* ve *Tenvîru'l-ebsâr*'da konu zimmînin değil kölenin şüf'a hakkı üzerinden ele alınır. *Kenz*'de mesele mezkur başlıkla ilgili görülmemiş olacak ki şüf'a bahsinin belirli bir başlık altına sokulamayan çeşitli meselelerine yer verilen meselelerin sondan ikincisi olarak ele alınır. Diğerlerinde ise şüf'a hakkına konu olan ve olmayan şeyler başlığı altında işlenir.[1315] Muhtasarlardaki bu durum bahse konu meselenin mevcut sistematikte tam bir yere oturtulamadığını gösteriyor. *Bidâyetü'l-mübtedî*'de şüf'a hakkının konusu içerisinde ikinci olarak yer verilen meseleyi biz başlıkla ilgisinin biraz zayıf olması sebebiyle ayrı bir konu olarak ele aldık.

Şeybânî *el-Asl*'ın şüf'a bahsinin girişinde görüşlerine kaynak teşkil eden rivayetleri aktarırken İslam ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin (zimmî) şüf'a hakkı ile ilgili rivayetlere de yer verir. Bu konuda Şüreyh'ten iki farklı rivayet aktarır. İlk rivayette, Şüreyh'in, hristiyanın şüf'a hakkı olduğu yönünde karar verdiği, bunu Hz. Ömer'e mektup yazarak bildirdiği, onun bunu onayladığı; diğerinde, Şüreyh'in yahudi, hristiyan ve mecûsînin şüf'a hakkı olmadığını söylediği aktarılır. Şeybânî bu iki rivayet içerisinde, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendisinin ilk rivayeti tercih ettiklerini söyler.[1316] el-Asl'da, zimmî, islam ülkesine emanla giren gayrimüslimin (müste'men), gayrimüslim ülke vatandaşlarının (harbî) ve isyancıların (bâğî) şüf'a hakkı adıyla ayrı birer başlık açılır; onlarla ilgili meseleler bu başlıklar altında derlenir. Ayrıca muhtelif başlıklar altında kölelerin, küçük çocukların şüf'a haklarıyla ilgili meselelere

[1315] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 307; Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 295-296; Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 62; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 394; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 214; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 117; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.

[1316] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 219,220.

değinilir.[1317] *el-Asl*'da mezhep görüşüne kaynak teşkil eden meselelerden birinde konu şöyle ele alınır:

> "Bir zimmî, diğer bir zimmîden veya müslümandan bir konak veya arazi satın alsa, şefiin bunlarda şüf'a hakkı vardır. Bize Şüreyh'ten onun, hristiyanın müslüman üzerinde şüf'a hakkı olduğu yönünde karar verdiği şeklinde bir rivayet ulaştı. Yine bize Hz. Peygamber (sav)'den onun: *"Ne olursa olsun komşunun şüfa' hakkı vardır."* dediği ulaştı. Aynı şekilde müşteri müslüman, şefî' zimmî olsa zimmînin şüf'a hakkı vardır. Ehli kitap, müşrikler, bütün kafirler, kadınlar, ekekler, mükâtep ve ticaretine izin verilmiş köleler, müslüman gibi şüf'a hakkına sahip olmada eşittirler." [1318]

Muhtasarlarda konuyla ilgili mezhep görüşü ya sadece zimmînin veya kölenin şüf'a hakkı üzerinden bir başlık açılarak ya da ilgili meseleler bir cümlede derlenerek anlatılmaya çalışılmıştır. Tahâvî şüfa bahsinde bunu; "*Zimmî'nin müslüman gibi küçüğün büyük gibi şüf'a hakkı vardır.*" şeklinde ifade eder. Ayrıca şüf'a bahsi dışında mükâtep bahsinde, belirli bir para karşlığında hürriyetini elde etmek için anlaşmış kölelerin; me'zûn bahsinde, ticaretine izin verilmiş kölelerin şüf'a hakkına sahip olmada hürler gibi olduğunu meselelerine yer verir.[1319] Kerhî konuyla ilgili ana kaynaklardaki mesaili bir cümlede şöyle özetler:

> "Şüf'a hakkına sahip olmada ve kendilerine karşı şüf'a hakkı ileri sürülmede müslümanlar, zimmîler, islam ülkesine emânla giren yabancı ülke vatandaşları, ticaretine izin verilen köleler (me'zûn), hürler, anlaşmalı köleler (mükâtep), bir kısmı azat edilen köleler eşittirler. Aynı şekilde çocuklar ve kadınlar şüf'a hakkına sahip olmada ve kendilerine karşı şüf'a hakkı ileri sürülmede aynıdır. Şüf'a konusunda isyancılarla normal vatandaşlar arasında fark yoktur." [1320]

Kudûrî konuya; "*Müslüman ve zimmî şüf'a hakkına sahip olmada eşittir.*" cümlesiyle sadece başlık açmakla yetinir. Şüf'a hakkına sahip diğer kişilere değinmez. Merğînânî aynı cümleyi alır. *Vikâye* müellifi sadece ticaretine izin verilmiş kölenin şüf'a hakkına sahip olduğu meselesine değinir, zimmînin şüf'a hakına değinmez. *Gurer* ve *Tenvîru'l-ebsâr* müellifleri onun metnini alıntılarlar. *Kenz*'de de sadece ticaretine izin verilmiş kölenin şüf'a hakkı meselesine yer verilir. *Mültakâ*'da *Kudûrî*'deki metin

[1317] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 237, 282, 294, 301, 291.
[1318] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 294.
[1319] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 124, 395, 425-426.
[1320] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 134-135.

aynen alınır. Bunun yanında mükâtep ve me'zûn kölelerin, satılan şey efendilerine ait olsa bile hürler gibi şüf'a hakkına sahip oldukları meselesine yer verilir.[1321]

Şüf'a hakkına sahip olmadan herkesin eşit kabul edilmesi, ilgili nasların umûmiliği ile şüf'anın meşruiyet sebep ve hikmetinin herkes için geçerli kabul edilmesine dayandırılmaktadır.[1322] Şüf'anın sebebi paydaşlık ve komşuluk, meşrû kılınma hikmeti bunlardan dolayı tarafların uğrayacağı zarardır. Naslar bunu belirli kişilere hasretmediğine göre sebep ve hikmette eşit olan herkesin şüf'a hakkında da eşit olması gerekir. Ancak bir kişinin şüf'a hakkına sahip olması için mülkiyet hakkına sahip olması gerekir. Kölelerin mal olarak kabul edilmesi, sahip oldukları her şeyin efendilerine ait olması sebebiyle genel olarak şüf'a hakkına sahip değildir. Kölelerde bu hak sadece mükâtep ve ticarete me'zûn olanlara tanınmıştır. Mükâtep köle, her ne kadar anlaştığı bedeli tam olarak ödeyinceye kadar efendisinin mülkiyetinde olsa da kazancı kendisine aittir.[1323] Bir kısmı azat edilen köle Ebû Hanîfe'ye göre mükâtep, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye göre hür gibi kabul edilir.[1324] Dolayısıyla her iki görüşe göre de şüf'a hakkına sahiptir. Me'zûn kölenin yaptığı ticari işlemlerin hukuku kendisine aittir.[1325] Bundan dolayı alacaklılara karşı kendisi sorumludur. Eğer efendisi borçlarını ödemezse, alacaklılar mahkemeye müracaat edip köleyi sattırarak alacaklarını tahsil edebilir. Kölenin boçları kendisinin ve elindeki malların kıymetine eşit olduğunda veya onları aştığında efendisinin malı olmaktan çıktığı için ona karşı şüf'a hakkı ileri sürebilmektedir.[1326] Burhânüşşerîa *Vikâye*'de bundan dolayı, ticaretine izin verilmiş köleyi mutlak zikretmez, borçlu olması kaydını düşer. Ancak mezhep görüşünü tam yansıtmaması sebebiyle *Vikâye*'yi şerheden torun Sadrüşşerîa es-Sânî, bu borcun kölenin kendisini ve elindekileri kapsayacak tutarda olması gerektiğini belirtir.[1327] Onun bu izahı *Gurer* ve *Tenvîru'l-ebsâr*'da dikkate alınır.[1328] Halebî'nin *Mültekâ*'da me'zûn köleyi mutlak zikretmesi eseri şerheden Şeyhîzâde tarafından Sadrüşşerîa es-Sânî'nin

[1321] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 307; Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî,* c. VI, s. 295-296; Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye,* c. V, s. 62; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 394; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 214; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 117; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.

[1322] Merğînânî, *Hidâye,* c. VI, s. 296.

[1323] Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, c. V, s. 62; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur,* c. IV, s. 117.

[1324] Kudûrî, *Şerh,* c. VI, s. 134.

[1325] Kudûrî, *Şerh,* c. VI, s. 134.

[1326] Merğînânî, *Hidâye,* c. VI, s. 202-203; Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur,* c. IV, s. 117.

[1327] Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye,* c. V, s. 62.

[1328] Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 214; Timurtâşî, *Tenvîr,* s. 204.

izahına atıf yapılarak, kayıt düşülmesi gereken yerde metnin mutlak bırakılmasıyla eleştirilir.[1329]

F. Şüf'a Hakkını Düşüren Durumlar

Şüf'a hakkını düşüren şeyler, *Bidâyetü'l-mübtedî*, *Vikâye* çizgisini takip eden muhtasarlarda şüf'a bahsinin son konusu olarak ele alınır. *Vikâye* ve *Gurer* hariç diğerlerinde bu başlığın sonunda şüf'a hakkını düşürmeye yönelik hile yapma ile ilgili meselelere de yer verilir. *Vikâye* de ise bu meseleler bir önceki başlık altında işlenir.[1330]

el-Asl'da konuyla ilgili meselelerin hemen hepsine şüf'a bahsi içerisinde yer verilmiş, bu meselelerin bir kısmı "*Şefîin şüf'a hakkından ferâgat etmesi*" adıyla ayrı bir başlık altında derlenmiştir.[1331] *el-Câmiu'l-kebîr*'de de konuyla ilgili çeşitli meselelere yer verilmiştir.[1332] Tahâvî bu konuya ayrıca değinme ihtiyacı duymamıştır. Şüf'ayla ilgili meseleleri ele alırken yeri geldikçe onu düşüren şeylere de değinmiştir.[1333] Kerhî ise "*Şefîin şüf'a hakkını düşüren ve düşürmeyen tasarrufları*" adıyla konuya özel bir başlık oluşturmuş; hemen hepsini el-*Asl*'dan alarak özetlediği meselelere bu başlık altında yer vermiştir. Onun zikredilen başlık altında yer verdiği meseleler daha çok şefîin şüf'a hakkından ferâgat etmesi ile bu anlama gelebilecek tasarruflarda bulunmasına ilişkindir.[1334] Ebü'l-Leys de Hizânetü'l-fıkh'ta konuyu müstakil bir başlıkta ele alır. On yedi şeyin şüf'a hakkını düşürdüğünü belirterek ana kaynaklardan tespit ettiği meseleleri tek tek sayar.[1335] Kudûrî'de kendi üslubuyla konuyu öncekilerle aynı meseleler üzerinden ele alır. Aşağıda muhtasarlar arası farklılıklara ve sonrakilerin ana metne yaptıkları eklere dikkat çekerek konuyu Kudûrî'nin meseleleri üzerinden işleyeceğiz.

[1329] Şeyhîzâde, *Mecma'u'l-enhur*, c. IV, s. 117.

[1330] Krş. Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 304-314; Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 63-65; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 390-395; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 214-216; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 117-123; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204-205.

[1331] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 233, 243, 274-280.

[1332] Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr*, s. 307, 309.

[1333] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 120, 123, 124.

[1334] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 162-167.

[1335] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 243

1. *Şefiin Taleb-i Muvâsebe veya Taleb-i Takrîrde Bulunmaması*

Şüf'a hakkı zayıf bir haktır. Şefiin imkânı olduğu hakkını talep etmemesi ondan vazgeçtiği anlamına gelir. Bundan dolayı şefi' eğer meşfû' akarı almak istiyorsa onu talep etmesi, talep ettiğinin bilinebilmesi için şahit tutması, bunu da kendisine hak ileri sürebileceği kişiler nezdinde ya da hakka konu akar yanında yapması gerekir.[1336] *el-Asl*'da, şefiin şüf'a konusu akarın satıldığını duyması durumunda önce bulunduğu yerde, daha sonra meşfû' akar zilyetliğinde ise satıcı, müşteri veya şüf'a konusu akarın yanına giderek, hakkını talep ettiğine dair beyanda bulunmazsa şüf'a hakkının düşeceği ile ilgili çeşitli meseleler aktarılır. Şeybânî şüf'a hakkının talep edilmesi bağlamında bu meseleleri aktarırken talebin yapılmaması durumunda hakkın düşeceğine değinir. Şüf'a hakkından feragat bahsinde de daha önce verdiği meseleyi tekrarlar.[1337] Tahâvî, konuya şüf'a hakkının talep edilmesi, bağlamında değinir. Ancak bunu sadece taleb-i muvâsebeyle ilgili olarak zikreder. Taleb-i takrîrle ilgili bir şey söylememesi onun daha önce değindiğimiz gibi bu tür bir talebin yapılmasının gerekli olup olmadığı noktasındaki tereddütünden kaynaklansa gerekir.[1338] Kerhî de konuya aynı bağlamda yer verir. Her iki talebin yapılmaması durumunda şüf'a hakkının düşeceğini belirtir.[1339] Kudûrî, şüf'a talebiyle ilgili meseleleri işlerken muhtemelen başka bir başlığın konusu olarak değerlendirmiş olacak ki orada buna değinmez. İleride şüf'a hakkını düşüren şeyleri işlerken ilk mesele olarak verir. Onun konuyu ifade biçimi; şefî şüf'a konusu akarın satıldığını duyduğunda imkânı olduğu halde bulunduğu yerde hemen, daha sonra satıcı, müşteri veya meşfû' akar yanında talep etmezse şüf'a hakkı düşer şeklindedir.[1340] *Vikâye, Kenz* ve sonraki muhtasarlarda bu ifade doğrudan, şefi' imkânı olduğu halde taleb-i muvâsebe ve taleb-i işhâd/ikrârda bulunmazsa hakkının düşeceği şeklinde konuyla ilgili kavramlar üzerinden ifade edilir.[1341]

[1336] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 155-156.
[1337] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 233, 243, 275.
[1338] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 120.
[1339] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 145, 157.
[1340] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 305-306, 309.
[1341] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 64; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 390; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 215; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 117; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.

2. *Şefiin Şüf'a Hakkından Belirli Bir Bedel Karşılığında Feragat Etmesi*

Şüf'a hakkı belirli bir mal üzerindeki mülkiyeti değil onu mülk edinme hakkını ifade eder. Bu tür bir hak mal değildir. Satışa konu edilemez. Bundan dolayı ödenen bedel geri iade edilir. Şüf'a hakkı da düşer. Çünkü şefîin, sahih bile olsa herhangi bir şart ileri sürerek şüf'a hakkından feragat etmesi durumunda söz konusu hakkı şarta bağlı olmaksızın düşüyorsa, bedel talep etme gibi fâsit bir şart ileri sürülmesi durumunda evleviyetle düşmesi gerekir.[1342]

Şeybânî, *el-Asl*'da şefîin bir mal karşılığında şüf'a hakkından feragat etmesi veya onu başka birisine satması durumunda şüf'a hakkının düşeceğini, alınan bedelin geri verilmesi gerektiğini, çünkü bu tür bir hakkın herhangi bir kıymetinin olmadığını, bundan dolayı da karşılığında herhangi bir bedel alınamayacağını belirtir. Daha sonra Hanefî halkanın konuyla ilgili temel yaklaşımını ortaya koyan şu kuralı (dâbıt) zikreder: "*Karşılığında hiçbir şekilde bedel alınamayan herhangi bir hak, sahibi tarafından bir bedel (cu'l) karşılığında düşürülürse, bedel yok hükmündedir, haktan berâat geçerlidir.*"[1343] *el-Câmiu'l-kebîr*'de aynı hususla ilgili; şefîin belirli bir dirhem karşılığında şüf'a hakkından ferâgat etmesi üzerine biriyle sulh yapması durumunda, fergâtin geçerli olduğu, onun bundan dolayı herhangi bir şey talep edemeyeceği meselesine yer verir.[1344]

Tahâvî bu konuya değinmez. Kerhî konuyu *el-Câmiu'l-kebîr*'deki, bedel karşılığı şüf'a hakkı üzerine sulh yapma meselelesi üzerinden ele alır.[1345] Muhtemelen aynı esas üzerine tefrî' edilmiş olması sebebiyle *el-Asl*'daki meselelere ayrıca değinme ihtiyacı duymaz. Kudûrî de konuyu daha genel bir kurala bağlamak yerine aynı mesele üzerinden; "*Şefî bir bedel karşılığında şüf'a hakkı üzerine sulh yaparsa, hakkı düşer; bedeli geri verir.*" şeklinde bir örnekle aktarmayı tercih eder. *Vikâye*, *Kenz* ve *Gurer*'de

[1342] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 304; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 370.
[1343] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 233-234, 279.
[1344] Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr*, 307.
[1345] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 163; a. mlf., *Muhtasar*, s. 309.

bu metin özetlenerek alnır. *Mültekâ* ve *Tenvîru'l-ebsâr*'da *el-Asl*'daki hakkın belirli bir bedel karşılığında satılması meselesine de yer verilir.[1346]

3. *Şefiin Vefat Etmesi*

Kişi vefat edince mal varlığı üzerindeki mülkiyeti sona ermektedir. Şüf'a hakkının varlığı için hakka sebep olan akarın (meşfûun bih), satım akdinin gerçekleştiği yani şüf'a hakkının doğduğu andan meşfû' akarı mülk edininceye kadar şefiin mülkiyetinde olması gerekir. Şefii vefat edince hakka sebep olan akar üzerindeki mülkiyeti sona erdiği; varis ise meşfû' akar satıldığında hakka sebep olan akarın maliki olmadığı için şüf'a hakkına sahip olamamaktadır.[1347] Şeybânî *el-Asl*'da bu hususa değinir. Konuyla ilgili mezhep görüşüne esas teşkil eden mesele şöyledir:

> "Şüf'a hakkı miras olarak kalmaz. Şefî', şüf'a konusu yeri almadan önce vefat ederse, çocuğunun orada şüf'a hakkı olmaz. Ancak alım satım, mûrisin vefâtından sonra gerçekleşirse çocuğun (vârisin) şüf'a hakkı olur. Müşteri vefat etmiş, şefî' hayatta ise şefiin şüf'a hakkı vardır."[1348]

Tahâvî, *Muhtasar*'ında *el-Asl*'daki, "*Şüf'a hakkı miras olarak kalmaz*" cümlesini almakla iktifa eder. Bununla şefiin ölmesiyle hakkının düşeceğini ifade etmek ister.[1349] Kerhî bu konuya değinmez. Kudûrî, *el-Asl*'daki bu meseleyi; "*Şefî' vefat ettiğinde şüf'a hakkı sona erer. Müşteri vefat ettiğinde sona ermez.*" şeklinde doğrudan hak düşrücü bir sebep olarak özetler.[1350] Bu cümle *Vikâye*, *Kenz* ve *Mültekâ*'da ifade biçimi olarak daha da kısaltılarak alıntılanır.[1351] İbnü's-Sââtî *Mecma'u'l-bahreyn*'de mevcut metne el-Asl'da yer alan; "*Şefî', hâkimin şüf'a hakkının varlığına karar vermeden önce vefat ederse*" kaydını düşer.[1352] *Gurer*'de yanlış anlaşılmayı önlemek için gerekli görülen bu kayıt *Hidâye*'den alıntılanarak; meşfû akar satıldıktan sonra hâkimin şüf'a hakkının varlığına karar vermesinden önce şefî' vefat ederse şüf'a hakkı

[1346] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 64; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 390; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 215; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 118; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.
[1347] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 305-306; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 374-375.
[1348] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 233.
[1349] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 123.
[1350] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 309.
[1351] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 64; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 390; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 118.
[1352] İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 396.

düşer şeklinde oluşturulur.[1353] *Tenvîru'l-ebsâr*'da aynı muhteva benzer kayıtlarla ifade edilir.[1354]

4. *Şefiin Meşfû' Akara Malik Olmadan Önce Kendisi Sebebiyle Şüf'a Hakkına Sahip Olduğu Akarını (Meşfûun Bih) Satması*

Şefî', şüf'a konusu akara, müşterinin teslim etmesi veya hâkimin şüf'a hakkının varlığına karar vermesiyle mâlik olmaktadır. Söz konusu akarı mülk edinmeden, müşefûun bihi mülkiyetinden çıkarıcı bir tasarrufta bulunursa şüf'a hakkın varlığı için gerekli olan sebebi ortadan kaldırmış olur. Sebep ortadan kalkınca ondan kaynaklı hak sona erer.[1355]

Şeybânî *el-Asl*'da ve *el-Câmiu'l-kebîr*'de konuyla ilgili meselelere yer verir. *el-Asl*'daki mesele şöyledir:

> "Bir adam bir süre hizmet etme karşılığında bir konak satın alsa ve kabzetse; sonra satın aldığı konağın yanındaki başka bir konak satılsa; o kişi fâsit akitle satın aldığı ilk konak sebebiyle diğer (ikinci) konağın şefîi olsa; bu konakta şüf'a hakkı vardır. Çünkü o, kendisi sebebiyle süf'a hakkına sahip olduğu konağın malikidir. Görmüyor musun eğer o konağı satsaydı, satışı geçerli olurdu. İkinci konağı şüf'a hakkına istinaden almaz, fâsit akitle alınan konağı geri verirse, ikinci konakta şüf'a hakkı kalmaz. Çünkü o şüf'a hakkının olmadığı bir zamanda dava açmaktadır. Satıcının da ikinci konakta şüf'a hakkı yoktur. Çünkü o, şüf'a hakkının doğduğu gün konağa malik değildi. Görmüyor musun bir adamın bir konak sebebiyle başka bir konakta şüf'a hakkı olsa, mahkemeye şüf'a davası açmadan önce kendisi sebebiyle şüf'a hakkı elde ettiği konağını satsa, şüf'a hakkını düşürmüş olur. Çünkü o, dava açtığı gün şüf'a hakkına sahip değildi. İlk alıcı olan birinci konağın sahibinin bu konağı şüf'a hakkına binaen alabilir. Çünkü o konağın şefîidir." [1356]

el-Câmiu'l-kebîr'deki mesele ise şöyledir:

> "Şefî' kendisinden dolayı şüf'a sahip olduğu konağın yarısını veya üçte birini taksim etmeden (şâyi hisseli) satsa, bu onun şüf'a hakkını ortadan kaldırmaz. Satılan konağa bitişik olan taraftan bir kısmını taksim edilmiş olarak satarsa yine şüf'a hakkı düşmez. Satılan konağa

[1353] Krş. Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 305; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 215.
[1354] Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.
[1355] Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 306.
[1356] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 267.

bitişik olan tarafı satar, kendi konağından satılan konağa bitişik hiçbir kısım kalmazsa şüf'a hakkı düşer." [1357]

Tahâvî *Muhtasar*'ında bu konuya değinmez. Kerhî, konuyla ilgili mezhep görüşlerini *el-Asl* ve *el-Câmiu'l-kebîr* yanında emâlî kayıtlarındaki bilgilerden de yararlanarak özetler. Şefîin, kendisinden dolayı şüf'a hakkına sahip olduğu konağını satması durumunda, bitişikteki konağın satıldığını bilsin bilmesin şüf'a hakkının düşeceğini belirtir. Daha sonra şefîin şüf'a hakkına sebep olan konağını muhayyerlikle satması durumunda, muhayyerliği sona ermedikçe şüf'a hakkının düşmeyeceğini; muhayyerlik süresi içerisinde şüf'a talebinde bulunursa satım akdini feshettiği anlamına geldiğini söyler. Kişinin fâsit akitle satın aldığı bir konak sebebiyle başka bir konakta şüf'a hakkına sahip olması meselesini ise şefî' üzerinden ele alır. İlgili meseleyi; şefîin kendisi sebebiyle şüf'a hakkına sahip olduğu konağı satıp müşteriye teslim etmesi durumunda, şüf'a hakkının düşeceği, akdi bozup konağı geri alsa bile şüf'a hakkına tekrar sahip olamayacağı şeklinde özetler. Şefîin, şüf'a hakkına sebep olan konağının bir kısmını veya diğer konağa bitişik olan kısmını satmasıyla ilgili önce şefîin konağının üçte birini, yarısını veya daha fazlasını şâyi hisseli olarak satması durumunda eğer konakta bir payı kalmışsa şüf'a hakkının olduğunu; konağın, diğer konağa bitişik olmayan kısmından ev (beyt) veya oda (hücre) satılması durumunda da aynı şeyin geçerli olduğunu ifade eder. Konağın diğer konağa bitişik olan kısmından bir bölümün satılması durumun da ise *el-Câmiu's-sağîr*'de daha veciz bir üslupla aktarılan bu konuyu, her ikisi de aynı görüşü ifade etse de muhtemelen ifade biçimini daha güzel bulduğu için emâli kayıtlarında Ebû Yûsuf'tan aktarılan bir rivayet üzerinden ele alır. Ebû Yûsuf'a göre bu konuda iki durum söz konusudur: Eğer satılan kısım bitişik olan kısmın tamamını kapsıyorsa şüf'a hakkı yoktur; kapsamıyorsa vardır. Ayrıca yine emâli kayıtlarında Ebû Yûsuf'tan aktarılan bir görüş olarak; şefî bir konağın hem ortağı hem komşusu olsa, konaktaki hisesesini satsa, paydaşlıktan kaynaklı şüf'a hakkı sona erse de komşuluk sebebiyle şüf'a hakkının baki olduğuna yer verir.[1358] Kudûrî, *el-Asl*'daki meselenin ana düşünceyi yansıtan kısmını alır. Konuyla ilgili mezhep görüşünü; "*Şefî', hâkim şüf'a hakkının varlığına karar vermeden önce kendisi sebebiyle şüf'a hakkına*

[1357] Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr*, s. 314.
[1358] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 164-165.

sahip olduğu şeyi satarsa hakkı düşer." şeklinde ifade eder.[1359] *Vikâye* ve *Kenz'de* bu metin özetlenerek alıntılanır. *Gurer*'de, şefîin meşfûun bihi mescit, mezarlık yapması, vakfedip tescil ettirmesi durumunda da hakkının düşeceği meselelerine yer verilir. *Tenvîru'l-ebsâr*'da ise *Vikâye*'nin metnine, şefîin şüf'a hakkına sebep olan konağını muhayyerlikle satması durumunda hakkının düşmeyeceği kaydı eklenir.[1360]

5. *Şefiin Hakkından Ferâgat Ettiğine Delalet Eden Herhangi Bir Tasarrufta Bulunması*

Şefîin, meşfû akarın satıldığını bilip satışa onay verme anlamına gelebilecek herhangi bir tasarrufta bulunması, şüf'a hakkından açıkça feragat etme gibi kabul edilmiştir. *el-Asl* ve *el-Câmiu'l-kebîr*'de konu, şefiin şüf'a konusu akarı satın almak için müşteriyle pazarlık yapması, ondan kiralaması, satış için vekil tayin edilmesi gibi örnekler üzerinden ele alınır. el-Asl'da konuyla ilgili muhtasarlardaki metinlere esas teşkil eden meseleler şunlardır:

> "Eğer bir adam konağını satması için birisini vekil tayin eder, başka bir kişi vekilden konağı satın alır, vekil aynı zaman da sattığı konağın şefii olursa, şüf'a hakı düşer. Çünkü konağı o satıcısıdır." [1361]

> "Bir adam bir arazi satı alsa, şefi' araziyi ondan kiralasa veya zirâî ortaklık yoluyla (müzâraa) alsa veya arazide hurma ağaçları olsa, bağ-bahçe ortaklığı yoluyla (muâmele) alsa, bütün bu işlemleri yaparken arazinin satıldığını bilse, o arazide şüf'a hakkı olmaz. Aynı şekilde onunla konak için alış pazarlığı yapması da böyledir." [1362]

> "Şefî', satılan konağı almak için müşteriyle pazarlık yapar veya satmak için müşteriden kendisine yetki vermesini isterse şüf'a hakkı düşer.
>
> Müşteri şefî'e; "*Konağı şu kadar fiyata aldım. İçerisindeki binaya şu kadar harcama yaptım., Bana mal olduğu bedelle (tevliye) bunları sana vermek istiyorum.*" dese, şefî' de kabul etse, şüf'a hakkı düşer. Bu onun, hakkından feragat ettiği anlamına gelir." [1363]

el-Câmiu'l-kebîr'deki ise mesele şöyledir:

[1359] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 309-310.
[1360] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 64; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 391; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 215; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 118; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.
[1361] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 236.
[1362] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 254-255.
[1363] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 274.

> "Bir adam, şefiin konağın bedelini ödemeyi garanti etmesi veya başkasına ait olduğunun ortaya çıkması durumunda kendisine bedelini ödeyeceğine dair garanti vermesi (damânü'd-derek) şartıyla bir konak satın alsa yahut satıcı şefî' için muhayyerlik şartı koşsa, şefî' de satışa onay verse, bütün bunlar şüf'a hakkından feragat etme anlamına gelir. Eğer müşteri şefiin muhayyer olmasını şart koşar, şefî' satışa onay verirse, şüf'a hakkı düşmez. Ebû Hanîfe dedi ki: "*Satıcı şefîi konağı satmak üzere vekil tayin eder, o da konağı satarsa, şefîin şüf'a hakkı düşer. Eğer müşteri şefîi konağı satın alması için vekil tayin ederse şefîin şüf'a hakkı düşmez.*" [1364]

Tahâvî bu konuya değinmez. Kerhî, *el-Asl*'daki meseleleri dikkate alarak konuyu şöyle özetler: "*Bir adam bir konak satın alsa, bu konağın bir şefîi olsa, şefî' konağı müşteriden almak için pazarlık yapsa, bunun için kendisine yetki vermesini istese, müşteriden kendisine kiraya vermesini talep etse veya müşterinin satın aldığı şey arazi olsa, şefî onu müşteriyle zirai ortakçılık yaparak yahut arazide hurma ağaçları olsa burayı bağ-bahçe ortakçılığıyla alsa, bütün bunlar şefîin bu yerlerin satıldığını öğrenmesinden sonra olsa, bunların hepsi şefîin şüf'a hakkından feragat ettiği anlamına gelir.*"[1365] Kudûrî konuyla ilgili *el-Asl*'daki meselelere değinmez. *el-Câmiu'l-kebîr*'deki meseleyle iktifa ederek konuyu; "*Satıcının vekili şüf'a konusu akarı satsa, bu kişi aynı zamanda şefî' olsa, şefîin şüf'a hakkı olmaz. Aynı şekilde şüf'a konusu akarın başkasına ait çıkması durumunda şefîin bedelini ödeyeceğini garanti etmesi de (damânü'd-derek) böyledir. Müşterinin vekili şüf'a konusu akarı satsa, bu ikişi şefî' olsa şüf'a hakkı vardır.*" şeklinde özetler.[1366] *Vikâye* ve *Kenz*'de aynı meseleler daha kısa bir üslupla işlenir. Ancak *Vikâye*'de bu meselelere, şüf'a hakkını düşeren şeyler başlığı altında değil bir önceki başlığın son meseleleri olarak verilir. Muhtemelen Burhânüşşerîa bu iki meseleyi, bir şeyin şüf'a konusu olabilmesi için şefîin o şey üzerinde hakkını düşürücü bir tasarrufta bulunmamış olması gerekir şeklinde yorumlamış, bundan dolayı ilgili meselelere bir önceki başlık olan şüf'a hakkının konusu altında yer vermiş olmalıdır.[1367] *Mecmeu'l-bahreyn*'de, şüf'a konusu akarı almak için pazarlık yapma, kiralamak isteme, onun üzerine müzâraa ve muâmele akitleri yapma meselelerine de yer verilir.[1368] *Gurer*, konuyu *Vikâye* ile aynı şekilde ve aynı ifade biçimiyle ele alır. *Mültekâ*'da metne sulh

[1364] Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr*, s. 310.
[1365] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 162.
[1366] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 310.
[1367] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 62.
[1368] İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 396.

yanında, meşfû akarı satmak ve kiralamak için pazarlık yapma; *Tenvîru'l-ebsâr*'da ayrıca bunun için yetki talep etme meseleleri eklenir.[1369]

6. *Şefiin Kendisine Verilen Bilgiye Dayalı Olarak Şüf'a Hakkından Feragat Etmesi*

Şefîin aldığı bilgi, şüf'a hakkını kullanıp kullanmayacağı noktasında vereceği karara etki edebilir. Verilen bilgiye göre şefî' hakkını kullanmak istemeyip ondan feragat edebilir. Şeybânî *el-Asl*'da, meşfû' akarın fiyatı, müşterisi ve bedelinin cinsi ile ilgili gerçekle uyuşmayan bilgilerin verilmesi, şefîin bu bilgilere dayalı olarak şüf'a hakkından feragat etmesi durumunda hakkının düşüp düşmeyeceğine ilişkin çeşitli meseleler aktarmaktadır. Muhtasarlarda bu meseleler şüf'a hakkını düşüren şeyler içerisinde veya onun devamı olarak ele alınır. *el-Asl*'da konuyla ilgili mezhep görüşüne esas teşkil eden meseleler şunlardır:

> "Bir adam bir konak satın alsa konağın iki şefii olsa, birisi hakkından feragat etse, diğeri konağın tamamını alır. Eğer, "*Hepsini almayacağım*" derse, bir kısmını alıp diğer bir kısmını almamazlık edemez. Aynı şekilde iki veya üç adam tek akitle bir konak satsa, müşteri tek kişi olsa, müşteri ya tamamını alır ya da almaktan vazgeçer. Satıcı tek, müşteri iki kişi olur, şefî', "*Falancanın hissesini alıyorum, diğerinin hissesindeki şüf'a hakkımdan feragat ediyorum.*" derse, bunu yapabilir. Görmüyor musun şefî'e, falancanın konağı satın aldığı haber verilse, o da "*Hakkımdan feragat ettim.*" dese, konağı satın alanın başka bir kişi olduğu ortaya çıksa şefîin şüf'a hakkı vardır. Müşteri kendisi için hakkından feragat ettiği kişi olsa onunla başka bir kişi daha olsa, kendisi için hakkından feragat ettiğinin payında şüf'a hakkı yoktur; diğerinin payında vardır. Aynı şekilde şefî'e bir bedel söylense, o da o bedele binaen hakkından feragat etse daha sonra bedelin daha az olduğu ortaya çıksa, şefîin şüf'a hakkı vardır." [1370]

> "Aynı şekilde şefî'e bedelin (semen) köle, konak, eşya (metâ'), keyli veya vezni bir mal olduğu söylense, o da hakkından feragat etse, daha sonra bedelin başka bir cins mal olduğu ortaya çıksa, bunun kıymeti söylenen bedelden az olsun çok olsun şefiin şüf'a hakkı vardır. Eğer şefî'e, müşterinin konağı değeri bin dirhem eden bir köle veya elbise karşlığında aldığı söylenir, o da hakkından feragat eder, daha sonra bedelin bunların kıymetinden daha az dirhem veya dinar olduğu ortaya çıkarsa, şefî' konağı şüf'a hakkını ileri sürerek alabilir. Aynı şekilde, bir bedel söylenip de bedelin başka bir cins mal olduğunun ortaya çıktığı her durumda, bu mal söylenenden az olsun çok olsun şefîin şüf'a hakkı vardır. Şefî'e, müşterinin konağı kıymeti bin

[1369] Halebî, *Mültekâ*, IV, s. 119; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.
[1370] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 223-224.

dirhem eden köle, konak veya elbise karşılığında aldığı söylense, o da hakkından feragat etse, bunların kıymetinin daha fazla olduğu ortaya çıksa, şefiin şüf'a hakkından feragati geçerlidir. Eğer bunların kıymeti bin dirhemden daha az olursa şefi' konağı şüf'a hakkına binaen alabilir."[1371]

Tahâvî bu konuya yer vermez. Kerhî konuyu şüf'a hakkını düşüren şeylerin devamı olarak ayrı bir başlıkta ele alır. Yukarıdaki ve ilgili diğer meselelerden çıkardığı sonuçları tek tek zikreder. Bu sonuçlar şunlardır:

- Şefi'e konağın bin dirheme satıldığı haber verilir, şefi' hakkından feragat eder, sonradan bedelin daha fazla olduğu ortaya çıkarsa şefiin feragati geçerlidir. Daha az olduğu ortaya çıkarsa feragati geçersizdir.

- Konağın bin dirheme satıldığı haber verilir, yüz dinara satıldığı ortaya çıkarsa, yüz dinarın kıymeti bin dirhem veya daha fazla ise feragat geçerlidir. Azsa şefiin şüf'a hakkı vardır.

- Konağın bin dirheme satıldığı haber verilir, şefi' hakkından feragat eder, daha sonra dinar ve dirhem dışında keylî, veznî veya birimleri arasında fark bulunmayan (adediyyât-ı mütekâribe) bir mal karşılığı satıldığı ortaya çıkarsa şefiin şüf'a hakkı baki, feragati geçersizdir.

- Satımın, mislinin ödenmesinin zorunlu olmayıp kıymetiyle ödenmesi mümkün olan bir mal (arz) karşılığı yapıldığının ortaya çıkması durumunda, malın kıymeti bin dirhem veya daha fazla ise feragat geçerli, daha az ise geçersizidir.

- Bedelin teslim edilmiş kıyemî bir mal olduğu söylense, daha sonra bedelin mislinin ödenmesi gereken başka bir cins mal olduğu ortaya çıksa, şefiin şüf'a hakkı vardır.

- Müşterinin konağın yarısını satın aldığı bilgisi gelse, daha sonra hepsini aldığı ortaya çıksa, şefiin şüf'a hakkı vardır.

[1371] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 224-225.

- Şefî‘e konağın tamamının satıldığı söylense, şefî‘ hakkından feragat etse, daha sonra yarısının satıldığı ortaya çıksa, feragat geçerlidir.

- Şefî‘e satın alanın Zeyd olduğu söylense, şefî‘ hakkından feragat etse, sonra satın alanın Amr olduğu ortaya çıksa, şefîin şüf‘a hakkı vardır.

- Satın alanın Zeyd olduğu söylense, şefî‘ hakkından feragat etse, daha sonra Zeyd ve Amr’ın birlikte satın aldığı ortaya çıksa, şefî‘ Amr’ın payını alır. Zeyd’in payından feragat etmiş olur.

- Şefî‘e konağın bin dirheme satıldığı haber verilir, şefî‘ hakkından feragat eder, daha sonra satıcı bedelde beş yüz dirhem indirim yapar, müşteri bu indirimi kabul ederse, şefîin şüf‘a hakkı vardır.[1372]

Kudûrî, konuyla ilgili bu kadar detay meseleye yer vermez. Söylenen bedelle, gerçek bedelin aynı veya farklı cins olması ile müşterinin söylenenden farklı kişi olması meseleleri üzerinden konuyu şöyle özetler:

> “Şefî‘e konağın bin dirheme satıldığı bilgisi ulaşsa, şefî‘ hakkından feragat etse, sonradan daha düşük bir bedelle veya kıymeti bin dirhemden az olsun çok olsun buğday veya arpa karşılığı satıldığı ortaya çıksa, şefîin feragati geçersizdir; şüf‘a hakkı vardır. Eğer kıymeti bin dirhem olan dinar karşılığı satıldığı ortaya çıkarsa şüf‘a hakkı yoktur. Şefî‘e satın alan falanca dense, şefî‘ hakkından feragat etse, daha sonra başka birisi olduğu ortaya çıksa, şefîin şüf‘a hakkı vardır.” [1373]

Kenz’de aynı metin tekararlanır. *Vikâye*, *Gurer*, *Mültekâ* ve *Tenvîru’l-ebsâr*’da mevcut metne *Hidâye*’den alıntılanarak önemli görülen bazı meseleler eklenir.[1374]

Zikredilen bütün bu meselelerde şefîin hakkından feragatinin geçerli olup olmaması noktasındaki temel yaklaşım, verilen bilginin karar vermede onu yanıltıp yanıltmadığı esasına dayanır. Şefî‘, şüf‘a konusu akarı müşterinin satın aldığı bedelle almaktadır. Söylenen bedelin gerçek bedelden daha fazla olması şefîin kararını olumsuz yönde etkileyecek bir durumdur. Şefî‘ meşfû akarı pahalı bulup almak istemeyebilir. Bu

[1372] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 168-171.
[1373] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 312.
[1374] Bürhânü’ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 64-65; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 391-392; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 216; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 119-120; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204-205.

durum karar vermede onu yanılttığı için feragati geçersiz kabul edilmektedir. Söylenen bedelin daha az olması durumunda zikredilen mahzur bulunmamaktadır. Değeri eşit olsun, az veya çok olsun söylenen bedelin gerçek bedelden farklı misli bir mal olması da şefîin kararını olumsuz yönde etkileyecek bir durumdur. Çünkü satın alınan şey, bedeli mislî ise misliyle kıyemî ise kıymetiyle ödenir. Şefî‘ kendisine söylenen mislî mal bedelini ödeme imkânı olmadığı veya çok zor olduğu için hakkından feragat edebilir. Bu onun kararına olumsuz yönde etki eden bir hususdur. Bedelin kıyemî bir mal olması durumunda, şüf‘a konusu akarın bedeli, malın kıymetiyle ödenebilir. Malın kıymetinin söylenene eşit veya daha fazla olması, karara etki edecek bir husus değildir. Bundan dolayı feragat geçerli, az olması etki edecek bir husus olduğu için geçersiz sayılmaktadır. Müşterinin söylenenden farklı kişi olması durumunda feragatin geçersiz sayılması da şefîin karar vermede yanıltıcı bir bir bilgiye sahip olmasından dolayıdır. Çünkü şefî‘ şüf‘a hakkından feragat ederek, müşterinin kendisine paydaş veya komşu olmasına razı olmaktadır. Söylenen kişi iyi biri olduğu için hakkından feragat etmiş olabilir.[1375]

7. *Şefîin Şüf‘a Hakkından Feragat Ettiğini Beyan Etmesi*

Şefî‘, şüf‘a hakkını kullanmayı tercih etmeyip kendisine ait olan bu haktan tek taraflı olarak vazgeçtiğini beyan edebilir. Bu durumda kendi iradesiyle hakkını düşürmüş olur. Çünkü şüf‘a, şefî‘e ait bir haktır. O, bu hakından feragat etmekle aleyhine bir tasarrufta bulunmakta, başkasına ait herhangi bir hak ihlalinde bulunmamaktadır.[1376]

Şeybânî *el-Asl*’da, şefîin şüf‘a hakkından feragat etmesi alt başlığı içerisinde şefîin kendi hakkından, vekilin şefîin hakkından, baba ve vasinin küçüğün hakkından feragat etmesiyle ilgi meselelere yer vermektedir. Konuyla ilgili muhtasarlardaki metinlere esas teşkil eden meseleler şunlardır:

[1375] Krş. Kudûrî, Şerh, c. VI, s. 168-171; Merğînânî, *Hidâye*, c. VI, s. 307-308; Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 379-382.
[1376] Serahsî, *el-Mebsût*, c. XIV, s. 154.

"Şefî', konak, arazi, belirli bir konağın bir bölümü veya bir ev (menzil) üzerindeki şüf'a hakkından feragat etse, feragat satım akdi gerçekleştikten sonra yapılmışsa müşteri orada olsun olmasın geçerlidir. Eğer feragat satım akdinden önce yapılmışsa geçersizdir." [1377]

"Şefî' hakkını talep etmesi için birini vekil tayin etse, vekil hâkimin huzurunda şüf'a hakkından feragat etse, geçerlidir. Eğer başka birisinin yanında feragat ederse geçerli değildir. Vekil inkar ettiği halde ona karşı delil getirilmesi durumu da aynıdır. Eğer vekil hâkimin huzurunda şüf'a hakkından feragat ettiğini ikrar ederse, bu ikrarı geçerlidir. Çünkü şefî' onu dava için vekil tayin etti. Bu Ebû Hanîfe ve Muhammed'in görüşüdür. Ebû Yûsuf, ikrarının da şüf'a hakkından feragatinin de geçerli olmadığını söyledi. Ebû Yûsuf daha sonra bu görüşünden döndü. Vekilin hâkim huzurunda veya başka bir yerde kendisini vekil tayin eden kişinin hakkından feragat etmesinin veya feragat ettiği ikrarında bulunmasının geçerli olduğunu söyledi."[1378]

"Vasi, yetimin veya baba, küçük çocuğun şüf'a hakkından feragat ederse bu geçerlidir. Aynı şekilde dede, babası ve vasisi yoksa torunun şüf'a hakkından feragat edebilir. Çocuk büyüyünce şüf'a hakkı olmaz. Bu Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşüdür. Muhammed ve Züfer'e göre dedenin feragatı geçersizdir. Aynı şekilde vasinin yetimin, babanın çocuğun şüf'a hakkından feragati geçersizdir. Bunlar küçüklerin şüf'a hakkını talep edebilir ancak onların haklarından feragat edemezler. Küçükler büyüyünce şüf'a haklarını talep edebilirler."[1379]

Şeybânî ayrıca *el-Câmiu'l-kebîr*'de de şüf'a hakkından feragatle ilgili meselelere özel iki başlık ayırır. Şefîin hakkından feragat etmesi, birinin ondan fegarat etmesini istemesi, şefîlerin birden fazla olması, bunların bir kısmının hakkından feragat etmesi, müşteriyle sulh yapması gibi çeşitli meselelere değinir.[1380] *el-Câmiu's-sağîr*'de ise ihtilafı da zikrederek *el-Asl*'da aktardığı baba ve vasinin küçüğün şüf'a hakkından feragatiyle ilgili tek meseleye yer verir.[1381]

Ana kaynaklarda, şefîin hakkından feragat etmesiyle şüf'a hakkının düşeceği konusunda birçok meseleye yer verilmekle birlikte Tahâvî *Muhtasar*'ında doğrudan bu konuya değinmez. Sadece baba ve vasinin küçüğün şüf'a hakkından feragat etmesi meselesini zikretmekle yetinir. Konuyla ilgili ihtilaflara yer verir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un feragati geçerli sayan görüşünü değil, Şeybânî ve Züfer'in feragati geçersiz

[1377] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 274.
[1378] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 275.
[1379] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 275.
[1380] Şeybânî, *el-Câmiu'l-kebîr*, s. 307, 309.
[1381] Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 362.

sayan görüşünü tercih eder.[1382] Kerhî ise *el-Asl*'dan özetleyerek şüf'a hakkını düşüren şeyler içerisinde, şefîin şüf'a hakkından feragat etmesi meselesine özel olarak değinir. Mezhep görüşünü; müşteri yanında olsun olmasın, şefî' satım akdinin yapıldığını bilmese de akit yapıldıktan sonra hakkından feragat ederse feragati geçerli, satım akdinden önce feragat ederse geçersiz olur, şeklinde ifade ederer. Bunun dışında vekilin veya küçüğün şüf'a hakkından feragat etme konusuna değinmez.[1383] Ebü'l-Leys bunu *Hizânetü'l-fıkh*'ta bir madde olarak zikreder.[1384] Şüf'a hakkını düşüren şeylerin temel meselelerinden biri olmasına, Şeybânî'nin *el-Asl*'da konuya açıkça yer vermesi ve önceki muhtasarlarda buna dikkat çekilmesine rağmen Kudûrî *Muhtasar*'ında bu meseleye değinme ihtiyacı duymaz. Merğînânî *Bidâyetü'l-mübtedî*'de, Kudûrî'de bulunmayan meseleleri *el-Câmiu's-sağîr*'den ikmal ederken, bölüm sonunda "*Çeşitli meseleler*" başlığıyla küçüğün şüf'a hakkından feragat meselesine yer verir. İhtilafı zikreder, açık bir tercihte bulunmaz.[1385] Şefîin feragatinin şüf'a hakkını düşüreceği meselesini ana metne *Vikâye* müellifi ekler. İlgili meselelerin hepsini dikkate alarak konuyu; "*Şefî', satım akdi gerçekleştikten şüf'a hakkından feragat ederse, feragat baba, vasi veya vekil tarafından da olsa şüf'a hakkını düşürür.*" şeklinde özetler. Vekilin şefîin hakkından feragatiyle ilgili Ebû Hanîfe ve Şeybânî'nin, baba ve vasinin küçüğün hakkından feragatiyle ilgili Tahâvî'nin aksine Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşünü tercih ederek metinde sadece bu görüşlere yer verir.[1386] *Kenz*'de de metin bu görüş doğrultusunda kaleme alınır.[1387] Mevsılî *el-Muhtâr*'da, şefîin müşterinin yaptığı akdi bölememesini dikkate alarak kısmi feragatin hakkın tamamını düşüreceğiyle ilgili bir tahricte bulunur ve bu meseleyi; "*Şefîin şüf'a hakkının bir kısmından veya tamamından feragat etmesi, hakkını düşürür.*" şeklinde ifade ederek, kısmi fegatin de külli gibi olduğuna vurgu yapmak ister.[1388] *Gurer*'de, *Vikâye* ile aynı görüşler tercih edilerek sadece vekil ve vasinin şüf'a hakkından feragat etme meselelerine yer verilir.[1389]

[1382] Tahâvî, *Muhtasar*, s. 124.

[1383] Kudûrî, *Şerh*, c. VI, s. 167.

[1384] Ebü'l-Leys, *Hizânetü'l-fıkh*, s. 243.

[1385] Merğînânî, *Bidâyetü'l-mübtedî*, c. VI, s. 314.

[1386] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 64.

[1387] Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 395.

[1388] Mevsılî, *el-Muhtâr*, c. II, s. 114; a. mlf., *el-İhtiyâr*, c. II, s. 114. Ebû Yûsuf, kısmî feragati mümkün görürken, Şeybânî görmemekte, bu durumda hakkın tamamının düşeceğini söylemektedir. İhtilaf için bkz. İbnü's-Sââtî, *Mecma'u'l-bahreyn*, s. 398.

[1389] Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 217.

Mültekâ'da *Vikâye*'nin metni de dikkate alınarak *el-Muhtâr*'ın metnine, "*vekil tarafından bile olsa*" kaydı eklenir. Küçüğün şüf'a hakkından feragat meselesine ise bölüm sonunda yer verilir. İhtilaf zikredilir. Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'un görüşünün sahih olduğu belirtilir.[1390] *Tenvîru'l-ebsâr*'da tamamen *Vikâye*'nin metni esas alınır. Vekilin feragatiyle ilgili *Vikâye*'de açıkça zikredilmeyen, feragatin veya feragat ikrarının hâkim huzurunda yapılması gerektiği meselesi metne eklenerek konu daha açık ifade edilmeye ve eksik görülen husus ikmal edilmeye çalışılır.[1391]

8. *Şefîin Şüf'a Hakkını Düşürmeye Yönelik Hîle Yapılması*

Şüf'a hakkı, şefîin hak düşürücü herhangi bir tasarrufu veya ölmesiyle sona erebileceği gibi satıcı ve müşteri, şeklen hukuka uygun anlaşmalı birtakım işlemler yaparak şefîin söz konusu hakka sahip olmasını engellemeye çalışabilirler. Fıkıhta "hile/hiyel" olarak isimlendirilen bu tür işlemlerle şefîin hakkı düşürülmeye çalışıldığı için muhtasarlarda bu konuya da değinilme ihtiyacı duyulmuştur.

Şeybânî *el-Asl*'da, şüf'a hakkının düşürülmesine yönelik birtakım anlaşmalı işlemlerin nasıl yapılacağına hem hiyel bölümünde (kitâbü'l-hiyel) alt bir başlık açarak[1392] hem de şüf'a bahsi içerisinde yer verir.[1393] İlk muhtasarlarda bu konuya değinilmez. Kudûrî konuyu metne taşır. *Muhtasar*'ında önce aşağıdaki üç meseleyi zikreder, daha sonra bu tür işlemleri yapmanın mezhepteki hükmüne değinir:

> "Satıcı, şüf'a konusu konağın şüf'a hakkına sebeb olan kısmından bir zirâ' hariç kalan kısmını satarsa şefîin şüf'a hakkı olmaz. Müşteri, belirli bir bedel karşılığında konaktan önce bir pay daha sonra kalan payları satın alırsa komşu için şüf'a hakkı satın alınan ilk payda olur, diğerlerinde olmaz. Müşteri konağı belirli bir bedel karşılığında satın alır, belirlenen bedel yerine elbise verirse, şüf'a hakkı satışta belirlenen bedel karşılığı olur, elbise karşılığı olmaz. Ebû Yûsuf'a göre şüf'a hakkını düşürmek için hile yapmak mekruh değildir. İmam Muhammed'e göre mekruhtur." [1394]

[1390] Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 117, 122-123.
[1391] Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 204.
[1392] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 490-495.
[1393] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 247.
[1394] Kudûrî, *Muhtasar*, s. 312-313.

Onun verdiği meseleleri açacak olursak; konağın şüf'a hakkına sebep olan kısmından küçük bir parça hariç tutularak kalan kısmının satılması işleminde, satılan konağın komşu konağa bitişik olan ve şüf'a hakkına sebep olan çok az bir kısmı satışa konu edilmeyerek bitişik komşunun bundan kaynaklı şüf'a hakkı engellenmektedir. Kalan kısım için ise çözüm olarak hibe etme gibi şüf'a hakkı doğurmayan temlik işlemleri önerilmektedir. Meşfû akarın önce bir payının daha sonra kalan paylarının satılması işleminde önce konağın küçük bir payı, akabinde kalan paylar iki ayrı akitle satılmaktadır. Şefîin komşuluk sebebini ileri sürerek ilk satıştaki payı alma hakkı bulunsa da ikinci satıştaki paylarda müşteri paydaş (şerîk) olarak öncelikli hale geldiği için şefîin hakkı bulunmaktadır. Bu işlemde ayrıca ilk pay çok yüksek bir fiyata satılarak satıcının o kısmını alması da engellenmeye çalışılmaktadır. Konağın belirli bir bedelle satılıp, karşılığında elbise verilmesi işleminde ise konak önce oldukça yüksek bir bedele satılıp daha sonra bunun yerine kıymet olarak belirlenen bedel düşük bir bir elbise verilmekte, şefî meşfû akarı satış bedeliyle almak zorunda olduğu için bu yolla o şüf'a hakkını kullanmaktan vazgeçirilmeye çalışılmaktadır.[1395]

Metinde zikredilen her bir mesele; şüf'a hakkını düşürmek için şüf'a sebebini ortadan kaldırma, şüfa hakkında müşteriyi öncelikli hale getirme, meşfû' akarın fiyatını çok yüksek tutup şefîi onu almaktan vazgeçirmeye çalışma şeklinde üç farklı yönteme işaret etme amacıyla seçilmiştir. Şeybânî'nin *el-Asl*'da konuyla ilgili verdiği örnekler ve işlemlerde takip ettiği süreçler farklı olsa da sonuç olarak bunlar Kudûrî'nin seçtiği meselelerle aynı esasa dayanmaktadır.[1396] Kudûrî, şüf'anın diğer bütün konularında olduğu gibi ana bilgi kaynaklarındaki konuyla ilgili mevcut birikimi inceleyip bunlar içerisinden hemen hepsinin esasını oluşturan bütünü temsil edecek üç farklı mesele seçmiştir.

el-Asl'da şüf'a hakkını düşürmeye yönelik hile yapmanın hükmüyle aktarılan meselelerde Şeybânî herhangi bir ihtilafa yer vermez. Muhtemelen Kudûrî'nin aktardığı ihtilaf, nevâdir kaynaklardan alınmıştır. Ebû Hanîfe'nin görüşüne yer verilmeyip ihtilafın sadece Ebû Yûsuf ve Şeybânî'ye nispet edilmesi de bunu göstermektedir. Şerhlerde iki imam arasındaki ihtilafın, şüf'a hakkının sübutundan öncesiyle ilgili

[1395] Aynî, *el-Binâye*, c. XI, s. 383--386.
[1396] Şeybânî, *el-Asl*, c. IX, s. 247, 490-491.

olduğu, hak sübut bulduktan sonra onu düşürmeye yönelik hile yapılmasının mekruh olduğu konusunda iki imamın da aynı görüşte olduğu belirtilir.

Kudûrî sonrası bütün muhtasarlarda onun metni takip edilir. Şüf'ada hilenin hükmüyle ilgili bazılarında ihtilafa yer verilip Ebû Yûsuf'un görüşü tercih edilir. Bazılarında ise ihtilafa yer vermeden metin onun görüşü doğrultusunda kaleme alınır. *Gurer, Mültekâ* ve *Tenvîru'l-ebsâr*'da metin oluşturulurken şerhlerdeki yukarıda yer verdiğimiz açıklamalar da dikkate alınır.[1397]

G. *Değerlendirme*

Şüf'a bahsinin muhtevası üzerinden yaptığımız inceleme; büyük ölçüde *el-Asl* olmak üzere mezhebin ana kaynaklarında yer alan mesail üzerine yapılan okumalardan elde edilen sonuçların belli bir bütünlük içerisinde aktırıldığını, ana düşünce herzaman bütünü kuşatan soyut bir yapısıyla ifade edilemese de metinde yer verilen ve spesifik bir konuya ait gibi gözüken her meselenin aslında salt bir mesele olmanın ötesinde bir esası temsil ettiğini, bundan dolayı metinde ona yer verildiğini göstermektedir. Bunun en bariz tezahürü Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'larındaki tecrübeden istifadeyle Kudûrî'nin *Muhtasar*'ında netleşen ana muhtevanın Merğînânî tarafından, şüf'a hakkının sebepleri, doğuşu, talep edilmesi, konusu, sona ermesi şeklinde sistematize edilebilmesi ve söz konusu sistematikte yer verilen her bir meselenin konuyla ilgili farklı bir esasa işaret ediyor olmasıdır. Bu durumda çalışmamamızın kavramsal çerçevesini belirlediğimiz birinci bölümde, ana düşünceyi ve temel meseleri tespit ve tertip etme olarak tanımladığımız ihtisarı şüf'a örneği üzerinden; fıkhın kendine has hususiyetleri olan her bir bahsine ait ana düşünceyi onu temsil eden temel meseleleri ve bu meselelerin hangi esaslar üzerine inşa edildiğini tespit edip kendi içerisinde mantıksal bir bütünlük gözeterek tertip etme süreci olarak daha da somutlaştırabilir, fıkhın tam olarak nasıl ihtisar edildiğini kavramanın, onun herbir bahsinin hangi süreçte nasıl bir sistematik ve muhteva üzerine inşa edildiğini anlamaya bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

[1397] Bürhânü'ş-şerîa, *Vikâye*, c. V, s. 63; Nesefî, *Kenz*, c. II, s. 392-393; Molla Hüsrev, *Gurer*, c. II, s. 214-215; Halebî, *Mültekâ*, c. IV, s. 120-121; Timurtâşî, *Tenvîr*, s. 205.

SONUÇ

Hanefî mezhebinde muhtasar metinlerin ortaya çıkışını incelediğimiz bu araştırmadan ulaştığımız sonuçları aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

İslam ilim geleneğindeki ortaya çıkış serüveni ve mahiyeti dikkate alındığında ihtisarı salt diğer iki telif türüyle ilişkilendirmek veya sözlük anlamıyla açıklamak yerine, her bir ilmin kendi gelişim seyri içerisinde ortaya çıkan, öncelikle mevcut bilgiyi düzenlemeyi ve özetlemeyi amaç edinen çok yönlü ilmî bir faaliyet ve telif yöntemi olarak tanımlamanın daha isabetli olacağı söylenebilir.

Literatürde telhîs, mulahhas, hulâsa, tehzîb gibi muhtasarla benzer faaliyetleri ihtiva eden kavramların hiçbiri doğrudan muhtasar telif türünü ifade etmemektedir. Metin kavramı ise doğrudan muhtasarı ifade etmese ve daha çok şerhin karşıtı olarak anlam kazansa da şerhlerin büyük ölçüde muhtasarlar üzerine yapılması, şerhe konu metnin mezhebin asıl görüşlerini temsil etmesi sebebiyle bu kavramın çoğulu "el-mütûn" zamanla hemen hepsini muhtasarların oluşturduğu belirli eserleri ifade eden bir anlam kazanmıştır.

Muhtasarların kaleme alınış sebepleri incelendiğinde bu telif türünün ortaya çıkışında daha çok ilmî nedenlerin etkili olduğu görülmektedir. İlmî nedenler kadar olmasa da siyasi tavır ve pratik ihtiyaçlar da muhtasarların kaleme alınmasında etkili olmuştur.

Muhtasarların ilim çevrelerinde yaygınlaşması, eğitimin, fetva ve yargının merkezi metinlerinden birini oluşturması bu telif türüne yönelik bazı eleştirilere sebep olmuştur. Yapılan bütün eleştirilerin geçerli kabul edilebilecek haklı yönleri bulunmakla birlikte ihtisarın ilmî bir faaliyet olduğunu ve bu faaliyetin her bir ilim dalında o ilme ne tür katkılar sunduğunu dikkate alarak muhtasarı değerlendirmenin, asılarca süren bu faaliyeti faydasız ve anlamsız kılmak yerine, doğru anlama ve anlamlandırma hususunda daha isabetli olacağı kanaatine varılmıştır.

İslam ilim geleneğinde ihtisar faaliyetleri, her ilmin kendi tarihî seyrine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Fıkıh ilminin bu konuda öne çıkan özelliği, ihtisarın daha çok

mezhep içi bir faaliyet, muhtasarın mezhebe ait bir telif türü olmasıdır. Mahiyeti itibariyle aynı faaliyeti ihtiva etse ve karşılıklı etkileşimler olsa da bu durum fıkıhta her mezhebin kendine has bir ihtisar serüveninin olmasına yol açmıştır.

İhtisarın fıkıh tarihindeki seyrine bakıldığında, onun genel olarak mezhep imamlarına ait fıkıh müktesebatının tedvin edilmesinden sonra başladığı görülmektedir. Nitekim tedvinden sonraki fıkhî faaliyetlerin odak noktasını, daha çok imamlardan aktarılan muhtelif meselelerden müteşekkil fıkhî birikimi kendi içerisinde tutarlı ve sistematik bir yapıya kavuşturmaya çalışmak oluşturmuştur. Bu da mevcut müktesebatı kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutup, onun temel meselelerini ve ana düşüncesini tespitle, yani ihtisarla mümkün olmuştur.

Mezhebin ana düşüncesini ve temel görüşlerini tespite yönelik bir faaliyet olduğu için fıkhın ihtisarında, her mezhepte imam kabul edilen şahsiyetlerin görüşleri esas alınmıştır. Hanefi mezhebinde bu şahsiyetler, Ebû Hanîfe ile onun mezhepte imam kabul edilen öğrencileridir. Ebû Hanîfe'nin fıkhını sahiplenip tedris eden onlarca öğrencisi olmakla birlikte bu öğrencilerin kahir ekseriyetinin, birkaç rivayet ve görüş dışında mezhepte etkili hiçbir rolü olmamıştır. Ebû Hanîfe'nin fıkhı daha çok ondan sonra Kûfe'de ders halkasına önderlik eden öğrencileri Züfer, Ebû Yûsuf, Şeybânî ve Hasan b. Ziyâd, bunlar içerisinde de özellikle Ebû Yûsuf ve Şeybânî aracılığıyla sonraki nesillere ulaştırılmış, bu fakihler diğerleri gibi sadece yaşadığı yer ve dönemde değil mezhepte imam olarak kabul edilmişlerdir. Züfer ve Hasan b. Ziyâd'ın -mezhepte imam kabul edilseler de- ihtilaflı yerlerde görüşlerinin zikredilmesi dışında doktrininin teşekkülünde etkilerinin olmadığı; Hanefî fıkıh doktrininin teşekkülünde, dolayısıyla mezhep fıkhının ihtisarında Ebû Hanîfe ile onun diğer iki öğrencisi Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerinin esas alındığı görülmüştür.

Züfer'in Kûfe'de uzun boylu kalamayıp Basra'ya göç etmesi, erken yaşta vefat etmesi, başta Şeybânî olmak üzere Ebû Hanîfe'nin fıkhını sonraki nesillere aktaran birinci ve ikinci nesil öğrenciler üzerinde etkili olamaması, muhtemelen geriye kapsamlı bir müktesebat bırakamaması; Hasan b. Ziyâd'ın ilmî kişiliği ve kitaplarının, Şeybânî'nin ilmî kişiliği ve kitaplarının önüne geçememesi bu iki fakihin mezhepte Ebû Yûsuf ile Şeybânî kadar etkili bir yer edinememesinin sebepleri arasında zikredilebilir.

Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin mezhepte kazandıkları konumda ise Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirasını sonraki nesle aktarmada esaslı rolü ikisinin oynaması, fıkhın her alanında kapsamlı birer müktesebat ortaya koymaları, ikinci nesil öğrenciler üzerinde büyük etki bırakmaları, Şeybânî'nin Hanefî ilim halkasının fıkhını tedvine yönelik yürüttüğü faaliyette eserlerini Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendisinin görüşleri ekseninde kaleme alması, sonraki nesillerin fıkhı bu eserler üzerinden öğrenip öğretmesi gibi sebeplerin etkili olduğu söylenebilir.

Hanefî fıkhının ihtisara konu ana kaynaklarını, Ebû Hanîfe ile onun öğrencilerinin fıkıh meclislerindeki müktesebatı içeren eserler oluşturmuştur. Ebû Hanîfe'nin fıkıh meclisinde gündem olan mesailin öğrencileri tarafından kaydedilmesiyle oluşan ders notları Hanefî fıkıh mirasının temel kaynağını oluşturur. Züfer'in, halkadaki kayıt faaliyetine katılmasına ve muhtemelen en kapsamlı notlardan birine sahip olmasına rağmen hocasının fıkhını tedvine yönelik bir faaliyet yürütüp yürütmediği bilinmemektedir. Fıkhın çeşitli konularında eserler kaleme almış ve kaynaklarda ona *Usûl* adıyla eserler nispet edilmiş olsa da tedvin konusunda benzer bir durum Ebû Yûsuf için de geçerlidir. Ebû Hanîfe'nin fıkıh mirası Şeybânî tarafından tedvin edilmiştir. Onun zâhiru'r-rivâye olarak maruf olan eserlerinin hepsi doğrudan bu mirası derlemeye ve ikmale matuf çalışmalardır. Bunlar içerisinde mezhebin ana kaynağını hocasının meclisine ait kayıtları (*Usûl*) esas alarak kaleme aldığı *el-Asl* oluşturur. Şeybânî tedvin faaliyetini hocaları Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendisinin görüşleri ekseninde yürütmüştür. Kaynaklarda Hasan b. Ziyâd'a nispet edilen ve alıntılar yapılan eserler onun da tedvine yönelik faaliyet yürüttüğünü göstermektedir. Ancak bu eserler Şeybânî'ninkiler gibi ilgi görmemiş, daha çok hocaları Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Züfer'in görüşlerini tespitte kaynak olarak kullanılmıştır.

Ebû Hanîfe'nin fıkhını tedvine yönelik kaleme alınan eserler dışında mezhebin ikinci önemli kaynağını ondan sonra halkasına önderlik eden öğrencilerin kendi fıkıh meclislerinde veya başka ortamlarda gündem olan mesaili dikte ettirmeleri veya onların kendi öğrencilerinin not almasıyla meydana gelen emâlî ve nevâdir derlemeleri oluşturmuştur. Mutlak olarak birini diğerine önceleme anlamında olmasa da zikredilen eserler içerisinde Hanefî fıkhının ihtisarının, daha çok mezhebin ana kaynağını

oluşturması sebebiyle *el-Asl*'ın merkeze alınarak gerçekleştirildiği, diğer eserlerin farklı görüşlerin tespiti, meselelerin anlaşılması gibi noktalarda yardımcı kaynak olarak kullanıldığı; mezhep, imamların görüşleri üzerine inşa edildiğinden dolayı onlardan sonraki fakihlere ait müktesebatı ifade eden nevâzilin, zaman mekân değişikliğinden kaynaklı bazı fetvaların metne taşınması gibi durumlar hariç ihtisarda dikkate alınmadığı görülmüştür.

Kaynaklardaki bilgiler Hanefi fıkhını ihtisara yönelik ilk faaliyetlerin mezhep fıkhının tedvininden sonra hicrî üçüncü asırda başladığını göstermektedir. Muhtasar metinlerin ortaya çıkış serüveni takip edildiğinde mezhep fıkhının ihtisar sürecininin; Hanefî fıkhını ihtisara yönelik ilk faaliyetler, mezhebin ilk muhtasar metinlerinin kaleme alınması, temel muhtasar metinlerin ortaya çıkışı, temel muhtasar metinlerin cem, ihtisar ve ikmali olmak üzere dört ana merhaleden geçtiğini söyleyebilir; temel muhtasar metinleri de kendi içerisinde, ana metnin ortaya çıkışı, ana metnin tertip ve ikmali, ana metni esas alarak veya onun örnekliğinde kaleme alınan mezhebin diğer temel muhtasar metinlerinin ortaya çıkışı olmak üzere üç merhaleye ayırabiliriz.

Hanefî literatürde muhtasar adıyla ilk eser Ebû Yûsuf'un öğrencisi 'İsâm b. Yûsuf'a nispet edilmiştir. Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Abdullah Hasan b. Ahmed ez-Za'ferânî ile Îsâ b. Ebû Mûsâ ed-Darîr'e ait olmasını güçlü ihtimal olarak gördüğümüz *Muhtasaru'z-Za'ferânî* ile *Muhtasaru Ebî Mûsâ ed-Darîr* de bu asırda kaleme alınan muhtasarlar arasında sayılabilir. Söz konusu üç muhtasar da günümüze gelmemiştir. Ancak literatürde bazı meselelerde kendilerine atıflar yapılması bunların bir döneme kadar varlıklarını koruduğunu göstermektedir. Mahiyetleriyle ilgili kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da bu eserlerin kaleme alındıkları dönem, kaynaklarda kendilerinden yapılan alıntılar dikkate alındığında; müellifine özel birçok görüş ve rivayet ihtiva etme gibi özelliklere sahip oldukları tahmin edilmektedir.

İmamlara ait müktesebat üzerine yapılan yaklaşık yüz yıllık bir okuma sonucunda Hanefî fıkhı dördüncü asırda ihtisar edilmiş; mezhebin ilk muhtasar metinleri bu asırda Ebû Cafer et-Tahâvî, Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî ile Ebü'l-Hasan el-Kerhî tarafından kaleme alınmıştır. Tahâvî ve Kerhî ihtisarlarında belirli bir metne bağlı kalmayıp mezhebin ana kaynakları üzerine kapsamlı bir okuma yaparak muhtevası, dili

ve sistematiği kendilerine özgü yeni bir metin oluştururken, Mervezî ihtisarında *el-Asl*'ın metnini takip etmiş, asıl metni tekrarlardan arındırarak, farklı rivayetleri arasında cem, telif, tashih ve tercihler yaparak kendi içinde bir bütünlüğe ve tutarlılığa kavuşturmaya çalışmıştır. İlk muhtasarlar içerisinde metin dili ve sistematiği en gelişmiş metnin Kerhî'ye ait olduğu söylenebilir.

Dördüncü asırda kaleme alınan diğer bir muhtasar Ebû Cafer el-Hinduvânî'nin öğrencisi olan Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin kaleme aldığı *Hizânetü'l-fıkh*'tır. Mezhebin önceki muhtasarlarından istifade edilerek kaleme alınan bu eser Tahâvî ve Kerhî'nin *Muhtasar*'larına göre dil olarak daha kısa ve sistematiktir. Ancak şerhe konu edilme noktasında öncekiler gibi ilgi görmemiştir. Bunda onun meseleleri madde madde ele almayı yeğleyen kendine has üslubunun etkili olması muhtemeldir.

Hanefî fıkhının ihtisar süreci açısından V. asır dönüm noktalarından birini temsil etmektedir. Bu asrın başlarında mezhebin yaklaşık iki asırlık ihtisar tecrübesinden istifade ederek Kudûrî tarafından kaleme alınan ve *el-Kitâb* olarak da anılan *Muhtasar*, mezhepte itibar gören sonraki tüm muhtasarların ana metnini oluşturmuştur. Kudûrî'den sonra onun *Muhtasar*'ı üzerine *Tuhfetü'l-fukahâ* ve *Bidâyetü'l-mübtedî* adıyla iki farklı çalışma yapılmıştır. *Tuhfetü'l-fukahâ*'da Semerkandî eserini Kudûrî'nin *Muhtasar*'ını izah ve ikmal amacıyla kaleme aldığını söylese de onun metnini takip etmemiş; büyük ölçüde Kerhî'nin *Muhtasar*'ını ve Kudûrî'nin ona yazdığı *Şerh*'teki açıklamalarını dikkate alarak yeni bir metin oluşturmuştur. Ancak mezhebin metin seyrinde, onun başlattığı, iç sistematiği oldukça gelişmiş, devam ettirilse muhtemelen metin dilini kâide ve dâbıtların çok daha yoğun olduğu soyut bir yapıya kavuşturacak üslup muhtasar müellifleri tarafından tercih edilmemiştir. Semerkandî'nin aksine Merğînânî *Bidâyetü'l-mübtedî*'de iç tasnifte bazı düzenlemeler yaparak ve eksik meseleleri *el-Câmiu's-sağîr*'den tamamlayarak Kudûrî'nin metnini neredeyse olduğu gibi takip etmiştir. Mezhebin sonraki metin seyrinde *Bidâyetü'l-mübtedî* ile onun metin kategorisine dahil edilen şerhi *el-Hidâye* etkili olmuştur.

Kudûrî ile fıkhın tüm bahislerinde mezhebin temel meselelerinin ve görüşlerinin ne olduğu netliğe kavuşunca sonraki muhtasar müelliflerinin çalışmalarının

odak noktasını daha çok mevcut metnin tertip, tashih ve tercih noktasında eksiklerinin giderilmesi, lafız olarak daha da kısaltılıp muhteva olarak daha da zenginleştirmesi gibi faaliyetler oluşturmuştur. Burhânüşşerîa'nın *Vikâyetü'r-rivâye,* İbnü's-Sââtî'nin *Mecma'u'l-bahreyn* ve Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*'inin ana metnini Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı oluşturur. Mevsılî'nin *el-Muhtâr*'ında ise doğrudan Kudûrî'nin metni takip edilmemiştir. Ancak iki eser mukayese edildiğinde onun Kudûrî'nin örnekliğinde kaleme alındığı çok açık görülmektedir.

Ana metin Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının mezhepte herkes tarafından ilgi görmesi akabinde aynı metin üzerinden sıhhat ve tercih açısından başka güçlü muhtasarların kaleme alınması mezhepte "el-mütûn" adıyla yeni bir kavram ve hiyerarşi ortaya çıkarmış, bu hiyerarşide mezhebin "el-mütûn" kategorisine dahil olan eserleri şerh ve fetava kitaplarına öncelenmiştir. Muhtevası konusunda farklı yorumlar yapılsa da kavramın ortaya çıkış tarihi, mütû-i erbea, mütûn-i selâse gibi kategorik ayrımlara dahil edilen eserler dikkate alındığında el-mütûn kavramı ile kast edilenin Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı, *Vikâye, Mecma'u'l-bahreyn, el-Muhtâr* ve *Kenz*'in olduğu söylenebilir. Bu eserler birçok şerhe konu edilmekle birlikte sonraki muhtasar metinlere de kaynaklık teşkil ederler. Nitekim temel muhtasar metinlerden sonra kaleme alınan muhtasarlar, sadece Kudûrî değil mezhebin diğer metinlerini de dikkate alarak daha çok onları cem ve ihtisara yönelik faaliyet yürütürler.

Şüf'a örneği üzerinden yaptığımız inceleme; ilk bölümde ihtisarla ilgili yaptığımız tespitleri; Hanefî fıkhın ihtisarında Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Şeybânî'nin görüşlerinin merkeze alınması, bunlar içerisinde özellikle Ebü'l-Leys ve Kudûrî'den itibaren muhtasar metinlerde daha çok Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin öncelenmesi, ana kaynak olarak *el-Asl* merkeze alınmakla birlikte mezhep görüşlerinin tespitinde diğer kaynaklardan da istifade edilmesi, ana metnin Kudûrî ile beraber netleşmesi, sonraki metinlerin onu ikmal, tashih ve tertibe yönelik olması gibi çalışmamızın üçüncü bölümünde yaptığımız tespitleri teyit eder niteliktedir.

Fıkhın doktriner bir yapı kazanmasında çok önemli payı bulunan ve kanaatimizce tedvinden sonraki en önemli ilmî faaliyetlerden biri olan ihtisar, kronolojik bir okumaya tabi tutularak başka birçok araştırmaya konu edilmeyi

gerektirmektedir. Zira fıkhın oluşum ve gelişimini, fıkıh mezheplerini ve mezheplerin yapısını doğru anlama, fıkıh literatürünü anlamlandırabilme, elde edilen sonuçlardan hareketle günümüzdeki fıkhî bilgi üretim faaliyetlerine yön verme hususunda en sağlıklı bilgileri bu araştırmaların sunacağını düşünmekteyiz. Bu bağlamda diğer mezheplere ait fıkıh müktesebatının ihtisar süreci, usûl metinlerinin oluşumu, fürû'un ihtisarının usûle, usûlün ihtisarının fürû'a etkisi, fürû-i fıkhın belirli bir bahsinin ihtisar süreci gibi birçok husus araştırma konusu yapılabilir.

KAYNAKÇA

Abbâd, İsmail b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-lüğa*, Tahkîk: Muhammed Hasan Âl-i Yasin, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1414/1994.

Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, *el-Mezhebü'l-Hanbelî*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1423/2002.

Abdurrahîm b. Ebû 'İsâm, *Muhtasaru'l-Asl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, nr.: 873.

Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Mûsannef*, Kâhire: Dâru't-ta'sîl, 1432/2015.

Abdülganî Ahmed, "Kavâidü'l-ihtisari'l-menhecî fi't-telîf", *Mecelletü'l-buhûsi'l-İslâmiyye*, S. 59, Riyad 1421/2000, ss. 337-376.

Abdülhamid, Muhammed Muhyiddîn, *Durûsü't-tasrîf*, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1990.

Ahmed el-Âyid, vd., *el-Mu'cemü'l-Arabîyyi'l-esâsî*, y.y.: el-Munazzamatü'l-Arabiyye li't-terbiyeti ve's-sakâfeti ve'l-ulûm, 1989.

Alkış, Alpaslan, "Serahsî'nin el-Mebsût Adlı Eserinde Kerhî'nin Furû' Fıkha Dair Görüşleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, Haziran 2019, ss. 231-262.

Amâsî, Mûsâ b. Mûsâ, *Mahzenü'l-fıkh*, Süleymaniye Kütüphanesi, nr.: 963, 199 vr.

Apaydın, H. Yunus, "Kerhî", *DİA*, c. XXV, İstanbul, 2002.

Arazi, A., H. Ben Shammai, "Mukhtasar", *Encyclopaedia of Islam*, c. VII, Leiden: Brill, 1993.

Askerî, Ebû Hilâl, *el-Furûku'l-luğaviyye*, Tahkîk: Muhammed İbrâhim Selim, Kahire: Dâru'l-ilmi ve's-sekâfe, ts.

Atan, Ömer Faruk, "Hicrî VII. Yüzyıl Hanefî Fakihlerinden Burhânüşşerîa'nın Vikâye Adlı Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, (2016/2), ss. 125-153.

Avcı, Casim, "Muhtasar (İslam Tarihi ve Medeniyeti)", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2020.

Aybakan, "el-Vecîz", *DİA*, c. XLII, İstanbul, 2012.

_____, "Râfiî", DİA, c. XXXIV, İstanbul, 2007.

_____, Bilal, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Aydınlı, Abdullah, "İhtisâr", *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000.

Aynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, Tahkîk: Eymen Salih Şaban, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1420/2000.

____, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed, *Mugâni'l-ahyâr fî şerhi Esâmî ricâli meâni'l-âsâr*, Tahkîk: Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1427/2006.

____, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed, *Remzü'l-hakâik,* Ta'lîk. Naîm Eşref Nûr Muhammed, Karaçi: İdâretü'l-Kurân, 1424/2004.

Aytekin, Mehmet Ali, "İmam Züfer'in Hayatı ve İlmî Kişiliği", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 32, Ekim 2018, s. 261-285.

Bâbertî, Ekmeleddîn Muhammed b. Mahmûd, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*, (*Fethu'l-kadîr'le birlikte*), Ta'lîk: Abdürrezzak Gâlip el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003.

Bayder, Osman, "Hâkim eş-Şehîd'in "el-Kâfî" Adlı Eserindeki Faaliyeti Üzerine", *Bilimname*, c. 2, S. 29, Kasım 2015, ss. 245-261.

Bedir, Murtaza, "Züfer b. Hüzeyl", DİA, c. XLIV, İstanbul, 2013.

_____, Murtaza, Buhara Hukuk Okulu, İstanbul; İsam Yayınları, 2014.

Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd, *Meâlimü't-tenzîl*, Tahkîk: Abdullah Nemir, Riyad: Dâru tayyibe, 1414/1993.

Bektaş, Said, *Dirâse ani'l-Lübâb'i ve Muhtasari'l-Kudûrî* (*el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb* içerisinde), Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1435/2014.

Bektaş, Said, *Tekvînü'l-mezhebi'l-Hanefî me'a teemmülâtin fî davâbidi'l-müftâ bihî*, Beyrut: Şeriketü dâri'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1403/1983.

Berâdiî, Ebû Saîd, *et-Tehzîb fi'h-tisâri'l-Müdevvene,* Tahkîk: Muhammed el-Emîn, Dübey: Dâru'l-buhûs, 1423/2002.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn, *el-Câmi' li şuabi'l-îmân*, Tahkîk: Abdülaliy Abdülhamit, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.

Boynukalın, Mehmet, *el-Mukaddime* (*el-Asl* içerisinde), Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012.

_____, Mehmet, *el-Mukaddime* (*el-Câmiu's-sağîr* içinde), Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1432/2011.

Brockopp, Jonathan E., "Early Islamic Jurisprudence in Egypt: Two Scholars and Their Mukhtasars", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 30, nr: 2, May, 1998, pp. 167-182.

_____, Jonathan E., "The Minor Compendium of Ibn Abd al-Hakam (D. 214/829) and İts Reception in the Early Mâlikî School", *Islamic Law and Society*, Vol. 12, nr: 2, 2005, pp. 149-181.

_____, Jonathan E., *Early Mâlikî Law: Ibn 'Abd al Hakam and his Major Compendium of Jurisprudence*, Leiden: Brill, 2000.

Bulut, Abdurrahman, "Muhtasaru't-Tahâvî'nin Hanefî Mezhebi Tarihindeki Yerine Müellifin Tercihlerinin Etkisi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, c. 2, S. 1, Haziran 2018, ss. 39-55.

Bulut, Mehmet, "el-Müntekâ", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006.

Burhâneddîn el-Buhârî, Mahmûd b. Ahmed b. Abdülazîz İbn Mâze el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fî fıkhi'n-Nû'mânî*, Tahkîk: Abdülkerim Sami el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2004.

Burhânüşşerîa, Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel, *Vikâyetü'r-rivâye* (*Şerhu'l-Vikâye* ile birlikte) Amman: Müessetü'l-verrâk, 2006.

Cemel, Süleymân, *Hâşiyetü'ş-Şeyh Süleymân el-Cemel alâ Şerhi'l-Menhec li Şeyhi'l-İslâm Zekeriyyâ el-Ensârî*, y.y.: Dâru'l-fikr, ts.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ*, Tahkîk: Abdullah Nezir Ahmed, Beyrut, 1416 /1995.

_____, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, Tahkîk: İsmetullah İnâyet, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

Cici, Recep, "Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 3, S. 5, 2005, ss. 215-248.

Cîdî, Ömer, *Muhâdarât fî târîhi'l- mezhebi'l-Mâlikî fî ğarbi'l-İslâmî*, Menşûrât-u ukaz, Rabat, ts.

Çakan, İsmail Lütfi, "el-Âsâr", *DİA*, c. III, İstanbul, 1991.

Çelebî, "Muhtasar (Kelam)", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2020.

Dadaş, Mustafa Bülent, *Şeyh Bedreddîn ve et-Teshîl'i* (*et-Teshîl* ile birlikte), Türkiye İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer, *el-Esrâr fi'l-fürû'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr.: 1019.

Desûkî, Muhammed es-Seyyid, "Tedvinü'l-fıkhi'l-Hanefî ve eseruhû fî tedvini'l-fıkhi'l-mezâhib", *Mecelletü külliyyeti'ş-şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, c. 20, S. 20, Katar 2002, ss. 283-313.

Dönmez, İbrahim Kâfi, "Fıkıh Usulü Yazımında ve Öğretiminde Yanlış Bir Ezber ve Düşündürdükleri: Mefkud Örneği" *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 47, İstanbul 2022, ss. 1-65.

_____, İbrahim Kâfi, "Şüf 'a", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010.

Durmuş, İsmail, "Hazif", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998.

_____, İsmail, "Itnâb", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999.

_____, İsmail, "Muhtasar", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006.

_____, İsmail, "Nevâdir", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007.

Ebû Muhammed b. Gânim, *Mecmeu'd-damânât*, Tahkîk: Muhammed Ahmed Serrâc, Ali Cuma, Kahire: Dâru'l-islâm, 1420/1999.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebî Leylâ*, Tashih: Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarâbâd: Matbaatü'l-vefâ, h. 1358.

Ebü'l-Leys, Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Hizânetü'l-fıkh*, Ta'lîk: Muhammed Abdüsselam Şahin, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005.

Ebü'l-Leys, Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Kitâb-u fetâva'n-nevâzil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr.: 2414, 281 vr.

_____, Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Muhtelefu'r-rivâye*, Tahkîk: Abdurrahmân b. Mübârek el-Ferec, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1422.

_____, Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Mukaddimetü's-salât*, (Dinler, Ferit, "Ebü'l-Leys Es-Semerkandi ve Mukaddimetü's-Salat İsimli Eserinin Tahkiki" *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.)

_____, Nasr b. Muhammed es-Semerkandî, *Uyûnü'l-mesâil*, Tahkîk: Seyyid Muhammed Mühennî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.

Efendioğlu, "Muhtasar (Hadis)", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2020.

Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Esrâru'l-Arabiyye*, Tahkîk: Muhammed Behcet el-Baytâr, Dımeşk, Matbaatü't-terakkî, 1377/1957.

Ençakar, Orhan, "Hanefî Mezhebi Nevâdir Literatürü", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

_____, Orhan, "Kerhî'nin Muhtasar'ının Hanefî Muhtasar Geleneğine Etkisi - Kudûrî'nin Muhtasar'ının "İcâre" Bölümü Çerçevesinde-", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

_____, Orhan, "Molla Hüsrev'in Dürerü'l-Hükkâm'ı Etrafında Oluşan Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 12, S. 23, 2014, ss. 223-277.

Farzî, Ebû Hâkim Abdullah b. İbrâhim, *Kitâbü't-telhis fî ilmi'l-feraiz*, Tahkîk: Nasır b. Fenhir Ferîdî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416/1995.

Futûhî, Muhammed b. Ahmed, *Münteha'l-irâdât fî cem'i'l-Muknii mea't-Tenkîhi ve Ziyâdât*, Tahkîk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessetü'r-risâle, 1421/2000.

Gazzâlî, Muhammed b. Muhammed, *el-Vasît fi'l-mezheb*, Tahkîk: Ahmed Mahmûd İbrâhim, Muhammed Muhammed Tamir, Kahire: Darüsselâm, 1417/1997.

_____, Muhammed b. Muhammed, *el-Vecîz fî fıkhi'l-İmâmi'ş-Şâfiî*, Tahkîk: Ali Muavviz, Adil Abdülmevcûd, Beyrut: Şirket-ü dâri'l-erkâm, 1418/1997.

_____, Muhammed b. Muhammed, *Hulâsatü'l-muhtasar ve nekâvetü'l-mu'tasar*, Tahkîk: Emced Reşit Muhammed Ali, Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.

_____, Muhammed b. Muhammed, *Muhtasaru Kitâbi İhyâi ulûmi'd-dîn*, Tahkîk: Âmir en-Neccâr, Kahire: el-Heyetü'l-Mısrıyyeti'l-âmme, 2008.

Gözübenli, Beşir, "Hâkim eş-Şehîd", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997.

_____, Beşir, "Hasan b. Ziyâd", *DİA*, c. XVI. İstanbul, 1997.

Güngör, Mevlüt, "Cessâs", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

Hacak, Hasan, "Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkileri", *Temel İslâm İlimlerinin Ortaya Çıkışı ve Birbirleriyle İlişkileri Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, 18-19 Ocak 2014, İstanbul, ss. 511-545.

Haccâvî, Ebü'n-Necâ Mûsâ b. Ahmed, *el-İknâ' li tâlibi'l-intifâ'*, Tahkîk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Riyad: Dâretü'l-Melik Abdülaziz, 1423/2002.

_____, Ebü'n-Necâ Mûsâ b. Ahmed, *Zâdü'l-müstakni'*, (*er-Ravzu'l-mürbi'* ile birlikte), Tahkîk: Abdullah b. Muhammed et-Tayyâr vd., Riyad: Medâru'l-vatan, 1426/2005.

Hacvî, Muhammed b. Hasan, *el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhı'l-İslâmî*, Fas: Matbaatü'l-belediyye, h. 1345.

Halebî, İbrâhim b. Muhammed, *Mülteka'l-ebhur*, (*Mecmeu'l-enhur ile birlikte*), Tahrîc: Halil İmrân el-Mansûr, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.

Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, Tahkîk: Abdülhamit Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003.

Halîl, Halîl b. İshak el-Cündî, *Muhtasaru Halîl*, (*Mevâhibü'l-celîl* ile birlikte), Tahkîk: Zekeriyyâ Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416/1995.

Hamevî, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru sâdır, 1397/1977.

_____, Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, Tahkîk: İhsan Abbas, Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1993.

Has, Şükrü Selim, "Mülteka'l-ebhur", *DİA*, c. XXXI Ankara, 2020.

Haskefî, Muhammed b. Ali, *ed-Dürrü'l-muhtâr şerh-u Tenvîri'l-ebsâr*, Tahkîk: Abdülmünim Halil İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002.

Hassâf, Ebû Bekir Ahmed b. Ömer, *Ahkâmu'l-evkâf*, Kâhire: Matbaat-u Bulak, h. 1322.

_____, Ebû Bekir Ahmed b. Ömer, *Edebül'-kâdî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr.: 2269.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Medîneti's-selâm*, Tahkîk: Beşşar Avvâd Maruf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1422/2001.

Heytemî, Şihâbeddîn Ahmed b. Hacer, *el-Hayrâtü'l-hisân fî menâkıbi'l-İmâmi'l-'Azam*, Mısır: Matbaatü's-saade, h. 1324.

Hırakî, Ebü'l-Kâsım Ömer b. Hüseyn, *Muhtasaru'l-Hırakî*, Ta'lik: Ebû Huzeyfe İbrâhim b. Muhammed, Tanta: Dâru's-sahâbe li't-türâs, 1413/1993.

Hilâl b. Yahyâ b. Seleme er-Re'y, *Ahkâmu'l-vakf*, Haydarâbâd: Matbaatu meclisi dâireti'l-meârifi'l-osmâniyye, h. 1355.

Hudarî, Muhammed, *Târîhu't-teşrîi'l-İslâmî*, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1414/1994.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf, *el-İntikâ fî fezâil-i eimmeti'-s-selâseti'l-fukahâ*, İ'tinâ: Abdülfettah Ebû Gudde, Halep: Matbaatü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, 1417/1997.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Neşru'l-arf fî binâi b'azil ahkâmi ale'l-örf* (*Mecmûatü Resâili İbn Âbidîn* içerisinde), y.y., ts.

_____, Muhammed Emin, *Reddü'l-muhtâr ale'Dürri'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, Mısır: Şeriketü mektebei ve matbaati Mustafa el-Bâbî, h. 1386/1966.

_____, Muhammed Emin, *Ukûdü resmi'l-müftî* (*Mecmûatü Resâili İbn Âbidîn* içerisinde), y.y., ts.

İbn Cellâb, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hüseyn, *et-Tefrî'*, Tahkîk: Hüseyin b. Sâlim ed-Dehmânî, Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1408/1987.

İbn Ebü'l-Avvâm, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, *Fezâil-u Ebî Hanîfe ve ahbâruhû ve menâkibuh*, Tahkîk: Latîfurrahmân el-Behrâicî, Mekke: el-Mektebetü'l-imdâdiyye, 1431/2010.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-mîzân*, İ'tinâ: Selman Abdülfettah Ebû Gudde, Beyrut: Mektebetü'l-matbûâti'l-İslamiyye, 1423/2006.

İbn Haldûn, Abdurrahmân, *el-Mukaddime*, Tahkîk: Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dımeşk: Mektebetü'l-hidâye, 1425/2004.

İbn Kâdî Şühbe, Ebû Bekr b. Ahmed, *Bidâyetü'l-muhtâc fî şerhi'l-Minhâc*, İ'tinâ: Enver b. Ebû Bekr, Cidde: Dâru'l-minhâc, 1432/2011.

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah el-Makdisî, *el-Kâfî*, Tahkîk: Züheyr eş-Şâviş, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1402/1982.

_____, Muvaffakuddîn Abdullah el-Makdisî, *el-Muğnî alâ Muhtasari'l-Hırakî*, Tashih: Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1414/1994.

_____, Muvaffakuddîn Abdullah el-Makdisî, *el-Mukni'*, (*el-Mübdi'* ile birlikte), Tahkîk: Muhammed Hasan, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1418/1997.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Zeyneddîn Kasım, *Tâcü't-terâcim*, Tahkîk: Muhammed Hayri Ramazan Yûsuf, Dımeşk: Dâru'l-kalem, 1413/1992.

_____, Kasım, *et-Tashîh ve't-tercîh alâ Muhtasari'l-Kudûrî*, Tahkîk: Ziyâ Yunus, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1423/2002.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem, *Lisânü'l-Arab*, Tahkîk: Emin Muhammed Abdülvehhâb, Muhammed Sadık el-Ubeydî, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.

İbn Mulakkin, Ebû Hafs Sirâceddîn Ömer b. Alî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fî kavâidi'l-fıkh*, Tahkîk: Mustafa Mahmûd el-Ezherî, Riyad: Dâru İbni'l-Kayyim, 1431/2010.

İbn Nüceym, Züynüddîn b. İbrâhim, *el-Bahru'r-râik şerh-u Kenzi'd-dekâik*, Tahkîk: Zekeriyyâ Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997.

_____, Züynüddîn b. İbrâhim, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Tahkîk: Zekeriyyâ Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1999.

İbn Şâs, Celâleddîn Abdullah b. Necm, *İkdü'l-cevâhiri's-semîne fî mezhebi Âlimi'l-Medîne*, Tahkîk: Muhammed Ebü'l-Efcân, Abdülhafîz Mansûr, y.y.: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1415/1995.

İbnü'l-Hacib, Cemâleddîn b. Ömer, *Câmiu'l'-ümmehât*, Tahkîk: Abû Abdurrahmân el-Ahdar, Dımeşk: el-Yemâme, 1421/2000.

İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdulvâhid, *et-Tahrîr* (*Teysîrü't-Tahrîr* ile birlikte), y.y.: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, h. 1350.

_____, Kemâleddîn Muhammed b. Abdulvâhid, *Fethu'l-kadîr*, y.y.: Şeriketü mektebei ve matbaayı Mustafa el-Bâbî, 1389/1970.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'kûb İshak, *Kitabü'l-fihrist li'n-Nedîm*, Tahkîk: Rıza Teceddüd, y.y., ts.

İbnü's-Sââtî, Muzafferuddîn Ahmed b. Ali, *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn*, Tahkîk: İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005.

İbnü'ş-Şıhne, Ahmed b. Muhammed, *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-ahkâm*, Kahire: el-Bâbü'l-Halebî, 1393/1973.

İltaş, Davut, "Tahâvî", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010.

İmrânî, Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebü'l-Hayr, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâmi'ş- ş-Şâfiî*, İ'tinâ: Kasım Muhammed en-Nûrî, Beyrut, Dâru'l-minhâc, 1428/2007.

İnanır, Ahmed, "İbn Kemal'in Tabakâtü'l Fukahâsı ve Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 37, Erzurum, 2012, ss. 65-86.

İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-mûsannifîn*, Beyrut: Müessesetü't-târîhi'l-Arabî, ts.

Kadı İyâz, İyâz b. Mûsâ, *İkmâlü'l-muallim bi fevâid-i Müslim*, Tahkîk: Yahyâ İsmail, Mansûra: Dâru'l-vefâ, 1419/1998.

_____, İyâz b. Mûsâ, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâm-i mezheb-i Mâlik*, Ta'lîk: Muhammet b. Tâvît et-Tancî, Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1384/1965.

Kadızâde, Şemseddîn Ahmed, *Netâicü'l-efkâr fî keşfi'r-rumûzi ve'l-esrâr*, (*Fethu'l-kadîr*'le birlikte), y.y.: Şeriketü mektebei ve matbaayı Mustafa el-Bâbî, 1389/1970.

Kâdîhân, Fahreddîn Hasan b. Mansûr b. Mahmûd el-Özcendî, *Şerhu'l-Câmii's-sağîr*, İ'tinâ: Esedullah Muhammed Hanîf, Câmiatu Ümmi'l-kurâ, h. 1423.

_____, Fahreddîn Hasan b. Mansûr b. Mahmûd el-Özcendî, *Şerhu'z-Ziyâdât*, Tahkîk: Kasım Eşref Nur Ahmed, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1426/2005.

Kâkî, Muhammed b. Muhammed, *Uyûnü'l-mezâhib*, Tahkîk: Ahmed İzzuinâye, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1425/2004.

Kalânisî, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitabü't-tehzîb*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, nr.: 960, 261 vr.

Kalânisî, Ebû Abdullah Muhammed, *Kitabü't-tehzîb*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, nr.: 873, 118 vr.

Kallek, Cengiz, "Kudûrî", *DİA*, c. XXVI, İstanbul, 2002.

Kandemir, "Emâlî", *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995.

_____, Yaşar, "Cevâmiu'l-kelim", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

_____, Yaşar, "Mizzî", *DİA*, c., XXX, İstanbul, 2005.

Karacabey, Salih, "Hadiste İhtisâr ve Muhtasar Rivayetten Kaynaklanan Problemler", *UÜİFD*, c. 11, S. 1, Bursa 2002, ss. 53–70.

Karâfî, Şihâbeddîn Ahmed b. İdrîs, *ez-Zehîra*, Tahkîk: Muhammed Haccî, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1994.

Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul; Nesil Yayınları, ts.

Kâsânî, Alâeddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'*, Tahkîk: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Mevcûd, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003.

Kasım Eşref Nur Ahmed, *Mukaddîme* (*Şerhu'z-Ziyâdât* içinde), Tahkîk: Kasım Eşref Nur Ahmed, Beyrut, 1426/2005.

Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Tashih: Şerafeddîn Yaltkaya, Rıfat Bilge, Beyrut: Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî, ts.

_____, Mustafa b. Abdullah Hacı Halîfe, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabkâti'l-fühûl*, Tahkîk: Abdülkadir Arnavut, İstanbul: Mektebetü İrsikâ, 2010.

Kaya, Eyüp Said, "Halîl'in Muhtasar'ı Çerçevesinde Fıkıh Muhtasarını Yeniden Düşünmek", *İslam ve Klasik*, Editör: Sami Erdem, İstanbul, 2008, ss. 73-77.

____, Eyüp Said, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 519-535.

____, Eyüp Said, "Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

____, Eyüp Said, "Muhtasar (Fıkıh)", *DİA*, İstanbul, 2020, XXXI, 61-62.

____, Eyüp Said, "Nevâzil", *DİA*, c. XXXIII, İstanbul, 2007.

____, Eyüp Said, "Zâhiru'r-rivâye", *DİA*, c. XLIV, İstanbul, 2013.

Kaya, Mahmut, "Mufârikât", *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2020.

Kayravânî, Abdullah b. Ebû Zeyd, *Risâletü İbni Ebî Zeyd el-Kayravânî*, Tahkîk: Ahmed Mustafa Kasım et-Tahtâvî, Kahire: Dâru'l-fazîle, ts.

Kefevî, Mahmûd b. Süleymân, *A'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, Kütüphâne-i meclis-i şûrây-ı millî, nr.: 1385, I-II.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993.

Kelvezânî, Mahmûd b. Hasan, *el-Hidâye fî fürûi'l-fıkhı'l-Hanbelî*, Tahkîk: Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423/2002.

Kennûn, Abdullah, *en-Nübûğu'l-Mağribî fi'l-edebi'l-Arabî*, y.y., ts.

Kerderî, Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Bezzâz, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, Haydarâbâd: Matbaatü meclisi dâireti'l-meârifi'n-nizâmiyye, h. 1321.

Kermî, Mer'î b. Yûsuf, *Gâyetü'l-müntehâ*, (*Matâlibu üli'n-nühâ* ile birlikte), Dımeşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1381/1961.

Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-Hâvî fî sîreti'l-imâm Ebî Ca'fer et-Tahâvî*, y.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1999.

_____, Muhammed Zâhid, *Hüsnü't-tekâdî fî sîreti'l-İmam Ebû Yûsuf el-Kâdî*, y.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.

Kızılkaya, Necmettin, "Hanefî Mezhebinde Kavâ'id İlmi ve Gelişimi", *Doktora Tezi*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Kîrânevî, Habib Ahmed, *Ebû Hanîfe ve ashâbuhû*, İ'dâd: Mektebetü'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-Arabî, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1989.

Koca, Ferhat, "Hanbeli Mezhebi", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997.

Konevî, Şemseddîn Muhammed b. Yûsuf, *Dürerü'l-bihâr fi'l-mezâhibi'l-erbaati'l-ahyâr*, Dâru'l-kütübi'z-zâhiriyye, nr.: 2598.

Köse, Saffet, "İbn Abdülhakem", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999.

____, Saffet, "İbn Ebû Leylâ", *DİA*, c. IXX, İstanbul, 1999.

Kudûrî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed, *el-Muhtasar* (*el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb* ile birlikte), Tahkîk: Beşşâr Bekrî Arabî, Dımeşk: el-Mektebetü'l-Ömeriyye, ts.

_____, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed, *et-Tecrîd*, Tahkîk: Muhammet Ahmed Sirâc, Ali Cuma, Kahire: Dârü's-selâm, 1425/2004.

_____, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Muhtasari'l-Kerhî*, Tahkîk: Abdullah Nezîr Ahmed, Kuveyt: Mektebetü'l İmâm ez-Zehebî, 1443/2022.

Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed Ebü'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, Tahkîk: Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Cîze: Hicr li't-tıbaa ve'n-neşri ve'l-i'lân, 1413/1993.

Kurtubî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ömer, *Telhîs-u Sahîhi'l-İmâm-ı Müslim*, Tahkîk: Rıfat Fevzî, Ahmed Mahmûd el-Hûlî, Kahire: Dâru'l-İslâm, 1414/1993.

Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, 122-124.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Kâdir-Billâh", *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Tashih: Muhammed Bedreddîn Ebû Firâs, Mısır: Matbaatü's-saâde, h. 1324.

_____, Ebü'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed, *en-Nâfiu'l-kebîr*, Karaçi: İdâratü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/1990.

_____, Ebü'l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed, *et-Ta'lîkâtü's-seniyye ale'l-Fevâidi'l-behiyye* (*el-Fevâidü'l-behiyye* içerisinde), Karaçi: İdâratü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/1990.

Mahbûbî, Muhammed Emin, *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*, Beyrut: Dâru sâdır, ts.

Mahmûd Nûreddîn Şaban, "Nizâmüddîn Ömer b. Ali el-Merğînânî ve Menhecühü'l-İstidlâlî ve't-Tercîhî fî Kitâbihî Cevâhiru'l-fıkh", *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 12, Güz 2018, ss. 479-493.

Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Tenkîhu't-tahkîk fî ehâdîsi't-ta'lîk*, Tahkîk: Sâmî b. Muhammed b. Cadullâh, Abdülazîz b. Nasır el-Habbânî, Riyad: Dâru advâi's-selef, 1428/2007.

Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Tashih: Muhammed Fuat Abdülbaki, Beyrut: Dâru ihyâit'-türâsi'l-Arabî, 1406/1985.

Mansûrî, Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salah, *er-Ravzu'l-bâsim fî terâcim-i şuyûhi'l-Hâkim*, Riyad: Dâru'l-âsıme, 1432/2011.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Hâvî'l-kebîr fî fıkh-i mezhebi'l-İmâmi'ş-Şâfiî*, Tahkîk: Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1414/1994.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Yayına Hazırlayan: Ali Himmet Berkî, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982.

Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Haydarâbâd: Matbaatü meclisi dâireti'l-meârifi'n-nizâmiyye, h. 1321.

Mercânî, Ebü'l-Hasan Harun b. Bahâeddîn, *Nâzûratu'l-hak*, Tahkîk: OrhanEnçakar, Abdülkadir Yılmaz, Amman: Dâru'l-feth, 2012.

Merdâvî, Ebü'l-Hasan Ali b. Süleymân, *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hilâf*, Tahkîk: Ebû Abdullah Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997.

_____, Ebü'l-Hasan Ali b. Süleymân, et-Tenkîhu'l-Müşbi' fî tahrîr-i ahkâmi'l-Mukni', Tahkîk: Nâsır b. Suû b. Abdullah es-Selâme, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1425/2004.

_____, Ebü'l-Hasan Ali b. Süleymân, *Tashîhu'l-fürû'*, (*Kitâbu'l-fürû'* ile birlikte), Tahkîk: Nâsır b. Suud b. Abdullah es-Selâme, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2005.

Merğînânî, Burhâneddîn Ali b. Ebû Bekr, *Bidâyetü'l-mübtedî* (*el-Hidâye* ile birlikte), Tahkîk: Sâid Bektaş, Medîne: Dâru's-sirâc, 1440/2019.

_____, Burhâneddîn Ali b. Ebû Bekr, *el-Hidâye şerh-u Bidâyeti'l-mübtedî*, Tahkîk: Sâid Bektaş, Medîne: Dâru's-sirâc, 1440/2019.

_____, Burhâneddîn Ali b. Ebû Bekr, *Muhtârâtü'n-nevâzil*, (Ahmed Salih Ahmed, Gyunesh, "Burhâneddîn el-Mergînânî'nin "Muhtâratu'n-Nevâzil" Eserinin Edisyon Kritiği", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

Merğînânî, Nizâmeddîn, *Cevâhiru'l-fıkh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Rağıp Paşa, nr.: 460, 260 vr.

Mervezî, Abdullah b. Mahmûd, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, Tahkîk: Şuayb Arnavut, Ahmed Muhammed Berhûm, Abdullatif Hirzullah, Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 1430/2009.

_____, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed, *el-Kâfî* (Kitâbu's-salât), (Keskin, Süleyman, "el-Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî'nin *el-Kâfî* Adlı Eserinin Kitâbu's-salât Bölümünün Tahkiki", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

_____, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed, *el-Kâfî* (Kitâbu't-talâk), (Gülak, Vildan, "Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî'nin *el-Kâfî* Adlı Eserinin Kitâbu't-talâk Bölümünün Tahkiki", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

_____, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed, *el-Kâfî* (Kitâbü'l-vekâlet), (Demir, Neslihan, "Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî'nin *el-Kâfî* Adlı Eserinin Kitâbü'l-vekâlet Bölümünün Tahkik ve Tahlili", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021).

_____, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed, *el-Kâfî* (Zekat, Savm, Hayz ve Menâsik Bölümleri), (Arvas, Mehmet Sait, "el-Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî'nin *el-Kâfî* Adlı Eserinin Zekat, Savm, Hayz ve Menâsik Bölümlerinin Tahkiki", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

_____, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed, *el-Kâfî fî fürûi'l-Hanefiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, nr.: 580.

Mevsılî, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsılî, *el-Muhtâr*, (*el-İhtiyâr* ile birlikte), Tahkîk: Şuayb Arnavut, Ahmed Muhammed Berhûm, Abdullatif Hirzullah, Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 1430/2009.

Meydânî, Abdülganî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, Tahkîk: Beşşâr Bekrî Arabî, el- Dımeşk: Mektebetü'l-Ömeriyye, ts.

Mizzî, Cemâleddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, Tahkîk: Beşşar Avvâd Maruf, Beyrut, Müessetü'r-risâle, 1403/1983.

Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Gureri'l-ahkâm*, y.y.: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts.

_____, *Gurerü'l-ahkâm* (*Dürerü'l-hükkâm* ile birlikte), y.y.: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts.

Muallâ b. Mansûr, *Nevâdiru Muallâ*, Neşreden: Ahmed Hamdi Furat, "Muallâ b. Mansûr'un Nevâdir'i ve Hanefi Mezhebi Literatüründeki Yeri", İstanbul, 2013.

Muhammed İbrâhim, Ali, *Istılâhu'l-mezheb inde'l-Mâlikiyye*, Dübey: Dâru'l-buhûs li'd-dirâseti'l-İslâmiyye, 1421/2000.

Muhtâr, Muhammed, *el-Mezhebü'l-Mâlikî medârisuhû ve müellefâtühû*, İmârât: Merkez-ü Zâyed li't-türâsi ve't-târîh, 1422/2002.

Muranyi, Miklos, *Dirâsât fî mesâdiri'l-fıkhi'l-Mâlikî*, Said Buhayrî vd. (Çev.), Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1409/1988.

Mutîî, Muhammed Bahît, *Risâle fî beyâni'l-kütübi'lletî yu'avvelü 'aleyhâ ve beyân-i tabakât-i 'ulema'i'l-Mezhebi'l-Hanefî ve'r-red 'alâ İbni Kemâl Bâşâ*, İnâye: Hasan es-Semâhî Süveydân, Dımeşk: Dârü'l-kâdîrî, 1429/2008.

Müzenî, Ebû İbrâhim İsmail b. Yahyâ el-Müzenî, *Muhtasaru'l-Müzenî*, Tahkîk: Hüseyin Abdülhamit Nîl, Beyrut: Dâru'lerkâm b. Ebü'l-erkâm, ts.

Nâsırî, Ahmed b. Halid, *el-İstiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-aksâ*, Tahkîk: Cafer en-Nâsırî, Muhammed en-Nâsırî, ed-Dâru'l-beydâ: Dâru'l-kitâb, 1418/1997.

Nâtıfî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer, *el-Ecnâs fî fürû'i'l-fıkhi'l-Hanefî*, Tahkîk: Abdullah b. Sad et-Tuhays, Kerim b. Fuad el-Lem'î, Riyad: Dâru'l-me'sûr, 1437/2016.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Kenzü'd-dekâik*, (Muhammed İ'zâz Ali'nin şerhiyle birlikte), İ'tinâ: Naîm Ahmed Nur Ahmed, Karaçi: İdâratü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1424/2004.

_____, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tebsıratü'l-edille*, Tahkîk: Hüseyin Atay, Ankara: Neşriyyâtü riaseti şüûnü'd-dîniyye, 1993.

_____, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *el-Vâfî*, İtinâ: Muhammed Nizâr Temîm, Beyrut: Dâru'r-risâleti'l-âlemiyye, 1441/2020.

Nevevî, Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tahrîru elfâzi't-tenbîh*, Dımeşk: Dârü'l-kalem, 1408/1988.

_____, Yahyâ b. Şeref, *et-Telhîs şerhu'l-Câmi'i'sahîh li'l-Buhârî*, Tahkîk: Ebû Kuteybe Nazar, Riyad: Dâru taybe, 1429/2008.

_____, Yahyâ b. Şeref, *Kitâbü'l-mecmû' şerhu'l-Mühezzeb li'ş-Şîrâzî*, Tahkîk: Muhammed Necip el-Mahfuz, Cidde: Mektebetü'l-irşâd, ts.

_____, Yahyâ b. Şeref, *Minhâcü't-tâlibîn*, İtinâ: Muhammed Tahir Şaban, Beyrut: Dâru'l-minhâc, 1436/2005.

_____, Yahyâ b. Şeref, *Ravzatu't-tâlibîn*, Tahkîk. Adil Ahmed Mevcut, Ali Muammed Muavviz, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1412/1992.

_____, Yahyâ b. Şeref, *Sahîh-i Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.

Nîsâbûrî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kurâni'l-mecîd*, Tahkîk: Adil Ahmed Abdülmevcûd, vd., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415/1994.

Nizamettin el-Burhanpûrî vd., *El-Fetâva'l-Hindiyye/el-Fetâva'l-Alemgiriyye*, Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, h. 1310.

Okuyucu, Nail, "Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci", *Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Orazov, Orazsahet, "Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâili'l-Hidâye Bağlamında Oluşan Fıkıh Edebiyatı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29/1, (Haziran 2020), ss. 80-122.

_____, Orazsahet, "Vikâyetü'r-Rivâye fî-Mesâili'l-Hidâye Adlı Eserin Müellifinin İsim ve Lakabının Tespiti", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 31, 2018, ss. 685-695.

Orpilyan, Serkiz, Seyyid Abdülzâde Mehmed Tahir, *Mahzenü'l-ulûm*, İstanbul: Asuduryan Matbaası, h. 1308.

Öğüt, Salim "Ebû Yûsuf", *DİA*, c. X, İstanbul, 1994.

Özbalıkçı, M. Reşit, "Naht", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006.

Özdemir, Mehmet, "Muvahhidler" *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006.

Özen, Şükrü "Ebû Hanîfe ve İslâmî İlim Geleneği", *Bütün Yönleriyle İmâm-ı A'zam ve Hanefîlik Sempozyumu*, Eskişehir, 28-30 Nisan 2015, ss. 33-62.

____, Şükrü, "Müzenî", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006.

____, Şükrü, "Te'sîsü'n-nazâir", *DİA*, c. XL, İstanbul, 2011.

Özşenel, Mehmet, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan (Hadisteki Yeri)", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010.

Radiyyüddîn es-Serahsî, Muhammed b. Muhammed, *el-Muhîtu'r-radavî fî fürûi'l-fikhi'l-Hanefî*, İtinâ: Abdülhafîz Muhammed Ali Baydûn, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1442/2021.

Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî, *el-Azîz şerhu'l-Vecîz*, Tahkîk: Ali Muhammem Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1427/1997.

Râzî, Fahreddîn, *et-Tefsîru'l-kebîr*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1401/1981.

Remlî, Hayrettin b. Ahmed, *el-Fetâva'l-Hayriyye*, Bulak: el-Matbaatu'l-kübra'l-mîriyye, 1300,.

Ruaynî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed, *Mevâhibü'l-celîl li-şerhi Muhtasar-ı Halil*, Tahric: Zekeriyyâ Umeyrat, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416/1995.

Sadrüşşehîd, Hüsâmeddîn Ömer b. Abdülaziz b. Mâze, *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*, Tahkîk: Muhyî Hilâl es-Serhân, Bağdat: ed-Dâru'l-arabiyye, 1398/1978.

Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd, *en-Nukâye* (*Fethu bâbi'l-inâye* ile birlikte), İtinâ: Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm, Beyrut: Dâru'l-erkâm, ts.

_____, Ubeydullah b. Mes'ûd, *Şerhu'l-Vikâye*, Amman: Müessetü'l-verrâk, 2006.

Sahnûn, Abdüsselâm b. Saîd, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, Tahkîk: Hamdî Demirtaş Muhammed, Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1424/2003.

Sâlim Abdürrezzâk, Ahmed, *Fihris-u mahtûtât-i mektebeti'l-evkâfi'l-âmme fi'l-Mevsıl*, Bağdat: Vizâretü'l-evkâf ve'ş-şuûnü'd-dîniyye, 1402/1982.

San‘ânî, Muhammed b. İsmail, *Sübülü’s-selâm şerh-ü Bülûği’l-merâm min cem-i edilleti’l-ahkâm*, Tahkîk: Halil Me’mûn Şeyhâ, Beyrut: Dârü’l-ma‘rife, 1426/2005.

Saraç, M.A. Yekta, “Îcâz”, *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000.

Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, *Ahbâr-u Ebî Hanîfe ve ashâbuhû*, Beyrut: ‘Âlemü’l-kütüb, 1405/1985.

Selek, Hasan, “Mütûn-i Erbaa’da Tercih Farklılıkları (Temel İbadetler)”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü, 2020.

Sem‘ânî, Ebû Saîd Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, İ‘tinâ: Abdurrahmân b. El-Muallimî vd., Haydarâbâd: Meclisü dârati meârifi’l-Osmaniyye, ts.

Semerkandî, Alâeddîn, *Tuhfetü’l-fukahâ*, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1405/1984.

Serahsî, Ebû Bekr Muhammed. Ahmed b. Ebû Sehl, *Kitâbü’l-mebsût*, Tahkîk: Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1430/2009.

Sezgin, Fuat, *Târihü’t-türâsi’l-Arabî*, Mahmûd Fehmi Hicâzî vd. (Çev.), Riyad: Câmiatü’l-Muhammed eş-Şeybânî b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.

Simnânî, Ebü’l-Kâsım Ali b. Muhammed er-Rahbî, *Ravzatu’l-kuzât ve tarîku’n-necât*, Tahkîk: Salahattin en-Nâhî, Beyrut: Müessetü’r-risâle, 1404/1984.

Soğdî, Ebü’l-Hasan Ali b. Hüseyn, *en-Nütef fi’l-fetâvâ*, Tahkîk: Selâhaddîn en-Nâhî, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1404/1984.

Sultân, Abdullah b. Abdurrahmân, “el-Mesâilü’l-leti hâlefe fîha Gâyetü’l-müntehâ el-İknâa ve’l-Müntehâ”, *Mecelletü’l-cemiyyeti’l-Fıkhıyye*, S. 13, Cemâziyelâhir /Ramazan 1433/2012, ss. 347-484.

Suyûtî, Celâleddîn b. Ebû Bekr, *ed-Dîbâc alâ Sahih-i Müslim b. el-Haccâc*, Ta‘lîk: Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevî, Beyrut: Şirketü dâri’l-erkam bin erkam, ts.

Sübkî, Tâceddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb, *Tabakâtü’ş-Şâfiiyyeti’l-kübrâ*, Tahkîk: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed el-Huluv, Kahire, 1383/1964.

Sühreverdî, Şihâbeddîn Yahyâ b. Habeş, *et-Tenkîhât fî usûlü'l-fıkh*, Tahkîk: İyâz b. Nâmî es-Sülemî, Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1422/2001.

Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, Tahkîk: Ali Muhammed, Adil Ahmed, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-arabî, 1422/2001.

Şelebî, Şihâbeddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Hâşiye alâ Tebyîni’l-hakâik* (*Tebyînü’l- hakâik şerh-u Kenzi’d-dekâik* ile birlikte), Mısır, h. 1314.

Şemrânî, Abdullah b. Muhammed, *el-Medhal ilâ ilmi'l-muhtasarât: el-Muhtasarâtu'l-fikhiyye nemûzecen*, Riyad: Dâru taybe, 1429/2008.

Şeybânî, Muhammed b. Hasan, *Cüz' mine'l-Emâlî*, Tahkîk: Hâşim en-Nedvî vd., Haydarâbâd: Matbaatü Dâireti'l-maârifi'l-Osmâniyye, h. 1360.

_____, Muhammed b. Hasan, *el-Asl*, Tahkîk: Muhammed Boynukalın, Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1433/2012.

_____, Muhammed b. Hasan, *el-Câmiu'l-kebîr*, Tahkîk: Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarâbâd: Matbatu'l-istikâme, 1352.

_____, Muhammed b. Hasan, *el-Câmiu's-sağîr* (*en-Nâfiu'l-kebîr* ile birlikte), Karaçi: İdâratü'l-Kur'an ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1411/1990.

_____, Muhammed b. Hasan, *el-Hucce alâ Ehli'l-Medîne*, Tahkîk: Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, ts.

_____, Muhammed b. Hasan, *es-Siyeru'l-kebîr* (Muhammed b. Ahmed es-Serahsî'ye ait şerhle birlikte), Tahkîk: Muhammed Hasan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997.

_____, Muhammed b. Hasan, *ez-Ziyâdât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr.: 1385.

_____, Muhammed b. Hasan, *Kitâbu'l-âsâr*, Tahkîk: Hâlid el-Avvâd, Kuveyt: Dâru'n-nevâdir, 1429/2008.

Şeyh Bedreddîn, Mahmûd b. İsrail, *Letâifu'l-işârât* (*et-Teshîl* ile birlikte), Tahkîk: Mustafa Bülent Dadaş, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Şeyhîzâde, Abdurrahmân b. Muhammed, *Mecmeu'l-enhur şerh-u Mültekâ'l-ebhur*, Tahrîc: Halil İmrân el-Mansûr, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.

Şürünbülâlî, Ebü'l-İhlâs Hasan b. Ammâr, *Gunyetü zevi'l-ahkâm fî bugyeti Düreri'l-hükkâm* (*Dürerü'l-Hükkâm* ile birlikte), y.y.: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an-te'vîl-i âyi'l-Kurân*, Zapt: Sıtkı Cemil el-Attar, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420/1999.

Tâceddîn Mevsılî, Abdurrahîm b. Muhammed, *et-Ta'cîz fi'htisâri'l-Vecîz*, Tahkîk: Abdullah b. Fahd eş-Şerîf, y.y.: Dâru'l-menâr, 1412/1991.

Tahâvî, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed, *el-Câmiu'l-kebîr fi'ş-şurût* (Kitâbü'ş-şüf'a), Neşreden: Joseph Schacht, y.y.: Matbatü'l-'ânî, 1929.

_____, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed, *eş-Şurûtu's-sağîr*, Tahkîk: Ruhi Özcan, Bağdat: Matbatü'l-'ânî, 1394/1974.

_____, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed, *Muhtasaru't-Tahâvî*, Tahkîk: Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarâbâd: İhyâü'l-meârifi'n-Nûmâniyye, ts.

Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed, *Hâşiyetü't-Tahtâvî alâ Merâki'l-felâh şerhi Nûrî'l-îzâh*, Zabt: Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997.

Tarsûsî, Necmeddîn İbrâhim b. Ali, *Enfau'l-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil*, Tashih: Mustafa Muhammed Hafâcî, Mahmûd İbrâhim, Kâhire: Matbaatu'ş-şark, 1344/1926.

Taş, Aydın, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *DİA*, c. XXXIX, İstanbul, 2010.

Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-saâde*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985.

Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûni ve'l-ulûm*, Tahkîk: Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdülkadir, *et-Tabâkutü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Tahkîk: Abdülfettâh Muhammed el-Hılv, Riyad: Dâru'r-rufâî, 1403/1983.

Timurtâşî, Şemseddîn Muhammed b. Abdullah, *Minahu'l-ğaffâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, nr.: 230.

_____, Şemseddîn Muhammed b. Abdullah, *Tenvîru'l-ebsâr*, İtinâ: Kemâleddîn Mücâhid el-Ezherî, Mısır: Matbaatü't-terakkî, ts.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Muhtârât", *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006.

Trablusî, Burhâneddîn İbrâhim b. Mûsâ, *el-Burhân şerhu Mevâhibi'r-Rahmân*, Câmiatü Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, nr.: 48.

_____, Burhâneddîn İbrâhim b. Mûsâ, *Mevâhibü'r-Rahmân ilâ mezhebi Ebî Hanîfeti'n-Numân*, Tahkîk: Ya'lâ Kahtân ed-Dûrî, Beyrut: Kitâb-Nâşirûn, 2018/1439.

Tûrî, Muhammed b. Hüseyin b. Ali, *Tekmilet-ü Bahri'r-râik şerh-u Kenzi'd-dekâik*, (*Bahru'r-râik* ile birlikte), Tahkîk: Zekariya Umeyrât, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997.

Uğur, Seyit Mehmet, *Hanefîlerde mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.

Ukberî, Abdullah b. Hüseyn, *el-Lübâb fî ileli'l-binâi ve'l-irâb*, Tahkîk: Gazi Muhtar Tuleymat, Dımeşk: Dârü'l-fikr, 1995/1416.

Urmevî, Tâceddîn Muhammed b. Hüseyn, *el-Hâsıl mine'l-mahsûl fî usûli'l-fıkh*, Tahkîk: Abdüsselam Mahmûd Ebû Nâcî, Beyrut: Dâru'l-medâri'l-İslâmî, 2006.

Uzun, Mustafa, "Itnâb", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999.

____, Mustafa, "Müntehebât", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006.

Üsrûşenî, Muhammed b. Mahmûd, *Câmiu' ahkâmi's-sığâr*, Tahkîk: Âbî Mus'ab el-Bedrî, Mahmûd Abdurrahmân Abdülmünim, Kahire: Dâru'l-fazîle, ts.

Veliyyüddîn el-Basîr, Ebü'l-Fadl, *en-Nihâye şerh-ü metni'l-Ğâye*, Tahkîk: Zekeriyyâ Umeyrât, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2010.

Venşerîsî, Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî, *el-Mi'yâru'l-mu'rib ve'l-câmiu'l-muğrib an fetâvâ ehl-i İfrikiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1401/1981.

Yaman, Ahmed, "es-Siyeru'l-kebîr", *DİA*, c. XXXVII, İstanbul, 2009.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, "Minhâcü't-tâlibîn", *DİA*, c. XXX, İstanbul, 2020.

Yavuz, Yunus Vehbi, "el-Câmiu'l-kebîr", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

_____, Yunus Vehbi, "el-Câmiu's-sağîr", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

Yazıcı, İshak, "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, c. XXXVI, İstanbul, 2009.

Yılmaz, Okan Kadir, "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Yücel, Ahmed, "Kitâbet", *DİA*, c. XXVI, İstanbul, 2002.

Zebîdî, Ebû Bekr Ali b. Muhammed el-Haddâd, *el-Cevheratü'n-neyyire*, Tahkîk: İlyas Kaplan, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1427/2006.

Zebîdî, Muhammed Mustafa, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, Tahkîk: Abdülkerim el-İzbâvî, Kuveyt: Matbaat-ü hükümeti'l-Kuveyt, 1972/1392.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* Kahire: Dâru'l-hadîs, 1427/2006.

Zekeriyyâ el-Ensârî, Zekeriyyâ b. Muhammed, *Menhecü't-tullâb*, Muhaşşî, Salah b. Muhammed, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997.

Zerkâ, Mustafa Ahmed, *el-Medhalü'l-fikhıyyü'l-âmm*, Dımeşk: Dâru'l-kalem, 1425/2004.

Zerkeşî, Muhammed b. Abdullah, *el-Bürhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Tahkîk: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kâhire: Dârü't-türâs, 1404/1984.

Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hâdîsî ve'l-fıkhî*, Tahkîk: Abdullah b. Hammûd el-İzzî, Ammân: Müessesetü'l-İmâm Zey b. Ali es-sakâfiyye, 1422/2002.

Zeylaî, Fahreddîn Osman b. Ali, *Tebyînü'l- hakâik şerh-u Kenzi'd-dekâik*, Mısır, h. 1314.